KOKULAR KİTABI - III

KÜLTÜRLER

3. BASKI

VEDAT OZAN

§

VEDAT OZAN

1959 İstanbul doğumlu. Kadıköy Maarif Koleji ve Boğaziçi Üniversitesi mezunu olan Vedat Ozan, Açık Radyo'da 150 küsur hafta boyunca süren "Koku" programının yapımcısı ve sunucusudur. İFSAK'ta fotoğraf üzerine aldığı eğitimlerin ardından proje koordinatörlüğü ve fotoğraf eğitmenliği yaptı. Bunun yanısıra *İFSAK* dergisi yayın kurulunda da yer aldı. Profesyonel bağımsız parfümörlüğünün yanısıra duyular (ve özellikle koku duyusu) konusunda çalışmalar yapan, yurtiçi ve yurtdışında muhtelif akademik ve/ya popüler dergide koku algısı üzerine makaleleri yayımlanan, "koku" ve "lezzet algısı içinde koku" kavramları üzerine uzmanlığıyla bilinen Ozan, halen parfümörlük yapmanın yanısıra koku algısının işlendiği Uygulamalı Koku Atölyeleri yürütmekte, kurumlara yönelik koku eğitim danışmanlığı yapmakta ve İ. Bilgi Üniversitesi Kültürel İncelemeler YL Programı'nda "Koku ve Duyuların Kültürel Tarihi" dersini vermektedir. Ozan, dört ciltlik "Kokular Kitabı" üzerinde çalışmaya devam etmektedir.

KOKULAR KİTABI - III

KÜLTÜRLER

VEDAT OZAN

§

Yayın No **1609**
İnceleme **71**

Kokular Kitabı III - Kültürler
Vedat Ozan

Editör: Mesut Varlık
Düzeltmen: Orçun Türkay
Kapak görseli: Veba dönemi Avrupa'sından "gagalı" hekim gravürü.
Kapak tasarımı: Emir Tali
Sayfa tasarımı: Müge Günbaş

© 2016, Vedat Ozan
© 2016; bu kitabın tüm yayın hakları Everest Yayınları'na aittir.

1. Basım: Aralık 2016
2. Basım: Aralık 2018
3. Basım: Şubat 2020

ISBN: 978 - 605 - 185 - 089 - 4
Sertifika No: 43949

Baskı ve Cilt: Melisa Matbaacılık
Matbaa Sertifika No: 45099
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8
Bayrampaşa/İstanbul
Tel: (0212) 674 97 23 Faks: (0212) 674 97 29

EVEREST YAYINLARI
Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110
Fatih-İstanbul
Tel: (212) 513 34 20-21 Faks: (212) 512 33 76
e-posta: info@everestyayinlari. com
www. everestyayinlari. com
www. twitter. com/everestkitap
facebook.com/everestyayinlari

Everest, Alfa Yayınları'nın tescilli markasıdır.

İçindekiler

Teşekkürler 7
Önsöz Mektubu 13
Hey Onbeşli, Onbeşli 23
İki Şehrin Hikâyesi - Reloaded 41
Fargeon Majestelerinin Hizmetinde 61
Ozon, Elektrik, Kehribar 77
Diyar-ı Hint'ten 91
"Ağbi, Önceki Hayatında Robin Hood muydun?" 105
Bütün Yollar Roma'ya Çıkar... 119
Kurtlar Vadisi: Roma 131
Roma Organize Sanayi Bölgesi 147
Koku Dili ve Kokulu Dil 167
Kar Beyaz 179
Osmoloji ile Antropoloji Bi Gün... 193
"Valar Morghulis" - "Herkes ölmelidir" 205
Geçelim Buraları 229
fEmiNisT qıZLaR EqLeSiN 241
Gılgamış'ın Ölümsüzlük Aşkı 253
Ayavaska Kafası 271
"Ars Gratia Artis" – "Sanat Sanat İçindir" 283
Cesur Kokulu Opera 303
Kokunun Çocukları 309
Sinensis or not sinensis! 321
Çin İşi Fumum 335

Toplama Kampları 349
Mısır Çarşısı 369
Ey Ruh, Geldiysen Üç Kere… 385
Nicot Bey ve Tütünlü İşler 393
Gene Bir İngiliz Oyunu 409
Okuma Listesi 425
Dizin 443

Teşekkürler

İlk teşekkür, çekirdek aileye. Yoğun bir süreçti, çoğu günü (hatta haftayı) evde değil atölyemde, yazıların başında sabahlayarak geçirmek zorunda kaldım. Bir de bir şeyler yazarken, yaştan mıdır nedir, olağan halimden daha huysuz ve sinirli olduğumu fark ediyorum artık. Yazının başına oturduğumda, bırakın birisinin yanıma gelmesini, telefon bile çalsın istemiyorum. Ama birisi gelmese bile, telefon bu, çalıyor işte. Bu huysuz ve evden uzak dönemimde karım Sibel'in gösterdiği anlayışa teşekkür ediyorum. Oğlum Burak, bir önceki kitapta olduğu gibi, bu kitabın yazılış sürecinde de yurtdışındaydı. E-posta göndermenin ötesinde teknolojinin diğer nimetlerinden de faydalanarak bazı konularda fikrini almak için whatsapp'ı bile kullandığımı itiraf edeyim. Burağım, çok teşekkür ederim onca karışıklığının içinde sorularıma cevap verdiğin, gönderdiğim metinleri düzeltme notlarıyla beraber cevapladığın için.

Neden huysuz oluyorum yazarken? Çünkü her sayfada bin türlü kaynağı açıp kapamak, bazen çapraz kontroller yapmak gerekiyor ve benim masamın karışıklığını bilenler bunun ne kadar müşkül bir iş olduğunu tahmin edebilirler. Kitapların rafa sığmayanları üst üste yığılmış vaziyette; ya birini çekerken diğerleri üzerine yığılıyor ya da aradığına umduğun kadar çabuk ulaşamıyorsun. Ancak üç kitap hep yanıbaşımda olmalarından sebep, bu karmaşadan uzak oldular. Biri, Constance Classen, David Howes

ve Anthony Synnot'un editörlüğünde pek çok değerli biliminsanının makalelerinin biraraya getirildiği *Aroma, The Cultural History of Smell*; diğeri Jim Drobnick'in editörlüğünü yaptığı bir başka makale derlemesi olan *The Smell Culture Reader*; üçüncüsü ise Marie-Christine Grasse'ın editörlüğünde oluşturulan *Perfume, A Global History: From the Origins to Today*. Her üç kitabın da içlerinde yer alan makalelerin müelliflerine, bu makalelerin anlamlı bir metinler bütünü halinde okura sunulmasını sağlayan editörlerine oldukça büyük bir teşekkür borçluyum. Sağ olsunlar, zengin ve ufuk açıcı çalışmalarıyla bazen bana söyleyecek tek laf bırakmadılar; bana düşen, sadece dediklerini daha kolay anlaşılır bir şekilde yeniden ve Türkçe formüle etmek oldu. Sadece bu üç kitabın editör ve yazarları değil, son sayfalarda göreceğiniz "Okuma Listesi" bölümünde sıralanmış çalışmalar da gerek kitap, gerek makaleler olarak bu kitabın içeriğinin kaynak ve temellerini oluşturdular.

Kitabın ilk bölümlerini yazdığım sırada masamda özellikle kolay ulaşılabilir bir yere koyduğum ve yazarına müteşekkir olduğum bir kitap daha vardı: *A Scented Palace, The Secret History of Marie-Antoinette's Perfumer*. Elisabeth de Feydeau'nun akıcı bir üslupla kaleme aldığı bu kitap, içeriğinden öte başka bir şey daha söylüyordu bana. Geçmişi değerlendirmeye çalışırken dönemin ünlü figürlerinin yakınında yer alan ama projektörlerin ışıltısından uzakta kaldıkları için nispeten "küçük insanlar" olarak algıladığımız figürlerin önemli hayatlarının ihmal edilmemesi gerektiğini. İsimlerine ve hayatlarına genişçe denilebilecek oranda yer verdiğim gerek Jean-Louis Fargeon, gerekse Renato Bianco benim için böyle figürlerdi. Onları anlamadan, yanlarında oldukları ünlüleri tam olarak çözebilmek mümkün değildi.

İzmir'in güzel insanları, kıymetli dostlar Aybala ve Nejat Yentürk, 2005 yılında gerçekleşmesine katkıda bulundukları "Kutsal Dumandan Sihirli Damlaya" sergisi için (Yapı Kredi Vedat Nedim Tör Müzesi) hazırlanan kitaptaki yazılarıyla, bu coğrafya insanının tarih içinde koku ve kokulu ürün konusundaki yaklaşımlarında yaşanan kıt kaynak sorununun üstesinden gelmeme yardımcı oldular. Kendilerine hem teşekkür ediyorum, hem

de sergi kitabında bize yansıyanlar dışındaki bilgi birikimlerinin kısa zamanda basılı bir hale, yani kitaba dönüşmesini yürekten diliyorum.

Basılı kaynak dışında da destekleri nedeniyle teşekkür borçlu olduğum dostlar var. Kadim dostum, okul arkadaşım ve "yoldaşım" Tahir Enkavi mesela, kitabın "Valar Morghulis" bölümünün yazımı sırasında Cemal Kafadar'ın kıymetli bir makalesine deliler gibi çırpınarak ulaşmaya çalışırken, bazen üstesinden gelmekte zorlandığımız sorunların çözümlerinin sandığımızdan basit olabileceğini gösterdi. Ben metni internette bin türlü anahtar kelimeyle aramaya uğraşırken, o sadece tek bir şey yaptı: Gidip makaleyi yurtdışında yayımlayan Harvard Üniversitesi'ne kısa bir e-posta gönderdi ve şak!, on beş dakika sonra aradığım yazı önümdeydi. Yazın sıcağında, herkes bayram gezmesindeyken, kapandığım atölyemde masa başında çaresizlikle bunaldığım bir anda, nasıl bir huzura kavuştuğumu inanın kelimelerle tarif etmem mümkün değil. Tahir, çok teşekkür ederim.

Lise arkadaşlarımdan gördüğüm tek destek bu değildi elbette. Her türlü ortamın "komiseri" olmayı başaran sevgili dostum Orhan Kartal, daha önceki kitapların basımından sonra onların yeni baskılarında kullanılmak üzere bana düzeltme notları göndermekle kalmadı, elinizdeki bu cildin de basım öncesi taslak metinlerini parça parça okuyarak düzeltmeleriyle katkıda bulundu. Öyle ki, bazen akşam gönderdiğim bir metni gece posta kutumda notlarıyla beraber iade edilmiş buldum. Orhancığım, hakkını nasıl ödeyebilirim, bilemiyorum. Emeğine ve ayırdığın vakte çok teşekkür ederim. Not: Bu "bazen akşam gönderdiğim bir metni gece posta kutumda notlarıyla beraber iade edilmiş buldum" cümlemi inşallah sevgili editörüm Mesut Varlık da –en az iki kere– okumuştur![1]

Sadece eski dost çevremden değil, okurlarımdan, yani yeni dost çevremden de çok destek gördüm ve kendimi bu konuda

1 Evet, okudum ve cümlede editör müdâhalesini gerektirecek bir şey görmediğim için bu nota pek bir anlam veremedim. Orhan Bey'e şahsi şükranlarımla ;) (e.n.)

oldukça şanslı hissediyorum. Yayımlanmış kitaplarımın içlerinde yer alan ve gözümüzden kaçmış ama düzeltilmesi gereken yazım hatalarını vakit ayırıp emek harcayarak bana bildirmekten yüksünmeyen sevgili okurlarım Bülent Ay Beyefendi ve Canan Gülenç Hanımefendi'ye, bu bağlamda şükranlarımı ifade etmek istiyorum.

"Yeni medya" diyebileceğimiz sosyal medya sayesinde aldığım desteği de ayrıca belirtmek isterim. Hümeyda Ok Hanımefendi, antik Yunanca konusunda Instagram'dan yolladığım bitmek bilmeyen soruları bıkmadan cevaplayarak bana bu kadim dil konusunda yol gösterdi. Twitter'da keyifle takip ettiğim ve şansıma, yüz yüze tanışma fırsatı da bulduğum değerli insan Burçin Aydoğdu Beyefendi, hukuk konusunda ettiğim-edebileceğim iki kelamın doğru olabilmesi için sorularıma üşenmeden cevap verdi. Hümeyda Hanım ve Burçin Bey, yardımlarınız için teşekkür ediyorum.

Radyo programlarım zamanından beri varlığını hep yanımda hissettiğim Özcan Geçer Bey'den de özellikle bu teşekkür bölümünde bahsetmeliyim. Doğudaki Hıristiyan yaklaşımları (inanç sisteminin kaynağındaki yaklaşımlar, diyebiliriz), bazı isimlerin bu bağlamda, yani Süryanice ve Aramice telaffuzları konusunda içerik ve biçim olarak size ilerdeki sayfalarda aktarmaya çalışacaklarımı zenginleştiren katkılarda bulundu. Özcan Beyciğim, çok teşekkürler.

Tabii ki şimdi bunları yazarken Eda Öztürk'ü de anmadan olmaz. Gerek beraberce gerçekleştirdiğimiz *Osmothèque* ziyareti sırasında, gerek bazı mesajlarıma usanmadan verdiği uzun uzun yanıtlarla, gerekse basında yer alan makalelerindeki paylaşımlarıyla elinizdeki kitabın "Ars Gratia Artis—Sanat Sanat İçindir" bölümünde kendisi bilmese de etkisi var Eda'nın. Edacığım, çok teşekkür ederim. Şimdi bunu okuyunca panikleme ama koku ve sosyal bilimler ilişkisi sözkonusu olduğunda, gerçekten senden beklentimiz büyük.

Bir kocaman teşekkür de 2015-2016 döneminde, İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde vermekte olduğum "Koku ve Duyuların Kültürel Tarihi" dersine katılan yüksek lisans öğrencilerimden

Eşref Kalkmaz'a. Elma kokusu ve Halepçe Katliamı ilişkisi, bu kitabın "Toplama Kampları" bölümü içinde yer aldıysa, Eşref Bey'in dönem sonu ödevi sayesinde olmuştur.

Dört paragraf önce çaktırmadan laf geçirdim diye editörüme teşekkür etmeyi atlayacağımı sanmayın. Evet, Mesut Varlık'la kitap hazırlanma süreçlerinde sürekli hırlaşıyoruz ve bunu da kimseden saklamıyoruz. İşin ilginci, ortada kitap filan olmadığında ilişkiler güllük gülistanlık. Demek ki çalışmanın eş anlı tarafları olmak ikimizi de geriyor, bu gerilimden de tatlı hırlaşmalarımız doğuyor. "Tatlı hırlaşma" derken, bunu belki de "soğuk sessizlik dönemleri" diye adlandırmak daha doğru olur. Ancak iğne-çuvaldız ilişkisini atlamayalım: Bu hırlaşmalarda benim "çok acil, hemen, şimdi, hatta dün" şeklindeki taleplerim kadar, Mesut'un "haftaya, öbür aya, gelecek seneye, sonraki yüzyılda inşallah"[2] yaklaşımının da etkisi var. Ne olursa olsun, bu aslında birlikte gerçekleştirilen bir çalışmanın iki ayağı tarafından da içselleştirilmiş olduğunu gösteriyor. Yani şöyle düşünebiliriz; umurlarda olmasa, neden gerilim olacaktı ki? Mesutçuğum, katkıların ve yönlendirmelerin için çok teşekkür ediyorum. Sık dişini, hepi topu bir cilt kaldı :)

Elbette bu teşekkür bölümünde ismini saymayı unuttuklarım olmuştur. "Hafıza-i beşer nisyan ile maluldür" diye boşuna dememişler. Şuna emin olunuz ki unutulmanın sebebi onlar önemsiz oldukları için değil, tamamen benim beynimin hafıza modülünün çalışmasıyla ilgilidir. Varsa böyle yapıp da atladığım isim, peşinen özür dilerim.

Peki, şimdi bütün bu satırları toparlayıp bir de "büyük resme" bakalım: Bu teşekkürler ne için ediliyor? Anılan isimlerin bu kitabın hazırlanma sürecindeki katkıları nedeniyle. Peki, bu kitap kimin için hazırlandı, kimin için yazıldı ey sevgili okur? Elbette senin için. Elinde olduğuna ve bu satırları okuduğuna göre, sen de önce bu kitabın bedelini harcama bütçene dâhil ettin, devamında ve daha önemlisi, hayatının bir bölümünü bunu okumaya ayıracaksın. En büyük teşekkür de bu tercihin için sana geliyor...

2 Bütün gerçekleri *Kokular Kitabı – Bonus – Anılar* başlıklı beşinci ciltte tüm açıklığıyla yazıciim efendim :) (e.n.)

Önsöz Mektubu

Sevgili okur,

Elinizdeki, "koku" üzerine yazdığım üçüncü kitap. Her kitabın ayrı bir bağlamının olmasına, ardışık okunmaya mecbur hissedilmemesine çalışıyorum. Yani bu kitabı okuyan kendi başına anlamlı bir metinler bütünü bulabilsin, ilk iki kitabı da almak zorunda kalmasın, diye bütün çabam. İlk iki kitabı alırsanız, tabii ki ayrıca memnun olurum ama maksadım bir "dizi" yaratmak değil, bilakis bir "seçki" oluşturmak.

Emin olun, beş temel duyudan biri üzerine yazarken konular hakkında kalın çizgilerle çizilmiş çerçeveler hayal etmek ve metinleri de bu çerçevelerin içinde oluşturmak kolay değil. Neye el atsanız başka bir konuyla bağlantısı geliyor aklınıza ve yazarak paylaşırken de o bağlantıyı aktarmak gibi neredeyse içgüdüsel bir tavır oluşuyor; çünkü sebep ve sonuç ilişkilerini kurabilmek ancak böyle geniş bir bakışla mümkün. Gelin görün ki elinizde tuttuğunuz kitap da sonuçta belirli sayfa sayısının ötesine geçemiyor. İki-üç bin sayfalık tek bir kitap halinde olsa, ne rahatlıkla okuyabilir, ne de yanınızda taşıyabilirdiniz. Dolayısıyla bölmek, bu bölünmeyi de kendi içinde anlamlı hale getirmek bir zorunluluk haline geliyor.

Bu nedenle ilk kitabı yazmadan önce editörüm ve dostum Mesut Varlık'la planlama yaparken, konuları dört ana başlık altında toplamaya ve içerikleri buna uygun olarak mümkün mertebe birbirine yanaştırmaya çalışmıştık. İlki "algı", ikincisi "ürün"

(parfümler), üçüncüsü "kültürler ve tarih" (kültürler), dördüncüsü de "lezzet" temaları üzerinden olsun dedik. Dedik ama bu planı hayata geçirmek, demekle olmuyormuş. Bu nedenle her ne kadar her cilt ayrı bir kitap olsa da bazı yerlerde bu kitapta kısaca geçen konuların daha geniş anlatımlarının yer aldığı diğer iki kitaba referans vermek ihtiyacını hissettik. Böylece okur eğer bu kitaptaki bilginin az daha derinini merak ederse, gidip ayrıntılı incelendiği ve referans gösterilen diğer kitaba bakabilsin, biz de onun ilgi ve teveccühüne gücümüz yettiğince karşılık verebilmiş olalım.

Bu yazdıklarım mantıklı ve düzgün bir açıklama gibi geliyor. Ancak bu açıklama fiiliyata, yani kitaplara dönüşürken kopan kavgaları bir bilseniz. Çok açık söyleyeyim, bu kitap için hazırlanan üç bölüm, sırf bu sebepten "tırpan" yedi ve dördüncü kitaba ertelendi. Eh, haydi diyelim ki o bölümlerin kurtarır tarafı vardı, çünkü lezzet ve lezzet kavramı içinde koku algısıyla ilişkiliydiler. Peki, ileriye değil, geriye doğru gönderilmesi gereken bölümler yok muydu? Olmaz mı sevgili okur, elbette o da vardı.

Elinizdeki kitabın son bölümü olan ve Rimmel'den bahsedilen sayfalar Mesut'a göre aslında ikinci kitap olan "Parfümler" kitabının konusuydu. Ben de bölüm içinde ağırlıkla parfümden bahsediliyor olmasına rağmen, güzellik kavramının evrimsel süreçteki algısı ve kültürel bağlamı üzerine de bir ton laf ettiğimi düşünerek bu kitapta kalmasına taraftardım. Evet, ikinci kitap belki daha uygundu, zira orada da parfümleri geniş bir çerçevede ele almıştım ve o çerçevenin sosyolojik veçheleri de kaçınılmaz olarak vardı. Ama kıyamadım. Üstelik Bor'un pazarını geçmiştik ve eşeği Niğde'ye doğru sürmekteydik.

"Kırmızı çizgim bu benim!" dedim, "Menderes'i astınız, Özal'ı zehirlediniz, Rimmel'i yedirtmeyiz!" dedim, hatta devamında buraya aktaramayacağım başka şeyler de dedim. Dedim de dedim ve Mesut'u bıktırarak sözkonusu bölümün bu kitabın finalinde kalmasına iknâ ettim. Aslında hâlâ iknâ olmadığına, fakat iknâ olmuş gibi göründüğüne dair kuşkularım var, lâkin tam baskıya giderken bu konunun üzerine daha fazla gitmemeyi de oldukça

yararlı buluyorum.[3] Yahu arkadaşlar, düşünsenize, bir kere Rimmel dediğimiz adam bir parfümör olmasına rağmen, aynı zamanda bir yazar ve çıkardığı kitabın ismi *Parfümler Kitabı* (*Book of Perfumes*). Ben de kitabın ismindeki doğrudan çağrışıma bayılmış, Rimmel Bey'i kıskanarak elinizdeki kitabın içinde yer aldığı seçkiye "Kokular Kitabı" ana başlığını uygun görmüşüm. Gözden ırak kalmasına içim el verir mi? Vermedi netekim! (Mesut, netekim değil nitekim olarak yazıldığını ben de biliyorum bu kelimenin ama elleme Allah aşkına, mâlum merhûma gönderme yapıyorum.)

Başka bir bakışaçısıyla bir diğer tedirginlik yaratan bölüm "Kar Beyaz", yani Nivea'dan bahsedilen bölümdü. Neden bir markayı tek başına ele alıp onun üzerine sayfalarca yazı okutacaktım size? Acaba reklamını yapmak için anlaşmış mıydım? Tabii ki hayır, ne tanırım, ne de anlaşmam var. Ayrıca haberleri bile yoktur, eminim. Ancak bazen bilim alanındaki görece küçük değişimlerin veya toplumsal yapıdaki büyük dönüşümlerin, insanların gündelik hayatı içindeki ayrıntıları nasıl etkilediğini anlatabilmek için ortaya söylenen laflara değil, neredeyse herkesin aşina olduğu somut örneklere ihtiyacımız var. *Eucerit*'in formüle edilmesi veya Hitler'in iktidara gelmesiyle ülkedeki sermayenin yapısal değişimlerini *Nivea* gibi çok karmaşık olmayan bir el kremi örneği üzerinden anlatmak, konuyu hem anlaşılır kılıyor, hem de akılda kalır hale getiriyor. Kaldı ki emin olun, o bölümde bile "Bu çok reklam gibi algılanır" diyerek Mesut'un tırpanına hamle yaptığı ve benim de itirazsız o tırpanlamayı kabullendiğim sayfalar oldu.

Bir diğer açıklığa kavuşturma gereğini hissettiğim konu ise içerik sıralamasında kronolojiyi asla dikkate almamam. Yani hazır olun, üç bölüm ileri giderken dördüncüde zaman içinde geriye doğru bir yolculuk yapmak zorunda kalabilirsiniz. Aslında itiraf edeyim; amacım nispeten daha "sıkıcı" gelebileceğini düşündüğüm bölümleri daha eğlenceli olanlar arasına yerleştirerek size acı hapı şekerle kaplanmış olarak sunmaktı. Evet, bildiğiniz algı yönetimi yapmaya çalıştım. Hemen isyan etmeyin kardeşim, herkes yapıyor

3 Hıı-hı, peki :) (e.n.)

da Vedat'ın günahı ne Allah aşkına? Hoş, bu sıralamayla belli bir akışkanlık sağlamakta başarılı olabildik mi, onu şu andan bilmem imkânsız, zira kararı siz vereceksiniz.

Her kitapta olduğu gibi, bu kitapta da eldeki ham bilginin işlenerek gündelik lisana dönüştürülmesi belki de beni en çok uğraştıran kısım oldu. Tamam, zamanında yapmış olduğum radyo programları sırasındaki hazırlıkların metinleri elimde ama hem o metinlerin üzerinden yıllar geçmiş, hem de radyoda dinlemekle kitapta okumak farklı şeyler. Bazen aynı konu üzerinde elimdeki metine ilave oluşturduğum notlar, metnin kendisinden üç veya dört misli uzun olabiliyor. Keza mikrofon karşısında elimde olan tonlama ve duraklama gibi araçlarım burada mevcut değil. Bu nedenle hem yeni bilgileri eskilerinin içine gömmek, hem de bunları bir ders kitabı edasından çıkararak eğlenceli bir okumaya dönüştürmek, sandığınız kadar çabuk olabilen şeyler değil.

Sakın yanlış anlamayın, kolay değil ve uzun sürüyor ama bir o kadar da keyifli. Hatta bazen bu keyfin ölçüsünü kaçırdığım ve yazarken aslında kendimi hep sizinle sohbet edermiş gibi düşündüğümden, bazı satırlara gereğinden fazla laubalilik aksettirdiğim de muhtemeldir. "Bilgi sıkıcı olmak zorunda değildir" ilkesine sıkı sıkıya bağlı olmam, elbette onu gerektiğinden fazla sulandırmam anlamına gelmiyor. Olur da okurken böyle bir algınız oluşursa, lütfen özrümü peşinen kabul edin.

Ben bir tarihçi değilim. Bu nedenle kitabın tarihle ilgili bölümlerinde başka tarihçilerin çalışmalarından seçtiklerimi sizlerle paylaşmanın ötesine geçmek haddim olmaz. Tarihi de tarihçiler yazıyor ve her yazı kendince bir öznellik içeriyor. Dil olarak olmasa dahi, seçilen konunun beraberinde seçilmeyip dışarıda bırakılanların dâhil olduğu toplamla ilgili bir öznellik bu. Bir üst paragrafta bahsettiğim muhtemel sululuklar da özellikle bu öznelliği fazlaca hissettiğim yerlerde kendi öznemden hareketle karşı koymam olarak yorumlanabilir. Veya sizden ricam, lütfen böyle düşününüz.

* * *

Bir önceki kitabın çıkmasıyla bu kitabın hazırlanma süreci arasındaki zaman diliminde, çok ihtiyacım olduğuna gerçekleştikten sonra daha da kâni olduğum iki dış geziyi de gerçekleştirme fırsatı buldum. İlkinde, istikâmet Versailles civarıydı. Karım Sibel, oğlum Burak ve Eda'yla (Öztürk) beraber Mart ayında (2016) koku sektörünün sayılı eğitim merkezlerinden birinin yanı sıra halen bilinen en önemli koku konservatuarını, *Osmothèque'i* ziyaret ettik. Tarihin başından beri insan hayatının içine dâhil olmuş dört bin çeşit parfümün titizlikle yeniden formüle edilerek özel koşullarda saklandığı bu merkezde Anne-Cécile Pouant'ın sıcak ilgisi ve dakik organizasyon yeteneği sayesinde Hermès'in bir önceki parfümörü Bernard Bourjois Bey'in sunumuyla tarihsel bir değerlendirme yapma imkânım oldu. Daha da önemlisi ise ismini duyduğum ve varlıklarını neredeyse içselleştirdiğim pek çok eski parfümün koku profilini, üretildikleri dönemin sosyal koşullarıyla beraber zihnimde bağdaştırma şansını bulabilmemdi.

Ekim ayında (2016) ise sıra Grasse ve çevresindeki kasabaları ziyaretteydi. "Ne var yahu, herkes gidebilir," demeyin hemen, zira sadece turistik ögelerini değil, görünen yüzün altındakileri de daha derinine inceleme fırsatım oldu. Bu fırsatı bulabilmeyi de kıymetli dostum Abdullah Çelik Bey'e borçluyum. Beraber yol aldığımız bu gezide, koku sektörünün içinde yer alması sebebiyle oluşturduğu ilişkileri endişesiz ve tereddütsüz olarak benimle paylaştı. İşin mutfağı sayılabilecek pek çok mekân ve işletmeye de bu sayede girebildim, sıradan veya endüstriyel müşteri olarak gitsem dahi koklayamayacağım birtakım özel özyağları deneyimledim. Abdullah Bey ve oğlu, yani sevgili eski öğrencim Mehmet Çelik'le beraber Mehmet'in eğitimini tamamlamak üzere olduğu GIP'i (Grasse Institute of Perfumery) ziyaret ederek, verilen eğitimin metodolojisi ve modüler yapısı hakkında kurumdan bilgi aldık. Yetmedi, beraberce Grasse yakınındaki küçük Mougins kasabasında bulunan botanik bahçesini gezdik.

Mevsimi değildi belki ve çiçekler ortalıkta yoktu ama çiçeklerin içinden doğduğu bitkiler toprağa salınmış kökleriyle oradaydılar.

Zaten sadece mevcut çeşitliliği görebilmek bile tahmin edebileceğiniz gibi benim için oldukça tatmin edici bir deneyimdi. Bu gezinin zihinsel kalıntıları, okuyacağınız ilgili sayfalara son dakika notları olarak girdiler ve kurulmuş cümleleri değiştirip genişleterek içeriğe dâhil oldular. Gene bu gezi sırasında Grasse'daki müzede varlığını bilip fiziksel varlığını yeni görmüş olduğum, Marie Antoinette'in seyahatleri sırasında makyaj malzemesi ve parfümlerinden sıcak çikolata ikrâmına kadar tüm kişisel ihtiyaçlarını karşıladığı malzemeyi muhafaza eden taşınabilir *nécessaire*'inin görselini de ilgili bölümde bulabilirsiniz. Teşekkür bölümünde değiliz biliyorum ama söz gelmişken bu deneyimin gerçekleşmesine vesile olan Çelik ailesine müteşekkir olduğumu belirtmek isterim.

* * *

Kendimizi dünyanın merkezi olarak görüyor, bu merkezîleştirmeyi de hem birey hem de toplum olarak yapıyoruz. "Benden başka doğru yok"un devamında gelen "bizden başka doğru yok" önermesi gerçekle, yani dünyanın milyonlarca merkezi olmasıyla ya da bunu dememle beraber üzerine düşünme gereğimizin ortaya çıktığı bir diğer kavramla, dünyanın bir merkezi olmamasıyla çelişiyor elbette. Bizim yadırgayarak algıladığımız ama uygulayıcıları için olağan alışkanlıklar ve yaşam biçimleri, bunun tam tersi yönde bizim alışkanlık ve yaşam biçimlerimizin tuhaf ve olağandışı algılandığı pek çok farklı kültür var dünya üzerinde. Bu çeşitlilik aslında belki de uygar insan türünün kaynağı olan insansıların çeşitliliğinin modern zamanlara akseden bir görüntüsü. Bu çeşitliliğin kültürel anlamda besleyici özelliklerini dikkate almak yerine, ortadan kaldırmaya ve kendimize benzetmeye çalışmak, metaforik olarak geniş bir bahçede her mevsim başka çiçekleri koklama şansımız varken, ömür boyu tek bir çiçeğin kokusuna mahkûm olmaya çalışmaya benzetilebilir.

Lütfen bir yanlış anlaşılma olmasın; "Aslında bizim değil, bizden farklı olanların yaşam pratikleri doğrudur," gibi kendiyle çelişebilen bir düşünceyi dayatmaya çalışmıyor, sadece farklar olabileceğini hatırlatmak istiyorum. Bu söylediğimin sayısız örneğine de bu kitabın sayfaları içinde rastlayacaksınız. Salt türler (canlılar) arasında değil, tek bir türün (insanlar) çeşitleri arasında dahi duyuların ihtiyaç duyulduğu oranda gündelik hayat içinde yer bulması, gündelik yaşamın içindeki âdetlerden, o yaşamı ifade etmek için kullanılan dile kadar pek çok durumun belirleyicisi oluyor.

Biz dünyaya ve güneşe bakarak zamanın akışını hesaplayıp mevsimleri değiştirirken, iki uzak ve farklı kültür için bu zaman belirleme olayı ortamdaki koku üzerinden gelişebiliyor. Neden? Çünkü herhangi bir toplumsal yapı içinde neye, konumuz özelinde de hangi duyuya daha çok ihtiyaç duyuluyorsa, doğal olarak o daha çok kullanım alanı buluyor. Bu ihtiyaçlar dönemsel değişim gösterebiliyorlar ve bu değişimlere paralel duyuların önemine atfettiğimiz bilinçli sıralama da (gerçekte ve bilincin dışında böyle bir hiyerarşi doğru olmasa da) değişiyor.

Açıklamaya çalıştıklarımı belki de en güzel toparlayan cümle, Karl Marx'ın *1844 Elyazmaları*'nda dillendirdiği "Beş duyunun oluşması, tüm dünya tarihinin işidir" cümlesi oluyor. Bunu söylememle beraber, şuraya geliyoruz: Biz dünya tarihini, toplumları ve kültürel ilişkileri, muhtelif duyular ve elbette koku duyusu üzerinden de okuyabiliriz. Sadece bunu yapabileceğimizi bilebilmek dahi, önyargı ve tutuculuklarımızı, kırılmaya varacak bir esnetme eğilimi içine sokmaya yetebilir.

Bilebilmek derken, itiraf edeyim ki aslında dertliyim, zira maalesef bilgiye ulaşmakla pek uğraşamıyoruz. Gündelik hayatın vesveseleri içinde uğraşmaya niyetlensek bile buna zaman bulabilmemiz çok kolay değil. Kaldı ki o zamanı bulamamak da bizim değil, içinde yaşadığımız ve bizi zamansız bırakan sosyal (ve ekonomik sistemin) suçu. Uykumuzdan fedakârlık edip niyetlensek bile, "işleyen demir ışıldar" misali hamlıktan olsa gerek, bir süre sonra bilgiyi arama işleminin kendisinden yoruluveriyoruz.

Oysa belki zaman alıyor ama sanıldığı kadar zor bir iş değil. Basit bir Wikipedia maddesinden bile dünyanın herhangi bir bağlamdaki haritasını çıkarabiliriz, yeter ki parmağa değil işaret ettiği yere bakabilelim. Demem o ki, herhangi bir internet sayfasının altında eğer kaynaklar varsa, size sunulan metne değil, o metne kaynak olan çalışmalara giderek o kaynaklardaki bilgiden başka bir zihinsel ilişkiler ağı oluşturmanız, sunulandan başka bir bütün tasarlamanız mümkün. Bu, "Gidin internette falanca siteye bakın, orada yazıyor işte," demek değil. Bilakis, "Falanca siteye giderseniz, onun bu bilgiyi nereden aldığına bakın. O kaynaklardaki bilgiyi de ham halde kabul ederek bir de siz işlemeyi deneyin," demek.

Bunu yapmadığımız sürece bize sunulanı doğru ve tam olarak kabul etmek durumunda kalıyoruz. Oysa bilginin paylaşımı da son derece politik bir eylem. Neyin, nasıl paylaşıldığı, paylaşımın içine neyin alınıp, neyin dışarıda bırakıldığı, paylaşımı yaparken nasıl bir üslup kullanıldığı, muhatabının yani bizlerin algısında ve belleğinde bazen silinmeyecek doğrular olarak yer ediyor. Bu anlamda doğru tavır, hatta doğru ideolojik tavır, kuşkucu olmak ve sunulana temel olanı bir de sunulmuş bütünü yok sayarak yeniden değerlendirmekten geçiyor. En basit görünen bir eylemde, misal gündelik gazetelerin başlıklarını okurken bile unutmamamız gereken bir gerçek bu.

Bu kitabı da lütfen bu gözle değerlendirin. Umarım kitabı keyifle okuyacaksınız, yer yer şaşıracak, yer yer gülümseyecek, yer yer de sıkılacaksınız ama nihayetinde son sayfayı çevirip (sonuna kadar dayanabileceğinizi ve elinizden fırlatmayacağınızı varsayarak söylüyorum bunları) okuma eyleminizi sonlandıracaksınız. Elinizdekiyle ilişkinizi lütfen bu saydıklarımın gerçekleşme süresiyle sınırlı tutmayın, mümkünse biraz daha uzatın. Size sunmaya çalıştığım bu kitaba kaynak olan diğer makale veya kitapların yer aldığı "Okuma Listesi" bunun için yer alıyor son bölümde.

Daha önceki kitaplarımı okuyanlarınız bir nevi kaynakça diyebileceğimiz bu okuma listesi konusunda neden bu kadar

titizlendiğimi sanırım şimdiki ifadelerim ışığında daha iyi anlamışlardır. Kısacası, o kaynakları kullanarak bu kitabın içeriğini sökün, parçalayın, yer ile yeksan olduktan sonra da yeniden oluşturun isterim. "Yahu adam uğraşmış, kitap yapmış" diye endişe etmenize mahal yok, benden yana helâl olsun.

Her önsözde olduğu gibi, kısa keserim diye başladım lafa ama galiba meydanı boş bulup uzattıkça uzatarak kitabın içine sarktım. Eh, bu kitabı sayfalarca önsöz okumak üzere almadığınıza göre, ben de artık âdet olduğu üzere müsaadenizi rica edip sahneyi sahibine, yani kitabın asıl içeriğine terk edeyim, sevgili okur.

Keyifli okumalarınız olsun.

Salacak, Kasım, 2016

Hey Onbeşli, Onbeşli

Koku dediğimizde aklımıza hangi ülke geliyor? Fransa, değil mi? Hem Paris kökenli pek çok parfüm ve modaevi, hem de Grasse kentinde yatan koca bir esansiyel yağlar tarihi nedeniyle bunun aksini pek düşünemiyoruz. Oysa bu işlerin "doğal olarak" merkezi hep Fransa olagelmedi. Fransızlar da bir zamandan sonra parfüm dünyasıyla tanıştı ve sonra o dünyaya damgalarını vurdular. Peki, bu tanışma ne zaman ve nasıl oldu?

Fransa'yı hoş kokularla tanıştıran İtalyan asıllı, daha doğrusu Floransalı bir kraliçe olan Catherine de Médicis ve onun karanlık parfümcüsü, Fransızların parfüm sanatını öğrenmelerinin sebebi olan Renato Bianco. Catherine de Médicis, pek çok konuda tarihe geçmiş ve günah hanesi oldukça kabarık bir isim. Muhteremi tanımak için bunlara da kısaca bakacağız tabii ama esas konumuz; kendisinin kokulu şeylere olan büyük aşkı ve bu koku aşkının Fransa'da parfüm endüstrisinin doğmasına nasıl yol açtığı.

Esas adı Caterina Maria Romula di Lorenzo olan bu hanımefendi, 1519 yılında Floransa'da doğuyor. Bütün hayatı boyunca isminin etrafında bir uğursuzluk, bir erken ölümler silsilesi var ve bu erken ölümler de önce kendi annesi ve babasıyla başlıyor. Caterina doğduktan hemen sonra, daha birkaç hafta geçmeden hem annesi hem de babası ölüyor. Ailesi, yani Mediciler o dönem için "yeni zengin" diye adlandırılan, pek öyle soylu bir geçmişleri olmayan bir aile. Aile üyeleri genelde doktorluk ve eczacılık yapar-

ken, zaman içinde para ticaretinin içine giriyor, banker olup büyük bir servete kavuşuyor, bu sayede de özellikle Floransa Dükalığı'nın tarihine silinmez izler bırakıyorlar. Oldukça geniş olan ailenin, üyeleri arasında hem zengin işadamları, hem de papalar gibi dinî ve siyasî kişilikler var ki zaten bizim küçük Caterina'nın amcası da bu papalardan biri.

Annesi ve babası doğumdan hemen sonra ölünce, Caterina büyükannesinin yanına, büyükannesinin yanından da papa seçilen amcası Clemens VII'nin yanına yerleştiriliyor. O henüz sekiz yaşındayken Medici hanedanı rakip bir aile tarafından alaşağı edilince, Caterina rehin alınıyor ve hanedanın gücünü geri kazanabilmesi için amca Papa Clemens VII, Kutsal Roma İmparatoru Charles'ı yardıma çağırmak zorunda kalıyor. Charles da ordusuyla gelip Floransa'yı kuşatıyor.

Bu kuşatma sırasında kent içindeki Medici karşıtı iktidarın taraftarları o sıralarda küçük bir çocuk olan Caterina'yı eşeğe ters bindirip sokaklarda dolaştırıyorlar. Bu irade dışı küçük şehir gezisi sırasında kızgın halk bol bol küfür ediyor ve ilave olarak da taş ve tükrük yağmuruna tutuyor ufaklığı. Sonunda şehri kuşatan Charles başarılı oluyor ve kente giren ordu Caterina'yı kurtarıp Roma'ya, amcası Papa Clemens'in yanına yolluyor. Clemens de yeğenini gözünde yaşlarla karşılayıp kucaklıyor ve bağrına basıyor.

Efendim, o dönemlerde Avrupa'da –ve dünyada– böyle papaymış, kralmış, imparatormuş gibi önde gelen hanedanlar ve şahsiyetler arasında evlilikler ve bu evlilikler sayesinde ittifaklar kurup güç odakları oluşturmak pek revaçta. Caterina'nın da varlıklı ama soylu olmayan bir geçmişi olduğu için, soylu bir aile üyesiyle yapacağı evlilik, ona da bir anlamda sınıf atlatacak. Amca Papa Clemens VII hem bu sınıf atlama olayının farkında; hem de Caterina'yı iyi birine verirse, kendine yeni bir ittifak oluşturup gücüne güç katacağının. Bu sebeplerden ötürü yeğenine uygun bir eş arayışı içine giriyor ve o zamanlar böyle internet üzerinde arkadaşlık siteleri falan olmadığından, Avrupa'nın dört bir yanına elçiler gönderiliyor ki kim uygundur, kim değildir, bir bilinip ona göre hareket edilsin.

Kim bu Mediciler?

Medici ailesi XII. yüzyılda Caffaggiolo'dan Floransa'ya göç ederek yünlü kumaş ticareti ve faizcilik yapmaya başlıyor. Faizcilik, bankacılığa dönüşüyor ve sistemli bankacılığın öncüleri olarak çift taraflı kayıt gibi yeniliklerle (aktif-pasif) sektörün kurumsallaşmasına tarihî katkılarda bulunuyorlar.

Politik etkileri ve güçleri nedeniyle, Cumhuriyet'ten Büyük Dükalığa dönüşen Toskana bölgesini Kutsal Roma İmparatorluğu'na bağlı olarak önceleri fiilen, sonra da resmî olarak yönetiyorlar.

Hoş, Büyük Toskana Dükalığı'nın altındaki Floransa Dükalığı da gene Medicilerin elinde. Bunlara ilave olarak yaşadıkları dönemde Avrupa'nın en zengin ailesi olarak da biliniyorlar.

1434 yılında Cosimo de' Medici'nin ailenin başına geçmesiyle birlikte, sanat ve bilime verdikleri destekle bölgeyi ve Floransa kentini Rönesans'ın beşiği haline getiriyorlar. Donatello, Boticelli, Michelangelo, Leonardo da Vinci, Galileo Galilei, Ghiberti, Brunelleschi gibi isimler hep Medicilerin destek verdiği sanat ve bilim insanları.

(Aranağme: Floransa'daki Piazza della Signoria'da işlerin idaresi için Cosimo de' Medici'nin taşındığı ve önceleri kentin adlî birimleri için ofis olarak kullanılan *Uffizi* (ofisler) isimli bina, sonraları dünyanın en meşhur müzelerinden biri haline geliyor. Aman ha, siz siz olun bu müzeyi yoğun turist mevsiminde önceden rezervasyon yapmadan gezmeye kalkmayın, beklemekten ayaklarınıza kara sular inebilir ve kısıtlı zamanınız heba olabilir.)

Evlilik yoluyla Avrupa'nın pek çok ailesiyle kan bağı kuran, bankalarıyla da Vatikan'ı finanse eden Mediciler, bünyelerinden dört papa (Leo X, Clemens VII, Pius IV ve Leo XI), ayrıca iki de Fransa Kraliçesi (Catherine de Médicis [Bizim küçük Caterina'nın adının Fransız hâli] ve Marie de' Medici) çıkarıyorlar.

Bu arayışlar sonucunda uygun talip olarak Fransa Kralı I. François'nın oğlu, Orléans Dükü Henri bulunuyor. Hemen bohçacı kadınlar, elçiler, aracılar falan devreye giriyor ve söz kesilip Caterina apar topar Fransa'ya yola çıkarılıyor. Yola çıktığında hem Caterina de' Medici, hem de müstakbel kocası Orléans Dükü Henri, henüz on beş yaşında. "Hey onbeşli onbeşli, Marsilya yolları taşlı" türküsü eşliğinde ve beraberinde geniş bir muhafız ordusu, sandıklarla altın ve gümüş, falcısı ve ilave olarak özel parfümcüsü Renato Bianco ile beraber Caterina yola revân olup Marsilya'ya vasıl oluyor.

Caterina huzura çıkar çıkmaz hemen yüzler buruşuyor; zira bu onbeşlik hatun ufak tefek, patlak gözlü, şişkin yüzlü ve Toskana vadisinin güzelliğiyle pek ünlenen hanımlarıyla alakası olmayan bir kızcağız. Ama dediğim gibi; bu evlilik olayında aşk falan sözkonusu olmadığından ve maksat tamamen güçler arası bir ittifak arayışı olduğundan, yapacak bir şey yok...

Pardon, "aşk-maşk yok" derken, büsbütün de yok sayılmaz! Var ama müstakbel koca tarafında farklı yönde bir aşk sözkonusu. O aşkın okları da Caterina'yı değil, müstakbel kocasının kız arkadaşı Diane de Poitiers'yi işaret ediyor. Zaten Orléans Dükü de Caterina'yı hiç takmıyor ve tahta geçtikten sonra dahi bütün vaktini resmî metresi konumundaki Diane'la geçiriyor. Hatta süreç içinde bu metres ilişkisi Kraliçe'ye rağmen o boyutlara geliyor ki, Kral resmî oturumlarda huzura elçi falan kabul ederken Diane'ın kucağına oturuyor, gitar çalıyor, onunla politika konuşuyor, memelerini mıncıklıyor falan, türlü rezalet...

Eh, resmî erkân huzurunda kucağına Kral'ı oturtan metres de Kraliçe'yi tehdit olarak görür, ciddiye alır mı? Bilakis, inadına Caterina ile yatağa girsin de tahta legal bir vâris getirsin diye sevgilisini teşvik ediyor. Neyse, bunlar sonraki hikâyeler. Biz dönelim Caterina'nın Marsilya'da müstakbel eşinin huzuruna ilk kabul edildiği sahneye.

Evet, papalığın kutsal gücüyle Fransa Krallığı'nın etkinliğini buluşturmak amacıyla planlanan ve hem kadın hem de erkeğin henüz on beş yaşında oldukları bu tanışma şöyle gerçekleşiyor: Genç kız kabul salonunun ortasına doğru ilerliyor, yanında da attan inmesine yardım eden bir görevli var.

Taa Floransa'dan geliyor Caterina, bunu unutmayalım. Neden unutmayalım? Floransa ve Toskana vadisini görmüş olanlarınız o bölgenin iklimini, tertemiz havasını ve her daim mevcut bahar mevsimi kokularını hatırlayacaktır. Caterina işte böyle temiz ve hoş kokulu bir ortamdan gelip, leş gibi kokan bir liman şehrinin sokaklarını at üstünde geçiyor. Geçtiği sokaklarda bayat balıklar, çürük sebzeler ve şarıl şarıl akan kanalizasyonlar var.

Catherine de Médicis'nin (1519-1589) *Britannica*'nın 1911 baskısından alınmış görseli.

Floransa'dakinin aksine, Fransızlarda yıkanmak falan gibi bir âdet de yok. O dönem için bir ihtimal eller, bazen de ayaklar iki, üç haftada bir su yüzü görebiliyor ama mesela saçlara asla su dokundurulmuyor. Bu nedenle kabul edildiği Marsilya Sarayı'nda Caterina de' Medici'yi karşılayan Fransız asillerinin de vücutlarından inanılmaz derecede kötü bir koku yükseliyor.

Kızcağız, müstakbel eşi ve babasıyla tanışmak üzere ilerlerken vücutlardaki kirin, elbiselere sinmiş terin, çürük dişli nefeslerin kokusuyla daha önceleri pek görmediği bir kâbusun içinde yürüyor yani. Tam müstakbel kayınpederi I. François'nın önüne geldiğinde zaten, artık dayanamıyor ve fenalaşıp hafif bir baygınlık geçirerek yere yığılıveriyor.

I. François da ne bilsin tabii, gelinin bu algılarından haberi yok. Kendi kokularına alışmış insanların rahatlığıyla, herhangi bir rahatsızlık falan hissetmeyen muhterem, müstakbel gelini titreyerek gelip önüne doğru yığılır gibi olunca bunu hemen kızın say-

gısına yoruyor. Ayağını öpecek zannedip tevazu gösteriyor, koltukaltlarından tutup tekrar doğrultuyor Caterina'yı. Doğrulttuktan sonra da kollarıyla kucaklayıp sevgi gösterisinde bulunuyor ve kızcağızın iyice canına okunuyor bu yakın temas sırasında.

Neyse, bu küçük olaydan sonra elinden tuttuğu kızı oğluyla tanıştırıyor kral. Demiştim, oğlu, geleceğin kralı, tahtın yegâne varisi Orléans Dükü Henri'nin umurunda değil Caterina, çünkü onun kendi sevgilisi var. Unutmadan; on beş yaşındaki Henri'nin sevgilisi ve resmî metresi Diane de Poiters'nin, kendisinden yirmi yaş büyük, yani otuz beş yaşında olduğunu da not olarak belirteyim. Bildiğiniz "MILF" olayı yani. Henri'nin tek derdi metresi, Caterina'yla evlenmeye tahammül edebilmesinin sebebi de tahta vâris üretebilmek. Bu üretme işlemi sırasında herhangi bir duygusal bağ kurulmasına da gerek yok, Allah ne verdiyse imyeh!-imyeh! cinsel ilişkiye girip vazifelerini yapacaklar yani. Hatta evliliklerinin ilk gecesinde Kral hazretleri, yani damadın babası da yatak odalarında, yatağın ayakucunda durup oradaki hummalı faaliyetin şahidi olmaya çalışıyor.

Evet, tanıştırma işi bitip de ilk şaşkınlıklar geçince Fransızlar Caterina'nın beraberinde getirdiği hediyelerle ilgilenmeye başlıyor. Hiç görmedikleri şeyler var gelen avantalar arasında, mesela gümüş veya altın top şeklinde birtakım nesneler. Bu nesnelerin çok benzerleri aynı zamanda gelen İtalyan heyetindekilerin ve Caterina'nın boynunda da sallanıyor. Hatta şunu da fark ediyorlar ki, Caterina –ki Fransızlar ailesinin asil olmayan geçmişine kinaye olsun diye kendisini "tüccar" diye anıyorlar– sürekli boynundan sallanan bu hoş görünümlü topu burnuna götürüp kokluyor. Bu koklama işini de özellikle Fransız asilleriyle birer birer tanıştırıldıktan sonra yapıyor. Sadece Caterina değil, bütün İtalyan heyeti tanıştırılmalar sırasında hem bir adım mesafe bırakıyor Fransızlarla arada, hem de tiner çeker gibi topçukları koklayıp duruyor. Çok geçmeden topçukların kerameti ortaya çıkıyor ve salonu onlardan yayılan hoş bir koku kaplayıveriyor.

Fransızların daha önce hiç görmedikleri bir şey bu topçuklar. (*Pomme d'ambre*, ya da bizim yanlış söylediğimiz haliyle pomander için bkz. *Kokular Kitabı II-Parfümler*, "Birkaç Malzeme...". Kısa hatırlatma: *Pomme d'ambre* "amber elması" demek. İçlerinde kokulu macunlar, yağlar veya baharatlı bitkiler vesaire var ve gerek giysilere aksesuar olarak gerekse evlerde sallandırılarak hem salgın hastalıklara tedbir olsun hem de hoş koku yaysınlar diye kullanılıyorlar.) Fransızların o topçukların ne olduklarına dair merakını Caterina'nın beraberinde gelenlerden biri, resmî parfümcüsü Renato Bianco gideriyor. Hem ne olduklarını, hem de ne sebeple kullanıldıklarını anlatıyor. Tabii bu bilgi aktarımı nedeniyle çevresinin de ilgi odağı oluveriyor Renato Bey.

Floransalı maestro

Gerek Caterina'nın, gerekse beraberindeki heyetin, Fransızların pis kokularından kaçmak için cankurtaran simidi gibi sarılıp, tiner koklar gibi koklayıp durdukları *pomme d'ambre*ların hazırlayıcısı Renato Bianco; daima güleryüzlü, Caterina'nın yanından hiç ayrılmayan, hafif efemine tavırları olduğu söylenen, müthiş yetenekli, bir o kadar da hırslı bir muhterem. Kendisi hem Caterina için parfümler hazırlıyor, hem de Caterina gibi kokmak isteyenlere el altından o seçkin parfümlerin benzerlerini daha ucuz fiyattan satıyor.

Söylendiğine göre, bunları sadece o yapabiliyor; zira o zamanlar muhteremin koku alma ve koku üretme yeteneklerinin yakınından dahi geçebilen kimse yok. Caterina de' Medici ile beraber Fransız topraklarına ayak basan onun eseri hoş kokular, ayak bastıkları andan itibaren bir ayrıcalık olup neredeyse bütün sosyal ilişkilerin düzenleyicisi haline geliyorlar.

Peki, kim bu Fransızların onu çağırdıkları isimle René le Florentin (Floransalı René) denilen muhterem?

Usta parfümcü veya İtalyanların taktığı isimle *maestro*, sokakta terk edilmiş haldeyken Santa Maria Novella Kilisesi'ndeki rahipler tarafından bulunan bir çocuk. Santa Maria Novella Kilisesi, küçük

ama şirin Floransa şehrinin güneydoğu yönüne doğru bugünkü merkez tren istasyonunun, Stazione Centrale'nin (FSMN) hemen arkasında yer alıyor.

Kilise sokakta bulduğuna bedavaya niye baksın? Tabii ki palazlandığında hemen ahırda işe koşuyorlar veledi. On iki yaşına geldiğinde olağan angaryalardan kurtulup ihtiyar bir rahibin, bir simyacının yanına kapılanıyor. Bu ihtiyar simyacı, ona Araplardan öğrendikleri damıtma tekniklerini bir güzel belletiyor. Sadece öğrenmek değil tabii gerekli olan; Renato'nun çok da kuvvetli bir burnu var ki, koku işleri için biçilmiş kaftan. Öyle bir yetişiyor ki, ustası öldüğünde manastırdaki her rahipten çok daha fazla bilgili kabul ediliyor.

Bazı kaynaklar kilise içindeki entrikalardan falan bahsedip ustanın ölümünde de Renato'nun parmağı olduğunu iddia ediyor ama o zamanlar "CSI" dizilerindeki gibi "forensik" saptama durumları olmadığı için, bu iddia asla ispatlanamıyor.

Hem ünlenme hırsı, hem de yeteneği sayesinde edinmiş olduğu bilgilerin ışığında hazırladığı envai çeşit kokulu sıvı, pomat, *pomme d'ambre* veya koku emdirilmiş eldivenle genç Caterina de' Medici'nin huzuruna kabul ettiriyor kendini. Genç Caterina da onun yaptığı kokulardan, bilhassa da kokulu deri eldivenlerden o kadar etkileniyor ki, o günden sonra resmî parfümcüsü olarak her gittiği yere beraberinde götürüyor.

Caterina'nın dönemin güzellik algısına göre öyle ahım şahım bir kadın olmadığından bahsetmiştim ama bütün kaynaklar ellerinin güzelliğini anlata anlata bitiremiyorlar. Ne var ki çocukluğu binbir ruh örselenmesi ve travmayla geçen Caterina'nın kendisi, herkesin bayıldığı ellerini hiç beğenmiyor, hatta üstüne de onlardan bir hayli utanıyor. Bu nedenle de bugün "opera eldiveni" denilen, dirseğe kadar uzun eldivenleri giyip ellerini sürekli saklamaya çalışıyor.

Biliyorsunuz, parfüm işleri de ilk başlarda eldivenlerdeki deri kokusunu bastırmak amacıyla derileri kokulandırmakla başladığından, (bkz. *KK II - Parfümler,* "Guerlain ve İlk Modern Parfüm Jicky") Renato Bianco'nun hazırladığı kokulu eldivenler de küçük

hanımın gardırobunun vazgeçilmezleri arasına giriyor. Hatta bu eldivenler Fransa'ya gelin gittiğinde de yanında olduğu ve ziyadesiyle ilgi çektiği için orada bir moda akımı başlatıyor. Bu modanın sonucunda da ünlü Grasse kenti eldiven ve parfümcülüğün önce sistematik olarak başladığı yer, sonra da merkezi oluveriyor.

Renato, Caterina için son derece seçkin kokulu kompozisyonlar hazırlıyor. Az önce yazdığım gibi sonra da bunların daha ucuz benzerlerini el altından diğer asillere veriyor. Önce Marsilya, sonra da Paris'e Caterina ve yıldız falcısı Cosimo Ruggeri ile beraber ayak bastıktan sonra, Pont au Change yakınında, Pont Saint Michel'de, yani bir köprü üzerinde yer alan dükkânların sıralandığı şehrin en seçkin semtlerinden birinde dükkân açıyor.

Küçük bir hatırlatma: Süskind'in *Koku* kitabını okuyanlar, Grenouille'in meşhur ustası Giuseppe Baldini'nin dükkânını hatırlayacaklardır; köprü üzerinde yer alan şık bir dükkân. Süskind'in yazar olmaktan önce tarihçi olduğu gerçeğini göz önünde bulundurursak, o kitapta yer alan pek çok şey gibi bu da aslında tarihî gerçeklerle örtüşen bir kurgulamadır.

Paris'in o dönem için neredeyse tek parfüm dükkânı olan Renato'nun dükkânı elbette sosyetenin buluşma yeri oluveriyor. Dükkânından satın alınan envai çeşit kokulu ürün, şehrin ve kraliyetin kaymak tabakası için yavaş yavaş statü sembolü konumuna evriliyor. O parfümler sayesinde Fransız asillerinin artık kendilerine de kötü gelmeye başlayan vücut kokuları maskeleniyor, sosyal ilişkilerde olumlu ilk izlenimlerin kapısı açılıyor ve her türlü kokulu ürün bir kesim Fransız'ın yaşantısının olmazsa olmaz bir parçası oluveriyor. Özellikle soğuk Paris günlerinde geniş ve mermer döşeli malikânelerinde buz gibi havada yıkanmayı hem sağlıklı bulmayan, hem de bir türlü beceremeyen asiller de yeni adıyla de Florentin sayesinde kendilerini bir anlamda "reodorize" ediyorlar. Kısacası René'nin Fransa ve özellikle de Paris'e ayak basıp dükkânını açmasıyla beraber, süregelen ama farkına varılmayıp dillendirilmeyen bir sosyal problemin de çözümü ortaya çıkmış oluyor.

Fransızların ona taktıkları isimle René Le Florentin'in açtığı dükkân, rivayete göre Paris'in de ilk parfüm butiği. Görsel Eugène Rimmel'in 1864 tarihli *Book of Perfumes* kitabında yer alıyor.

Parfümlü ürünlerden hoşlanmasalar bile, neredeyse tek varlık sebepleri saray çevresinde boy göstermek olan kont ve markiler, hatta kontes ve markizler, saray ortamına yerleşen bu alışkanlığın dışında kalma ve reddedilme riskine giremeyip soluğu René'nin dükkânında alıyorlar. Haliyle René'nin de serveti katlanarak büyümeye başlıyor. Hem servetinin yarattığı kıskançlık, hem de sürekli birtakım ayak oyunları peşinde olması nedeniyle dosttan çok düşman ediniyor; ancak hâmisi Kraliçe Catherine de Médicis'nin (*Caterina* da artık *Catherine* oldu farkındaysanız) korkusundan kimse ona ilişemiyor.

Kraliçe ile ilişkisi o kadar yakın ve özel ki kendi dairesinden Kraliçe'nin konutundaki bir odaya gizli bir geçit inşa edildiği ve bu geçit sayesinde René'nin pek çok özel parfüm formülünü daha kimse koklamadan Catherine'in kullanımına sunduğu söyleniyor. Parfümlerinin formüllerini de sır gibi saklıyor ve bu nedenle heveslisi çok olsa da yaşadığı sürece pek bir rakibi olamıyor.

Simyacılar elbette sadece parfüm ve kokulu ürün üretmiyorlar ve René'nin de ölüm şekli şüpheli. Rahip ustasından öğrendiği sadece parfüm formülü hazırlamak değil. O dönemde, yani XVI. yüzyıl başlarında, özellikle Avrupa saray çevrelerinde çorba veya şarap kadehine bir tutamcık zehir katıp rakip veya düşmanını ortadan kaldırmak, son derece yaygın bir uygulama. Bu zehirleme sanatının ustaları da İtalyanlar.

Hatta Borgia ailesi hâlâ miras olarak bıraktığı eserlerle değil, zehirleyerek öldürdüğü rakipleriyle hatırlanır ve bu özellikleri tarih sayfalarına silinmez harflerle yazılmıştır. Barış zamanı önemli bir politik şahsiyet eğer doğal sebeple veya hastalık nedeniyle ölmüşse, o doğal sebebin büyük bir olasılıkla zehirlenme olduğu söylenir. René le Florentin de her yaptığı işte en yukarıda olmak arzusuyla dolu bir kişilik olarak, zehir hazırlama sanatının zirvesine çıkıveriyor. Elbette başkalarınınki gibi alelade yöntemlerle değil, kendine has akla gelmeyecek madde ve uygulamalar yaratıyor. Bu uygulamaları da başta Kraliçe olmak üzere dükkânının sır tutmasını bilen hatırı sayılı müşterilerinin hizmetine sunup küçük şişelerdeki öldürücü zehirleri binbir şekil altında piyasaya salıyor.

"Binbir şekil" derken şekil yapmıyorum sevgili okur, gerçekten şekilden veya yöntemden bahsediyorum. Misal; o dönemde kuru temizlemeci veya Vernel-Yumoş gibi kokulu yumuşatıcılar olmadığından asiller belli dönemlerde elbiselerini René'nin dükkânına yollayıp onlara parfüm emdirilmesini (kumaş kokulandırması için bkz. *KK II - Parfümler,* "Guerlain ve İlk Modern Parfüm Jicky") istiyorlar. René, inaktif bir zehirleme yöntemi icat ediyor ve elbiseleri kokulandırırken zehri de bir güzel emdiriyor kumaşın dokusuna. İnaktif dememin sebebi; bu haldeyken, yani kumaş üzerindeyken hiçbir zararı yok bu zehirli maddenin. Ama bir kez giyilip de vücut ısısını görünce ve terle biraraya gelince, yavaş yavaş gittikçe kuvveti artan bir aside dönüşüyor ve giysinin sahibinin vücudunda garip yaralar açmaya başlıyor. Bu yaralar kısa sürede kangrene dönüşüp kan zehirlenmesine neden oluyor ve elbisesini safiyane niyetlerle kokulandırılmak üzere René'ye teslim eden muhterem, kısa sürede muhteremlikten mevtalığa geçiş yapıyor. Bazıları bunu fark ediyor etmesine ama adama bir şey yapamıyorlar; zira ona yöneltilecek her suçlamanın karşısında kapı gibi Kraliçe Catherine de Médicis ("Emri ben verdim!") var.

Bu kumpası fark edenler de zaten bu nedenle iki yöntem izliyorlar: Ya René'ye gidip açık açık konuşuyor ve onu paraya pula boğarak kendi adlarına verilmiş ölüm kontratının eğer mümkünse iptalini sağlıyorlar, ya da hiçbir şey olmamış gibi yapıp, giysilerini René'nin dükkânından her geri aldıklarında kendileri giymeden önce iki gün hizmetçilerine giydiriyorlar.

René, kendine yakışan bir şekilde sadece bu yöntemi değil, pek çok farklı yöntemi de müşterilerinin hizmetine sunuyor. Bazen eldivenlerin derisine zehir emdiriyor, bazen pomatların içine, ki koklayanlar terk-i diyâr eylesinler. Netice-i kelâm; bu ve benzer sebeplerle René seveninden çok nefret edeni olan karanlık bir şahsiyet oluveriyor. Sağa sola zehir satıp hâmisine servis vermemek olur mu? Bu konulara çok meraklı olup Nostradamus'la da sık sık görüşen Kraliçe hazretlerine de sadece parfüm değil, karanlık sanatının örneklerinden de sunuyor muhterem.

"Kraliçe" sıfatıyla tahta ilk oturduğunda çocuğu olamayan, bu yüzden Henri ile boşanması bile gündeme gelen Catherine, sonradan doğurmaya bir başlıyor, pir başlıyor. Yedi çocuğu oluyor. Yedi çocuğundan üçünün, babaları öldükten sonra tahta çıktığını düşünürsek, bayağı verimli bir annelik hayatı geçirmiş, diyebiliriz. Verimli, çünkü çocuklar tahttayken ipler hep Catherine'in elinde. Ne var ki, erken ölümler Catherine'in kaderi, demiştim ilk başlarda ve çocukları da genç yaşlarda hayata veda ediyorlar. İşte bu çocuklarından birinin, kızının müstakbel eşinin annesi, yani müstakbel dünürü Jeanne d'Albret'yi, René'ye hazırlatıp hediye gönderdiği bir çift eldivenle zehirleyip öldürttüğü söyleniyor Catherine'in.

O dönem din savaşları dönemi Fransa'da. Bir yanda Katolikler, bir yanda da Katolik âdetlerine şiddetle karşı çıkan bir Protestan sekti olan Huguenot hareketi (Kalvinistler) var. Catherine doğal olarak Katoliklerin yanında yer alıyor ve onu tarihe geçiren bir başka olay da ünlü Aziz Bartolomeus Yortusu Kıyımı oluyor. O katliam günü verdiği emirle Kraliçe tek tek eldiven göndererek değil, toptan bir harekette bulunarak bu işi çözmeye niyetleniyor ve *heretik* yani "inaçsızlar" dediği Huguenotları bir gecede kılıçtan geçirtiyor.

Başta Paris olmak üzere bütün Fransız şehirlerinde 24 Ağustos 1572 günü başlayan katliamda binlerce Protestan öldürülüyor. Sadece Toulouse kentinde kılıçtan geçirilen Protestan sayısının üç binin üzerinde olduğu belirtiliyor kaynaklarda. Aziz Bartolomeus Yortusu Kıyımı deniliyor ama aslında günden uzayıp mevsime yayılıyor neredeyse bu kıyım hareketi. Bu süreçte Paris'te öldürülenlerin sayısı da 25 bin kişi olarak kayda geçmiş.

Bu kadar katliam falan yapıyor ama Catherine'in ne de olsa Medicilikten gelme bir de sanat hâmiliği, mesenlik durumu var. Muhteşem zenginlikte bir resim koleksiyonu ediniyor. Ressam, müzisyen ve özellikle mimarlara sonsuz destek vererek kendine olumlu ve kalıcı bir isim yapmaya çalışıyor. Ama bir yanda sanat, bir yanda kan olunca, kan ağır basıyor elbette ve bugün ismi söy-

Bir meşhur zehir hikâyesi daha!

XVII. yüzyılın ilk yarısında İspanya Krallığı'na bağlı Palermo'da Giulia Tofana isminde ve aileden şifacılıkla maruf bir hanımefendi yaşıyor.

Bu güzel hanımefendinin oldukça ünlü de bir iksiri var: *Aqua Tofana*. Bazen *Manna di San Nicola* ismiyle ve şişesinde Aziz Nikolaos'un resmiyle de satışa sunulan bu iksirin görünürdeki iddiası, cilt beyazlatıcısı olması. Ancak şişenin içindekinin ne ciltle, ne de beyazlıkla ilgisi var.

Bu iddiayla satılıyor, çünkü o yıllarda kadınlar iş hayatında yer almıyor, evin geliri de sadece koca tarafından sağlanıyor; dolayısıyla birden zuhur eden bir şişe ve ona ödenen bedelin bir izah şekli olmalı. *Aqua Tofana* da, makbul olan beyaz cilt olduğundan, beyazlatıcı olma iddiasıyla bu izahat durumunu kurtarıyor.

Durumu kurtarıyor da, aslında ne işe yarıyor?

Aqua Tofana'nın müşterileri zor evliliklerin içine sıkışmış, koca zulmü çeken ve dinsel nedenlerle de boşanma imkânı olmayan kadınlar. Kocaları diğer âleme yolculuğa çıksa pek bir rahatlayacak olan bu hanımefendilerin satın aldığı *Aqua Tofana*'nın içinde arsenik, kurşun ve güzelavrat otu, yani *Atropa belladonna* var (içindeki *atropin* gözbebeğini irileştiriyor, "*bella donna*"/"güzel avrat" denmesinin nedeni bu). İçeriği okuyunca anlamışsınızdır, her üç malzeme de aslında öldürücü olma özelliğine sahip.

Aqua Tofana'nın öldürücü zehir olmasından gayri bir özelliği daha var; o da kokusuz olması. Arsenik soğuk haldeyken kokmuyor, ısındığındaysa acıbademe yakın bir koku salıyor. *Atropa belladonna* ise aslen kokulu, ancak içinde çok az kullanıldığından o da kendini belli etmeden varlığını sürdürebiliyor iksirde.

Kokusuzluğundan istifade, mazlum kadın *Aqua Tofana*'yı zalim kocanın yemeğine, şarabına rahatça karıştırılabiliyor. Karıştırabiliyor ama öyle bütün şişe boca ediliyor sanmayın. Önce bir, en fazla iki damla koyuyor. Beyefendi hemen rahatsızlanıyor tabii. Muhterem halsizleşince hanımefendi çevreye, eşe dosta konu komşuya sızlanmaya başlıyor: "Benim kocaya da bir hal oldu bu aralar, pek mecalsiz. Ayakta duracak gücü yok!"

Kocanın halsizliği sürerken eve hekim çağırılıyor ve önerdiği tedavi uygulanmaya başlanıyor ama, yediğine içtiğine zehir katılmaya devam ediliyor tabii. Böylece çaresiz bir doktor ve "hasta kocaya bakmaktan helâk olan karı" eşliğinde zalim koca gittikçe kötüleşiyor, sonunda emr-i Hak vâki olup koca bu âlemi terk ediyor.

Adam ölünce kadın saçını başını yoluyor, matemlere giriyor ve eğer yeniden evlenmeye niyetliyse, şüphe uyandırmamak için bunu hemen yapmıyor ve defini takiben bir veya iki yıl gibi bir süre bekliyor.

Bir cilt beyazlatıcısı olma iddiasıyla satılan ve gerçek işlevi sadece Giuliana Tofana'nın müşterileri tarafından bilinen *Aqua Tofana*'nın ünü 50 yıl boyunca fısıltı çemberiyle kulaktan kulağa yayılıyor; Palermo, Napoli ve Roma'da oldukça yoğun talep görüyor.

Tahmin edebileceğiniz gibi İtalya'nın güneyi mutlu dullarla doluyor bu zaman zarfında. Kullanan kadınlar ürünün zehirli olma özelliğine dair tek kelime etmiyorlar, zira aksi halde cinayet işlemiş oldukları ortaya çıkacak. Ancak 50 yıl gibi uzun bir sürede bu kadar yaygın bir ürünü gizli tutmak zor; bir memnuniyetsiz müşteri Papalığa ihbar ediyor Giulia'yı.

Peşine düşüyorlar, bir kiliseye sığınıyor. O kilisede sığınmacıyken hakkında "Roma'nın sularını zehirledi" lafı çıkıyor. Bu laf üzerine Çevik, TOMA falan geliyor, kilise-milise dinlemeyip sürükleyerek çıkarıyorlar Giulia'yı.

"Nazik" bir sorgu sürecinde 1633-1651 arasında sadece Roma'da 600 ölüme sebep olduğunu itiraf ediyor. Temmuz 1659'da, imalatta kendine yardım eden kızı (falcı Girolama) ve üç asistanıyla beraber idam ediliyor.

Ardından şüpheli koca ölümleri sorgulanmaya, dullar da kaçışmaya başlıyor. Yakalananlar Palazzo Pucci'ye tıkılıp etraflarına duvar örülüyor, onlar da açlık ve susuzluktan ölüyorlar haliyle.

Şaşırmayın, bu yaygın bir yöntem. Bu yöntemin diri diri gömülmekten farkı, ölüm nedeninin havasızlık değil, besinsizlik olması (Nordik dizi severler *Bron/Broen*'ün 1. sezonundan bu yöntemi hatırlarlar).

Ha bu arada, Wolfgang Amadeus Mozart'ın anlamsız ölümünün de benzer bir iksir yüzünden olduğu rivayet ediliyor ve ölmeden önce dudaklarından fısıltıyla "Zehirlendiğimden eminim. Birisi bana *Aqua Tofana* verdi" sözlerinin döküldüğü söyleniyor.

lendiğinde akla ilk gelenler, sebep olduğu ölümcül olaylar oluyor. Böyle bir kraliçenin parfümcüsü de, balık baştan kokar hesabı, elbette bir yandan kokular âleminin zirvesine oynayıp duyuların en soyut bilineni üzerinden estetik harikaları yaratırken, bir yandan da zehirleme ve katakullili işlerin tek adresi oluyor.

Catherine ve René İkilisinin Grasse'la Ne İlgisi Var Peki?

Tarihçi değiliz ama bütün bu olaylardan bahsetmeden bugün "koku" denilince akla ilk gelen ülke olan Fransa'da bu işlerin nasıl başladığını anlamak olanaksız. O gün gerçekleşen olaylar bazen algıdaki etkisi artarak bugüne kadar gelebiliyor. Kime sorsanız bugün "parfüm" dendiğinde hemen Grasse'ı telaffuz ediyor.

Şu ilgisi var ki, tahmin edebileceğiniz gibi bugün hâlâ koku dünyasının başkenti kabul edilen Grasse kentine de parfümcüsü René le Florentin'le beraber önemli bir ziyaret yapıyor Catherine

Mesenlik de neresi?

Bir sanatçı veya biliminsanını destekleyerek onun geçim veya iş maliyeti endişesi yaşamadan üretimini gerçekleştirmesine olanak sağlamaya, genelde "mesenlik" deniyor. Ne var ki bu çok genel bir tanım ve mesenlik aslında "bağışçılık" gibi (ki bağışta bile dolaylı bir otokontrol, dolayısıyla görünmeyen bir koşuldan söz edilebilir) koşulsuz bir destek değil.

Destekleyici, siparişi takiben işin anafikrinden kullanılacak malzemeye kadar pek çok şeye müdâhil olup bu doğrultuda üretilen işi kamusal alanda (büyük çoğunlukla) paylaşıyor.

Gene bazılarınca mesenlik kapsamı içinde değerlendirilen "sponsorluk" ise tamamen farklı ve bir tarafta üretici diğer tarafta da destekleyicinin yer aldığı ve isimlerinin de zikredildiği en az iki taraflı bir kontrat anlamına geliyor.

Yeni zamanların yeni destek biçimleri, mesela internet üzerinden kalabalık fonlaması (*crowdfunding*) gibi anonim ve görece demokratik oluşumların kendilerini hangi serbestiyet alanında konumlandıracakları da herhalde kısa süre içinde ortaya çıkacak.

Mesenlik denildiğinde akla ilk gelen isim Medici ailesi. Ne var ki kelimenin ortaya çıkışı çok daha eskilere, taa Roma'ya dayanıyor.

Augustus var ya, eski adı Octavianus olan ve yeni ismiyle beraber Temmuz ile Eylül arasında bir ayın ismi olarak konumlandırdığımız, işte o Augustus'un danışmanı, dostu ve en büyük destekçisi Gaius Maecenas'tan (MÖ 68-MÖ 8) alıyor ismini mesenlik müssesesi.

Maecenas, döneminde Horatius ve Vergilius gibi şair ve yazarları destekliyor, hatta neredeyse Roma'nın adı konmamış kültür bakanı işlevini üstleniyor. Kendisi de yazar ve şair olan muhteremin ismi de bu sanat hâmiliği yaklaşımından sebep, pek çok dilde kullanılan bu kelimenin kökenini oluşturuyor.

de Médicis. Provence bölgesinin tabiat güzelliklerinden, tarlalardaki envai çeşit kokulu çiçekten ziyadesiyle etkileniyor ve orada bir yağ damıtma atölyesi kurulması talimatını veriyor.

Buradan başlayarak ve hem Kraliçe, hem de René'nin ünüyle desteklenerek Floransa menşeli çiçek damıtma teknikleri ve parfüm hazırlama âdetleri birebir uygulanıyor Grasse'ta. İklim ve doğal bitki örtüsü de yardımcı olunca, Grasse kentinin ünü ve önemi de tabii ki o günden bugüne kadar geliyor, kenti aşıp ülkeye, hatta dünyaya sığamıyor.

5 Ocak 1589 tarihinde 69 yaşındayken akciğer iltihabından hayatını kaybeden Catherine de Médicis döneminde, kendisiyle beraber Fransa'ya ayak basan sadece koku kültürü değildi elbette. Bugün neredeyse Fransa'yla özdeşleşen mutfak sanatları, çatal kullanımı ve sofra âdabı, bale, tiyatro ve elbette İtalyan bankacılık sistemi de o dönemde Fransız yaşam tarzının içine yerleşiyor.

İki Şehrin Hikâyesi - Reloaded

Fransa sarayından başlamışken, hız kesmeden devam edelim isterseniz. Bu kez konumuz bir başka ünlü kraliçe, Marie-Antoinette.

Josèphe Jeanne Marie-Antoinette von Habsburg-Lorraine veya bizim bildiğimiz ismiyle Marie-Antoinette, 1755 yılında Viyana'da Hofburg Sarayı'nda dünyaya geliyor. Babası Kutsal Roma İmparatoru I. Franz, annesiyse Macaristan ve Bohemya Kraliçesi, Habsburg mülkünün hâkimi Maria Theresa. Aile içinde kısaca Antonia ismiyle çağırılıyor. Prematüre doğduğundan biraz ufarakcana bir bebek, ancak ufak olmasına rağmen gayet sağlıklı diye geçiyor doğum kayıtlarına.

Hofburg Sarayı'nda Fransızca konuşulduğundan aile içinde Antonia diye çağırılmasına rağmen Saray'da ve Viyana sosyetesi içinde ondan bahsedilirken Antoine diye söz ediliyor. Anne tarafı olan Habsburgların rahat yaşam tarzı ile Hofburg Sarayı'nın protokolden uzak ambiyansı içinde büyüyor. Günlük yaşamında aile, saraylı gibi değil, burjuva gibi giyiniyor ve çocukların da asil olmayan diğer çocuklarla oynamasına izin veriliyor. Hatta izin verilmekten öte, bu tip avamla kurulacak ilişkiler teşvik ediliyor.

Peki çocuklar ne yapıyorlar biraraya gelince? Tabii ki bahçelere veriyorlar kendilerini, bir uçtan bir uca koşa oynaya vakit geçiriyorlar. Hoş günlerinin geçtiği bu bahçe yaşamını çok seviyor Marie-Antoinette. Daha sonra Kraliçe olduğu dönemde eşi XVI. Louis tarafından Versailles'da kendisine tahsis edilen Petit Trianon

Şatosu'nun restorasyonu sırasında mimarî olarak bu bahçelerin atmosferini yaratmaya çalışıyor ve bu sayede saray hayatının sıkıntısından kaçmaya çabalıyor.

Eşi olacak XVI. Louis ile mukayese edildiğinde çok daha rahat bir çocukluğu var. Hiç yalnız kalmıyor ve yanında hep birileri, mutlaka da çok sevdiği ablası Maria Carolina oluyor. İmparatorluk ailesi müziğe çok düşkün ve küçük Antonia da bu zevkten hem dinleyici, hem de icracı olarak nasibini alıyor. Klavsen ve harp çalmayı öğreniyor, ailece toplaştıkları gecelerde Fransızca şansonlar veya İtalyanca aryalar söyleyerek büyüklerini eğlendiriyor. Muhteşem dans ettiği söyleniyor ki, seveni de nefret edeni de pek çoktur ama, nefret edenleri bile bu konuda hakkını teslim etmek zorunda kalıyorlar. Dans yeteneğinden gayri, güzellikten öte bir hasleti var ki, buna herhalde "eda" demek daha doğru olacak. Yani duruşu, salınışı, adım atışı, bakışı son derece kendine özgü ve etkileyici. Onun için kullanılan şu tanım var mesela "Her adımında bir tanrıçaya dönüşüyordu," deniyor. Tabii her kız çocuğu gibi, hatta belki her kız çocuğundan biraz fazla bir bebek düşkünlüğü var. O zaman tabii Barbie'ydi, Kendi falan yok, porselen bebekçikler muhteşem saç ve giysi kıyafetleriyle küçük Antonia'ya oyun yoldaşı oluyorlar. Bebek kıyafetlerinin onun üzerindeki etkisi daha sonra kendi yaşamında giysiler ve dış görünüm konusunda çok fazla suçlanmasına yol açan moda düşkünlüğünün de ilk habercileri aslında.

Müstakbel eşi XVI. Louis ile mukayese edildiğinde çocukluğu belki rahat ve keyifli geçiyor ama gene bu mukayese çerçevesinde müstakbel eşi kadar iyi eğitim aldığını söylemek mümkün değil. El yazısı bile doğru dürüst değil ve tabir caizse "kargacık burgacık". Bu konuda hocalarını suçlamaktan çok, durumu onun derslere entelektüel katılımına bağlamanın daha doğru olacağı söyleniyor. Çoğu kez o kadar ilgisiz ki, işlerini kaybetme korkusuyla öğretmenleri onun yarım kalmış ödevlerini kendileri tamamlıyorlar. Gramer falan yerlerde sürünüyor olmasına rağmen güzel sanatlarla ilgili konularda bu geçerli değil. Az önce belirttiğim gibi müziğe çok meraklı olmasının yanı sıra resme de düşkün. Sabah saat onda kalkıp babasına çok benzer bir portreyi tebeşirle çizebiliyor.

Lisan konusunda yeteneği değişken denilebilir; iyi derecede İtalyanca biliyor ama esas bilmesi gereken Fransızca ve Almanca için aynı durum pek sözkonusu değil. Kaldı ki o dönemlerde Fransızca Avrupa'nın *lingua franca*'sı. Fransızca ile arası hoş değil ama Fransa ve Avusturya tarihine meraklı. Muhtemelen tarihin hikâye tarafı o yaşta küçük bir kız çocuğunu daha fazla motive ediyor. Ancak "tarih seviyor" derken, elbette tarihsel olaylara bakışında Avusturyalı perspektifi geçerli. Hoş, hangimiz ulusal tarihin dayatmalarından kendimizi kolayca sıyırabiliyoruz ki?

Lingua franca? Fransa ligi gibi mi?

Lingua franca, aynı anadili paylaşmayan insanların, birbirleriyle anlaşmak için kullandıkları lisandır. Genelde bu lisan her iki tarafın anadilinden farklı ve üzerinde mutabık kalınmış bir başka lisan oluyor.

Tarih boyunca gerek ticarî, gerek kültürel veya dinî, gerekse de diplomatik nedenlerle *lingua franca*'ya ihtiyaç duyulmuş ve kullanılmış.

Bir örnek olarak İtalyanların deniz ticaretinin hâkimi oldukları dönemde ağırlığı İtalyanca olan ama Yunanca, Fransızca, Portekizce ve İspanyolca'dan da ödünç kelimeler almakla yetinmeyip Arapça ve Türkçe öğelerle de beslenen dönemin ticaret dilini gösterebiliriz.

Lisan anlamına gelen *lingua* tamam da, *franca* nereden geliyor derseniz?

Bu konuda kesin veri yok ama büyük ihtimalle Avrupalı Haçlıların hepsini ayırmadan *frenk* diye tanımlayan Araplardan kaynaklandığı düşünülüyor.

Bugünün *lingua franca*'sı ise elbette İngilizce.

1767 yılında suçiçeği hastalığı aileyi kırıp geçirince kardeşleri telef oluyor. Geriye de hanedanın gelin verilebilecek tek kızı olarak hastalıktan paçayı zar zor kurtaran Antonia kalıyor. Yaşı kaç bu gelin olma olayı düşünülürken? Henüz 12. Evet, 12 yaşındayken 14 yaşındaki müstakbel eşi Louis Auguste ile tanıştırılıyor.

Hedefler belli, Fransa ile Avusturya bu evlilik bağı sayesinde sinerjik olarak daha etkili birer güç olacaklar. Ama bu planın işleyebilmesi için büyüklerin, büyük hesapları olan küçüklerin küçük engellerini aşmaları gerekiyor. Antonia'nın dişlerini damat tarafı pek beğenmiyor ve bu da anestezinin sözkonusu bile olmadığı bir

dönemde üç ay boyunca ağzını Fransız bir doktora teslim etmesi demek. Son derece sancılı ve travmatik geçen bu tedavi dönemi sonunda çekinmeden gülümseyebileceği, düzgün ve güzel sayılabilecek dişlere sahip oluyor ve bu uygun ağız yapısı da Fransız onayından geçiyor.

Tabii tek ayrıntı bu değil iki hanedanın, dolayısıyla iki sarayın evlenmesi sözkonusu olunca. Öyle "foToğRafıNı yoLLarmıSıN güZeL qıZ?" denilerek imge paylaşılabilecek *whatsapp* falan gibi anlık mesajlaşma uygulamaları henüz icat edilmemiş olduğundan çiftin minik tabloları karşılıklı olarak el değiştiriyor. Onun orası beğeniliyor, bunun burası beğenilmiyor derken belli parasal bedel konuları da halledildikten sonra 19 Nisan 1770'te, yani Antonia tam 15 yaşındayken vekâleten evlendiriliyor.

Vekâleten; çünkü kız tarafı gelini Fransızlara yaklaşık 20 gün sonra, yani 7 Mayısta teslim ediyor. "Resmen teslim" derken elbette direkt kocasının kollarına atıyorlar demek istemedim. Acele etmeyin lütfen, daha ona vakit var. Kocaya resmî teslim, yani resmî nikâh bir hafta sonra, yani 16 Mayısta gerçekleşiyor. Beklenen, nikâh gecesi çiftin fizîken de birleşmesi, cinsel ilişkiye girmesi. Fakat daha başından uğursuzluk var galiba bu evliliğin ki beklenen cinsel ilişki gerçekleşemiyor.

Bunu nereden biliyoruz?

Eh, o dönem böyle saraylı birleşmelerinde Catherine de Médicis'den de hatırlayacağınız gibi, yalnız olunamıyor ve hemen yatak odasında, iki adım ötede saha müşâhitleri de mevcut. İlişkinin gerçekleşmemesinin kabahati yeni geline bulunuyor hemen, ancak sorun aslında gelin hanımda değil damat beyde. Evet, farkındaysanız bu bölümde dedikodunun ve magazinin dibine vuracak gibiyiz sevgili okur. Cemiyet haberleri gibi bir kitap elinizdeki, pardon yani!

Peki, Marie-Antoinette'in kendinden bir yaş büyük genç eşi müstakbel XVI. Louis'nin sorunu ne? Efendim, delikanlı *fimozis*'ten muzdarip. *Fimozis* nedir? Penisin ucundaki derinin geri

çekilip penis başını ortaya çıkartmasını engelleyen bir tıbbî durum. Müslüman veya Yahudilerde yaygın bir durum değil, çünkü zaten sünnetle beraber penis ucunu kapayan bu kısım alınıyor. Gelin görün ki bizim XVI. Louis ne sünnet olmuş, ne de süslü asker elbiseleri giydirilip göğsüne çarpazlama "Maşallah'" bandı takılarak Eyüp Sultan'a götürülmüş.

Anestezinin olmadığı bir dönemde çok genç bir erkek çocuktan söz ediyorsak, üstelik bu çocuk da çok yakın geleceğin kralıysa, tabii "Ben kimseye elletmem oramı" diye tutturabiliyor velet. İyi de, haydi idrarını yaparken damla damla yapmaya ve kıvranmaya razı oldu diyelim, penis tam işlevsel hale gelemediği sürece cinsel birleşme gerçekleşemeyecek. Hadi geçtim çiftin bu birleşmeden alacağı hazzı keyfi falan, Fransa tahtına varis üretmek imkânsız hale gelecek.

Bu arada tabii ki zaman akıp gidiyor ve bir şeyler yapmak lazım. Vekâleten evlendirildiler de, gene vekâleten çiftleştirilecek halleri yok ya? Louis'yi ikna eden gelin tarafından birisi, yani Antoinette'in ağbisi Joseph oluyor ve başarılı bir operasyon sonucu muhterem *fimozis*'ten kurtuluyor. Kurtulur kurtulmaz da hemen faaliyete geçiyorlar ve bir süre sonra Marie-Thérèse Charlotte isimli ilk çocukları dünyaya geliyor. İlk çocuklarının doğumu, birbirlerinin kucaklarına itildiklerinde zaten kendileri birer çocuk olan çiftin evliliğinden tam yedi yıl sonra gerçekleşiyor.

Şimdi, dedikoduyu bir yana bırakalım ve genel duruma bir bakalım. Bir kere, uzunca süredir aslında Fransa ile Avusturya arasında bariz bir gerilim var. Bu nedenle Avusturyalıların ne saraydaki, ne de sokaktaki Fransızlar tarafından pek sevildiği söylenemez. Bu sevgisizlikten elbette Marie-Antoinette de nasibini alıyor. Tahtın vârisinin bir Avusturyalı yerine gürbüz Sakson prenseslerinden biriyle evlenmesini yeğleyen pek çok ileri gelen devlet adamı, halkın da desteğini arkalarına alarak Marie-Antoinette hakkında yoğun bir karalama kampanyası başlatıyorlar. Yüzüne bir şey söylenmiyor ama arkasından *l'Autrichienne*, yani "Avusturyalı" diye bahsediliyor hep. Zaman ilerledikçe bu takma isim küçük bir

oynamayla *l'autre chienne*'e dönüşüyor. Dönüştüğü lakabın anlamı şöyle: *l'autre* "öteki" demek, *chienne* ise "kancık". Yani "Avusturyalı" lakabı "öteki kancık"a dönüştürülerek genç kadının sokak nezdinde itibar kaybına uğramasına sebep olunuyor.

Saray erkânından önemli insanlar, mesela Madame Du Barry ile bayağı gergin ilişkileri var. Madame Du Barry, XV. Louis'nin meşhur son metresi ve etkin bir sosyelit. Bu arada bilginiz için merhum XV. Louis, Marie-Antoinette'in kocası XVI. Louis'nin dedesi. Du Barry de giyim, kuşam ve kişisel bakımına olağandışı ölçülerde düşkün bir hatun. Metreslik mevkiine gelen tüm hatunlar aşırı müsrif zaten. Du Barry'nin öncülü olan Madame De Pompadour'un bir yıllık giysi masrafının bugünün rakamlarıyla 600 bin Dolar tutarında olduğundan söz ediliyor. Ardından gelen Du Barry ise "düşük sınıf"a mensup olmasına rağmen Kral'ın metresi olmayı başarmış ve bunun avantajlarını da sonuna kadar kullanmış bir hanımefendi. Terziler, kuaförler falan hep peşinde.

İşte bu hatunla Marie-Antoinette'in yıldızı hiç barışmıyor ve Du Barry'den bahsederken *créature* yani "yaratık" tanımını kullanıyor Marie-Antoinette. Belki de iki karizmanın çarpışması diyebiliriz buna; zira giyim, kuşam ve kişisel bakım konularında Madame Du Barry'ye rahmet okutturacak derecede müsrif bizim Marie-Antoinette. Bu nedenle bir dönem takma adı *Madame Déficit* yani "Bayan Bütçe Açığı" olarak dillendiriliyor.

Rose Bertin isimli dönemin ünlü şapkacı ve modacısının da baş müşterisi Marie-Antoinette. Bertin'den yılda doksan ayrı elbise ve sayısız şapka sipariş ettiği söyleniyor. Sadece Bertin değil küçükhanımın dağıttığı paralardan sebeplenen, zira kuaförü Léonard da bu furyadan nasibini alıyor ve Marie-Antoinette, Léonard sayesinde binbir çeşit saç modeliyle dolaşıp o dönemin bir nevî "ikoncan"ı haline geliyor.

Salt giyim kuşam değil, tüm yaşam tarzı lüks üzerine kurulu Marie-Antoinette'in. Mesela hanımefendi sıcak çikolata mı içecek? Eh, koca Marie-Antoinette bu. Sizin benim gibi içecek değil ya! Hemen porselen servisler geliyor, hanımefendiye sunulmadan önce

Jean-Baptiste Gautier-Dagoty'nin fırçasından Marie-Antoinette, 1775. Kuaför Léonard ve terzi Bertin'in eserleri olan giysi, şapka ve saç ayrıntısını atlamayalım lütfen. Elinizdeki bu baskı renkli olmadığından göremiyorsunuz ama elbise de şapka da *Wedgwood Mavisi* denilen maviye yakın bir renkte.

de mutfakta kuzinede ısınan çikolatanın içine kallâvî bir amber kütlesinden birkaç küçük parça rendeleniyor. Saçının bakımı, giysileri, eldivenleri ve elbette özel parfümcüsü sayesinde dönemin Fransız varsılları ve asilleri arasında o denli etkili oluyor ki, bu davranışlarıyla tarihte aldığı yer, bir Avusturyalı olarak Fransız sarayında neden tepki çektiğinden çok daha fazla önem kazanıyor.

Neyse, uzatmayayım; bildiğiniz hikâyeler bunların çoğu. 1789 yılında açlıktan, sefaletten ve Kilise baskısından bunalan halk, biraz da bizzat Fransa'nın destek verdiği Amerikan Bağımsızlık Hareketi'nin de etkisiyle ayaklanıyor, Kral ve Kraliçe göz hapsine

alınıyorlar. Ancak Kral ve Kraliçe 20 Haziran 1791'de yeniden kendilerine bağlı birliklerle geri dönüp isyanı bastırmak niyetiyle, gizlice Montmédy'ye doğru yola çıkıyorlar. Maksat orada on bin kişilik kraliyet taraftarı bir güçle konuşlanmış olan Marquis de Bouillé ile biraraya gelip karşı devrim hareketini başlatmak, idareyi tekrar ele geçirip isyanın elebaşlarını temizledikten sonra belki bir iki taviz verip halkı sakinleştirerek tekrar eski güçlerine kavuşmak. Olmuyor, yolda, Varennes'de yakalanıyorlar.

Bu yakalanma hadisesi oldukça ilginç. Kılık kıyafet değiştirmiş olmalarına rağmen uğruna hazineyi boşalttığı parfümlerinden vazgeçemeyen ve tüm kişisel bakım malzemesinin yer aldığı *nécessaire* isimli küçük sandığı da yanına alan Marie-Antoinette'in teninden yükselen parfümün kokusu ve çiftin kaçmak için seçtiği biraz fazla görkemli at arabası, Varennes kasabasında yorulan atlarını değiştirirken isyancıların dikkatini çekiyor. "Biz leşler gibi kokarken nispet yaparcasına böyle nefis kokular yayarak seyahat eden bu kadın da kim ki?" diye meraklanıp kurcalıyorlar.

Dikkatinizi çekerim; parfümünün ne koktuğu değil, parfüm kokması yeterli fark edilmek için; çünkü o zamanlar bugünkü gibi marketten çıkarken bile kasa yanında üç-beş Liraya bulunabilen parfümleri alma imkânı yok. Parfüm gibi nadir ve kıymetli bir ürünü kullanabilmek başlıbaşına bir ayrıcalık, bu ayrıcalığın sahipleri de üç aşağı beş yukarı belli. İçlerinden biri, bir postacı, Jean-Baptiste Drouet biraz yaklaşıp parfümlü hanımefendinin bakımlı yüzüne, ömür boyu iş işlemediği belli akça pakça yumuşacık ellerine falan dikkatlice bakınca Kraliçe ve Kral'ı "Şıp!" diye tanıyor ve hemen karga tulumba derdest ediliveriyor muhteremler.

Marie-Antoinette, elbette şeklen de olsa Devrimci Mahkeme'nin önüne çıkarılıyor ve ihtilal hukukundan nasibini alıyor. İddianameden sonra savunmasını hazırlaması için sabık Kraliçe'ye verilen süre sadece bir gün. Kendisine yönelik suçlamalar arasında Fransa'nın çıkarlarından çok Avusturya çıkarlarını

Marie-Antoinette'in seyahatleri sırasında makyaj malzemesi ve parfümlerinden sıcak çikolata ikrâmına kadar tüm kişisel ihtiyaçlarını karşıladığı malzemeyi muhafaza eden taşınabilir *nécessaire*lerinden biri. 1787 yapımı bu çantanın ahşap işlerini marangoz Palma, metal işlerini kuyumcu Jean-Pierre Charpenat yapmış, porselenler de Outrequin de Montarcy fabrikasından temin edilmiş. Bu çanta halen Grasse'taki Musée International de la Parfumerie'de sergileniyor.

düşünmesi, hazineden milyonlarca *livre*'i Avusturya'ya göndermesi, halkı ve tebası sokakta açlıktan kırılırken bütçeyi sarsacak meblağları müsrif bir şekilde kişisel giyim ve bakımına harcaması, ayrıca mahrem hayatına ilişkin bazı suçlamalar da yer alıyor.

Mahrem hayatına ilişkin bu karalamalar içinde, Kraliyet Muhafızları'nın komutanı Marquis de Lafayette ile yasak aşk yaşaması, dönemin ünlü lezbiyenlerinden Bournemouth Baronesi Sophie Farrell ile eşcinsel ilişkiye girmesi ve en kötüsü, kendi oğluyla ensest bir ilişki yaşadığı iddiaları var. Suçlamaları cevaplarken oğluyla ilişki yaşadığı konusunda "Sessiz kaldınız?" diye uyarılınca, "Bu suçlamaya cevap vermediysem, bu tabiatın kendisinin bir anneye yönelik böyle bir suçlamaya cevap vermeyi reddetmesindendir," diye yanıtlıyor mahkeme heyetini. Mahrem

hayatını ilgilendiren bu suçlamaların hiçbirine ilişkin ciddi tek bir kanıt bile sunulamıyor. Zaten bunların çoğu *libelles* denilen Cumhuriyetçi propaganda broşürlerinden alınarak iddianameye girmiş suçlamalar.

Ancak düşük bir Kraliçe ve nefret edilen yaşam tarzının sembolü olarak *Ancien Régime* denilen "eski rejim"in en önde gelen figürlerinden biri olarak görüldüğünden, farklı yöne gidebilecek pek çok yıldırımı üzerine çeken bir paratoner rolü biçiliyor kendisine ve idam hükmü veriliyor hakkında. Bu cezayı yediği anda zaten uzun zaman kapatıldığı zindanda verem olmuş bir halde ve ayrıca rahim kanserinden de muzdarip genç kadın.

Marie-Antoinette'in yaşamı 16 Ekim 1793 günü tam öğlen saatinde ensesine inen giyotin bıçağıyla sonlanıyor. Giyotinin yer aldığı platforma çıkarken "Üzgünüm, isteyerek olmadı" dediği söyleniyor, son söz olarak. Ancak platforma yakın olanlar bunun müsrif ve umursamaz bir hayatın günah çıkarması olmaktan ziyade, heyecandan titreyerek yürürken cellâdının ayağına basmasından ve yetişme tarzı gereği ondan son anda özür dilemeye çabalamasından kaynaklandığını söylüyorlar.

Farkındayım, okurken sanki Marie-Antoinette'e acıyor ve aklıyor gibi bir izlenim bıraktım sizde. Yok böyle bir şey, sevgili okur. Sonuçta Fransız Devrimi öncesinde başlayan bir düşünsel değişim, bağır bağır gelen bir Aydınlanma Dönemi, beraberinde yanına başka etkenleri de alarak dönüşen bir ekonomik ve sosyal sistem var. Ben bu koskoca dönüşümün bir kişinin günahları üzerinden açıklanmaya çalışılarak ileriye dönük bir savunma hattı hazırlığı çabalarına karşıyım. Marie-Antoinette olmasaydı veya bu kadar sefahate düşkün yaşamasaydı sanki bu değişimler olmayacaktı gibi bir durum yok. Feodaliteyle burjuvazinin çatışması her koşulda kaçınılmazdı, nasıl ki devamında yaşayacağımız çatışmalar da kaçınılmazsa. Bizim özelimizde "Son padişahlar çok para harcayıp borçlandılar, Osmanlı da bu yüzden battı" veya "Almanlar yenildiği için biz de yenilmiş sayıldık" gibi kıymeti kendinden menkul söylemlerden dirhem farkı yok bu söylemlerin. Yemezler!

Gözlerini içine açtığı saray hayatından ve belki de porselen bebeklerine özenerek geçirdiği o ihtişamlı iktidar yıllarından kellesinin sopa ucunda teşhir edilmesine kadar geçen yaşamı içinde oldukça hareketli dönemler var Marie-Antoinette'in. Bizim kitabımızı ilgilendiren kısmı ise bu ilginç yaşamın kokulu yüzü. Bunun için de majestelerinin özel parfümcüsü Jean-Louis Fargeon'a da bir göz atmamızda fayda var. Ancak bu beyefendiye gelmeden önce o günlerde parfüm dünyası ne gibi gelişmeler yaşıyor, dilerseniz önce ona bir bakalım.

Parfümcüler başka loncaya

Geçen bölümden hatırlayacaksınız; saraya gene yurtdışından gelin gelen bir küçük hanımefendi, Catherine de Médicis sayesinde Fransa parfüm ve hoş kokularla tanışmıştı. Sadece parfüm değil elbette XIV. yüzyıldan itibaren Fransızların yaşamına giren. Beraberinde kozmetik uygulamalar da eşlik ediyor hoş kokulu sıvılara. Medici ve hazırladığı zehirlerle de ünlü özel parfümörü René le Florentin sayesinde Fransa'nın güneyinde, Grasse ve Montpellier kentlerinin de yer aldığı bölgede bu duruma uygun bir sanayi gelişmeye başlıyor. Alabildiğine geniş tarlalarda, iklim koşullarının da desteğiyle envai çeşit çiçek yetiştiriliyor. Bu çiçeklerden çıkarılan özyağlar gene bu kentlerdeki imalathanelerde kokulu uygulamalara dönüşüyor.

Ancak her ne kadar çiçekler yetiştirilse ve kozmetik preparatlar içinde kullanılsa da kokulu ürün denilince bu dönemde akla ilk gelen deri eldivenler oluyor. Gerek derinin tabaklanması sırasında üzerine sinen o itici kokuyu bastırmak, gerekse hanımefendi ve beyefendilerin eldivenli geçirdikleri süre içinde ellerinin teriyle deri kokusunun birleşmesinden ortaya çıkan hoş olmayan kokulu tablonun önüne geçmek amacıyla, eldiven yapılacak deriler mutlaka güçlü koku kaynaklarıyla muamele görüyor.

Hatta ilk dönemlerde parfümcülerin ayrı bir meslek kuruluşu, bir loncaları yok ve 1267'den 1656'ya kadar Eldivenciler Loncası'nın çatısı altında faaliyet gösteriyorlar. 1656 yılındaysa

Eldivenciler Loncası ismine "Parfümcüler" kelimesini de ekliyor. 1673 yılında ticarî hayatta yapılan bir düzenlemeyle beraber bu birleşik lonca, dönemin en önemli altı meslek kuruluşu arasına alınıyor.

Bu ne demek? Öncelikle tekel olmak ve lonca üyesi olmayanın mesleği icra etmesini yani rekabeti engelleyebilmek gibi pek çok şey demek elbette ama en önemlisi devlet nezdinde ticarî bir ayrıcalığa mazhar olmak, dolayısıyla uzak diyarlardan ithal edilen malzemeye öncelikli ve gümrük vergisinden muaf olarak erişebilmek demek.

Bu iş çok zor Lonca...

Loncalar işinde usta zanaatkârlar veya tüccarlar tarafından oluşturulmuş meslek örgütleri oluyorlar. Kral, imparator falan gibi hükümranlar tarafından verilmiş ayrıcalık mektuplarına sahipler ve hem bu ayrıcalıklar nedeniyle iş alanlarını koruyabiliyorlar, hem de hükümdarın onlar üzerindeki vergi kontrolü daha sağlıklı ve verimli oluyor.

Bu ayrıcalıklar, iş için gereken aleti bulundurma hakkından mesleğinin adını taşıyan dükkân açabilme yetkisine, hammadde girdisi eğer ithalse onunla ilgili vergi muafiyeti sağlanmasına kadar türlü çeşitlilik içeriyor.

Loncalar ayrıca üyelik ve giriş aidatları vesair gelirlerden oluşan fonları kontrol ederek yaşlı üyelere destek olmak, üyenin ölümü halinde geride kalanlarına bakmak, cenaze masraflarını üstlenmek ve yeni işe kalkışan üyelere gerektiğinde kredi vermek gibi görevleri de yerine getiriyorlar.

Ne var ki loncalara üye olabilmek o kadar kolay değil. Süre ve yöntemler farklı olsa bile hepsinde izlenen yolun çatısı neredeyse ortak. Önce uzun bir çıraklık dönemi geçiriyorsunuz ve bu dönemde sadece basit teknikleri öğrenip, işin esas sırrından uzak kalıyorsunuz. Boğaz tokluğuna çalışmak gibi bir şey aslında bu dönem.

Güvenilir olduğunuz kanıtlanırsa ve beğenilebilecek bir iş ortaya çıkarıp yeteneğinizi kanıtlarsanız, boğaz tokluğu sınırından kurtulup emeğiniz karşılığında yevmiye (yevm gün, yevmiye günlük) aldığınız bir üst kademeye geçiyorsunuz ve sır kapıları da yavaş yavaş açılıyor önünüzde.

Bu dönemde elinize bir sertifika veriliyor ve başka kent veya ülkelere giderek başka ustalardan da işinizi geliştirecek bilgiler öğrenebiliyorsunuz. Bu sayede kentler veya ülkeler arası teknoloji transferi de gerçekleşmiş oluyor.

Devamında ise bir ustalık eserini bütün üyelerin onayına sunuyor ve usta oluyorsunuz. Sunduğunuz eser ise elbette loncanın malı oluyor, geri alamıyorsunuz. Eh, dağıtılan bir sürü fon var demiştik zaten, kolay toplanmıyor o paralar. En yüksek mertebe ise baş ustalık elbette.

Endüstrileşme ve ulus devletlerin yükselişiyle beraber gelen patent ve tescil olayları işin ticarî sırrını ifşa ederek ve ayrıcalıkların pek çoğunu fiilen ortadan kaldırarak loncaların belkemiğini kırıyor ve zayıflatıyor.

XIX. yüzyılda serbest ticaret kurallarının da işlemeye başlamasıyla pek çok Avrupa ülkesinde yasaklanıyorlar. Lonca üyesi eski ustaların çoğu da ortaklı şirketler tarafından kontrol edilmeye başlayan imalat sanayileri içinde becerileri pek de önemsenmeden standart işler yapan emekçiler haline geliyorlar.

Lonca sistemini, temelini Ahilik'ten alan bir şekilde Osmanlı'da da görebiliyoruz. Daha sonra elinde esnaf veya zanaatkâr belgesi olmayanın dükkân açmasının kısıtlandığı "gedik" sistemine geçiliyor, ancak işi bilen bilmeyen herkesin, özellikle Yeniçerilerin dükkân açmasını ve rekabeti önlemeyi amaçlayan bu sistem pek başarılı olmuyor.

1838 yılındaki ticarî sözleşmelerle Avrupa malları arkalarına endüstri devriminin teknolojisini de alarak pazara akmaya başlayınca sistem iyice dibe vuruyor. Bir ara kooperatifleşmeye gidilerek yaşatılmaya çalışılıyorsa da gedikli sistem 1913 yılında resmen sonlandırılıyor.

Üzerlerinde ülkedeki yönetim erkinin düzenleyici gölgesi olmadan kurulan ve yönetsel yapısı hocalar ile öğrenciler arasında şekillendirilen Bologna, Oxford ve Paris Üniversiteleri (*universitas*) de akademisyen ve biliminsanlarının bilgi üretim loncaları şeklinde örgütlenmesi neticesinde ortaya çıkıyor.

Biliyoruz ki en güçlü koku kaynakları kalıcılıkları en uzun, kokuları da en belirgin şekilde ortaya fırlayan hayvansal notalardır. Bu nedenle eldiven kokulandırmasında kullanılan esas malzeme her ne kadar çiçeklerle desteklense de, esas olarak bu hayvansal malzeme, yani misk, amber ve *civet* (Bu malzemelerin açıklama ve öyküleri için bkz. *KK II - Parfümler*, "Birkaç Malzeme..."). Bu üç malzeme de Fransa topraklarından elde edilen hammaddeler değil ve uzak ülkelerden yurda getirilen, dolayısıyla gümrük vergilerinin oranlarından fazlaca etkilenen malzemeler. Keza yaygın kullanılan deriye de tamamen Fransa'dan erişebilmek olası değil ve deri de bir şekilde civar ülkelerden temin edilmek zorunda.

Deri tabaklanması, kokulandırılması ve eldiven dikimi konusunda ise aynı bölgede, yani Fransa'nın güneyinde yer alan iki kent arasında kıyasıya bir rekabet var. Bu iki kentten Marsilya'nın batısında yer alan Montpellier bütün varlığını eldiven işine adıyor ve kentin gerek ekonomik gerekse sosyal hayatı içindeki tüm yatırımlar deri ve deri kokulandırılması üzerine yapılıyor. Grasse'ta ise durum biraz farklı ve her ne kadar kent eldivencilik ve eldiven kokulandırılmasıyla ünlenmiş olsa da dönemin en gelişkin koku hammaddesi tesisleri, yani damıtma merkezleri ve ayrıca koku kimyası konusunda önde gelen firmalar ve isimler, bu kentin ticarî hayatının odak noktasını oluşturuyor.

1760 yılında Fransız yönetimi deri ve deri işlemede kullanılan malzeme üzerine tanıdığı vergi muafiyetlerini kaldırıp, bir de üstüne yüklüce bir vergi artışı gerçekleştirince, tahmin edebileceğiniz gibi Grasse alternatif ticarî alan olan koku kimyasına zıplayarak kendini kurtarıyor. Tüm yatırımını deri ve eldiven imalatı üzerine yapan Montpellier'deki ekonomik hayat ise bu vergi yükünün altında ezilerek bir daha toparlanmamak üzere tarihe karışıyor. Grasse ise kentin bünyesindeki Antoine Chiris gibi hâlâ ismi bilinen yatırımcıların kurduğu tesisleri, civar ülkelerde fabrika yatırımları, Fransa içinde ve dışında geniş çiçek tarlası işletmecilikleri, ayrıca Fransız ordusunun bayrağı üzerinde dalgalandırdığı her coğrafyada mevcut kokulu malzemeyi ithal etmek üzere kurulan şubeler vs. ile adeta yeniden doğuyor.

Grasse'ı parlatan birkaç neden daha var elbette. Civar kasabalarda cam ve matbaa sektörlerinin gelişmesi, yardımcı malzeme ihtiyacını karşılıyor. Keza sulama kanalları yapılarak çiçek tarlalarının verimi artıyor. İlerleyen yıllarda kenti Paris'e bağlayan tren hattı da mal ve insan hareketini hızlandırarak çoğaltıyor.

Gelsin yeni kokucuklar

XVIII. yüzyıl bir kokusal devrim çağı. O güne kadar revaçta olan hayvansal kökenli kokular, *civet*, amber veya misk, XV. Louis'den sonra yerini çiçeklere bırakıyor. Taze ve çiçeksi kokmanın "in"

O son tokadı atmayacaağdın Dayı!

Grasse'taki en büyük ticarethâne, imalat sektörünün de içinde olan Chiris ailesinin şirketiydi. Bilirsiniz, Patrick Süskind'in *Koku* romanındaki son kızıl saçlı bakire kurban, güzeller güzeli Laure'nın babası Anton Richis ismini taşıyordu ve kentin en önde gelen esans yağı tüccarıydı.

Anton Richis, aslında gerçek hayatta Antoine Chiris'i temsil eden bir karakter ve diğer konularda olduğu gibi Süskind bu konuda da dersini iyi çalışmış, bir harf oynaması yaparak o dönem koku dünyası içinde ismi atlanamayacak kadar önemli bir tarihî şahsiyeti roman kadrosu içine alıvermiş. Ancak Chiris'i sadece Grasse ve Fransa ile sınırlı görmemiz pek doğru değil. Neden doğru değil; anlatayım.

Merkantilizm ve sömürgecilik dönemlerinde her uluslararası gücün yayılma prensibi farklıydı. Fransa 1600'lerden 1800'lere kadar ilki, 1800'lerden sonra da ikincisi olmak üzere dünyaya iki dalga halinde yayıldı. İtici güç devlet, kilise ve ordudan oluşuyor, ordunun ardından da müsaade ile iş dünyası yeni topraklara ayak basıyordu. 1830 ila 1870 yılları arasındaki ikinci Fransız yayılmacılığı sırasında ayak basılan bölgelerden biri de Cezayir oluyordu.

Cezayir, Osmanlı'ya bağlıydı ve bölgeyi "dayı" ismi verilen yöneticiler idare ediyordu. Bu yöneticiler merkezî otoritenin de kısmen temsilcisiydiler. Güçlü otoritesi olan ve yerel seçimle gelinen bu idarî makamın ismi, yıllar sonra bizde "Dayılanma lan!" veya "Dayı mısın birader?" gibi argo deyimlerde sorgulanan otorite konumundaki "dayı"nın da kaynağı oluyordu.

Rivayete göre 1790 yılında iki Musevî tüccar Fransa adına yüklü miktarda buğday alımı yapıyor, ancak uzun süre bedelini ödemiyorlar. Dayı, tüccarları çağırıp alacağını sorduğunda ise "Fransa'dan daha parayı alamadık Dayı Bey" cevabını veriyorlar. Bunun üzerine dönemin dayısı olan Hüseyin Dayı, Fransız elçisini huzura davet ediyor. Ancak ondan da kemkümden gayri tatmin edici bir cevap alamıyor. Elçinin yeğeni de bölgedeki Fransız kuvvetlerinin kumandanı ve bu olayı duyunca birlik ve gemi sayısını arttırıyor.

29 Nisan 1827 günü Hüseyin Dayı, elçiyi ikinci kez huzura çağırıp hesap soruyor. Gene kıvırdığını görünce dayı dayılığını yapıyor ve serinlemek üzere elinde bulunan yelpazeyi kaldırıp elçinin suratına patlatıyor.

Tarihe "Yelpaze Tokatı" (*Le coup d'eventail*) diye geçen bu olayın sonucunda dört yıl süren bir Fransız ablukası yaşıyor Cezayir. 1808'in başından beri hazır olan çıkartma planları ise 1830'larda devreye giriyor ve Fransız ordusu Cezayir'i Osmanlı'dan alarak bölgenin hâkimi durumuna geliyor.

Yelpaze, elçinin suratına patlamasaydı Cezayir Fransızların eline geçmez miydi? Şaka mı yapıyorsunuz, elbette geçerdi. Ama biricik evlatlarının savaşlarda telef olmasını halka anlatmak için böyle millî gurur hikâyeleri egemenlere hep lazım oldu, olmaya da devam ediyor.

Yelpaze Tokatı çizimi. Muhtelif görsel yorumları var sahnenin ve bu yorumda Dayı Bey muhtemelen *back-hand* patlatıyor elçiye.

Fransız yayılmacılığı yönteminde devlet-kilise-ordu üçlüsünün ardından kim gelir demiştik? Tüccarlar, değil mi? İşte Chiris isimli koku devi de 1934 yılında bu şekilde Cezayir'e yerleşiyor.

Önce arazi alımı yapıp geranium, akasya, okaliptüs ve portakal tarlaları oluşturuyor. Bunları tarlalarda yetişen malzemenin işleneceği damıtma tesislerinin kurulması takip ediyor.

Chiris firması emperyal orduların hemen peşi sıra pek çok sömürgeye, Madagaskar, Komor Adaları, Filipinler ve daha birçok uzak coğrafyaya çıkartma yaparak edindiği yeni ve egzotik hammaddeleri hiçbir fedakârlıktan kaçınmayarak elde ediyor ve pazara sunuyor.

Ayrıca, bugün için Fransa'yı nispeten küçük bir ülke olarak algılayabilirsiniz. Ancak sadece kara parçalarını değil, kara parçalarının çevresindeki ayrıcalıklı ekonomi alanlarını (eez: *exclusive economy zone*), yani karanın 200 mil açığının da egemenlik alanında sayıldığını düşünürseniz, bugün Fransa dünya karalarının yüzde 0.45'ine egemen olurken, denizlerdeki hükümranlık haklarıyla beraber bu oran yüzde 8'lere, yani 11.035.000 km²'ye ulaşıyor.

Bildiğimiz Fransa'nın Avrupa dışında kalan tüm egemenlik alanlarındaki "yerel" yönetimler kısaca Dom-Tom (Départements et Territoires d'Outre-Mer) altında değerlendiriliyor. Bunların hepsi Fransız Ulusal Meclisi (27 milletvekili), Fransız Senatosu (21 senatör) ve Avrupa Birliği Parlamentosu'nda temsilci bulundurup oy kullanabiliyorlar.

olduğu bir dönem yani. Marie-Antoinette de çiçeklerin, özellikle gül, leylak, menekşe ve karanfilin müptelası. Çiçek kokularına karşı bu talep, yapısal bir değişikliğe de yol açıyor parfüm dünyasında. Artık sadece ekonomik olma özelliğini kaybeden eldiven kokulandırmanın ötesine geçilip tekstil malzemesinin kokulandırılması ve direkt tene veya vücudun saç gibi başka bölümlerine uygulanan kokular önem kazanıyor.

Bu ne demek? Bu iki şey demek: Öncelikle o güne kadar başa baş bir rekabet sürdüren Montpellier ve Grasse kentleri arasındaki yarışta eldiven kokulandırma tekniklerine saplanıp diğer formlardaki yeni parfüm tekniklerine mesafeli duran Montpellier'nin yarıştan düşmesi demek. Parfüm dünyasının egemenliği bu tarihten itibaren tek başına Grasse'ın eline geçiyor ve Montpellierli parfümörler ya mesleği bırakıyorlar, ya da sağa sola ve eğer orada kendilerini kollayacak bir hemşehrileri varsa Paris'e hicret ediyorlar.

İkinci olarak da parfümün uygulanacağı yeni alanların ortaya çıkması, parfümör sayısında görece bir artış meydana getiriyor. Bu yeni parfümörler de gelişen tekniklerle zenginleşen paletlerin bol çeşidinden istifade ederek az önce bahsettiğim tek notalı hayvansal kokuların egemenliğinden kurtulmayı bayağı bir zorluyorlar.

"Dilsiz Çiçekler"

Peki, ne gibi teknik yenilikler oluyor bunların paralelinde parfüm dünyasında? En önemlisi, "rektifikasyon işlemi"nin ortaya çıkması ve yaygınlaşması. Yani bir çiçeğin damıtma yoluyla elde edilen özyağı, bir kere damıtılmakla kalmıyor, bir daha, bir daha, bir daha damıtılıyor ve ele geçen de rektifiye edilmiş, çok konsantre ve yoğun çiçek kokuları oluyor. Bu rektifiyeli ürünlerin içindeki *impureté* dediğimiz saflığı bozan ve istenmeyen yabancı maddeler her damıtmada biraz daha azalıyor. Ayrıca rektifikasyon işlemi sırasında çiçeğin kendi üst notaları da tabir caizse biraz yontulduğundan, sonuçta ortaya çıkan özyağ çok daha yuvarlak hatlı ve rafine bir koku profiline sahip oluyor.

Tıp fakültesinden gülle atışlarına...

Montpellier sadece eldivencilik ve dericilik değil, bir başka özelliğiyle daha ünlü: tıp fakültesi. Fransa'nın ilk tıp fakültesi olan Montpellier Tıp Fakültesi, 1220 yılında kurulduğunda, kendine ait bir binası yok. Dersler hocaların evlerinde veya Saint Fermin Kilisesi'nde yapılıyor. Anatomi dersleriyle ünlü olan fakültenin son derece demokratik ve çoğulcu bir yapısı var.

XIV. yüzyılda kendi binasına kavuşan üniversitede dünyanın pek çok yerinden farklı köken ve inanışlarda hocalar gelip ders veriyor. Bu geniş ders seçkisi de kurumu uluslararası bir eğitim cennetine dönüştürerek, kentin başta İngilizler olmak üzere yabancı öğrencilerin akınına uğramasına sebep oluyor.

Tabâbete ilgi farklı işkollarında da kendini gösteriyor. 1700'lü yıllara yaklaşırken tıp eğitimi almaya gelen bir İngiliz doğabilimcinin (John Ray) aktardığına göre bu küçük kentte Fargeonların eczanesi gibi hepsi her an faal durumda olan 130 dükkân var.

Fakülte, aynı zamanda Galenos'tan beri dillendirilen Miyazma Teorisi'nin kuramsallaşarak tıp dünyasına yayıldığı yer oluyor. Bu teoriye göre (bkz. *Kokular Kitabı*, "Miyazma Neydi?") Avrupa'yı kırıp geçen salgın hastalık ve ölümlerin kötü hava ve kötü kokudan sebep gerçekleştiğine inanılıyor.

Hastalıkların koku ve havadan bulaştığına olan inanç nedeniyle gözenekleri havaya ve kokuya açık hale getireceği için yıkanmaktan mümkün olduğunca kaçınılması fakültenin savunduğu ve Avrupa'da yerleşik hale gelen önlemlerden sadece birisi. Bu süreçte insanlar bedenlerini değil giysilerini, o da sık olmamak kaydıyla yıkıyorlar ve bu yolla da toplumu kırıp geçiren veba ve koleradan uzak durmaya çalışıyorlar.

Dönem doktorları da hasta ziyaretlerinde korunaklı giysiler giyinip maskeler (bkz. bu cildin kapağı) takıyorlar. Bu maskelerin gaga şeklindeki burun bölgeleri ise hastalığı uzak tutmaya yardımcı olacağına inanılan hoş kokulu malzemeyle doldurulуyor.

Ne var ki "güzel" kokuların da hastalıkların önüne geçmekte âciz kaldığı fark edilince farklı arayışlar başlıyor. "Madem güzel koku kullanarak baş edemedik, acaba daha kötü kokuları kullansak hastalığın kokusunu bastırabilir miyiz?" sorusu akıllara geliyor. Soruya en ilginç cevap 1640 yılında fakülte dekanı Ranchin tarafından öneriliyor. "Barut kokusu keskin ve kuvvetlidir, dolayısıyla hastalığı bastırabilir" diyen Ranchin ve arkadaşları kentlerdeki hastalıklı mahallelerde kapı önleri ve sokak kesişme noktalarına top arabalarını taşıtarak atışlar yaptırmaya başlıyorlar.

Kısa sürede mahalle aralarından caddelere taşınan bu uygulamada amaç, kara barutun ateşlenmesiyle oluşan dumanın hastalığın kaynağını nötralize etmesi. Ancak bu "dâhiyane" uygulama pek çok başka sorunun sebebi oluyor. Barutun ateşlenmesi

ve güllenin fırlamasıyla oluşan sarsıntı, eşlik eden gürültü ve titreşimle birlikte çevredeki evlerin pencerelerinin camlarının kırılmasına, kapıların rezelerinden oynamasına yol açıyor.

Evlerin kapıları birbiri ardına "Küt!" diye düşmeye başlayınca, bu kez sanki salgın hastalık ve ölümler yetmiyormuş gibi bir de hırsızlık ve yağma olayları baş gösteriyor. Bütün bunların üzerine patlamaların etkisiyle varlıklıların evlerinde mevcut mahzenlerde bulunan şarap fıçıları da çatlamaya ve şaraplar yerlere akıp ziyan olmaya başlayınca bu ilginç önlemler dizisi de terk ediliyor.

Bir diğer yenilik; *enfleurage* yönteminin yaygınlaşması. Ne demek bu? Bir önceki ciltte anlatmıştım, kısaca hatırlatayım (bkz. *KK II - Parfümler*, "Özyağ, karışım, bileşim derken"). Bazı çiçekler damıtma sırasındaki ısıl işleme dayanamayacak kadar narin olabilirler ve bu nedenle bunlara "dilsiz çiçekler" denir. Dilsiz denir, çünkü çok hassas ve fiziken dayanıksız olan bu çiçeklerin yağı geleneksel yöntemle çıkarılamadığından metaforik olarak kendilerini ifade etmekten yoksundurlar. *Enfleurage* yöntemiyse dilsiz çiçeklerin dilini çözüyor, çünkü sonuçta ortada ısıl işlem değil, onun yerine soğuk katı yağa yatırılıp çiçekten yağa transfer edilen koku molekülleri var.

Bu iki gelişme, yani rektifiye özyağlar ve hassas çiçeklerin de kokulu sıvılarına *enfleurage* yöntemiyle ulaşılması parfümörün malzeme seçkisini katbekat genişletiyor. Bu da birden fazla çiçeğin birarada kullanıldığı, her kullanılan hammaddenin uçuculuğuna göre parfüm kompozisyonu içinde zamana bağlı hiyerarşik bir sıraya girdiği parfüm piramidini ortaya çıkarıyor. Yani parfüm formülleri artık kategorik olarak ve neredeyse istisnasız bir şekilde üst, kalp ve dip notalardan oluşmaya başlıyor. Bu katmanların her birinde yer alan kokulu malzemenin moleküler ağırlığı farklı. Dolayısıyla parfüm, yaşayan ve değişen organik bir yapı haline gelerek zaman içinde farklı koku profilleri sergileyebiliyor.

Esas ve önemli olan ise üst, kalp ve dip notaların birbirine geçişleri sırasında uyum ve akışkanlıklarının kaybolmaması. Dönemin parfümlerine baktığımızda kekik, lavanta, bergamot ve turunç çiçeğinin üst notalar; gül, yasemin, sünbülteber ve süsen

kökünün (iris) kalp notalar; kıymetli ağaçlar tabir edilen sedir ve sandal ağacıyla bilindik hayvansallar, yani amber ve miskin de en çok tercih edilen dip notalar olduklarını görüyoruz.

Floransa'nın meşhur süsen köklerinin kalp notalarda yandaşlarını modifiye ederek daha yumuşak bir geçişe imkân verdiğini, kasnı otunun (*galbanum*) işe dâhil edilmesinin de bu çiçeksi kalp notaları, tabir caizse "patlattığını" söyleyebiliyoruz. Bir farklı malzeme daha var; o da dönem içinde, beraber kullanılmaları halinde "tatlı" tabir edilen bir koku verdikleri için "şeker" diye adlandırılan vanilya ve *benzoin* reçinesi. Vanilyanın alkolde infüze edilmiş haliyle beraber kullanılan *benzoin* reçinesi dip notalarda yer alıyor ve eşlik ettikleri sert hayvansal notaları, yani *civet*, misk ve amberi yumuşatarak hem tüm parfümü daha kalıcı hale getiriyor, hem de genel yapısına derinlik diyebileceğimiz bir hava veriyor. Bütün bu gelişmeler sayesinde elde edilen malzemeyle oluşturulan yeni parfüm yapısı, çok yakın zamana kadar "Fransız Parfümleri" diye bilinen kategorik yapının imzası haline geliyor.

İşte, parfüm dünyasındaki bu hayli hareketli yıllarda, neredeyse bütün işletmeleri iflas edip parfümörleri çil yavrusu gibi sağa sola dağılan Montpellier kentinden genç bir parfümör, Jean-Louis Fargeon, kaderin rüzgârına teslim olarak Paris yollarına düşüyor. İleride "Marie-Antoinette'in parfümcüsü" olarak ünlenip anılacak, adına kitaplar yazılacak bu muhteremin yaşam öyküsüne de gelecek bölümde göz atalım.

Fargeon Majestelerinin Hizmetinde

1700'lü yıllarda Paris, kelimenin tam anlamıyla leş gibi kokan bir şehir. Sadece şehrin sokakları değil, asillerin ve kraliyet ailesinin yaşadığı Versailles Sarayı'nın bahçelerine kadar nüfuz ediyor bu koku. Sebebi elbette kalabalıklaşan kentin, kötü koku kaynaklarından kurtulma yöntemleri, yani lağım sistemi veya atık yönetimi gibi kavramlardan oldukça uzak olması. Ayrıca, dönemin tıp anlayışının (bkz. *KK*, "Miyazma Neydi?") henüz yıkanma alışkanlığını teşvik etmemesi. Sadece atık, yani çöp, dışkı, idrar veya hayvan ölülerinden kaynaklanan bir koku değil bu; zira varlıklı ailelerin evlerinin duvarlarında kullandıkları ve o dönem için çok revaçta olan bir tür cila da, keskin bir soğan kokusu ekliyor bu kötü koku karmaşasına. Öyle ki, "Güneş Kral" (*Roi Soleil*) diye bilinen XIV. Louis'nin inşa ettirdiği Versailles Sarayı'nın ilk halinde, tüm ihtişamına karşın tek bir hela bile yok. Bu, bugün anladığımız anlamda "pislik"ten değil, dönemin sağlık ve hijyen anlayışından kaynaklanan bir durum.

Ancak ailelerin günlük hayatlarında sadece bu kokular yok. Kraliçe Marie-Antoinette ve şürekâsı, binbir çeşit parfümlü uygulamayla bu koku kirliliğinden bir nebze olsun sıyrılabiliyor ve hem kendilerini hoş kokutuyor, hem de inanılmaz ölçülerdeki tüketimleriyle rol modeli olarak ülkedeki parfüm endüstrisinin gelişmesini sağlıyorlar. Tabii parfüm demek, aynı zamanda o par-

fümü tasarlayan kişi, yani parfümör demek. Bu dönemde de bu parfümörler içinde bir tanesi var ki, diğerlerinin arasından sıyrılıyor, Kraliçe'nin gözdesi oluyor ve dönemin tüm sıradışı kokularına da imzasını atabiliyor. Élisabeth de Feydeau'nun Fransızca kaleme aldığı ve benim İngilizce'sinden okuduğum, *A Scented Palace—The Secret History of Marie-Antoinette's Parfumer* (*Kokulu Saray–Marie-Antoinette'in Parfümcüsünün Gizli Tarihi*) isimli kitaba da konu olan bu muhterem, Jean-Louis Fargeon.

1748'de Montpellier'de doğuyor Jean-Louis Fargeon. O yedi yaşına geldiğinde kaderini ve yaşamını etkileyecek diğer isim, geçen bölümde yaşam öyküsüne kısaca göz attığımız Marie-Antoinette dünyaya geliyor. Fargeon, Montpellier'de iki kuşaktır ecza işleriyle uğraşan parfümör bir ailenin çocuğu. Küçüklüğünde, eğitim görmediği zamanlarda vaktini mülkiyeti annesine ait olan eczanelerinde geçiriyor. Butik şeklindeki eczanenin cilâlı mobilyalar, cam kapaklı dolaplar ve duvardaki raflarda dizili muhtelif kokulu malzemeye ulaşabilmek için yerleştirilmiş tahta seyyar merdivenlerin yer aldığı ilginç bir atmosferi var. Güllerin, nergislerin ve portakal çiçeklerinin, İtalya'dan gelmiş limon, portakal, mandalina ve bergamot gibi narenciyenin, sandal ağaçları ve baharatın kokusu dükkânın içini sarıp sarmalamış vaziyette. Dükkândan burnunuzu dışarı uzattığınızda ise eldiven yapımıyla ünlü küçük Montpellier kasabasını çevreleyen lavanta ve kekik tarlalarından yükselen kokuyu solumaya başlıyorsunuz. Tekrar dükkâna dönüp içeriye doğru adımlar attığınızda raflarda renk renk şişe ve kavanozlarla karşılaşıyorsunuz. Bunların içinde pudralar, kekik kokulu tuvalet suları ve tuvalet sirkeleri, ayrıca pomatlar, kremler ve kalıp kalıp sabunlar var.

Sadece bunlar değil, kokulu yaşam için elzem başka aksesuarlar, yani boş şişeler, boynuzdan üretilmiş enfiye kapları, elbette geniş bir seçki içinde kokulu eldivenler, tütün kesecikleri, hatta diş karıştırmak için kürdan benzeri çubuklar bile mevcut. Aynı işi yapan başka dükkânlarda zeytin, zeytinyağı, kahverengi şeker kütleleri ve ançuez falan da mevcut ama Fargeonlar nedense bunları kendi faaliyet alanlarının dışında tutmaya özen gösteriyorlar.

Fargeonların eczanesinin amblemi. İlk satırda meslek "eczacı ve parfümör" olarak belirtilmiş.

Dükkânın arka bölümünde, tahmin edebileceğiniz gibi, bu envai çeşit kokulu ürünün hazırlandığı bir laboratuvar yer alıyor. Laboratuvarda imbikler, bakır kazanlar, presler ve muhtelif ebatta havanlar görmek olası. Doğu'dan ithal edilen amber, *civet*, günnük ağacı ve mürrüsafi gibi bir kısım malzeme de değişik ürünlerin içine katılmak üzere bu laboratuvarın bir köşesinde, kimi kez sandıkların içinde, kimi kez de şişe veya kutularda saklanıyor.

Jean-Louis'nin çocukluğu, işte bu oldukça zengin kokulu atmosferin içinde geçiyor. Sadece kokuları koklamak yetmiyor elbette. Ailesi, özellikle büyükanne Marie-Rose ona hem çocuk şarkıları öğretiyor, hem de masallar anlatıyor. Bu masalların içinde küçük Jean-Louis'nin en sevdiği masal *L'Eau de la Reine de Hongrie*, yani *Macar Kraliçesi Suyu* diye bildiğimiz, tarihin ilk alkollü parfümüne ilişkin olanı.

İşte bizim Jean-Louis çocukluğunu böyle hikâyeler ve kokular içinde geçiriyor. Beynindeki imge, hasta ve yaşlı bir kadının hoş kokulu bir sıvı sayesinde birden arzulanabilir bir dişiye dönüşmesi. Bu hiç aklından çıkmıyor; zaten yaşamı ve mesleği de hep

Bu iksir ölüyü diriltir!

Hikâyeye göre Macar Kraliçesi Élisabeth de Pologne (Elzbieta Łokietkówna), 70'li yaşlarında, kısmen felçli, gut hastalığından muzdarip bir hatun kişi. Keşişlerden biri hanımefendinin talebi üzerine ona bir iksir hazırlıyor ki, bu iksir şaraba yatırılmış, yani alkolde tentüre edilmiş biberiyeden ibaret.

Avrupa'nın "ilk alkollü parfüm"ü olarak tarihe geçen bu iksiri (1370) hem içen, hem de üstüne başına süren yaşlı başlı Kraliçe hazretleri, birden cana kana bürünüyor. Ne gut kalıyor, ne kulak ağrısı, ne romatizma, ne de felç. Varolan mide şikâyetleri de ortadan kaybolmakla kalmıyor, üstüne üstlük bir de güzelleşiveriyor.

Hikâye bu ya, rivayete göre yanaklarına renk, gözlerine fer, cildine parlaklık gelen 70'lik bu hatuna gencecik Polonya Kralı da gelip evlenme teklif ediyor. Naklettiğim bu hikâyenin evlilikle ilgili kısmı hakikaten "hikâye" ve tarihsel gerçeklerle örtüşmüyor. Ancak ne yalan söyleyeyim, masal misali kulağa da hoş geliyor.

Bu arada dikkatinizi çekerim; hazırlanan bu alkollü parfümün içildiğinden bahsettim. Bu bir dil sürçmesi değil. Zira hem *Macar Suyu* dediğimiz bu iksir, hem de 350 yıl ardından onun takipçisi olarak alkollü parfüm akımının esas başlatıcısı olarak referans haline gelen *Köln Suyu*, (bildiğimiz ismiyle *kolonya*), başlangıçta hem sürülebiliyor, hem de içilebiliyor.

Kolonya içiliyor derken, öyle olduğu gibi yüksek alkollü haliyle değil tabii. Şaraba, suya, olmadı şekere falan damlatılarak içiliyor.

bir kadını nasıl güzelleştirebileceğinin, cildinin tazeliğini nasıl sağlayabileceğinin, yaşlılıktan kaynaklanan izleri nasıl yok edebileceğinin, saçını başını nasıl hoş bir görünüme kavuşturabileceğinin peşinde koşmakla geçiyor. Bu ideal veya rüya, onun indinde aynı zamanda parfüm ve kozmetik gibi iki yakın ama farklı kulvarın beraber ele alınması anlamına geliyor.

Bölgedeki tüm diğer burjuva aileleri gibi Fargeon ailesi de muhtelif filozofların eserlerini sık sık okuyor ve onların fikirlerine itibar ediyorlar. Jean-Louis de bunun bir istisnası değil ve sadece parfüm formüllerinin içinde kaybolup teknik ve ampirik bir şahsiyet olmaktansa, koku duyusunun felsefesine erişip entelektüel anlamda da müstakbel mesleğinin bilincine varmak istiyor. Voltaire'i, Jean-Jacques Rousseau'yu falan keşfetmesiyle beraber, sadece parfümün değil, koku duyusunun gizem ve felsefesi ilgi

alanına girmeye başlıyor. Rousseau'nun "Hisseden insanın her daim düşünen insana üstün gelebileceği" yönündeki savları ve "Duyuların eğitilerek yönlendirilmesi halinde en sağlıklı eğitimin sağlanabileceği" konusundaki fikirleri, Jean-Louis Fargeon'un etkilendiği en önemli fikirler oluyor. Hele ki Rousseau'nun *Émile*'inde, kokunun, özellikle başkalarının kokularının çekim veya itki için en önemli faktörlerden biri olduğunu ifade eden satırlara rastladığında, artık hayat Fargeon için sadece kokudan ibaret bir şekil alıyor, diyebiliriz.

İnsan fâni, hayat bâki efendim. Fargeon babasını kaybettiğinde aile işi elbette durmuyor ve devam ediyor. Ailesinin Montpellier'deki haklı ünü, kasabanın dışına, taşı-toprağı altın Paris'e de ulaşıyor bu dönemde. Kuzenlerinden biri Louvre'un yakınlarında Oriza isimli bir butik açarak (bu marka daha sonra Oriza-Legrand ismini alarak çok ünlü oldu) Fargeon soyadından istifade etmeye başlıyor. Dükkânın konumu iyi ama "fevkalade denebilecek bir konumda" da denemez. Neden? Çünkü Oriza butiği ve parfümörleri henüz Eldivenciler ve Parfümcüler Loncası'na kabul edilmediklerinden, daha seçkin bölgelerde ve gözetim gerekmeksizin çalışma şansına sahip değiller. Ancak gene de bu mekânda bile hatırı sayılır bir seçkin müşteri tabanları ve özellikle cilt bakım müstahzarları konusunda bilindik bir isimleri var.

Ailenin bir başka kolundan, merhum Jean Daniel Vigier'nin dul eşinin gene Paris'te, Rue de Roule'da Maison Vigier isimli küçük bir butiği mevcut. Jean-Louis'nin dul annesiyle Paris'teki akraba Jean Daniel'in dul eşi, dul dula ve kafa kafaya verip bir anlaşma yapıyorlar. Bu anlaşma neticesinde artık genç bir delikanlı olan Jean-Louis Fargeon, Maison Vigier'de çıraklık yapmak ve eğitim görmek üzere bir yıllığına Paris yollarına düşüyor. Bu yola düşüş biraz da mecburî bir yola düşüş, zira eldivencilik, yani Fargeonların kasabası Montpellier'in esas geçim kaynağı olan iş kolu artık önemini kaybetmekte. Yerine yeni bir şeyler koymak ve komşu kasaba Grasse ile rekabet edebilmek lazım.

Şimdi bir noktayı daha açığa kavuşturayım: Paris'te iyi bir yerde ve yasal olarak sorun yaşamadan başarılı olabilmek için Eldivenciler ve Parfümcüler Loncası'na üye olabilmek gerekiyor. Bu da vasat bir ölümlü için en az dört yıl bir Lonca üyesinin yanında çalışmak, çıraklık yapmak, kapris çekmek, gerekirse ustaya yalakalık etmek, onun üstüne de üç yıl ustalık eğitiminden geçmek demek. Ama eğer vasat bir ölümlü değil de bir parfümörün oğluysanız, bu kabul edilme süresi bir yıla kadar inebiliyor. Bir yılın sonunda otomatik olarak kabul edilmiyorsunuz elbette ama "bitirme tezi" diyebileceğimiz ve bir yıllık çalışmanızın ürünü olan kokulu uygulama Lonca'nın âkıl adamlarının takdirine mazhar olursa, yani projenizle "Tamam, bu çocuk aynı babası gibi bu işi kapmış ve hakkıyla yapabilir" dedirtebiliyorsanız, Lonca'ya üye kabul edilip resmen parfümör oluyorsunuz ve sayısız ayrıcalıktan yararlanabiliyorsunuz.

İşte, Fargeon'un yararlanmak istediği de bu hak ve bu hakkı kazanmak için gerekli çıraklık dönemi için de Maison Vigier'de dul bayan Vigier'nin yanına giriyor. Çırağına el vermek, mesleği öğretmek o zamanlar çok önemli; zira okul gibi bir kurum olmadığından mesleği yaşatmanın başka bir yolu yok. Kendisi usta olduğunda, Fargeon da bu kuralı unutmayacak, sonradan çok ünlü olan Pierre François Lubin'e el verecek.

Maison Vigier'nin hatırı sayılır müşterileri var. Mesela geçen bölümde bahsettiğim Madame Du Barry, yani Marie-Antoinette'in büyük kayınbabasının son metresi falan, sık sık Vigier'nin ürünlerinden alıyor. Dükkânın dışı Paris ve leş kokuyor ama dükkânın içi nefis parfümlü ürünlerle bezeli ve giren çıkan hanımlar da son derece şık aristokratlar. Tabii sadece koku tasarlamayı değil, işin ticaret kısmını da öğrenmek lazım.

Madame Vigier, Jean-Louis'yi hem sosyelit aristokratlarla tanıştırıyor, hem de onlarla iş yapmanın ince sırlarını öğretiyor. Aslında bu işin sırrı çok da derin bir konu değil. Bu asil müşteriler çok net bir şekilde ve alışkanlık haline gelmiş bir genellemeyle faturalarını ödemeyi nedense hep unutuyorlar ve bu ödenmemiş faturaları da onlara son derece nazik bir şekilde hatırlatmak

lazım. Yani alayı batakçı aslında ama parayı isterken "Sen batakçısın!" diye yüzlerine vurmamak, "Gözünüzden kaçtı herhalde... Yoğundunuz mutlaka, ondan atladınız..." falan diye uyarmak lazım bu hanımefendileri.

Fargeon, bir yandan bu şekilde meslek ve ticaretin inceliklerini öğrenip bir yandan da Maison Vigier'nin seçkin müşterileri nezdinde bilinir hale gelirken, bir yandan da Lonca'ya sunacağı projeye hazırlanıyor. Projesi, seyrek dokunmuş bir kumaşı kokulandırmak. Tül benzeri bu hafif ve ince gözenekli kumaş da kokulandırıldıktan sonra *négligé* olarak kullanılabilecek. Kadın iç giyimiyle ilgili zamana bağlı kültürel değişimler konusuna dalmayalım, dönelim bizim genç muhteremin Lonca'ya sunacağı projeye tekrar.

Bu projeyi ince ince, ayrıntısıyla formül defterine not ediyor Fargeon. Önce, diyor, seyrek dokunmuş ince bir kumaş alınır ve suyla defalarca durulanır. Gerilir, kurutulur. Sonra yarısı aromatik bitki ve portakal çiçeği suyundan oluşan *eau d'Ange*, yarısı da gülsuyundan oluşan karışımın içine yatırılıp 24 saat bekletilir. Asılır, kurutulur. Sonra portakal çiçeği kurusu, çançiçeği, sandal ağacı, gül ağacı, karanfil kurusu, tarçın ve süsen kökü tozu biraraya getirilip havanda dövülür ve gene *eau d'Ange* damlatılarak macun haline getirilir. Kumaş bu macunla ovulur. Öyle ovulur ki üzerinde macunun kalıntılarının kalmasına müsaade edilir. Macunla sıvanmış kumaş yarı yarıya kuruduğunda çiçek suyuna bandırılmış bir süngerle silinir.

Daha fazla ayrıntıya girmeyeyim, çünkü sayfalar boyu devam ediyor bu işlemler. Sonuçta o kadar kokulu malzemenin enfüze ettiği bu kumaş elbette kalıcı ve hoş bir kokuyu sanki dokunduğundan beri bünyesindeymiş gibi içselleştiriyor. Tabii bu kumaşın astarının tafta veya satenden dikilmesi gerektiğini, ayrıca illâ ve her daim iki kat ipek arasında muhafaza edilmesini falan da not alıyor defterine muhterem. Projesi bittiğinde Madame Vigier'ye de gösteriyor ve kuvvetli kokan ama asla saldırgan olmayan bir koku profiline sahip, sallandığında havada kendisinden geriye hoş bir kokulu iz bırakan bu kumaşa ikisi de bayılıyorlar.

Efendim, 1 Mart 1774'te, Fargeon elinde projesiyle çıkıyor Lonca'nın huzuruna. Dört başparfümörden oluşan bir jüri var karşısında. (Bu başparfümörlerin hepsi ikişer yıllığına seçiliyor ve senyör parfümör, yani işin pîri konumundalar.) Muhteremler Fargeon'un kokulu *négligé*'sine hayran oluyorlar. Hemen mecburi Lonca yeminini ettirip, "Parfüm ve Eldiven Ustası" olarak adını ustalar defterine kaydediyorlar. Böylece genç ve entelektüel Jean-Louis, bundan kelli kendi ayakları üzerinde yürüyebilecek ve kokulu maddeler ticaretini kendi nâm ve hesabına yapabilecek konuma resmen geliyor.

Evet, Fargeon'u Lonca'ya kabul ettirdik ve artık tescilli bir parfümör oldu, Maison Vigier'nin müşterileri olan ünlü aristokratlar da müşterileri arasında. Keser mi bizim Fargeon'u? Kesmez. Neden? Çünkü dönemin en büyük *trendsetter*'ı, ikoncan'ı, Fransa'daki moda akımlarının belirleyicisi bizzat Kraliçe Marie-Antoinette Hanımefendi'nin ta kendisi ve Kraliçe kafasına sümüklü mendil taksa, bütün sosyete sümkürecek mendil peşine düşüyor. Kötü bir örnek oldu ama çarpıcı olarak anlatabilecek başka bir şey de aklıma gelmedi, kusuruma bakmayın lütfen.

Yani demem o ki, bugün "ürün yerleştirmesi" olayını o zamanda başarılı bir şekilde yapabilmek için illâ ve illâ hanımefendinin kullandığı bir ürünün üreticisi olmak gerek. Eh, sokaktaki ölümlü ademler, her ne kadar kendi çevrelerinde Lonca mensubu falan olmakla borularını öttürebilseler bile Saray'a girebilmeleri, huzura kabul edilmeleri, suratını ancak madeni paranın üzerinde görebildikleri Kral hazretlerinin mahrem hayatına nüfuz edebilmeleri elbette ki çok kolay bir iş değil.

Ancak, "Bu kültürlü genç bayağı da bir çevre yaptı çıraklığı sırasında" demiştim ya, işte bu çevreden aynı zamanda müşterisi olan aristokrat bir hanımefendiye, Prenses Guéménée'ye arzusunu çıtlatıyor ve ürünlerini Kraliçe hazretlerinin kullanımına sunmak istediğinden bahsediyor. Prenses Guéménée'nin de kıyakçılığı tutuyor ve diyor ki Fargeon'a "Jean-Louis Bey, sen ekselansları için birkaç bir şey hazırla, ben bir şekilde kendilerine ileteceğim."

Négligé ne ayol?

Efendim, *négligé*, o dönemde hanımefendilerin geceleri yatak odalarında giydikleri hafif ve şeffaf bir giysi.

İlerleyen yıllarda modernleşmeyle boyu kısalıp sonunda *baby-doll* haline gelen bu giysi, bugün pek kullanılmasa da o zamanlar oldukça revaçta.

Toile tabir edilen tül gibi hafif bir kumaştan dikiliyor ve eğer bu kumaş da kokulandırılmışsa, sabahları katlanıp *portefeuille* tabir edilen bir torbacığa konuluyor. Böylece gece sahibesini gündüz de bulunduğu ortamı kokulandıran bir koku torbacığı vazifesi görebiliyor.

Zaman geçip *négligé*ler *baby-doll*'a dönüştüğünde ve imalatında kullanılan doğal elyafın yerini de naylon vesair elyaf aldığında, tabii ki bu koku öğesi tamamen devre dışı kaldı. *Baby-doll*'ler de *négligé*lerin işlevselliğinden uzaklaşıp sadece kısacık seksî görünümleriyle kendilerinden söz ettirir oldular.

Böylece bu gece kıyafeti tanımında işlevin tarifi değişirken aynı zamanda iki duyudan, görsellik ve koku duyularından biri devre dışı bırakılmış oldu.

Yakın dönemden bir *négligé* örneği.

Dedik, adam akıllı. Kafadan parfüm yapıp gönderirse rakip parfümörler arasından yeniyetme bir isim olarak sıyrılamayacağının bilincinde. Bunu hesaba katarak direkt can alıcı yere atış yapmaktansa kenardan dolaşarak ve majestelerine işlevsel bir ürün sunarak kendini tanıtmayı düşünüyor Fargeon. Eh, muhterem Montpellierli ve Montpellier de eldivenleriyle meşhur olduğundan, tabii ki Fargeon'u Marie-Antoinette'e tanıtacak ürün de eldivenler oluyor.

Kraliçe hanımefendi her ay ortalama 18 çift eldiven satın alıyor o dönemde, çünkü ata binmeyi seviyor ve ata da eldivensiz binilmez. Zaten hanımefendinin at ve av merakında gerekli olan diğer malzeme, mesela atının eyeri falan gibi kuşam da Macaristan'dan gelmiş muhteşem deri işçiliğine sahip parçalardan oluşuyor. Beri yandan Fargeon da sadece eldiveni alıp kokulandırmakla yetinecek bir isim değil ve eldivenin kendi işlevine yönelik özelliklerine de gerekli özeni göstermek gerektiğini biliyor.

Bir değil, birden fazla eldivenle kokulu bir seri hazırlıyor bizim muhterem. Antilop derisinden yapıyor eldivenleri ve renk olarak da o dönem hep beyaz veya inci grisi tercih edilmesine rağmen, "koyu ten rengi" diyebileceğimiz *chamois*'yı, yani ham güderi rengini tercih ediyor. En küçük detayına bile dikkat ederek ürettiği eldivenleri de abartısız bir şekilde parfümlendiriyor. O zamana kadar eldiven kokulandırmasında revaçta olan *civet* veya misk gibi nispeten ağır kokuları emdirmektense, çok daha hafif ve floral kokuları emdiriyor, menekşe, fulya ve karanfil çiçeğini biraraya getirerek kokulandırıyor eldivenleri. Daha sonra da beyaz mum, tatlı badem yağı ve gülsuyu banyosuna sokarak kremlenmiş gibi kaygan ve yumuşak olmalarını sağlıyor. En son olarak da içine az muskat cevizi rendelenmiş gül yapraklarıyla doldurduğu bir kapta dinlendiriyor.

Kraliçe Marie-Antoinette'e sunuluyor eldivenler ve Şok! Şok! Şok! Birkaç gün sonra aynılarından birkaç çift daha, ilaveten de biraz daha koyu renklerinden hazırlaması, ayrıca Pazar Ayini için Versailles'da mutlaka bulunması isteniyor. Ayin çıkışı Kral ve Kraliçe, Fargeon'un titreyerek beklediği kalabalığın önünden geçerken hanımefendi kendisine işaret edilen parfümörü hafif bir baş eğmesi ve dikkatli bir bakışla "Seni tanıdım," dercesine şereflendiriyor. "Eh yani, bir bakışta ne var?" demeyin. O bakış, devletin bakışı! Nitekim bu bakışı bilâhare Fargeon'a iletilen "Hanımefendinin banyo suyuna katılmak üzere bir şeyler hazırlanmasını" istediği mesajı takip ediyor ve ardından da bilin bakalım Cenâb-ı Allah ne diyor Fargeon kuluna? Doğru bildiniz, "Yürü ya kulum!!!" diyor.

Fargeon, Marie-Antoinette'e 1792'ye, yani hanımefendinin başının giyotinle vurulmasından bir yıl öncesine kadar hizmet ediyor. Hem Kraliçe, hem de sevdikleri için bazen "kişiye özel" olmak üzere pek çok parfüm, eldiven, pudra ve krem üretiyor. Marie-Antoinette hazineden masrafları için fırça yediğinde ve bunları kısması talep edildiğinde bile Fargeon'un Saray'la olan ticarî ilişkisi etkilenmiyor. Fargeon'un evlenmesi ve eşinin hamileliğiyle Kraliçe hazretlerinin hamileliğinin aynı döneme gelmesi, bu ilginç ilişkiye farklı bir boyut daha katıyor. Fargeon karısının hamilelik dönemi için hazırladığı bir kısım kokulu preparatı, mesela limon, melisa, kişniş, karanfil kurusu (çiçek değil, bahar olan karanfil) ve melekotu karışımından oluşmuş bir *eau de fraîcheur*'ü majestelerinin de kullanımına sunuyor.

Mevsim yaz, hava sıcak. Hamileliğin sıcaktan mütevellit doğal sıkıntılarını bertaraf etmek ve hamile kadınların dönem dönem keskinleşen koku duyusunu da rahatlatmak amacını taşıyor bu uygulama. Ayrıca gene hanımefendinin havanın ve hamileliğin boğucu etkisinden kurtulabilmesini sağlamak amacıyla, odasında yakılmak üzere küçük poşetler içinde süsen kökü, sandal ağacı, gül ağacı ve günnük karışımından tütsüler hazırlıyor.

Doğumdan sonra meydana gelen saç dökülmesi sorununu da majestelerinin kuaförü Léonard'ın değil, gene Fargeon'un hazırladığı birtakım kokulu suları kullanarak (nispeten) atlatabiliyor Kraliçe. Bütün bu kişiye özel hazırlıklar elbette Jean-Louis ile majesteleri arasındaki mesafeyi iyice azaltıyor. Yanlış anlamayın, mesafe azalıyor ama asla çizgi aşılmıyor ve herhangi bir aşk falan sözkonusu değil. Ancak Fargeon'un Kraliçe'nin kişiliğine platonik bir bağlılık geliştirdiği de gözden pek kaçmıyor.

Fargeon'un Kraliçe için hazırladığı parfümler içinde en ünlüsü, *Parfum du Trianon*. Trianon, ya da doğru ismiyle Petit Trianon, Versailles Sarayı bünyesinde Kraliçe'nin kendi keyfine göre dekore ettiği bir şato ve buranın bahçesinde, protokol sıkıntısından uzak keyifli saatler geçirebiliyor. Bu bahçede yosunlu bir bankın üzerinde sohbet ettiği Fargeon'a verdiği *brief* ile hazırlanan parfüm, hem içerik, hem felsefe, hem de yapısal özellikleri nedeniyle bayağı

dikkat çekici. Çok fazla kokulu ürün formülünden bahsettiğimden bir de bunun ayrıntılarına girerek sizi sıkmak istemiyorum, onun için sadece içinde menekşe, gül, fulya, sünbülteber, amber ve *oppoponax* var diyor, ismini not düşüyor ve geçiyorum *Parfum du Trianon*'u.

İşin ilginci, Fargeon aydın bir kişi ve onun idealleriyle mavi kanlı asil müşterilerinin idealleri hiçbir dönemde sandığınız kadar çok örtüşmüyor. Yani gerek cumhuriyet fikrine, gerekse devrimin sloganı haline gelen *liberté, égalité, fraternité!* ("özgürlük, eşitlik, biraderlik!") düsturuna bağlı bir muhterem Jean-Louis. Tabii bu onu devrim mahkemesinde yargılanmaktan kurtarmıyor ama bu mahkemenin sonucunda hayatı Kraliçe gibi giyotinle sonuçlanmıyor. Aynı dönemde Fargeon'un idolü, modern kimyanın babası, kimyager ve biyolog, oksijen ve hidrojen moleküllerine isim veren, elementler listesine katkılarda bulunup aynı zamanda metrik sistemi de formüle eden Antoine Lavoisier'nin mahkemeden yakayı kurtaramayıp giyotini boyladığını lütfen unutmayalım.

Marie-Antoinette'in son dönemlerinde Fargeon'un işleri o kadar genişliyor ki, Paris'teki imalathaneye sığmaz oluyor ve hemen kentin kuzeyindeki Suresnes'de şato satın alarak kendine bir fabrika inşa ediyor. Hatta neredeyse tüm Suresnes'e o iş verir hale geliyor. Kaderin bir cilvesi, Fargeon öldükten yıllar sonra bu şatonun hemen yanındaki bir diğer şatoyu bir başka ünlü parfümör, François Coty (bkz. *KK II - Parfümler*, "Sektörü Değiştiren Adam: Coty Bey") satın alıyor ve parfüm dünyasının bu iki tarihî ismi öte dünyadan bu dünyaya baktıklarında birbirlerini komşu olarak görüyorlar.

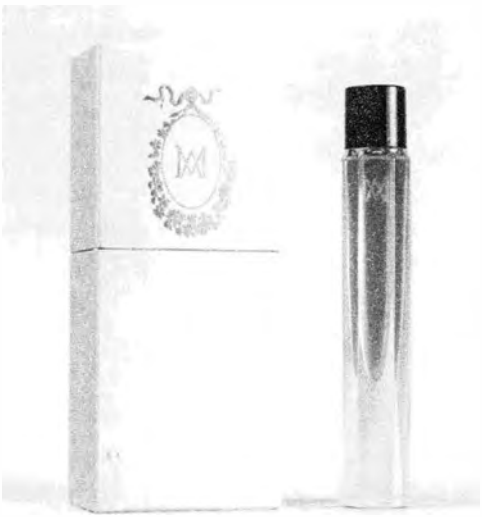
Demin dedim, "Fargeon kraliçeye ölümünden bir yıl öncesine kadar hizmet etti" diye. Farkındaysanız bu aynı zamanda şu demek oluyor: Kraliçe gözden düşmüş halde hapisken bile ona ürün göndermeye devam ediyor muhterem. Ne gönderiyor peki? Söyleyeyim: Portakal çiçekli pomat ve el kremleri, canlandırıcı sirkeler, stresini azaltsın diye lavanta suları, vesaire. Ayrıca bunları gönderirken

Fargeon öldükten sonra varislerinden aldıkları formüllerle *Gellé Frères* (Gellé Kardeşler) Opéra Caddesi'nde bir butik açıp işi kendi isimleri altında devam ettiriyorlar. Yakın zamanda, 2012 yılında ise Fargeon'un isim hakları için Stardust Capital isimli bir holding şirketi tarafından tescil bürosuna başvuru yapılıyor, ne var ki bu başvuru aynı marka ile başka bir sektöre tescil yapıldığı gerekçesiyle şu an "itirazlı" konumda. Çıraklığını Fargeon'un yanında yapan ve parfümleriyle Refik Halid Karay'a bile konu olan bir diğer ünlü isim Pierre-François Lubin'in markası ise hâlâ piyasada mevcut.

pakete hanımefendiye eski güzel günlerini anımsatması maksadıyla minikçe bir şişe de olsa *Parfum du Trianon* koymayı ihmal etmiyor. Kimsenin kraliyetle birarada anılmak istemediği bu dönemde hâlâ bu hizmeti vermeye devam etmesi, Fargeon'un kişilik yapısına dair de pek çok şey anlatıyor diye düşünüyorum. Tabii bu verdiği kokulu malzemeler karşılığında para talep etmeye gittiğinde *sans culotte*'lar, yani "pantolonsuzlar" (külot, don anlamında değil, tayt gibi dar pantolon anlamında kullanılıyor) diye adlandırılan ihtilalciler sadece suratına gülmekle yetiniyorlar.

Elbette devrimden sonra kısa bir süre gözden düşmesi sözkonusu oluyorsa da, onun mesleğindeki maharetini bilen yeni egemenlerin ve sonrasında Napoléon'un döneminde gene Saray'a kokulu malzeme satışı yapmaya devam ediyor. Ölüm yılı 1806,

Üzerinde hanımefendinin isminin baş harfleriyle *Le Sillage de la Reine*'in küçük boyu.

yaşı da 58 Jean-Louis Fargeon'un. Ölmek için genç bir yaş, ancak oldukça hareketli ve dolu dolu geçmiş bir yaşam diyebiliriz rahatlıkla.

Size Fargeon'un hayat hikâyesinden çok küçük bir kısmı anlatabildim. Anlattıklarım hayatının yüzde 10'unu bile kapsamadı. Pek çok hadise geçiyor başından, türlü çeşit de parfüm tasarlıyor yaşamı boyunca. Kaldı ki bu işin teknik yönü hakkında kaleme aldığı pek çok da makale ve kitabı var bu merhum muhteremin.

Geçtiğimiz yıllarda Fargeon'un hayatını oldukça akıcı bir dille kaleme alan ve maalesef bu satırlar yazılırken hâlâ Türkçe'ye tercüme edilmemiş olan *Kokulu Saray—Marie-Antoinette'in Parfümcüsünün Gizli Öyküsü* isimli eserin müellifi Élisabeth de Feydeau, dostu ünlü parfümör Francis Kurkdjian ile beraber bir öğlen beraber yemek yemeye çıkıyor. Yemekte söz dönüp dolaşıp Kraliçe'nin parfümlerine ve Fargeon'a geliyor. Feydeau, "XVIII. yüzyıl müziği çalabiliyoruz, o dönemdeki tabloları restore edebiliyoruz, neden o zaman hanımefendinin kullandığı bir parfümü yeniden yapamayalım?" diyor. "Acaba o günün tekniklerini kullanarak bu parfümlerden birini tekrar yaratabilir miyiz, yoksa çok

mu pahalıya mal olur?" falan derken sonunda Fargeon'un formül defterinin altından girip üstünden çıkarak 2007 yılında *Le Sillage de la Reine*, yani *Kraliçe'nin İzi* isimli bir parfümü eski formüllere sadık kalarak yeniden tasarlıyorlar.

Parfümün tasarlanması ve üretilmesi tam bir buçuk yıl alıyor. Açıklandığına göre içinde sadece ve tamamen doğal malzeme var; zira Fargeon döneminde zaten sentetik moleküller henüz ulaşılamayacak kadar uzak bir gelecekte. Yasemin, gül, süsen kökü, sünbülteber, lavanta, misk, vanilya, amber, sedir ağacı, sandal ağacı gibi malzemelerden oluşan *Le Sillage de la Reine*'in, bin adet üretilmiş yaklaşık 20 ml'lik deneme boylarından 350 Euronuz varsa satın alabiliyorsunuz. Yok, eğer "Bana deneme boy ne gerek? Fakir miyiz kardeşim, ben tam boy özel şişeyi isterim!" derseniz sadece 10 adet üretilmiş ve Baccarat kristalinden mamul 200 ml'lik şık koleksiyon şişelerindeki tam boyunun fiyatı 8 bin Euro. O da bulabilirseniz tabii.

Bu rakamlar bunalttı mı sizi?

Merak etmeyin, bol temiz havaya geliyoruz şimdi.

Ozon, Elektrik, Kehribar

Ozon, dedelerimiz ve ninelerimizin muhtemelen varlığından bîhaber oldukları ancak bizlerin artık neredeyse gündelik lisanının içine yerleşmiş bir kelime. Kimi kez bizi ozon tabakasının incelmesi veya içinde oluşan deliğin büyüklüğüyle endişeye sevk ediyor, kimi kez de buzdolabımızın kapalı ve görece küçücük iç hacminde bulunan farklı yiyecek kokularının birbirine karışmasını önlemek için satılan aygıtlar aracılığıyla farklı arayışlara itiyor.

İyi de, nedir bu ozon kelimesi? Yanlış anlamayın, teknik özelliklerinden veya tanımından bahsetmiyorum; kelimenin kendi anlamını sorguluyorum. Cevap hem basit, hem de bu kitabın ilk bölümlerinde şık bir şekilde yer almasına sebep olacak zenginlikte. Ozon, eski Yunanca'dan kök almış bir kelime ve anlamı da kokusuyla beraber fark edilmesinden mülhem "koku" (*ozein*: koklamak) demek.

Ozon'un kelime anlamını çözdük, peki ya kendisi? Anlatayım: Ozon kokusu kavramı 1750 doğumlu Hollandalı biliminsanı Martin Van Marum vasıtasıyla giriyor hayatımıza. Van Marum, tıp ve felsefe alanında çalışmalar yapmış ve Leiden Kavanozu ile yaptığı elektrik gösterileriyle de oldukça meşhur olmuş ilginç bir muhterem.

Leiden kavanozu nedir diye soracaksınız şimdi; hemen kısa yoldan ve kabaca açıklayayım: Daha sonraları elektrik kapasitörlerinin de atası telakki edilecek olan bu kavanoz içinde ve dışında

iki elektrotla statik elektrik depoluyor. Elektrik alanındaki pek çok çalışma da bu statik elektrik yüklü kavanoz sayesinde gerçekleşiyor, ileriye dönük diye yorumlanabilecek pek çok adımın atılmasının sebebi oluyor. Statik elektriği bilirsiniz, hani bazen birisine dokununca "çat" diye bir akım geçer ve irkiliriz ya, o işte statik elektrik oluyor. Çok eski zamanlardan beri biliniyor statik elektrik; zira Eski Yunan'da mesela, kehribar çubuklarını hızla sürtünce çevrelerindeki minik parçaları kendilerine doğru çektikleri gözlemlenmiş. Şimdi şaşırarak bir yaşımıza daha girelim ve Eski Yunan'da kehribar kelimesinin karşılığının *elektron* olduğunu, elektrik kelimesinin de gene bu *elektron*, yani kehribar kökünden türediğini öğrenniverelim.

Bu serinin ikinci cildini okumuş olanlar, kehribarla amber arasındaki kafa karışıklığına sebep olacak anlam kaymasını hatırlayacaklardır. Hatırlamayanlara da ben hatırlatayım: Bu sorun neredeyse bütün lisanlarda var ve amber ile kehribar hep birbirine karıştırılıyor. Amber kelimesi aslında Arapça *anbar* kelimesinden türüyor ve İngilizce'ye *amber*, Fransızca'ya da *ambre* olarak giriyor daha sonra. Kısaca amber, kaşalot (*spermwhale*) balinasının dışarı attığı sindirilmemiş besinlerin kütlelerinden elde edilen çok kuvvetli bir kokulu malzemenin ismi.

Takılarda veya tesbihlerde gördüğümüz kehribar ise, fosil bir reçine ve milyon yıllık tarihi olmasına rağmen 1400'lü yıllarda Avrupa'da lisanlara, bir ama pir giriyor. O kadar ki zaman içinde kokulu hayvansal amberi de unutturarak amber dendiğinde kendisinin anlaşılmasına kadar vardırıyor işi. Sonuçta şöyle bir mutâbakat hâsıl oluyor: "Kokulu hayvansal ambere gri amber, kehribara da sarı amber diyelim". Bizde ise bu kadar uğraşmaya gerek yok, çünkü amber ve kehribar diye iki farklı kelime kullanma şansımız var. Bu şansı kullanmıyor ve hâlâ kafa karıştırmaya devam ediyoruz, o ayrı.

Az önce dediğim gibi kehribarın eski Yunanca'da karşılığı *elektron* ve elektrik kelimesi de onun statik elektrik üretme kabiliyetinden türemiş. Tabii Antik Yunan'da böyle bilimsel tanım-

lardan ziyade, kolay anlaşılır efsanelere itibar edildiğinden, bu da bir mitolojik öyküyle beraber paket halinde geliyor. Öykü şöyle: Güneş Tanrısı Helios, Etiyopyalı bir kadından olan ve ayrı düşüp geç tanıştığı oğlu Phaeton'u çok seviyor, ne isterse vermeye çalışıyor. Âmiyane tabirle şımartıyor yani çocukcağızı. Phaeton'un da isteye isteye babasından cep telefonu isteyecek hali yok ya, gidip "Baba, n'olur şu senin güneş arabasıyla bir tur atayım," diye Helios'tan arabasını kullanma izni istiyor.

Helios diyor ki "Oğlum, yavrum, bu araba bildiğin arabalardan değil. Ben bile aya yıldıza meteora çarpmadan kullanmakta zorlanıyorum. Atları da zaten pek hırçın ve benim sürüş tekniğime bile zor alıştılar. Kaskosunu da daha yeni yaptırdım, dünya paraya mal oldu. Gel güzel yavrum, sen benden başka bir şey iste. Yanlış anlama, arabanın bedeli önemli değil. Elimden gelse ben onu hareket mekanizması incelensin diye bir üniversiteye falan da bağışlarım ama bizim bu gökyüzünde öyle bir üniversite falan yok. Yani demem o ki, senin bu isteğine burun kıvırma sebebim maddi değil, tamamen duygusal nedenlere dayanıyor". Fakat gelin görün ki oğlancağız bir türlü ikna olmuyor. Güneş Tanrısı Helios da güvenli bir sürüş için ne bilgi gerekiyorsa kısa süre içinde oğluna anlatarak teslim ediyor güneş arabasının anahtarlarını delikanlı Phaeton'a.

Phaeton, ağzı kulaklarında tırmanıyor arabanın üzerine ve çevirip burnunu gökyüzüne doğru, basıyor gaza. Ama araba at arabası. Atlar da duyguları olan canlılar ve hemen uyanıveriyorlar onları yönlendiren sürücünün tecrübeli tanrı Helios olmadığına ve Phaeton'un beceriksizliğinden istifade, zor zaptedilen enerjilerini koyuverip özgürlüklerinin tadını çıkarmaya başlıyorlar. Phaeton dizginleri oraya yönlendirirken onlar buraya, buraya yönlendirirken onlar oraya gidiyorlar, canları ne isterse onu yapıyorlar sürüş boyunca. Hatta bir ara Cennet'in yanından geçerken onu ateşe verip tutuşturuyorlar ve Cennet'in dibinde "Samanyolu" dediğimiz yıldız kümesi veya galaksi oluşuveriyor, hiç neden yokken.

Tabii bizler "Samanyolu" diyoruz bu galaksiye ama İngilizce'de "Milky Way", yani "sütlü yol" diye geçiyor. Böyle adlandırılmasının sebebiyse; geceleri çevresinde sütlü gibi beyazımsı ve buğulu bir aydınlık oluştuğundan, klasik Latince'de "Via Lactae", yani "Sütlü Yol" olarak anılması. Cümle âlemin süt dediğine biz neden saman demekteyiz, onu bilemiyorum. Bileniniz varsa lütfen bir zahmet söylesin bana, çünkü merak etmekteyim.

Phaeton ve arabası. Nicolas Bertin'in 1720'de yaptığı tablo, Louvre Müzesi'nde yer alıyor.

Uzun lafın kısası, Phaeton ne atlara ne de arabaya hâkim olabiliyor. Kâh yüksekten uçuyor, kâh yere çok yakın geçiyor falan, felâket bir durum; sanırsınız Bağdat Caddesi'nde araba süren yeniyetme şımarık delikanlı, koca tanrının mahdumu. Yüksekten uçarken meteora falan çarpma dışında pek tehlike yok da, alçaldığında ister istemez yeryüzündeki muhtelif doğal oluşumu ve yerleşim yerini ateşe vermeye başlıyor altındaki güneş arabası.

Birdi, ikiydi derken bu sarsak sürüşün sebep olduğu yangınlar artınca durum tabii Tanrılar Tanrısı Zeus'un kulağına gidiyor.

Zeus bakıyor araba kontrolden çıkmış ve dünya tümüyle ateşe bürünecek, çünkü sürücü koltuğundaki acemi Phaeton her yeri yakıp yıkmakta, hiiiiç uzatmıyor kardeşim ve tanrı olmanın gerektirdiği radikal önlemi alarak "Çtonk!" diye bir şimşek çaktırıyor, arabayı tabir caizse nokta atışıyla indiriveriyor. İndirmekten de kastım şu: Araba Zeus'un fırlattığı şimşekle vurulunca, haliyle langadanak yere çakılıyor ve sürücü koltuğunda oturan Phaeton da hayatını kaybediyor. Phaeton hayatını kaybediyor ama o arada olan, bölgede yaşayanlara oluyor. Zira ateş arabası nedeniyle Afrika ateşten kavrulup çöl, oradaki insanların derisi simsiyah oluyor. Sırf bu kaza yüzünden *aithein* "yanmak" ile *ops* "surat" kelimelerinin birleşiminden *Etiyopya* kelimesi doğuyor.

Şimdi efendim, bu Güneş Tanrısı Helios'un, maşallah, yedi tane de kızı var. *Heliadai*, yani "Güneşin Çocukları" denilen bu kızlar da kardeşlerine o kadar düşkünler ki bu elim kaza neticesinde kelimenin tam anlamıyla perişan oluyorlar. Eridanos Nehri'nin kıyısına gidip Phaeton'un üzerinde buram buram duman tütmekte olan mezarının başında başlıyorlar ağlamaya, dövünmeye.

Bu ağlama işi o kadar abarıyor ki, bu kez diğer tanrılar rahatsız olmaya başlıyor hıçkırık ve iniltiden. Önce "Ayıp, ayıp, mahalle içinde ne bu gürültü böyle?" diye söyleniyorlar, gürültü kesilme-

Helios'un kızları Heliadai, Phaeton'un mezarı başında ağaca dönüşürken.

yince "Susun leyn!" diye seslerini yükseltiyorlar ama nafile... Kız kardeşlerin laf falan dinledikleri yok üzüntüden. Bir gün, üç gün derken bu yas tutma ve ağlama hali dört aya yayılınca, tanrılar iyice zıvanadan çıkıyor ve hemen bir şekil yapıp kız kardeşleri kavak ağaçlarına dönüştürüyorlar. Kızlar kavak oldu ama gözyaşları durur mu? Durmaz. Kavak ağaçlarının sessiz ağlamaları devam ediyor, ancak artık o süzülen yaşlar birer damla tuzlu su olarak değil, bu kez kehribar damlacıkları olarak dökülmeye başlıyor.

Kehribarın Antik Yunan'daki hikâyesi işte böyle. Bu hikâyenin konumuzla hiç ilgili olmayan lüzumsuz bilgi kısmı ise şu: Bu efsaneden mütevellit, atlar tarafından çekilen tekerlekli arabalara o zamandan beri "fayton" ismi uygun görülüyor.

Teker dediğin kolay dönmüyor

Tekerlek insan hayatında MÖ 4500'den beri var ama üzerine insan veya yük konulan tekerlekli platformların başka bir canlı tarafından çekilmesine yarayan ilk arabanın (MÖ 2000) ortaya çıkmasına parmaklıklı jantın icadı sebep oluyor.

Kadeş Savaşı'nda (MÖ 1300) atlı arabaların askerî işlevselliğinin ortaya çıkmasıyla beraber, araba kullanımı zirve yapıyor. Bu nevzuhur acayip araç yüzünden yol yapım teknikleri geliştirilmek durumunda kalınıyor, zira dağlık veya sarp bölgelerde devrilmesi işten bile değil. Bu nedenle Frigler, Yunanlar ve Romalıların teker açıklığı kadar mesafede birbirine paralel giden oyuk yollar yaptığı biliniyor.

"Güneşin Çocukları" Heliadai'nin kavak ağaçlarına dönüşmeleri ve gözyaşlarının kehribar olarak mevcudiyetlerini sürdürmelerini bir yana bırakıp, taa başa gidelim ve gene gelelim Martin Van Marum isimli muhtereme. Elektrostatik aygıtlara ilgisiyle bilinen bu muhterem, havadaki elektrik akımlarının ozonu oluşturduğunu fark ediyor. Çalışmalarının devamında da yıldırım paratonerleri için en verimli malzemenin bakır olduğunu, kurşunun ise uzak durulması gereken bir metal olduğunun altını çiziyor. Adam mucit ya, habire kurcalıyor çevresini ve oksijene elektrik vererek "elektrikli maddenin kokusu" dediği kokuyu ortaya çıkarıyor. Küçük bir hatayla elektrik çarpmasına uğramış oksijenin koku

oluşturduğunu doğru olarak saptıyor da, onun oksijenin bir formu olduğunu söylemeyi atlıyor, ne hikmetse. Eh, oksijene elektrik verirseniz ortaya çıkan kokuya da bir isim vermek gerektiğinden, bu oluşuma eski Yunanca'da "koku" anlamına gelen *ozon* deniliyor.

Helios'un gece-gündüz turları

Hyperion ve Theia'nın oğlu, Phaeton'un babası Helios, Yunan mitolojisinde "güneşin kişiliği" olarak yer alıyor. Aslında bir *titan* olan Helios'un da torunları arasında olduğu ilk 12 *titan*'ın hepsi de Uranos ile Gaia'nın çocukları ve Altın Çağ'da dünyayı yönetiyorlar.

Helios yakışıklı bir *titan* olarak biliniyor ve başının etrafında yer alan hâre ile beraber her gün atlı arabasına binip dünyanın etrafında tur atıyor. O tur attıkça da biz onu takiben gündüz veya geceyi yaşıyoruz.

Âdet olduğu üzere Helios figürü Roma mitolojisinde *Sol Invictus* ismiyle tekrar karşımıza çıkıyor.

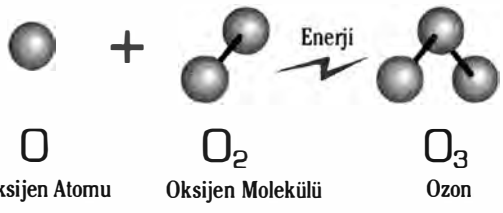
Truva'dan çıkarılan (Schliemann) Helios ve arabasının rölyefi Berlin'deki Bergama Müzesi'nde yer alıyor.

Özellikle yaz yağmurları sonrası, hele ki eğer şimşek falan çakıp uzaklara yıldırım falan da düşmüşse "temiz ve taze" diyebileceğiniz bir koku kaplar ya ortalığı, o koku işte tam anlamıyla ve doğru olarak bu Van Marum isimli muhteremin tarif etmeye çalıştığı ozon kokusu.

Neden şimşek çakınca ozon kokuyor?

Ozon, üç oksijen atomunun bileşiminden oluşan bir molekül. Şimşeğin enerjisi atmosferde mevcut oksijen moleküllerinin (O_2) bir kısmını darmadağın ediyor. Daha sonra bazıları gene O_2 olarak birleşirken, bir kısmı da farklı bir şekilde biraraya gelip ozonu (O_3) oluşturuyorlar. Biraz kabaca anlattığımın farkındayım ama bu kitabı da elinize *Lise-II Kimya* kitabı okuma niyetiyle almadığınızı düşünerek devam ediyorum.

Bazen fırtına gelmeden bile bu kokuyu duyabiliyorsunuz, zira gözünüzün görmediği, kulağınızın duymadığı bir mesafedeki başka şimşeklerin oluşturduğu ozon, yüksek irtifadan taşınarak burnunuza kadar gelebiliyor.

Bugün için parfüm piyasasında çağdaş bir kısım parfümü tanımlamak için kullanılan "ozon notalı parfüm" veya "ozonik parfüm" tanımının da sebebi, işte bu parmağını prize sokmuş oksijenin kokusundan mülhem ve bu terim temiz, taze, duru, hatta şeffaf bir koku profiline sahip parfümleri tanımlamak için kullanılıyor. Hatta işin endüstri ayağına baktığımızda, bu tip parfümlerde kullanılmak üzere sentezlenen bir kısım koku molekülü ve bazın ticarî isimlerini ozon kelimesinden ödünç aldığını görüyoruz ve *floralozone* falan gibi bir kısım ticarî parfüm hammaddesine rastlayabiliyoruz.

Keza gene ilk bölümde, statik elektriğin ilk fark edildiği malzeme olan kehribarın Antik Yunan'daki oluşma hikâyesini anlatırken bahsettiğimiz Güneş Tanrısı Helios ve kızları Heliadai'den mülhem, *helional* ismi verilmiş ve ozon temalı parfümler içinde bolca rastlanan oldukça revaçta başka bir koku molekülü daha var.

Bu bahsettiğim moleküller içinde *floralozone* daha ozonik bir koku profiline sahipken, *helional*'de su temasının belirginleştiğini görebiliyoruz. Keza bazı salatalık veya karpuz kabuğu gibi nota-

lar da bu bahsettiğim ozon notalı parfümlerin hammaddeleri içinde yer alıyor. Aslına bakarsak "temiz kokan parfümler" ailesi diyebileceğimiz aile içinde ozon ve marin, yani hava ve deniz temalı parfümler hep birarada değerlendiriliyor. Bu durum da, özellikle 1950'lerde amber kokusunu yapay olarak üretme amacıyla laboratuvarlarda yapılan çalışmalar sırasında gelişiyor. Bu tip parfümlerin açılışı, yani ilk hissedilen notaları olan üst notaları ozonla yapılırken, ten üzerindeki ömürlerinin sonuna geldiklerinde bu kez marin, yani deniz teması ön plana çıkıyor. Örneğin *Eau d'Issey, Kenzo pour Homme, Escape* falan hep bu şablonun uygulandığı parfümler arasında sayılabilir.

Elbette ozon ve marin çağrışımları yapan moleküllerin varlığı, bu moleküllerin langadanak parfümlerin içine girmesi demek değil, çünkü usta seviyesindeki parfümörler bunları kafadan ve direkt olarak kullanmıyorlar, bunların etrafında daha karmaşık yapılar oluşturarak akorlar halinde parfüm formülüne uyguluyorlar. İlk başlarda herkes karpuz *keton*'u denilen *calone*'a can simidi gibi sarılmış olsa da, zaman geçtikçe ve parfümörler önlerindeki yeni yolu fark ettikçe ozon ve marin temalar, metalik gül notaları, lavanta, ananas ve elbette *dihydro myrcenol* gibi dönemin mucize molekülleri de devreye giriyor.

Bunların hepsini uyumlu birliktelikler halinde kullanarak daha sofistike ama daha ozonik, daha deniz gibi ve yolun sonunda da daha metalik profillere sahip parfümler formüle edilmeye başlanıyor. Bütün bu çabalarla beraber bilindik ve klasik sıcak parfümlerin yanına, bu kez soğuk ve demin dediğim gibi metalik yönü de ön plana çıkan yeni tarzın temsilcisi parfümler katılmaya başlıyor. İş, biliyorsunuz sonunda kokudaki saflaşma ile düşüncedeki saflaşmayı birarada değerlendirerek garip bir felsefenin oluşmasına kadar varıyor. Kısaca, hava ve su, saflığın entelektüelleştirilmesi amacıyla kullanılıyor ve bu da ayrı bir yaşam tarzı, dolayısıyla farklı bir tüketim kulvarı, yani farklı bir pazar oluşturuyor. Parfümleri kendi hallerine bırakalım ve ozona dönelim gene.

PÎRÜPÂK EDİYOR, AMA...

Efendim, ozon aynı zamanda doğanın en güçlü dezenfektanı. *E. Coli*, *candida*, *listeria*, *salmonella* falan gibi bakterileri, zararlı dezenfektanlar diyebileceğimiz klor içerikli dezenfektanlardan bazen üç bin kat daha hızlı öldürebiliyor. Kimyasal gaz, zararlı duman vesair kokulu hava kirleticisinden kurtulmak için ozon kullanılıyor ve ozon sadece hava değil, su bazlı kirleticiler üzerinde de etkili. Profesyonel ortam kokulandırması yapan firmalar bazen büyük yangınlar sonrasında ortamda oluşan yanık kokusunu ozonla izale etmeye çalışıyorlar.

Ayrıca bu dezenfektan özelliği nedeniyle ozon yayan koku önleyiciler buzdolabınızın içine de giriyor ve yiyeceklerde oluşan bakterilerin yarattığı kokunun önüne de bu yolla geçilmeye çalışılıyor. Keza bazı oteller sigara içilen alanları içilmez alan haline getirirken ortamdaki koku profilini değiştirmek için ozona başvuruyor. Hülasa, temizlik endüstrisinden tekstile, gıda sanayisinden servis sektörüne kadar pek çok alanda ozonun dezenfektan etkisinin yardımına başvuruluyor. Ancak ozonu yapay olarak üretebilseniz bile yüksek bir oksidasyon yeteneğine sahip olduğundan hemen bozulabiliyor ve bu nedenle taşınması mümkün değil. Yani ozon kullanacaksan, onu taze taze kullanacağın yerde üretmelisin.

Bırakalım bilerek ve isteyerek ozon üretmeyi, biz istemeden de ozon kendi kendine üreyebiliyor. Bunun hem doğal yapıyla hem de endüstri devriminin getirdiği yaşamsal değişimlerle ilgisi var. Yüksek voltajla çalışan elektrikli aletler buna bir örnek. Mesela evinizde fırçalı ve elektrikli yer silicisi mi var? İşte o silicinin içeri emdiği tozların bir kısmı elektrik motorundaki akımlardan etkilenerek içlerindeki oksijeni ozona dönüştürebiliyorlar. "Bende fırçalı ve elektrikli süpürge yok, bana ne?" derseniz, asansörünüzde fırça kullanan büyük elektrik motorları olduğunu ve bunların da aynı etkiyi yarattığını veya lazer yazıcılarınız, fotokopi cihazlarınız ve iyonik hava temizleyicileriniz tarafından da ozon üretilebildiğini size hatırlatmak isterim. Tabii evsel kullanımı tek sebep olarak görmemek ve esas kaynağın başta rafineriler ve elektrik santralleri olmak üzere ağır sanayi olduğunu da atlamamak gerekiyor.

Doğal olarak ise yeryüzü seviyesinde güneş ışınlarındaki ultraviyole dalgalarının ozon üretimine yol açtığını söyleyebiliyoruz. Sanayi devriminden önce de yeryüzü seviyesinde ozon bulunmasına rağmen makineleşme ve üretim çılgınlığının kırılma noktası olan sanayi devriminden sonra ozonun tepe değerleri sanayi devrimi öncesiyle mukayese edilemeyecek kadar yükselmiş durumda.

"Tamam da, madem ozon dezenfektan, o zaman daha çok olmasında ne zarar var?" diye düşünüyor olabilirsiniz. Bu doğru bir düşünce değil, zira ozon bütün faydalarının yanı sıra zararları da olan bir nesne ve mikro ölçekte, yani bireysel olarak görme duyusu veya solunum yolu rahatsızlıklarına yol açabilecek akciğer hasarlarının sebebi olabiliyor. Demem o ki, yoğun ozona maruz kalındığında zamansız ölüm olaylarına, astım, bronşit, hatta kalp krizine rastlanabiliyor.

ABD'de 450 bin kişilik kalabalık bir insan grubu 18 yıl gibi uzun bir süre için izlemeye alındığında ozon seviyesiyle solunum rahatsızlıkları arasında kayda değer bir bağlantı saptanıyor. Mesela Houston veya Los Angeles gibi ozon seviyesi yüksek kentlerde yaşayan Amerikalıların akciğer rahatsızlıklarından hayatlarını kaybetme oranlarının, ozon seviyesi düşük kentlerde yaşayanlardan yüzde 30 daha yüksek olduğu görülüyor.

Yüksek yoğunlukta ozona, sadece kentlerin çevrelerinde veya evlerimizin içinde değil, bazen bir yerden bir yere giderken en hızlı ulaşım aracı olduğuna inanarak tercih ettiğimiz uçakların içinde de rastlayabiliyoruz. Yolcu kabini içindeki bu yükselmiş ozon değerinin nedeniyse tahmin edebileceğiniz gibi irtifa, yani yükseklik ve atmosferik türbülans oluyor. Bazı uçakların havalandırma sistemlerinin içinde ozon dönüştürücüler var, zira bir kısım ülkelerin havacılık otoriteleri yolcu kabini içinde maruz kalınabilecek en yüksek ozon değerlerini kayda almış ve bunun üzerinde bir ozon değerini yolcu güvenliği açısından yasaklamış durumda.

Son yıllarda alternatif tıp yöntemi olarak değerlendirilen "ozon tedavisi" konusunda da bir kısım endişe var bu yüzden. Ozon aynı zamanda bir oksidan olduğundan, doğal olarak pek çok organik

bileşimin de oksidasyonuna sebep olabiliyor. Ozon tedavisi denildiğinde aslında pek çok yöntem kastediliyor olmasına rağmen, üzerinde en çok tartışma yapılan tedavi yöntemi, kanın ozonize edilmesi yoluyla tedaviyi sağlamaya çalışmak. Pek çok memelide yapılan çalışmalar ozonun akciğerleri çevreleyen dokularla reaksiyona girerek patolojik etkilere yol açtığını gösteriyor. Ozon tedavisinin muhalifleri en basit şekliyle şunu söylüyorlar: "Madem ozon atmosferdeki organik bileşimleri okside edebiliyor, mantıken kandaki oksijeni, dolayısıyla kanı ve çevre dokuları da okside edebilir."

Keza serbest radikaller denilen oluşumların dejeneratif hastalıklara yol açtığı biliniyor ve insan kanındaki ozon da bu serbest radikallerin sebebi olabiliyor. "Dejeneratif hastalıkların bazılarının isimlerini say!" derseniz; Parkinson, Alzheimer, bizzat kanserin kendisi veya romatoid artrit gibi bazı rahatsızlıkları sayabilirim size. Ancak ozon tedavisinin olumsuz etkilerini savunanlar ile onu olumlu bulanlar arasındaki tartışma halen sürmekte ve her iki taraf da kendince mantıklı savlar öne sürdüğünden, bu konuda kesin bir yargıda bulunmaktan özellikle kaçınmak istiyorum.

Bireysel olarak bizi etkileyen yer seviyesindeki ozondan geçip yükseldiğimizde en yüksek ozon değerlerine stratosferde rastlıyoruz. Stratosferin içinde yer yüzeyinden 10 ila 50 km. yüksekliğindeki bu hava şeridinin diğer adı da bildiğiniz gibi "ozon tabakası". Oksijen molekülü güneş ışınları aracılığıyla tekil oksijen atomlarına ayrıştıktan sonra biraraya gelirken ikilenmek yerine üçlenince, ortaya çıkan sonuç bizim ozon molekülü oluveriyor. Buradaki ozon güneşten gelen, ultraviyole ışınları dediğimiz ve yüksek dozda maruz kalınması halinde pek çok canlı için zararlı olan kısa dalga fotonları filtreleme görevini görüyor.

Aynı ozona, ama bu kez mevcut olduğu katmanı değiştirerek ve yeryüzüne iyice yaklaşıp üst troposfer denilen katmanda baktığımızda ise, muhteremin bu kez durumdan vazife çıkararak yeryüzünün yaydığı kızılötesi enerjinin bir kısmını emen sera gazı kimliğine büründüğünü görüyoruz. Benzin veya kömür yandığında havaya nitrojen oksit salıyorlar. Baharın güneşli gün-

lerinde, yazın veya sonbaharın erken zamanlarında bu nitrojen oksit gazları diğer uçucu gazlarla birleştiğinde, ortaya gene ozon molekülü çıkabiliyor. Bu ozon yoğunluğu daha çok öğlen sıcağını takiben artmaya başlayıp gece hava soğumaya başladığında dağılarak yok oluyor.

Evet, elektrikli maddenin garip kokusundan başlayıp, Helios'un güneş arabasıyla devam ettik, ozon/marin temalı parfümlere uzaktan bir el sallayıp elektrikli madde kokusunun kaynağı olan ozonun güncel yaşamımız üzerindeki etkilerine göz attığımıza göre, mantık gereği, Yunan'dan Hint'e doğru bir yolculuğa çıkabiliriz.

Diyar-ı Hint'ten

Dinler üzerine tartışmak, bizim işimiz değil. Ama teokratik veya felsefî, her tür tartışmanın dışında kalarak bir şeyi kesin olarak söyleyebiliriz: İslam dini ve Arap dünyası, bugün hâkim uygarlık olan "Beyaz Batı"nın Doğu'nun iki zengin kültürü olan Hint ve Çin ile tanışmasının başrol oyuncularından biridir. Keza gerek kendi teknik ve kültürel zenginliği, gerekse tanışılmasına aracılık ettiği iki derin kültürün teknik ve kültürel zenginliği vasıtasıyla modern Avrupa'nın yaratılmasında da büyük pay sahibidir.

Arap ticaret ağı, bu iki uygarlığın ürünlerinin kendi sınırları dışında da erişilebilir olmasına sebep olmuştur. Bugün için süpermarkete gidip önemsemeden satın aldığımız jelatin ambalajdaki baharat, belki çok fazla önem ifade etmiyor bizler için, ancak unutmayalım ki yüzyıllar boyunca o önemsemediğimiz maddelere erişim uğruna ne fırtınalar koptu, imparatorluklar battı, yeni güç odakları doğdu, insanlar öldü, keşifler yapıldı, ekonomik sistemler değişti. Keşiflerin, istilaların, savaşların romantik heveslerle değil, ekonomik gerekçelerle varlık bulduğunu kısa bir an için düşünsek, aslında fazla da tarih bilgisine gerek olmadan bizler de bu gerçeği ucundan görmeye başlayabiliriz.

Ne dedik? "İki derin uygarlık" dedik. Şimdi müsaadeniz olursa bunlardan birini, Hint uygarlığını, kitabımızın ana başlığına uygun düşen bir bağlam içinde, yani kokunun verdiği ışık altında ele almaya çalışalım.

"Bazıları şanslı doğar" denir ya, Hint Yarımadası da en azından bu söylediklerimiz bağlamında böyle bir şansın sahibi. Neredeyse dünyanın başka hiçbir yöresi bu coğrafyadaki işlenebilir aromatik bitki ve çiçek çeşidi kadar zenginlik gösteremiyor. Dünyanın en yüksek platolarından, Himalayalardan Hint Okyanusu'na kadar uzanan bu coğrafî çeşitlilik aynı üst kimlik altında pek çok farklı iklim koşulu içeriyor. Gene aynı bölgede, hem ırksal olarak geniş bir yelpaze, hem de dinsel olarak Brahma'dan Buda'ya ne kadar inanç sistemi ararsanız var. Bu demografik grupların her birinin günlük yaşam tarzları içinde de sık sık törensel yıkanmalar ve bu yıkanmaları takiben vücuda uygulanan kokulu yağlar, pudralar, macunlar mevcut.

1130'larda yaşamış Kral Someşvara'nın kaleme aldığı *Manasollasa* isimli Sanskritçe ansiklopedi, günlük banyo alma mecburiyetinin bir öndere veya krala verebileceği keyiften bahsediyor. Hatta biraz da konunun dışına çıkarak banyonun yapılacağı yerin dekorasyonuna ilişkin önermelerde bile bulunuyor. Someshavara Bey'in şartı şu: Banyonun yer alacağı mekân ve içindeki sütunlar mutlaka ve tamamen zevkli bir şekilde boyanmış olmalı. Bu zevkli şekilde boyanmış banyo mekânında kral veya önder küvete uzandığında önce güzel yardımcılar vücuduna ılık sular dökmeliler. Daha sonra bir kısım güzeller suyu tas tas dökmeye devam ederken, bir başka grup güzel kadın da kralın vücut, saç ve cildini kokular saçan *amalaki*ler ile ovuşturmalı. *Amalaki*, aslında Batı'da pek bilinmeyen, vişne ile erik arası, "Hint bademi" de denilen bir meyve. Aynı zamanda Hindu dinî bayramına da isim olan *amalaki*'nin Latince ismi *Phyllanthus emblici* diye geçiyor.

Bir nevi "keselenme" diyebileceğimiz bu süreçten sonra vücudu tümden ılık suyla durulanan kral, bu kez kendisini atletik vücutlu erkek hizmetlilere teslim ediyor ve onlar da krala masaj yapıyorlar. Masaj kuru kuru olur mu? Olmuyor tabii. Masaj için gene kokulu bir yağ kullanılıyor, ancak masajı yapan erkekler olmasına rağmen yağı kralın vücuduna sürenler gene dünya güzeli huriler. Masaj yağı da aslında kokulandırılmış susam yağından oluşuyor.

Bugün bile doğru düzgün bir masaj yağı yapayım deseniz işin içine bir sabit yağ dâhil etmeniz lazım ki, bu örnekteki susam yağı da bu işle görevlendirilmiş formülün içinde. Peki, neler katılıyor susam yağının içine de yağ kokulu hale geliyor? Sayayım efendim: yasemin, kişniş, kakule, fesleğen, öd ağacı, çam, safran, karanfil. Birkaç çiçek ve bitki daha var ama bizim tanıma hattımızın dışında kaldıklarından kafa karıştırmasın diye onları saymıyorum. Susam yağının içinde dinlendirilen bu malzemeyle üretilen masaj yağıyla masajlanan kral, daha sonra pamuk tülbentten temiz bir elbise giydirilerek ayağa kaldırılıyor ve güne başlamaya hazır hale geliyor.

Şiirsel bir ansiklopedi

Manasollasa, XII. yüzyıl başlarında kaleme alınmış görgü, ahlak, nezaket, ekonomi, astronomi, veterinerlik, bitkiler, parfüm, yiyecek, mimarî, spor, resim, şiir ve müziği konu alan bir metin.

İsmi oluşturan kelimeyi ayrıştırdığımızda *mana*'nın "zihin", *sollasa*'nın da "haz veya keyif" anlamına geldiğini görüyoruz. Haz veya keyif deyince elbette içinde bol bol da yemek tarifi yer alıyor. Taze suyu mutfağın temeli, durgun suyu da zehir olarak tanımlayan temel ayrışımlar var içinde.

Tabii ki bütün metin boyunca suyu veya yemeği anlatmıyor, zira zaten tematik olarak beş bölüme ayrılmış durumda ansiklopedi. "Ansiklopedi" dedim diye de madde madde kuru metinler sanmayın, her madde şiirsel bir dille kaleme alınmış.

Küçük bir öneri: Müzik, dans veya performans sanatlarıyla ilgileniyorsanız, *Manasollasa*'yı inceleyen kitaplara şöyle bir göz gezdirseniz derim...

Hint coğrafyası kaynaklarında güne başlamanın tariflerini veren sadece *Manasollasa* değil. Adı içeriğinden daha meşhur hale gelmiş olan *Kamasutra*'da da, yüksek kasta mensup bir erkeğin güne başlama ritüeli kısaca şöyle tarifleniyor: "Sabah erken kalkmalı ve öncelikle tabiatın çağrılarını cevaplamalı." *Kamasutra*'da geçen "tabiatın çağrılarının cevaplanması" cümlesini anlamını tahmin ettiğinizi varsayarak kurcalamaya gerek görmüyorum (kurcalanacak şeyler değil zaten, tövbe tövbe...) ve devam ediyorum:

"Ağzının içini yıkamalı, vücudunu az biraz kokulu macunla ovuşturmalı, giysilerine birkaç çiçek iliştirmeli." Elbette bu kadar değil, devama devam ediyoruz: "Dudaklarını kırmızıyla renklendirilmiş mumla sıvazlamalı, aynaya bakmalı, ağzına birkaç nane yaprağı atmalı ve ancak bundan sonra işine gücüne gitmeli."

Uygar ve vahşî davullar

Hint kültürüyle özdeşleşmiş, dünyanın en katı sınıf ayrım sistemi olarak bilinen Kast sistemi Hindistan dışında Sri Lanka, Nepal, Bali gibi bölgelerde de uygulanıyor. Kast sisteminde sınıflandırma zenginlik ya da fakirliğe göre değil, mesleğe göre yapılıyor ve köklerini Hinduizm inancından alıyor. Dolayısıyla her kastın sosyal yapıya katkısının sınırları belirlenmiş durumda.

Meslekler babadan oğula geçiyor, kişiler de kendi kastlarının dışındakilerle evlenemiyorlar. Kastlar arası geçiş de kesinlikle yasak. Eskiden değişik kasttan insanlar birarada yemek bile yiyemiyormuş, çünkü üst kasttakiler kirlenme endişesi içindeymişler ama sonraları bu kural pratik içinde gevşemiş.

Kendi içinde de ayrışan dört kast (*varna*) var:

- En tepede *brahman*, yani din adamları mevcut ve toplumun entelektüel eliti olarak kabul ediliyorlar.
- İkinci sırada *kşatriya*, yani asker, yüksek memur ve soylular var.
- Üçüncü sırada *vaişya*, yani tüccar, toprak sahibi ve muhtelif zanaatkârlar yer alıyor.
- En dipte de kim olur sizce? Evet, doğru bildiniz: şudra, yani işçiler.

Bir de bu sıralamaya dahi giremeyen *parya*lar var ve insanlığın en aşağı katmanı kabul ediliyorlar. *Dokunulmazlar* da denilen paryaların hiçbir hakları yok ve diğer kastlardan atılanlar da parya kabul ediliyorlar.

Hintliler açık açık isimlendirmişler ama ismi konmamış toplumsal ayrımcılıklar "uygar"ından "vahşî"sine neredeyse istisnasız bütün kültürlerde var.

"Bizde olmaz öyle şeyler," diyorsunuz gibime geldi, "davul bile dengi dengine" ne demek peki?

Kamasutra'nın ne olduğunu da biliyorsunuzdur ama ben gene de kısaca hatırlatayım, müsaadeniz olursa: *Kamasutra*, Sanskritçe bir antik metin ama aslında belki "kılavuz" demek daha doğru olabilir. Duyarlı bir yaşama ulaşmanın yollarının edebî bir lisanla tarif edildiği bu metne biz daha çok bir cinsel yaşam kılavuzu ola-

rak Batılı anlam kazandırmışsak da, elbette içinde sadece figür ve pozisyon tarifleri yok, yaşam ve bilgi edinme kuramları üzerine de veciz paragraflar var. Zira derin kültür dediğimizde, derin kelimesi her anlamda ifade buluyor ve genel kişilik yapısının belli bir zenginlik ve uzantısında seviyeli bir içgörüye ulaşması halinde mutlu olunabilecek bir aşk ve aşk yapma sanatından bahsediliyor.

Kamasutra yedi bölüm ve dört amaç üzerinde şekilleniyor. Sayfanın içinden çok da sitar gibi vızıldamayayım diye kısa kesiyorum; sonuçta maddeden uzak kalarak manâyı tanıyabilmek, soluk alıp verildiği süre içinde hayatı en zevkli şekilde geçirebilmek amaçlı bir "yaşam kılavuzu" diyebiliriz *Kamasutra* için. Bu açıklamayı neden yaptım? Çünkü az önce *Kamasutra*'dan alıntılayarak verdiğim "bir erkeğin güne başlama ritüeli" tarifi tamamen başka bir bağlamda ve bugün yazılmış gibi okunsa aylık bir moda/yaşam dergisi için hazırlanmış bir tüketim kılavuzu gibi algılanabilirdi.

Ritusamhara'ya geçelim. *Ritusamhara*, büyük şair Kalidasa tarafından yazılmış klasik bir Hint şiiri örneği. "Mevsimlerin birlikteliği" diye de çevirebiliriz şiirin ismini, zira içinde altı mevsimin (evet doğru duydunuz, herkes bir yılı dört mevsime ayırmaz) anlatıldığı bir şiirsel kompozisyon *Ritusamhara*.

Bu kez de konumuz erkekler değil kadınlar: "Kalçaları güzel kumaşlar ve şallarla örtünmüş, göğüsleri sandal ağacıyla parfümlenmiş, kolye ve takılarla bezeli, saçları kokulu yağlarla yeni yıkanmış kadınlar, âşıklarını arzudan çıldırmak için iknâ etmeye hazırdırlar" diyor şair.

Aromatik perde

Kadın ve erkek, Hint coğrafyasında vücutlarıyla bu tariflerdeki gibi ilgilenerek güne başlıyorlar da, bir adım geriden bakmaya başlayarak vücudun dışına, yani içinde yaşanılan mekâna geçtiğimizde, kokunun ortam içindeki yeri ne? Tütsü falan demeyeceğim, onlardan zaten en az sizin kadar bana da gına geldi. Başka ve hoş bir uygulama var ortamlar için: *khuschiks*.

Khus, Hintçe vetiver demek. Aslında bildiğiniz gibi vetiver (eski adıyla *Vetiveria zizanioides*, yeni adıyla *Chrysopogon zizanioi-*

Chrysopogon zizanioides, yani vetiver. Halk efsanesine göre güvenlik ve huzur sağlıyor, para kaynaklarını arttırdığına inanılıyor. Efsaneleri bir yana bırakırsak, yetiştiği bölgelerde erozyonla mücadelede en ekonomik alternatif olarak kabul ediliyor.

des) bitkisinin kök kısımları acımsı/topraksı hoş bir koku profiline sahip. Zaten hoş kokusu nedeniyle zamanında hacca gidenlerin dönüşte küçük keseler içinde yanlarında bu köklerden getirmelerinden mülhem "Kâbe samanı" dendiği rivayet olunuyor.

Khuschiks ise vetiverden örülmüş, ama tıpkı tül gibi, incecik iplikle ve gevşekçe örülmüş perdelerin evlerin veranda girişlerine yerleştirilmesi düzeneğine verilen isim. "Aromatik perde" diyebileceğimiz bu tülümsü kumaş su serpilerek ıslatılıyor ve sıcak gün içinde dışarıdan esen rüzgârın da kumaşın ilmeklerinden geçmesiyle beraber hem serinliği, hem de vetiverin o farklı hoşluktaki kokusunu yaşama alanının içine taşıyor. Vetiver, sadece perde olarak değil, yer veya eşya üzerindeki yaygıların örgüsünde iplik olarak da kullanılıyor ve sabit bir ortam kokulandırma aparatı gibi vazife görüyor.

Vetiverden geçelim sandal ağacına (*Santalum album*). Tanrının Hint coğrafyasına en büyük armağanı diyebileceğimiz bu ağaç türünün kokusundan daha sonra bahsedeceğim ama kokusundan mâada bir başka özelliği daha var ki, bu özellik onu Hint tapınakla-

Vetiverden yapılan bir perde. Bu kez bitkinin kökleri farklı bir teknik kullanılarak örülmüyor, bir plaka üzerine filtre gibi yerleştiriliyor

rının veya önemli binaların giriş yollarının vazgeçilmez malzemesi yapıyor. O özellik de sandal ağacının beyaz karıncaya dayanıklı bir ağaç cinsi olması. Bu nedenle de yıpranması zaman alıyor ve tercih edilen bir malzeme haline geliyor. Eh, bir malzemeyi kullanırsanız ve kokusu da güzelse, elbette inşasında kullanıldığı alanı da kendi gibi kokutur. Biraz da bu nedenle olsa gerek, Hindu tapınaklarına aynı zamanda *gandhakuti*, yani "kokular tapınağı" adı veriliyor.

Ölüsü de dirisi de kokulu

Yaşamanın değil, ölmenin de kokulu olduğu bir yeryüzü bölgesinden bahsettiğimizi lütfen unutmayalım. Efendim, ölenlere ne oluyor oralarda? Bir kısmı yakılıyor tabii. Peki, mevta yanarken çıkan yanık et kokusu nasıl oluyor da ister istemez kokuya maruz kalanların burunlarını buruşturmalarına sebep olmuyor? Çünkü cenaze töreninde veya daha doğrusu kremasyon sırasında mevcut tek koku, mevtanın yanan vücudunun çıkardığı koku değil. Bu koku, insanları rahatsız etmesin ve ruhu da tanrılarla ferah ferah buluşsun diye yanında sandal ağacı, karanfil ve bilumum baharat yakılıyor.

Yana yana kül olmak

Kremasyon veya mevtanın yakılması uygulamasında bilinen ilk örneğe 1969 yılında Avustralya'da rastlanıyor. Ondan önce, kısmen yakılmış bir hanımefendinin (*Mungo Lady* veya kısaca *LM1* diye geçiyor) kalıntılarının yaşı yaklaşık olarak 40 bin olarak tahmin ediliyor.

Tarih boyunca farklı kültürlerde pek çok örneğine rastladığımız bu uygulamanın Batı'ya olan yolculuğunda Roma'nın son dönemlerinde yaygınlaşmış olduğu gözlemlense de Hıristiyanlığın ortaya çıkışıyla beraber "pagan" nitelendirilerek gözden düşüyor. Zaman içinde inanç sistemlerindeki değişimlerin de teşvikiyle beraber toprağa gömülmenin tek doğru kabul edilerek yüceltilmesi, ölenlerin yakılmasını sadece salgın hastalık veya savaş durumlarında müracaat edilen istisnaî bir uygulamaya dönüştürüyor.

XIX. yüzyılın başında tekrar gündeme gelen kremasyonla ilgili modern yöntem ve gereçler ise 1873 Viyana Fuarı'nda sergilenerek yeni bir akım başlatıyor. ABD'de 2009 yılında cenaze törenlerinin yüzde 37'si bu yöntemle gerçekleştirilirken, bu yüzdenin önümüzdeki yıllarda artması bekleniyor.

Ancak tek tanrılı inanç sistemlerinin bu uygulamayı doğru bulmadığını unutmamak lazım.

Uttar Pradesh eyaletinde yer alan, Ganj Nehri kıyısındaki Benares veya Varanasi kenti, Hinduların en kutsal kabul ettikleri kentlerden biri. Üç bin yıllık bu kent, "Tapınaklar Şehri" diye de biliniyor ve bu kentin nehre bakan kıyılarında böyle cenaze yakma törenlerine oldukça sık rastlanıyor. Hatta buraya gidip filler mezarlığına gelmiş yaşlı fil misali ölümü orada bekleyen pek çok Hindu bile var. Dolayısıyla bu ilginç kent aynı zamanda bir et yakma merkezi. Az önce dediğim gibi her kutsal cenaze yakma törenine onlarca kokulu bitki de eşlik ettiğinden, belki de Hindistan'ın parfüm merkezi diyebileceğimiz Gazipur'un hemen bu kentin yakınında, nehrin az aşağısında ve karşı kıyısında yer almasına şaşırmamak gerek.

Budistler, ölüm sonrası ikinci yaşama geçiş olayına *gandhamadana* diyorlar. Ne anlama geliyor bu kelime derseniz, "kokulu dağ" demek. Yani ölerek ve yakılarak bir anlamda kokulu dağa transfer

olmuş oluyorsunuz. Tabii ki Gazipur'un parfüm merkezi olmasındaki tek sebep burada çok cenaze yakılması değil. Unutmamak gerek ki bu bölge aynı zamanda baharat yolları üzerindeki kilit noktalardan ve bu nedenle tarih içinde kokulu madde ile paranın el değiştirdiği şanslı toplanma merkezlerinden de biri.

Hint kültüründe koku sadece hüzünlü paylaşımların olduğu anlarda veya bireysel bakım ve ilişkiye hazırlık dönemlerinde değil, daha neşeli vesileler için de kullanılıyor tabii. Baharda yapılan *holi* festivali var mesela. *Holi* bir anlamda Roma'daki *Saturnalia* festivali gibi, festival süresince bütün bilinen mülkiyet veya sınıfsal üstünlük değerleri gevşetilerek esnetiliyor, kimin üst, kimin ast olduğu bir nebze olsun önemsiz hale geliyor. Haliyle bu da geçici de olsa bir coşku, bir renklilik getiriyor hayatlara. Bu dönemde kokulu sular sadece kokulu olmakla kalmıyor, aynı zamanda renklendiriliyor ve ellerdeki bu rengârenk şişelerden upuzun tüplü şırıngalara çekilen kokulu sıvılar insanların üzerlerine püskürtülüyor.

Eh, tamam anladık. Hintli kardeşlerimiz güne başlarken kokulanıyorlar, sevişirken kokulanıyorlar, eğlenirken kokulanıyorlar, hatta öldüklerinde bile kokulanıyorlar da, değirmenin suyu nereden geliyor? Bu işlerin bedelini kim karşılıyor, demek istemiyorum; onu herkes kendi bütçesinden bir şekilde hallediyor mutlaka ki bu işler yüzyıllardır sürüp geliyor. Ama bu kokuları kim buluyor da yapıyor, satıyor acaba?

Evet, koku işleriyle uğraşan, ister düğün, ister cenaze, ihtiyaç duyulduğunda kokulu malzeme sağlayan parfümörler var ve bunlara da *gandhika* deniyor. Yüzlerce yıldan gelen geleneklerin ve kimi sözlü kimi de yazılı tariflerin ışığında *gandhika*lar kendilerini hem teori hem de pratik içinde zenginleştiriyor; kokulu maddelerin doğalarını ve onlara ilişkin seçimleri doğru yapmanın tekniklerini öğreniyorlar. İşyerleri veya atölyeleri de tahmin edebileceğiniz gibi balya balya kokulu otlarla dolu.

Sadece kokulu ot balyası değil, karanfil yığınları, *benzoin* reçineleri, öd ağacı öbekleri, vetiver kökleri ve kurutulmuş paçuli yaprakları hep bu *gandhika*ların dükkânlarını adım atılmaz kalabalıklıkta

Yumuşak yumuşak affedersin

Hint topraklarındaki her âdet kolay kolay dışarı taşınıyor sanmayın. Mesela, *Abhyanga* denen bir olay var ve *Abhyanga*, "kokulu okşama" demek.

Şimdi siz "Kim kimi okşuyor yahu?" diye merak ediyorsunuz, hemen söyleyeyim: Yeni yıkanmış dişi fillerin vücutları, sahipleri veya bakıcıları tarafından kokulu yağlarla okşanıp sıvazlanıyor ki erkek fil dişisinin görüntüsünden gayri kokusundan da mest olsun. Gaza ve galeyana gelip çiftleşsin; böylece bakıcıların belirlediği iki seçkin hayvandan yeni bir soy üremesine imkân sağlanmış olsun.

Bu âdet Hindistan'dan başka hiçbir yerde yok. Benzerleri var, yani bizim günlük hayatta anlamını bilmeden çokça kullandığımız "kıyakçılık" kelimesi var mesela, atların çiftleşmesine bakıcılarının yardımcı olması gibi, ancak o olayda kokulu bir maddeyle hayvanı bezemek yok, bilakis sadece fiziksel uyarı mevcut.

Abhyanga, insanlara yapılan "yumuşak" masaja da isim olmuş zaman içinde.

yerler haline getiren demirbaş eşyadan sayılıyor. Bu malzemeyi ellerindeki yazılı metin veya kendi yaratıcılıklarına göre toz haline getirip yağlarla karıştırıyor, macuna çeviriyorlar. O macunlar da ya tütsü veya buhur çubuklarına dönüşüyor, ya da bitkisel yağ içine eritilip kozmetik amaçlarla kullanılmak üzere hazırlanıyorlar.

Her kokulu nebat da havanda dövülüp toz haline getirilemez ya, elbette bazı malzeme için farklı yöntemler kullanılıyor. Bu serinin ikinci cildini okuyanlarınız hatırlayacaktır, doğal kokulu yağlarla ilgili bölümlerde distilasyon, yani damıtma işlemi ve ısıya dayanamayacak kadar nazik bazı çiçeklerin kokulu moleküllerinin *enfleurage* denen bir yöntemle kullanılabilir bir ortama aktarıldığından bahsetmiştim (bkz. *KK II - Parfümler*, "Özyağ, Karışım, Bileşim derken..."). Özellikle Fransa'da Grasse çevresinde oldukça ünlü olan, ancak çok emek-yoğun ve maliyetli olduğu için vazgeçilen bu yöntemde ne yapılıyordu? Yasemin veya nergis gibi nazik çiçekler domuz yağı sıvanmış cam plakalara yapıştırılıp bekletiliyor, zaman içinde kokunun transfer olduğu hayvanî yağ da alkolde çözülerek kullanıma hazır sıvı haline getiriliyordu.

Hint koku ustalarının yöntemi belki prensip olarak bunun aynısı ama kullanılan malzeme değişik. Bir kere öncelikle hay-

vanî yağ kullanılmıyor, onun yerine yukarıda masaj yağında sabit yağının kullanılmasından bahsettiğim susam kullanılıyor. Susamın içine konulan maddenin kokusunu bünyesine kabul etmesi gibi bir özelliği var. Ama sadece bu özellik değil susamı Hint parfüm ustalarının nezdinde değerli kılan, oda sıcaklığında uzun süre bozulmadan ve ekşimeden kalabilme özelliği de var. Bu nedenle onun içine emdirilen nazik çiçeklerin kokuları da oldukça uzun süreler boyunca herhangi bir bozulmaya uğramadan aynen kalabiliyor. Zaten susamın yağı değil, tanecikleri kullanılıyor bu çiçeklerin kokularını emdirmek için. Yani bildiğiniz, simit üzerinde yanık yanık mevcudiyetiyle kokusuna aşina olduğumuz susam taneciklerinin çiğ hallerini düşünün.

Nazik çiçekler dediğimiz ve o coğrafyada bolca bulunan yasemin, *champaca* falan gibi distile edilemeyen ve havanda dövülemeyen çiçeklerin taç yaprakları susam taneleriyle karıştırılıp bekletiliyor. Kokuların susama aktarıldığına kanaat getirilince, bu kez çiçekli susam elekten geçirilip çiçekler ayıklanıyor ve elde kalan kokulu susam taneleri de preste ezilerek yağı çıkarılıyor. Diyelim ki bu işlemi yaseminle yaptı *gandhika*, yani koku ustası, ne oluyor sonra bu elindeki yaseminli susam yağı? Efendim, bu yaseminli susam yağına *chameli ka tel* deniyor ve birincil işlevi saç bakımında kullanılmak. Yani Hintli hanımefendiler saçlarını yıkayıp sokağa çıkmadan önce bir tarakla tarıyorlar ve o tarak da tahmin edebileceğiniz gibi *chameli ka tel*'e batırılmış bir tarak. Hint kadınlarının en önem verdiği güzellik unsurlarından biri saç bakımı ve o bakımı da yasemin kokulu yağ ile yapmış olmak hem saçı besliyor, hem de saçın doğal avantajı olan koku barındırma özelliğinden ötürü bir de parfüm mecrası/ortamı yaratılmış oluyor, muhteremlerin başının üzerinde.

Tabii o lüle lüle kara saçlar yağlı yağlı sallanınca bizim estetik kodlarımıza pek de uymuyor olabilir ama burada beğenisi sözkonusu olan da zaten biz değiliz, değil mi efendim? Ayrıca unutmayalım ki Hindistan'dan bahsediyoruz, yani Ortaçağ sonu Avrupası gibi hastalık kaparım korkusuyla yıkanılmaktan bucak bucak kaçınılan bir yerden değil. Doğal olarak sık yıkanılan bir

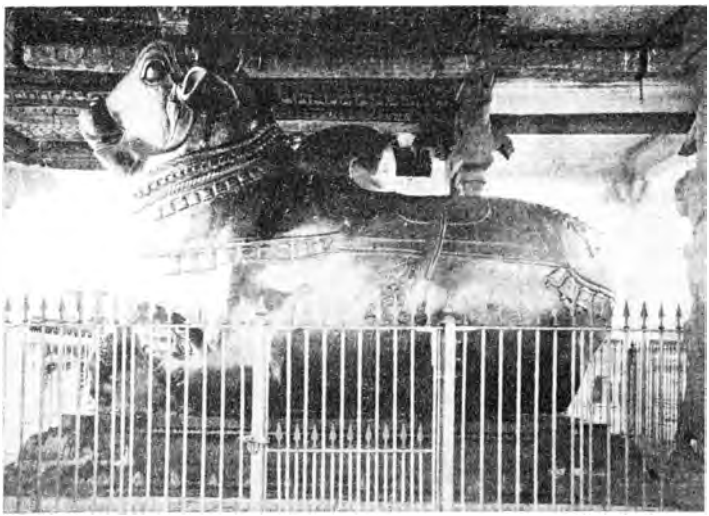
Call me Nandi!

Hayvan imgesinin, özellikle bazı hayvanların Hindu kültürü içindeki kutsal konumunu bilirsiniz. Bir anlamda Antik Mısır'daki Apis'e de benzetebileceğimiz Nandi diye dev bir boğa var mesela. Tanrı Şiva'nın üzerine bindiği söylenen bu boğanın adına adanmış pek çok tapınak, bu tapınaklarda da dev boyutta, görkemli heykelleri var.

Bu tapınaklar ellerde çiçeklerle ziyaret ediliyor, özellikle kadınlar çocuk sahibi olabilmek için dileklerde bulunup boğa heykelinin gövdesine el sürüyor, kulağına dileklerini fısıldıyor. Bu tapınakların en ünlüsü ise Madras kenti yakınındaki Tanjore Tapınağı.

Tanjore Tapınağı'nın da tam ortasında heyûla gibi bir boğa, yani Nandi heykeli var. İşte o heykel her sabah esans yağlarıyla yıkanıyor ve o kadar yıkanıp her tarafı o kadar yağ ile elden geçiriliyor ki, sonunda koca heykel yağdan parıl parıl parlamaya başlıyor.

Elbette bu işlem her sabah tekrar ediliyor.

Tanjore Tapınağı'ndaki Nandi heykeli. Doğruluk ve dürüstlüğü temsil eden Nandi'nin kulağına fısıldanan dileklerin gerçekleşeceğine inanılıyor.

yerde saç da sık yıkanıyor ve bu saç telleri üzerindeki yağ dokusunun zayıflamasına neden oluyor. Eh, bizim *chameli ka tel*, yani yaseminli susam yağı haliyle ve doğal olarak bu soruna da çözüm olmuş oluyor.

Hint kültürü, aynen Antik Yunan kültürü gibi kendi coğrafyasının dışına taşmış bir kültür. Bu bölgenin doğusu ve güneyi de bir anlamda bu kuvvetli kültürel kodların içine kısmen asimile olmuş da diyebiliriz rahatlıkla. Seylan, Tayland, Kamboçya, Burma, Sumatra, Java, Malaya gibi yakın pek çok bölgenin günlük yaşam adetleri içinde Hint kültüründen ödünç kültürel kodları sıkça görmek mümkün. Tabii bu asimilasyon biraz da kaşınarak oluyor, zira bu saydığım yerlerdeki pek çok müteşebbis, tarih içinde kendi ülkelerinde bulunmayan ama hayranı oldukları malları, çoğunlukla baharat ve aromatik bitkileri, Hint dünyasından alıp götürüyorlar.

Ancak unutmamak lazım ki bir malı taşıdığınızda sadece onun fiziksel varlığını değil, kullanımına ilişkin yöntem ve âdetleri de beraber götürürsünüz. Java'daki Borobudur Tapınağı'na veya Bali'deki dans eden güzellere baktığımızda, bunun örneklerine, yani Hint kültürünün bariz göstergelerine şahit oluyoruz. Ayrıca "müteşebbis" kelimesini özellikle kullandım, zira tarihsel süreç içinde bu komşu bölgelerdeki seçkin ve zengin gruplar, hep Hindistan ile yapılan baharat, yani karanfil, *benzoin* reçinesi, muskat, paçuli gibi malzemenin ticareti sayesinde varlıklarına kavuşmuş zenginler.

Hint kültürünün zenginliği içerisinde, sadece bazı gündelik âdetlerden bahsedebildim. Bilerek Hint mutfağına girmedim, çünkü o mutfağın örnekleri kokulu maddeleri o kadar fazla ve derin kullanıyor ki, o mutfağa bir girsek, bir daha kolay kolay çıkamazdık. Bir Hint evi mutfağında en az 25 değişik baharat veya karışımının bulunduğu gerçeğini lütfen göz ardı etmeyelim. Üstelik nasip olursa, bundan sonraki *Lezzetler* cildinde mutfaklarda bayağı bir vakit geçireceğiz zaten.

Ancak Hint kültürü hakkında anlatacaklarım henüz bitmedi, daha sandal ağacı etrafında gelişen koca bir "Robin Hood" hikâyesi bekliyor sırada.

"Ağbi, Önceki Hayatında Robin Hood muydun?"

Önceki bölümde Doğu'nun iki büyük kokulu kültüründen biri olan Hindistan'dan bahsetmiş, Hint gündelik yaşamında veya dinî ritüellerinde kokudan nasıl faydalanıldığına ve bazı ritüellerin kokuyla beraber nasıl anlamlandırıldığına değinmiştim. Hint coğrafyası geniş ve farklı iklim koşullarını kapsayan, bu nedenle de doğal bitki örtüsü içinde aromatik bitki çeşidi bakımından dünyanın en fazla çeşitlilik içeren topraklarından. Ancak bu bitki veya çiçekleri önem sırasına göre listelemeye kalksak, o hayran kalınacak çeşitlilik içinden bir tanesi öyle bir ön plana çıkıyor ki neredeyse bu coğrafyanın adıyla özdeşleşiyor.

Sanskritçe "ağaç" anlamına gelen *chandan*, veya bizim bildiğimiz ismiyle sandal ağacından bahsediyorum. Çoğu Batı dilinde kısaca *sandal* veya *santal* diye geçiyor bu ağacın ismi ve tarihi de çok çok eskilere dayanıyor. Hatta Hint coğrafyasının ilk ihraç ürünlerinden biri de diyebiliriz; zira daha Batı, Hint'le tanışmadan önce sandal ağacı Yakın ve Uzak Doğu'da bayağı itibar gören bir ağaçtı.

Sandal ağacı, kokusu kuvvetli bir ağaç ve bu nedenle ekonomik karşılığı da oldukça yüksek, yani çok pahalı. Ağaçtan mobilya, heykelcik, tütsü çubukları yapılabildiği gibi çıkarılan özyağdan da parfüm endüstrisinde yararlanılıyor. Yaklaşık bir tonluk kütük yığınından 50-60 kg. özyağ elde edilebiliyor. Hem kendi kokusu, hem

de sabitleme ve kalıcılığı arttırma özelliği nedeniyle (yani fiksatör olma özelliğiyle) bu yağa talep her daim çok yüksek düzeyde. Hint parfüm dünyasının en temel yağlarından biri diyebiliriz rahatça.

Tütsü çubuklarında çokça kullanılıyor, ayrıca kokusu gülle de uyum sağladığından, gül ve sandal ağacı yağı biraraya getirilip basit bir kompozisyona sahip parfüm olarak Hint pazarlarında çokça bulunabiliyor. Batı parfüm dünyasında ise *chypre*, *fougère*, oryantal falan, yani neredeyse bütün temel parfüm ailelerinde sandal ağacına yer veriliyor. Kaba bir genelleme yaparsam, klasikleşmiş kadın parfümlerinin yaklaşık yüzde 50'sinin, erkek parfümlerinin ise yüzde 30'unun formülünde sandal ağacı veya en azından laboratuvar ortamında oluşturulmuş taklidinin kokusu mevcut.

16 değişik türü var ve bu türlerin yükseklikleri çalı bitkisi boyundan 10-15 metreyi bulan ağaç gövdelerine kadar çeşitlilik gösteriyor. Sadece Hindistan'da değil, Avustralya'nın çölleşmiş bölgelerinden Yeni Kaledonya'nın subtropik iklimlerine kadar geniş bir yelpazede üreyebiliyor. Ancak işe yarar veya makbul olanı bu 16 türün hepsi değil elbette. "Beyaz sandal" denilen ve Latince ismiyle *Santalum album* diye bilinen türü emsalsiz ve bu nedenle de en kıymetlisi.

Santalum album parazitimsi bitkilerden, yani fotosentez yoluyla beslenebilmesine rağmen esas gelişimini çevresindeki diğer ağaç ve bitkileri sömürerek gerçekleştiriyor. Bu sömürerek faydalanma işini de toprak altında yaygınlaşan kök bölümünü kullanarak yapıyor. Tıpkı bilimkurgu filmi yaratıkları gibi, toprağın altından ahtapot kolu misali uzanan kökler başka cins ağaçların köklerine ulaşıyor, oralardaki nitrojen ve fosforu kendi bünyelerine katarak ağaca büyümesi için gerekli besini sağlıyorlar. Çevresinde tik, karanfil, bambu veya guava ağacı falan varsa hele, bizim sandalın keyfine doyum olmuyor; zira bu saydıklarımla beslenmiş bir sandal ağacı kokusal olarak da en üst seviyede değerlendirilen ağaç oluyor. Ancak her güzelin bir kusuru vardır; sandal komşularından bu şekilde beslenince, tabii komşular fazla yaşayamıyor ve yavaş yavaş ölüyor.

Santalum album.
Doğu Hint sandal ağacı veya diğer adıyla beyaz sandal ağacı.

Santalum album'un bir diğer adı Hint sandal ağacı. Zaten bu nedenle Hindistan'ın neredeyse ismiyle özdeşleşmiş bir ağaç demiştim ilk cümlelerimde. Yalnız dikkat edelim, bunu demekle kastımız Doğu Hindistan sandal ağacı; zira Batı Hint sandal ağacı denen bir başka tür var ki onun benzemesine rağmen bizimkiyle pek fazla bir ilgisi yok. *Amyris balsamifera* deniliyor ikincisine, Batı Hint sandal ağacına ve eğer kokulara aşina değilseniz, çoğu kez gerçek *Santalum album* yerine benzer ama alakasız bir familyadan olan bu ağacın yağıyla kandırılmanız olası. Yanlış anlamayın, "*Amyris balsamifera* hoş kokmaz," demiyorum. Bilakis hoş kokar ama gerçek beklentiyi karşılamaz.

Doğu Hint sandal ağacının özelliği, yağ oranının çok yüksek olması. Gövdenin yaklaşık yüzde 6'sı yağdan oluşuyor ve bu zengin yağ içeriği de elbette özyağ damıtıcılarının ve tüccarlarının iştahlarını kabartıyor. Sadece bol yağ içermesi değil, yağın koku profili ve kalitesi de önemli elbette.

Sandalım her derde deva ama yine de dikkat!

Genital bölge enfeksiyonlarında kullanılan pek çok kadim ilaç reçetesinin içinde sandal ağacına rastlamak mümkün. Keza hemoroidden tutun, öksürük, boğaz ağrısı, mide bulanmasına kadar her derde deva görülüyor.

Ciltteki çatlaklara iyi gelmesi nedeniyle dermatolojik kullanımı, depresyon, heyecan ve uykusuzluğa iyi gelmesi nedeniyle de bir nevi psikodrog olarak oral kullanımı önerilebiliyor.

Huzur verdiği ve "üçüncü gözü" açarak iç görüyü arttırdığı da söylenerek ezoterik literatüre de kafadan ve sağlam bir giriş yapıyor. Ezoterik anlamı dinî ritüellerle de birleşiyor ve önceki bölümde bahsettiğim bazı cenaze törenlerinde mevtanın üzerinde yakıldığı ağaçların bir kısmını sandal ağacı oluşturuyormuş. Ancak bunu sağlayabilmek için tabii mevtanın hayatta kalan ve töreni organize eden yakınlarının oldukça varlıklı olmaları gerek ki böyle bir masrafın altından kalkabilsinler.

Eğer cüzdan sağlamsa ve ölüyü sandal ağacı üzerinde yakabiliyorsanız, yaptığınız büyük hayır ve sevap oluyor, zira ölümden sonraki hayata geçişi kolaylaştırdığı iddia ediliyor kokusunun.

Bu muhterem ağaç sadece Hint coğrafyasına takılıp kalmamış, antik zamanlarda Mısır'a uzanıp orada mumyalanma törenlerine de nüfuz etmiş. Budizm'de öd ağacı ve karanfille beraber en kutsal üç tütsü ağacından biri sayılıyor. Keza Japonya'da bu nedenle oldukça makbul bir ağaç.

Zerdüşt dininde de tapınaklarda ağacın kokulu bölümleri yakılıyor ki, insanlığın dertlerine bir nebze çare olsun. Yani kısaca, içinde yer almadığı dinî kültür yok gibi diyebiliriz. Hemen bunu dedikten sonra, kıymetli bazı tespihlerin sandal ağacından yapılma olduğunu da hatırlatayım, unutmadan.

Bu kadar çok kullanımı var ama ola ki elinize gerçekten saf ve hakiki sandal ağacı yağı geçti, aman bunu seyreltmeden kullanmayın derim. Daha doğrusu bütün doğal yağlar için geçerli bir kural bu ve ehil olmayan kişilerin asla bu tip yağları cilt üzerine uygulamaya kalkışmaması lazım. Sandal ağacı özeline geldiğimizde, saf halinin maalesef hassas ciltler üzerinde tahriş yaratabilme ihtimalinin olduğunu söylemeliyim.

Bu konudaki bilimsel verilerin çoğu (ne yazık ki) havyanlar üzerine yapılan testlerden elde edilmiş, fare ve tavşan ciltlerinde tahriş yaptığına rastlanmış. Çok değil, ama seyrek de olsa literatüre girmiş bir olay yani. İçerikteki *santalol* ve diğer moleküllere de sandal ağacı dumanı koklatılmış farelerin kanında rastlanmış ve bu da demek ki bunları absorbe edebiliyor vücut. Tabii burada deneye tâbi tutulan hayvancağızın maruz kaldığı miktar önemli ve hayvanın kendi kütle ölçüsünü insanla mukayese ettiğinizde bu oldukça seyrek ortaya çıkan yan etkiler bile anlamsız kalabiliyor ama, neme lazım, ben ikâzımı yapmış olayım.

Avustralya'da yirmi küsur yıl önce akıllıca yapılmış ve uzun döneme yayılmış bir planlamayla ekimine başlanan ve şimdilerde yetişkin hale gelen çeşitler de Hint kökenli ağaçlar. Bu ikincil kaynaktaki ağaçlar Mysore orijinliler kadar derin bir koku içermemelerine rağmen Hindistan genelinde artık neredeyse sandal ağacı kalmadı gibi bir durumla karşı karşıya olduğumuzdan parfüm sektörünün tek doğal alternatifi haline gelmiş durumdalar.

Bilmem mi ya!

Sandal ağacı yağı, buhar damıtması yöntemiyle elde ediliyor. Açık yeşilimsi kahveye yakın bir rengi var. Yağın yüzde 40-45 kadarlık bölümünü *alfa santalol* denilen molekül, yüzde 20-30 kadarlık bölümünü de *beta santalol* oluşturuyor. Tabii bundan başka da pek çok farklı terpen var yağın kimyasal yapısı içinde ama karakteristik kokunun sebebinin saydığım bu iki molekül olduğu rahatça söylenebilir. Ağaçtan bahsediyoruz sonuçta ve elbette odunsu bir kokusu var ama bu odunsuluk "sütlü" bir odunsuluk. Yumuşak ve sıcak denilebilecek bir havası var. Şimdi böyle ismen bahsedince burnunuza o kokuyu getiremiyor olabilirsiniz ama imkân olsa ve ben size koklamanız için sayfanın içinden bir miktar uzatabilsem, "Aaa! Ben bu kokuyu tanıyorum!" diyeceğinize kesin gözüyle bakıyorum.

Yağ için kullanılacak ağaçlar yaş ve kütle büyüklüğü göz önüne alınarak seçiliyorlar ve bunun iki sebebi var: İlki, sandal ağacının olgunlaşması ve kokusal doygunluğa erişmesi için en az 25 yıl geçmesi gerekiyor. Yani genç ağaçta koku çok yok ve bu nedenle makbul de değil. Yani 25-30 yıllık bir sandal ağacı son derece iştah kabartıcı bir durumda demektir. Ağacın ideal toplanma yaşı 25 ila 60 arası.

İkinci sebep ise yağın ağacın dış kabuğunda değil, köklerde, gövdenin orta bölümünde ve bazı kalın dallarda mevcut olması. Bu nedenle ağacın sadece yaşı değil, kütle büyüklüğü de önem kazanıyor; büyükçene bir ağaç, daha geniş bir orta bölüm, daha kalın kökler ve daha çok yağ verimi demek. O kadar kuvvetli bir kokusu

var ki kendiliğinden ölmüş ve devrilmiş ağaçlar bile kullanılabiliyor, bunlardan kokulu mobilya veya –talaş haline getirilip– tütsü çubuğu falan yapılabiliyor.

Kökleriyle çevreyi sömüren bu zengin kokulu ağacı kesmek sanıldığı kadar kolay değil, kestiğinizde köke ulaşamıyorsunuz. Bu nedenle toprak yumuşasın ve eşelenip köklere de ulaşılabilsin diye yağmurlu havalar bekleniyor. Ağacı topraktan kurtardık ve yere devirdik. Eh, şimdi bu elimizdekini ne yapacağız? Hayır, elde balta veya elektrikli testereyle falan dalmıyoruz gövdesine. Kıymetli olduğu için yanlış vurulmuş bir darbeyle değerli orta kısmını telef etme lüksümüz yok. Bu nedenle toplayıcılar ilginç yöntemler bulmuşlar.

Bahsetmiştim, Hindistan'da pek çok tapınağın girişi sandal ağacından yapılıyor, zira hem ortama hoş bir koku veriyor, hem de beyaz karıncalara karşı mukavim. Tesadüf (?!) o ki, ağacın beyaz karıncalara dayanıklı kısmı kokusunun en yoğun bulunduğu orta kısım. Çaktınız köfteyi! Kokulu kısmı karıncalar yiyemiyorlar. Bu nedenle toplayıcılar devrilmiş ağacın başına salıyorlar karıncayı, onlar hapır küpür işe yaramaz bölümleri ufalayıp bitirince ulaşamadıkları orta bölüm, yani ağacın kokulu ve kıymetli kısmı, tek bir balta darbesi almadan soyulmuş muz gibi kalıveriyor ortada.

Eski Sanskritçe veya Çince metinlerde sandal ağacının ilk kullanımının dört bin yıl öncesine dayandığı şeklinde bilgiler var. Kesin olarak bilinen, Hindistan'da yaklaşık iki bin yıldır en kutsal ağaçlardan biri olduğu ve bu kutsiyeti de pek çok dinî tören içinde yer alarak ispatlamış olması. Kokulu kısmından pek çok dinî anlam içeren heykelcik üretilmiş tarih içinde ve dedim ya kuvvetli ve kalıcıdır diye, bu antik heykellerin bazıları hâlâ kokusunu muhafaza ediyor.

Tipu Sultan'ın Kutsalı

Kendi iç bölgesinde ticareti yapılan ilk sandal ağacı, tabii ki Doğu Hint sandal ağacı. Özellikle Çin'deki yaygın kullanımı ve buna bağlı talebi nedeniyle zaman içinde alternatif arayışlar geliştirili-

yor. Pasifik ve Doğu Hint Okyanusu civarlarındaki ormanlar bu nedenle talan edilip içlerindeki sandal ağaçları sökülmeye başlanıyor. Bu hareketler önce örgütsüz ve münferit olarak başlamasına rağmen özellikle yakın zamanlara gelindiğinde, ki yakın zamanlardan kastım 1600'ler, Timor Adalarında mesela Portekizlilerin böyle sistemli bir ağaç talanına başladığına şahit oluyoruz. 1975 yılında aynı bölgede talan bayrağı bu kez Endonezyalıların eline geçiyor. 1990'lara gelindiğinde sözkonusu bölgede sandal ağaçlarının neredeyse tümü sökülmüş ve yerlerine yenileri dikilmemiş durumda. Biraz sabır isteyen bir iş tabii bu, zira dediğim gibi sandal ağacının ekonomik fayda sağlayacak hale gelmesi yaklaşık otuz yılı buluyor ve maalesef kimsede de bu sabır yok anlaşılan.

Hawai'de 1800'lü yıllarda Kral Kamehameha kendi lüks tüketim düşkünlüğünün bedelini sandal ağacıyla ödüyor. Halkın ağaçların sökümüne zorlanmasıyla elde edilen tomruklar kraliyet ailesinin faturalarını ödemekte kullanılıyor. Kral Kamehameha'dan

Mysore Kaplanı (1750-1799). Edward Orme'nin çizimi, şu an British Library'de. Tipu Sultan, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne karşı açtığı savaşta babası Haydar Ali'den öğrendiği yöntemle ordusuna roket kullandırmasıyla ünleniyor. Mysore'un roketlerinin ışıltılı patlamaları çok sonraları ABD ulusal marşının içinde de ("And the rockets' red glare, the bombs bursting in air"—"Ve roketlerin kızıl ışığı, havada patlayan bombalar") kendisine yer buluyor.

sonra gelen hanedan üyeleri de aynı formülü uygulamaya devam ediyorlar ve aşırı fiyatlı lüks ürünleri tüketmelerinin bedeli olarak sandal ağacı veriyorlar. Hatta bu iş öyle bir aşamaya geliyor ki, yerine yenisi ekilmemesine rağmen gelecek yılların hasadı da bir anlamda rehin edilerek, elde olmayan ağaç da tüketimin karşılığı olarak tüccarlara ipotek ediliyor. Sonunda bu ipoteklerin rehin edildiği faizcilerin de baskısıyla 1940'lara gelindiğinde adanın neredeyse tüm sandal ağacı varlığı tükeniyor.

İçine neredeyse ilmek ilmek örüldüğü Hint dünyasına geldiğimizde kültürel kalıtım nedeniyle Hintlilerin bu malzemenin sürdürülebilirlik sorununu nispeten erken kavramış olduklarını görüyoruz. Yani Hintliler diyorlar ki "Yahu biz bu ağacı hem kendi dinî törenlerimizde kullanıyoruz, hem Çin'den Japonya'sına Avrupa'sına kadar her yere satarak para kazanıyoruz. Ama bu ağaç da 'Hop!' diye büyüyen ve olgunlaşan bir ağaç değil. Gelin o zaman biz bunun hasadına birtakım sınırlamalar getirelim. Böylece hem yok olmalarını yavaşlatalım, hem de piyasaya arzını kontrol ederek Allah ne verdiyse üç-beş fiyat yükseltelim."

Doğu Hint sandal ağacının en bol ve verimli yetiştiği bölge olan Mysore'da, "Mysore Kaplanı" diye de bilinen Tipu Sultan, XVIII. yüzyıl sonuna gelinirken diyor ki "Bu ağaç bundan kelli kutsaldır ve sadece kraliyete aittir!" Yani senin orada bir çiftliğin olsa ve çiftliğindeki geniş arazin içinde sandal ağaçların mevcut olsa bile, toprak senin olabilir ama üzerindeki ağaç sultanındır. Tabii gün geliyor Tipu Sultan ölüyor ama hüküm devam ediyor. Devam ediyor da, bu işlere de bizzat sultanın kendisi bakmıyor, sultanın varlıklarını korumakla yükümlü olanlar, gelip geçen hükümetler.

Dünyanın her bölgesinde olduğu gibi burada da yozlaşma veya hükümetlerin önceliklerinin değişmesi, vesaire derken bu kontrol işinin ucu kaçıyor ve kimin ağacı var, kim ağacı söküyor, kim olduğu gibi veya kim yağını çıkararak satıyor, hesap karışıyor. Elbette ki hükümet kontrolü dendiğinde hemen olmazsa olmaz koşul olarak karaborsa da devreye giriyor ve her ne kadar korun-

Zenginden alıp fakire veren taytlılar

Robin Hood'un gerçekten yaşayıp yaşamadığı bilinmiyor. Sherwood Ormanlarında kol gezen ve zenginden alıp fakire vermesiyle ünlenen bu muhtereme dair ilk yazılı kaynaklar 1377 yılına dayanıyor ve 1160'lı yıllarda İngiltere'nin kuzeyinde, bugünkü South Yorkshire civarında yaşadığından bahsediliyor.

Pek çok farklı şekilde hikâye edilen, şiir ve sonelere konu alan Robin iyi adamımız ise, kötü adamımız da otoriteyi temsil eden Nottingham Şerifi oluyor tabii. Robin, şirin dev yardımcısı Little John, sonradan ekibe katılan Rahip Tuck ve bir şekilde zulme uğrayıp ormana sığınmış diğer kahramanlar artık kendileriyle özdeşleşmiş ve "Robin Hood yeşili" diye bilinen dar pantolonlarını (tayt) giyiyor ve uç göstermeye başlayan köylü-feodal ağa çelişkisinde ezilenden yana kendi adaletlerini arayan figürler oluyorlar.

Tarihçiler XIII. yüzyılda mahkeme kayıtlarında suçlular için genel bir tanım olarak *Robehood*, *Rabunhood* ve benzer kelimelerin kullanıldığına rastladıklarını söylüyorlar ama, hukukî kayıtlara geçen bu kelimeler acaba gerçekten yaşamış bu yakışıklı kahramandan mı kök alıyor, kulaktan kulağa çığırılan efsanelerden mi kaynaklanıyor, yoksa tam tersi mi olmuş da bu isimler kurgulanmış kahramanı vaftiz ediyor; orasını bilemiyoruz.

Yaşamış olsa da olmasa da Robin Hood'la beraber aşikâr olan bir başka şey daha var: Bugün için kadınların giysi repertuarında yer alan külotlu çorabın ilk başta erkekler tarafından ve dış giysinin bir parçası olarak giyilmiş olması.

maya alınma niyetiyle yola çıkılmış olsa da maalesef Hindistan'ın kendisi bile ismiyle özdeşleşmiş ağacını koruyamıyor ve ülkenin sandal ağacı varlığı para hırsına kurban oluyor.

Bugün için halen yasal olarak Güney Hint eyaletlerinde buna çok benzer kanunlar geçerli. Kerala hariç diğer tüm eyaletlerde ağaçlar devletin mülkiyeti sayılıyor. Orman görevlisinin her an özel araziye girip ağaç sayımı yapma hakkı var. Hatta kesime karar verip sandal ağacını devirebilmek de yetkisi içinde ve saptanan bedelin yüzde 75'ini de ikramiye olarak alabiliyor. Devletin böyle haydutvâri kesim yapmasının önüne geçmenin tek yolu bu iş için yasal bir lisans almak. Yani sandal ağacını yetiştirmek, satmak veya işlemek için lisans almak zorundasınız ve kaçak yetiştirme yapamazsınız. Bu da demek ki tek bir ağacın bile dev-

let arşivinde kaydının olması gerek. Gelin görün ki rüşvet denen belâ yüzünden bu da pek mümkün olamıyor. Aslında 20 kilodan fazla sandal ağacı bulundurmak sanki esrar bulundurmak gibi bir suç, ancak işte o kanundan muaf kalan Kerala eyaleti bütün kanunsuzlukların merkezi oluveriyor. Lisansa bağlanmış bölgelerle Kerala eyaleti arasında korkunç bir trafik var ve kaçakçılık tavan yapmış durumda.

Kerala'dan da Birleşik Arap Emirlikleri'ne uçuyor sandal ağaçları (veya yağları) ve el altından alıcısı bol bir piyasada son demlerini yaşıyorlar. Tabii sadece ağaç veya yağ değil, lisanslar da ayrı bir karaborsa konusu olup el değiştiriyor ama konumuzdan uzaklaşıp o kadar da malî suçlar âlemine dalmayalım. Sonuçta 1960'larda yıllık 4 bin ton olan sandal ağacı üretimi, 90'lara gelindiğinde bin tona kadar düşüyor. Doğal rejenerasyon projeleri âkim kalmış durumda, devlete ait depolar birer birer kapanıyor ve sadece Mysore'daki damıtma merkezi, o da kapasitesinin çok altında çalışarak varlığını sürdürüyor.

Efendim, sandal ağacından ve kanun dışılıktan/karaborsadan bahsedip de Veerappan'dan bahsetmemek olmaz. "Kimdir bu yahu?" demeyin hemen. 1952 doğumlu ve tartışmalı bir modern Robin Hood bu adam.

Tam ismi Koose Muniswamy Veerappan. Çocukluğu sefalet içinde geçiyor, fakat gözü de pek muhteremin. Bakıyor ki yasal sistem içinde ona ekmek yok, o da başlıyor babası gibi ufak ufak yasadışı yolları kurcalamaya. Biliyorsunuz, Hindistan'ın meşhur filleri var ve o fillerin birer servet olan dişlerinin ticaretini yapmak yasak. Veerappan'ın babasının işi de kaçak fildişi kuryeliği. Yani kendisi avlamıyor ama sınır geçirme işlerinde falan müdâhil oluyor.

Veerappan babası gibi kuryelikle tatmin olmuyor ve girişiyor kaçak fil avcılığına. Yaklaşık iki bin fil telef ettikten ve hatırı sayılır bir servet edindikten sonra bakıyor ki artık hem fil azaldı, hem de satışı zorlaştı, bu kez gözünü ülkenin ikinci doğal kaynağına, yani sandal ağacına çeviriyor. (Bu arada bir "lüzumsuz" bilgi: Bu muhterem ilk filini henüz 14 yaşındayken, ilk insanıysa 17 yaşındayken öldürüyor.)

Bu dönemde artık parası da adamları da var ve Veerappan'ın çetesi küçük bir ordu haline gelmiş durumda. Özel arazi, devlet arazisi, milli park dinlemeden talan edip büyük bir organizasyon kuruyorlar. Milyon Dolarlar seviyesine ulaşıyor bu kaçakçının işleri kısa sürede. O dönemde Hintli arazi sahibinin işi gerçekten zor, zira arazisinde maazallah kayıtsız kalmış tek bir sandal ağacı varsa, ya devlet biniyor tepesine, ya da Veerappan.

Veerappan ve şürekâsının sabit bir yerleri yok, çünkü adamın kurduğu sandal ağacı şebekesi öyle önemli bir hale gelmiş durumda ki peşinde onu yakalamak isteyen 700 kadar güvenlik görevlisi var. Bu kalabalık takipçiler kolluk kuvvetleri içinde sadece onun için oluşturulmuş özel bir görev gücünün elemanlarından oluşuyor. Başına yaklaşık 1,5 milyon Dolarlık ödül konmuş vaziyette ve fakir ülkenin fakir insanları bazen bu ödüle tenezzül eder gibi oluyorsa da, bu tip sayın muhbir vatandaşların yüzden fazlası Veerappan (bizzat) veya adamları (vekâleten) tarafından öldürülünce çeteyi ihbar etmek de oldukça riskli bir iş haline geliyor.

Son derece zalim, fakat halkla ilişkileri de (*PR! Oh yeah!*) ihmal etmeyen bir adam. Dolaştığı orman köylerinde bir yandan ortalığı talan ederken bir yandan da çoluk çocuğa yiyecek, şeker, oyuncak falan dağıtıyor, yoksul köylülere türlü hayır hasenat işliyor. Bu nedenle de adı oralarda neredeyse Robin Hood ile özdeş hale geliyor. 180'den fazla kişiyi öldüren ve öldürdüklerinin aileleri ve

Koose Muniswamy Veerappan. Sağ yakalanıp da mahkemeye çıkartılsa, gizli kalması gereken pek çok üst düzey ilişkisini ifşa etme ihtimalinin Veerappan'ın canlı ele geçirilmemesindeki en önemli etken olduğu söyleniyor.

"Ona Gonya denmez!" —mi dersiniz?!

"Hanya'yı Konya'yı göstermek" tabiri, tuzağına en çok düşülen galat-ı meşhurlardandır, çünkü Hanya (*Chania*) da Gonya (*Gonia*) da Girit Adası'ndan bölge isimleri ve Gonya'nın İç Anadolu'daki Konya ile en ufak bir ilgisi yok.

Gonya, Hanya'ya 25 dakika mesafede, kıyıda bir manastır. 1645 yılında Osmanlı orduları Gonya manastırının yanına çıkartma yapıyorlar ve önce Aya Todori'yi, sonra da iki aylık bir kuşatmadan sonra Hanya'yı ele geçiriyorlar. Hanya'yı alıyorlar ama Girit'in hepsini ele geçirmeleri için daha fazla süre gerekiyor. Ancak 1718 yılında adadaki son Venedik bölgesi yerle bir edilince ada tamamen Osmanlı'nın eline geçiyor.

Neden oluyor peki bütün bunlar? Efendim, saraydaki astığı astık, kestiği kestik Kızlar Ağası Sümbül Ağa, padişahın çok itimat ettiği bir isim. Ancak muhterem zaman içinde aşırı açgözlülüğü nedeniyle gözden düşüyor. Gözden düşünce de padişaha yalvarıp kendisini affetmesini, izin verirse ömrünün son yıllarını Mısır'da geçirmek istediğini dile getiriyor. Bu yalvarma karşısında Sultan İbrahim de büyük hizmetlerini gördüğü Sümbül Ağa'nın gitmesine izin veriyor. (Laf aramızda, Sümbül Ağa'nın serveti Mısır vilayetinin beş yıllık vergisine eşit, yani cukka sağlam muhteremde.)

Ağa hiç zaman kaybetmeden limanda anlaştığı İbrahim Çelebi'nin iki katlı kalyonuna elli kadar güzel cariye, birçok köle, Arap atları, silahlı muhafız ve sandık sandık altın dolduruyor. Bundan başka Mekke Kadısı Mehmet Efendi ile birtakım müstakbel hacıları da yanına alıyor. Gerçi padişah izin vermiş ama gene de sağı solu belli olmaz deyip kellesinin gideceği korkusuyla bir an evvel yola çıkmak telaşından servetini yanına alıyor da, kalyonuna dört toptan fazla koydurmuyor.

Bol paralı ama az silahlı bu gemi yolda Malta korsanlarının saldırısına uğruyor. Gemide bulunan 600 kişiden sadece 60 kişi kurtulup, geriye kalanları öldürülüyor. Korsanlar gemiden elde ettikleri ganimetin bir bölümünü de Venedik kontrolündeki Girit'in valisine veriyorlar. Bu olay üzerine Osmanlı, Girit Adası'nı o dönem ellerinde bulunduran Venediklilere savaş açıyor ve 1645 yılında Yusuf Paşa komutasındaki 300 gemiden oluşan bir donanmayla orduyu Girit'e gönderiyor. Her zamanki gibi bu anlattığım işin hikâye edilmiş bahanesi, zira aslında Girit stratejik önemi olan bir ada ve bu adanın kendi kontrollerine geçmesi Osmanlı'nın Akdeniz'deki güç mücadeleleri için önemli.

Hanya kuşatması esnasında her iki tarafta da çok fazla kan akıyor, ancak kuşatan taraf olan Osmanlı Ordusu'nun kaybının daha fazla olduğu söyleniyor. Hatta muzaffer kumandan Yusuf Paşa'nın çok fazla kayıp verdirdiği ve ganimetlerin hepsini bildirmediği için İstanbul'a dönüşte kellesinin alındığı da söyleniyor ama başka kaynaklar da bu kelle alınma olayının sebebini Yusuf Paşa'nın sadrazamlık makamı için Sadrazam Semin Mehmet Paşa ile girdiği güç mücadelesini kaybetmesine bağlıyorlar.

Neyse, rivayet o ki, işte o çok kan akan yerlerden biri de ilk çıkartmanın yapıldığı Gonya manastırı ve bu nedenle de işin zorluğunu ve tersliğini anlatmak için söylenen "Bulursun belânı" anlamındaki "Hanya'yı Gonya'yı görürsün" lafı çıkıyor ortaya.

Lüzumsuz bir bilgi: Manastıra ismini veren *gonia* kelimesi, Yunanca "kenar" demek ve "açı" kökeninden geliyor. Bu da geometride kullanılan "gönye" kelimesini herhalde yeterince açıklıyordur.

yakınları olarak onu lanetleyen yüzlerce insan olmasına rağmen öldüğünde cenazesine 20 bin civarı insanın katıldığını söylersem, sanırım ne demek istediğimi daha belirgin ifade etmiş olurum. Ayrıca unutmayalım ki başında 1,5 milyon Dolar ödülle bu adam tam 40 yıl yakalanmadan dolaşabiliyor ortada.

Çok övündüğü ilginç bir bıyık tipi var; böyle upuzun ve ağzının kenarlarında yumak yumak olmuş. Bu bıyıklarıyla pek gurur duyuyor ve her sabah o ilginç bıyıklarını fildişi tarakla (eh, herhalde!) tarıyor ve yağlıyor ki gürleşsin, parlaklaşsın. Hem bıyıklar hem de kendi konumu güçlendikçe egosu da şişiyor haliyle ve kendine politik değerler de atfetmeye, haydut değil, Tamil milliyetçisi olduğunu falan söylemeye başlıyor sağda solda.

Fildişi kaçakçılığı, sandal ağacı kaçakçılığı, adam öldürme falan derken adam kaçırma ve fidyecilik sektörüne de giriyor ve zenginleri, hatta ünlü Bollywood film yıldızlarını bile kaçırıp, dolgun miktarlarda fidye ödenince serbest bırakıyor. Ünlü film yıldızı Rajkumar'ı kaçırıp 100 gün rehin tutuyor mesela ve ancak 6 milyon Dolar tutarındaki fidyeyi alınca serbest bırakıyor. Gittikçe artan karakol basmalar, çatışmalarda yakın adamlarını vuran görevlilerin evine girip infaz etmelerin falan üzerine bir de bu gelince bardak taşıyor, devlet de muhtereme "Dur ben sana Hanya'yı Gonya'yı göstereyim artık!" diyor.

2004 yılının Ekim ayının 18'inde hükümet güçleri muhteremi yanında altı adamıyla beraber kıstırıyorlar ormanda. Başından tek kurşunla vurulup öldürülüyor ve o çok övündüğü bıyıklar da tıraş ediliyor. Hatta vuran görevliler, aynı Che'yi vuranlar gibi cesedin başında poz poz fotoğraf çektiriyorlar.

Tarihin gelmiş geçmiş en büyük sandal ağacı kaçakçısı Veerappan'ın iki bin fil ve binlerce sandal ağacına ilaveten fidyelerden gelen parayla oluşan servetinin ne olduğu meçhul. Bir kısmı hâlâ ormanda gömülü derken, bir kısmı da pek gönül verdiği Tamil gerillalarının eline geçti diyor. Onun servetinin ne olduğu meçhul ama para uğruna kıydığı doğal servetin akıbeti ortada: Ünlendiği coğrafyada sandal ağacı artık neredeyse hiç yok.

Bütün Yollar Roma'ya Çıkar...

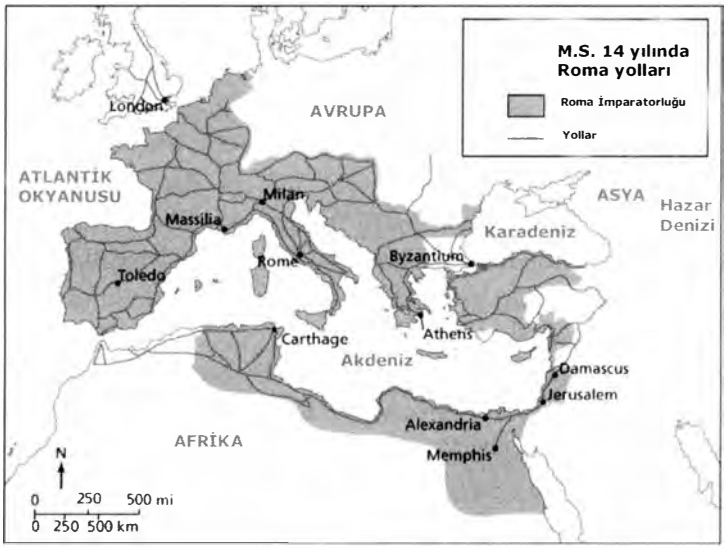
"Bütün yollar Roma'ya çıkar!"

Çok duyulan bir deyim bu. Her ne kadar aynı amaca farklı yollar kullanılarak da ulaşılabilir anlamına geliyorsa da, bir zamanlar cümle birebir anlamıyla doğruydu ve Roma İmparatorluğu dönemin süper gücü olarak inanılmaz etkin bir ulaşım ağına sahipti. Mühendislik harikası olan bu yol sistemi Roma'daki Forum'un tam ortasında yer alan *Milliarium Aureum*, yani Altın Kilometretaşı denen bir âbideden başlar ve İmparatorluk içinde yer yer taş döşeli daha rahat yollarla beraber, 400 bin kilometrelik bir yol ağı büyüklüğüne erişirdi.

İmparatorluğun en yüksek döneminde Forum'daki merkezden hareket eden 29 ana yol vardı ki, bu ana yolların bugünkü karşılığını "otoyol" veya "otoban" olarak adlandırabiliriz. Başladığı yerde de biterdi bu yollar, yani imparatorluğun herhangi bir yanından Roma yönüne doğru ilerlediğinizde, son durağınız Forum meydanının ortasındaki bu bronz dikit olurdu.

Yollar özel ve ayrı kanunlarla idare edilir, inşası sırasında ise her türlü olasılık ve hava şartı göz önünde bulundurulurdu. Önce zemin düzleştirilir, üzerine kum, toprak, çakıl gibi katmanlar döşenir, en son da parke taşına benzer taşlarla üzerinde seyahat edilecek güzergâh yapılırdı. Gerek taşların gerekse yolun ortası nispeten yüksek, yanları ise düşüktü ve bu yüzden de yağmur kar fark etmeden her koşulda ulaşıma açık olurlardı. Tek problem, düz çizgi hastası Roma mühendislerinin kavis vermeyi pek becerememeleriydi ve bu nedenle de yollar sert virajlarla yön değiştirirdi.

Bütün bunlara ilave olarak Roma ile Roma dışındaki her yerin mesafesi de Milliarium Aureum'a olan mesafe referans alınarak ölçülürdü. Her ne kadar bu yol ağı aslında askerî birliklerin, fethe giden lejyonların ulaşımı için tasarlanmış ve inşa edilmiş olsa da, elbette mal hareketleri ve sivil seyahatler de bu yol ağı üzerinden gerçekleşirdi. İşgal edilen ülkeler de kısa sürede bu yol ağına bağlanırdı ve mesela Gal bölgesi denen ve bugünkü Fransa, Belçika ve Lüksemburg'u kapsayan bölgede 21 bin, İngiltere'de ise 4 bin km. yol "Bütün Yollar Roma'ya Çıkar" ağına dâhil edilmişti.

MS 14 yılında Roma İmparatorluğu'ndaki yol ağı.

İlerleyen zamanla beraber bir dönem imparatorluğun genişlemesi ve zenginleşmesine büyük katkıda bulunan bu lojistik ağı, işlevi tersine dönerek bu kez imparatorluğa saldıran ulusların işine yaradı ve çöküşü hızlandırdı. Romalıların adlandırmasıyla "barbarlar" bu geniş yol şebekesi üzerinden imparatorluğun kalbine doğru ilerleyip bir zamanlar esiri ve kölesi oldukları bu süper gücün yıkımını hazırladılar.

Roma'nın bugünkü "süper güç" tanımına uygun şekilde diğer kültürler üzerinde büyük etkisi vardı, yani Roma'daki günlük yaşam tarzı ideal kabul edilip pek çok farklı kavim ve kültür tarafından taklit edilmeye çalışılırdı. Merkez orasıydı, kimlikler ve kavramlar dahi bu merkezdeki hayatla olan ilişki ölçüsünde belirlenirdi. İlginç bir örnek olması açısından söylüyorum: Romalılar veya İtalyanlar genetik olarak sarışın değildiler. İmparatorluk'ta sarışın olmak ele geçirilen topraklar ve boyunduruğa alınan uluslara ait olmak anlamına gelirdi. Bu bağlamda mesela komşu Cermen kavimlerinden esir alınıp köle edilen sarışın kadınlara fahişelik de yaptırıldığından, sarışın bir kadın olmak Roma kültüründe ilk bakışta fahişe damgasının yenmesine neden olurdu.

İDRAR+BALIK+SARIMSAK = OOOHH!

Evet, Roma her şeyin merkeziydi ve bu her şey, elbette beş duyuyu, beş duyunun içinde kokuyu da barındırıyordu. Neler oluyordu kokulu Roma günlerinde ve koku nelere işaret eder, neleri belirler veya ayrıştırırdı günlük Roma yaşamında?

Öncelikle şunu belirtmeliyim ki koku, Roma'da sadece bir estetik tercih olmanın çok ötesinde anlamlar taşırdı. İnsanların ait oldukları sosyal grup ve sınıflar konusunda bir üniforma gibiydi. Yani kokusundan bir kişinin sosyal statüsüne ait kuvvetli ipuçlarına ulaşabilirdiniz. Bu kategorik ayrışımlar tabii ki en kuvvetli ifadesini zengin ile fakir arasındaki farkta bulurdu.

Zenginler, doğal olarak geniş ve iyi havalandırılan evlerde yaşarlardı ve evlerinin temizlikleri köleleri tarafından yapılırdı. Pek çoğunun evinin bahçesi de vardı ve bahçe de kokulu çiçekler ve otlar demekti aynı zamanda. Parasal güçleri nedeniyle parfüm ve tütsülere erişebilir, kandillerine kokulu yağlar koyabilirlerdi. Parfüm dendiğinde aklınız bugünkülere gitmesin, o dönem için parfüm katı ve sürülebilir pomat ve merhemler demekti daha çok. Yani şişe şişe fısfıslı *eau de toilette*ler falan yoktu, en sıvı parfümler belki de *hydrosol* dediğimiz çiçek sularıydı.

Bunun tam tersi istikâmette fakir bir Romalının ne parfüm, ne tütsü, ne de lambası için kokulu yağ alabilecek gücü vardı. Evi küçük ve havasızdı. Bir köşede tuvalet ihtiyacı için kullanılan çatlak bir toprak kaptan sızan idrarın kokusu, kavanozda fermente olmaya bırakılan balığın kokusuna karışır, bu karışım da keskin sarımsak ve soğan kokusuyla desteklenerek tam bir koku kakafonisi oluştururdu.

Aslında sadece Roma değil, her yerde buna benzer durumlar yaşanırdı ve parfüm satın alabilmek asla kolay bir şey değildi o zamanlar. Bugün bildiğimiz tasarımcı markaları olmamasına ve parfüme verdiğiniz paranın bir kısmı o parfümle beraber satın aldığınız tasarımcı/marka imajına gitmeyecek olmasına rağmen ucuz değildi iyi bir parfüm. Neden? Çünkü formülünde kullanılarak onu farklı kılan egzotik kokulu yağlar hep imparatorluğun uzak köşelerinden geliyordu. Bir anlamda "ithal ürün"dü de diyebiliriz, parfüm hammaddeleri için. O dönemin kendince meşhur parfümörleri vardı ve doğal olarak onların formüle ettiği kokuların daha ucuz, süreç içinde kokusu hoşluğunu kaybeden taklitleri mevcuttu. Parası çok olan aslını, yetmeyen cefasına katlanıp taklidini alıyordu.

Suriye Kralı Antiokhos Epiphanes ile ilgili küçük bir anekdot anlatılıyor, o dönemlerde parfümün sadece varlıklıların elinde olup imrenilmesiyle bağlantılı olarak. Kral bir gün hamamda yıkanırken yanına fakir biri yaklaşıyor ve "Sen mutlu bir adamsın Kralım. En pahalı kokular gibi kokuyorsun" der. Tebasının bu komplimanından ziyadesiyle memnun olan Kral da çevresindekilere emir vererek, bir kavanoz parfümlü yağın adamın kafasından aşağı boca edilmesini istiyor. Kafaya dökülen kokulu yağ elbette tepede kalmıyor, aşağı süzülüyor ve yerlere de akıyor. Bunun üzerine çevrede bulunan diğer yoksullar adamdan sızan yağlara hücum edip üzerinde yuvarlanmaya ve parfümden nasiplenmeye çalışıyorlar.

Kokulu veya daha doğrusu hoş kokulu olmak, varlıkla ilgili bir şey olmasına rağmen, ilginç bir şekilde para kokusu itibar görmezdi. Para bugün söylenen deyişle "elinin kiri" gibiydi zenginin ve

para kokusu sinmiş insanlar da genellikle fakirler olurdu. Neden? Çünkü fakirlerin parası yok gibi bir şeydi ve rivayete göre ellerindeki birkaç meteliği çaldırmamak için ağızlarına atar dillerinin altında tutarlardı. Bu da nefeslerine metalik bir koku sinmesine yol açardı. Bugün için metalik notalar taşıyan parfümler dinamik, taze ve modern bir algı yaratmasına rağmen, o dönemde fakir bir Romalının ağzından gelen metalik nefes kokusu, hafif yüz buruşturulmasına sebep olurdu. İşin daha da ilginci, parayla bağlantılı kokmak kötü algılansa da paranın kendi kokusuna asla olumsuz bir anlam iliştirilmezdi. Kötü algılanmak için para fazla değerli bir nesneydi ve bu nasıl o gün öyleyse, sanırım bugün de aynı. Buna bir örnek olarak biraz sonra İmparator Vespasianus ile oğlu Titus arasında geçen bir hadiseyi nakledeceğim size ama, az sabır lütfen.

Sadece varlık göstereni olarak değil, farklı meslek gruplarının da görünmez etiketi kokuydu. Çalışanlar içinde, mesela dericiler, balıkçılar falan, kendilerine yakıştırılan, daha doğrusu gerçekten de vücutlarından yayılan mesleklerine bağlı kötü kokularla kategorize edilirlerdi. Mesleklerin karakteristik kokuları dışında kırsal ve kentsel alanların kokuları da içlerinde yaşayanların sosyal statülerine ilişkin işaretler taşırdı. İlk bakışta kırsal alan ferah, havadar, hoş kokulu nebatla bezeli diye algılanabiliyor olsa ve bu durum kalabalık kent yaşamının kokusuna avantaj gibi görünse de, kentliler bu algıya asla müsaade etmiyorlardı. Kentli Romalılara göre kırsal alandakiler keçi pisliği ve sarımsak kokulu insanlardı. İşin ilginci, kırsalda yaşayanlar da bu değer yargısını benimsemişlerdi ve baskısını hissedip ezim ezim eziliyorlardı.

Aristophanes, *Nephelai*, yani *Bulutlar* isimli oyununda kendisi ve karısı arasındaki kokulu sosyal farka şöyle işaret ediyor mesela: "Ben köyden geldim, o ise kentliydi. (...) Yanına yattığımda ben şarap, peynir ve yün kokarken, o safran, esans, dolgun öpücükler ve harcama aşkı kokardı."

Plautus'un *Mostellaria*, yani *Küçük Hayalet* isimli komedyasına baktığımızda ise kentli bir köle olan Tranio ile köylü bir köle olan Grumio arasında geçen şu tartışmaya şahit oluyoruz: Tranio diyor

ki: "Sen sarımsak kokuyorsun. Pisliğin, keçi ve domuz, dışkı ve çamurun tekisin." Grumio da cevap veriyor: "Eh, ne istiyordun ki başka? Sırf sen hoş parfümler kokuyorsun diye herkes parfüm kokamaz. Veya sen masanın başında güzel şeyler yiyorsun diye herkes bunları yiyemez. Sen istersen kendi güzel balık yemeklerine falan devam et. Ama bırak ben de sarımsaklı ekmeğime yumulayım. Sen zenginsin, ben ise fakirim ve bu budur."

Parfüm ve hoş kokular kentli ile köylüyü, zengin ile fakiri ayırıyor da, her kültür bu ayrımı olduğu gibi kabullenmiyor. Ama Socrates mesela karşı çıkıyor parfüm kullanımına ve bir köleyle sahibi arasındaki farkın parfüm vasıtasıyla ortadan kalktığına işaret ediyor. "Bir köle ile bir özgür insanı parfümlersen, doğuştan gelen farklar belirsizleşir" diyor.

Antik zamanlardaki kokusal sınıf farklılıkları aslında basit olarak kokular ve koku profilleri arasındaki farklara dayanmıyor, bundan öte sembolik bir anlam ifade ediyordu, Yani zenginlerin hoş kokulu algılanmalarının sebebi her ne kadar parfüm kullanabilmelerine bağlıysa da aslında hoş koku yüksek bir değer kabul edildiğinden toplumun varlıklı kesimine bu yüksek değerler uygun görülüyordu. Aynı şekilde yoksulların da kötü kokulu bilinmelerinin tek sebebi sadece yaşam alanlarındaki koşullar nedeniyle kokuların kötü olması değil, aynı zamanda kötü koku ile daha düşük yaşam tarzı arasında kurulan bağlantıydı. Yani sadece kokunun veya koku moleküllerinin havadaki fiziksel varlığının ötesinde, iyi kokuya atfedilen "iyi" kelimesinin metaforik kabulüne dönük bir çıkarım, bütün toplum yapısının ve ilişkilerinin ismini koyuyordu.

Sadece kent, köy, zengin, fakir, balıkçı, deri işçisi gibi sosyal sınıflandırmalar değil, elbette cinsiyetler arasındaki ayrıma dair de kokusal birtakım sabit etiketler mevcuttu. Daha Roma'ya girmeden Yunan'dan örnek vermek mümkün bu duruma. Gene bizim Sokrates "Her nasıl ki kadın ve erkeğin giyimleri farklıysa, kokuları da farklıdır" diyor. Ona göre bir erkeğin kokabileceği tek koku, Gymnasium'daki zeytinyağının kokusu olmalıydı. Biz Sokrates'i imgesindeki yaprak sarma kokulu erkek güreşçilerle bırakalım ve cinslerin kokularıyla ilgili algılara dönelim.

Yalnız devam etmeden önce gerek Yunan gerek Roma'da kadın ve erkek kokusu konusunda bir şeyin altını çizmek istiyorum; burada asıl kastedilmek istenen sonradan sürülen kokular değil, vücut kokuları. Yani kadınlar ve erkekler doğaları gereği farklı ten kokularına sahipti. Çok fazla geçmişi anlatınca ben de takılıyorum ve di'li geçmişi kullanıyorum kusura bakmayın. Doğrusu, kadın ve erkeğin bugün de farklı ten kokularına sahip olduğu, olacaktı. Ancak bugünden farklı olarak doğal ten kokusuna değil, sürülen parfümlere bakmak için yüzümüzü geçmişe döndüğümüzde, erkek ve kadın için o kadar da farklı kokular göremiyoruz, yaklaşık aynı şeyleri sürünüyorlar. Tabii o zaman daha sanayi devrimi süreci ve beraberinde gelen pazarlama endişeleri doğmamış olduğundan bunda da bir sakınca görülmüyor ve pazarda çeşitlendirmeye gitmek ihtiyacı hissedilmiyor. Gül, tarçın, safran, mürrüsafi... bu kokuları hem erkekler, hem de kadınlar çekinmeden kullanıyorlar. Gerçi çok kısıtlı olarak bazı çevrelerde erkek imgesiyle kokunun birbirine eşleştirilmesine eleştiriler var ve hoş kokan erkeğe efemine veya kadınsı bir gözle bakılıyor ama bu da dediğim gibi sürünülen bütün kokulara ilişkin bir yargı. Yoksa kokuların içinde cins olarak böyle bir ayrım, bir cinsiyet ataması asla yok.

Efemine diye kime derler?

Roma yaşamındaki efemine kavramını anlayabilmek için dönem kültüründe bugünün algılarına yerleşenlerden farklı kavram ve pratiklerin varlığını görebilmek gerekiyor. Latince'de homoseksüel veya heteroseksüel kelimeleri mevcut değil.

Oradaki ikiliğin kutuplarını aktif-etken-eril kimlik ve pasif-edilgen-dişil kimlik oluşturuyor. Ataerkil bir toplum olan Roma'da muktedir erkek, edilgen olmadığı sürece kendi cinsiyle girdiği ilişkiler nedeniyle gücünde veya sosyal konumunda kayıp yaşamıyor.

Buna örnek olması açısından Julius Caesar, Tiberius, Caligula, Neron, Hadrianus ve Elagabalus gibi pek çok imparatorun ismi sayılabilir. Dolayısıyla efemine tanımı cinsel bir yönelimden ziyade, güç ve erk kavramlarına dair çekinceli bir anlam taşıyor. Ne var ki bu "kısmî heteronormatif" perspektif, kadın eşcinselliğinde kafa karışıklığına sebebiyet verip erkeklerden farklı olarak kadınlar arası eşcinsel ilişkilerin Roma'da istenmeyen bir durum olarak değerlendirilmesine sebep oluyor.

Kokulu fahişeler

Antik dönem edebiyatında kadının kokusu daha fazla referans verilen koku. Buradaki ayrımı da arzulanan kadının hoş, arzulanmayan kadının ise itici veya kötü kokması olarak belirtebiliriz. Bu nedenle arzu imgesi olan çekici ve genç kadınlar hoş ve tatlı kokularla tanımlanıyor antik edebiyat örneklerinde. Buna uygun olarak yaşam ve âdetler de etkileşimli olarak şekilleniyor ve mesela düğün öncesi gelin adayı genç hanımlar hem saflıklarını öne çıkarmak, hem de çekiciliklerini arttırmak için kendilerini kokulu merhemlerle beziyorlar. Ancak evlenip de zaman geçmeye başladığında kadının statüsü değişiyor ve hoş kokuludan kötü kokuluya doğru evriliyor.

Plautus'un *Asinaria* oyununda mutsuz bir evlilik yapmış olan erkek karakter bir fahişenin öpücüğünün kokusunu tatlı olarak tanımlıyor ama karısını öpmektense atık suyu içmeyi tercih edeceğini söylüyor. Ayrıca nispeten yaşlı hanımefendiler de hemen kötü kokuyla özdeşleştiriliyorlar. Ancak bir kadının kötü kokulu tanımlanması sadece yaşa bağlı değil elbette. Kadının mesleği de kokusal tanımlamada önemli ve mesleklerin en kokulusu ve belirgini de fahişelik Roma'da.

Fahişelerin kötü kokulu isimlendirilmelerinin iki sebebi var. Biri, gerçekten yaşam koşullarının gereği kötü kokuların üzerlerine sinmesi, diğeri ise düşük sosyal gruba mensup olmaları. Fahişeler Roma'da "uygun ve hazır" kadınlar ama "imrenilir" değiller. Bu nedenle ucuz mal gibi görünüyorlar. Hem işyerlerinin kokusu, hem de sosyal çürümeye uğramış ruhlarının sembolik kokuları açısından oldukça şanssız kadınlar da diyebiliriz onlar için.

İşyerleri ya resmî izne bağlı olarak çalışan genelevler (*lupanar*) ya da yerel yönetimin kontrolündeki başka bir alan olabiliyor. Bu alanlara örnek vermek gerekirse mesela sirk veya yerel mezarlıkları sayabilirim. Mezarlıkta cinsel ilişkiye girmek ve buna bedel ödemek de nasıl grotesk bir fantazidir, takdirlerinize bırakıyorum.

Lokantalarda çalışan kadınların da cinsel hizmet sunması bekleniyor ve onlar da fahişe grubuna giriyorlar. İşin kötüsü aktrist

Pompeii *Lupanar*'ının (genelev) güney duvarının doğu cephesinde yer alan erotik duvar freski.

veya müzisyen hanımefendilere de fazla farklı gözle bakılmıyor ve aynı beklenti onlar için de mevcut. Bu kızların çoğu Doğu'dan gelmeler ve Doğu'da kişisel bakım ürünlerine eğilim daha fazla olduğu için onlar da bu güzellik ürünlerini bolca kullanıyorlar. Makyaj ve parfüm, bir fahişenin olmazsa olmaz iki yardımcısı. Tabii bu makyaj ve parfüm malzemeleri asla zenginlerin kullandığı kalitede şeyler değiller ve onların çok daha ucuz benzerlerinden oluşuyorlar. Bunlar daha çok hazır olarak satılan parfümler ve yüksek sınıf insanlarınınkiler gibi sipariş üzerine özel olarak üretilme lüksleri falan da yok.

Bu ucuz kokuları genelevin sürekli malum eylem halindeki insanları barındıran yapısından kaynaklanan kokularıyla birleştirdiğinizdeyse, tahmin edebileceğiniz gibi ortaya pek de hoş olmayan bir koku profili çıkıyor. İşyerinin kokusu üzerine ne kadar sinerse, fahişe de bunu örtmek için o kadar çok o ucuz parfümlere

başvuruyor ve bu sarmal böyle devam edip duruyor. Fahişenin kokusu, sadece sürülen parfümle bitmiyor. Kullanılan makyaj malzemelerinin de kendi doğal kokuları, yani bizim bugün kullandığımız deyimle "baz kokuları" var. Tabii bugünkü imkânlar ve arayışlar da olmadığından o kokular bastırılıp veya nötralize edilip ürüne başka ve daha hoş bir koku da eklenemiyor. Bu nedenle o kişisel bakım ürünleri de oldukları gibi kokuyorlar. İşin gerçeği, bu sadece fahişelerin değil, tüm Romalıların sorunu ve kullanılan güzellik müstahzarlarının kokusunu bastırmak için herkes imkânı elverdiğince güzel kokulu yağlara ve merhemlere bulanıyor.

Misal, reçine diyebileceğimiz ve o zaman *resina* denilen bir tüy dökücü kıvamlı macun var ve ucuz olması nedeniyle özellikle fahişelerin çok rağbet ettikleri bir depilatuar. Kokusu, aktarıldığına göre pek de makbul kabul edilecek bir koku değil, ancak yapacak bir şey yok ve kadınlar tüylerinden kurtulmak için bunu kullanmak zorundalar.

Oesypum diye bir cilt bakım kremi ve temizleyici var, gene fahişelerin çokça kullandığı. Bu da koyun veya keçilerin dökülmüş tüylerinden çıkarılan yağ ile yapılıyor ve varın kokusunu siz tahmin edin. Aslında *oesypum*'un ismi yabancı gelebilir cilt temizleyici olarak ama kendisi hiç de yabancı değil. Çünkü *oesypum* aslında *lanolin*'den başka bir şey değil. *Lanolin* ismini muhtemelen kreminizin ambalajında görmüş veya reklamında okumuşsunuzdur. İşte o *lanolin* aslında *lana*, yani yün kelimesinden geliyor ve özellikle merinos koyununun tüylerindeki yağa verilen isim. *Lanolin*, *lana* ve *oleum*, yani yün yağı demek. Bu yağ sayesinde koyuncuklar ve kuzucuklar yağmurda üzerlerine gelen suyu tüylerinden akıtıp nispeten kuru kalabiliyorlar. Bu özellik, yani doğanın dış etkilerine karşı koruma özelliği, insanoğlunun da cildini korumak için arayıp bulamadığı şey oluyor. Bu nedenle de bizler eski zamanlardan beri cilt bakımıyla ilgili pek çok ürünün içinde *lanolin* kullanıyoruz. Bunu elde etmek için de koyunun yünleri sıkıştırılarak süzülüyor ve yağı çıkarılıyor.

Lanolin'in en çok kullanılan şekli sulu, yani *hidrate lanolin*. Merhem yapımında, kozmetikte, el kremlerinde, tıraş kremlerinde,

kıl dökücü kremlerde ve *kolloidal* gümüş merhemi gibi nüfuz edici merhemlerde kullanılıyor. Hafif antiseptik, saçların kırılmasını önlüyor ve bu nedenle zaman zaman özellikli şampuanlara da katılıyor. Cildin nemini muhafaza etme ve pürüzsüzleştirme özelliği benzersiz. Ama her güzelin bir kusuru vardır hesabı, bu tip hayvanların kokusunu tahmin edersiniz, *lanolin* de öyle kokuyor işte. Daha net bir tarif vermem gerekirse ıslak yün gibi hafif de yanıklık içeren bir kokusu var. Koku maskeleme teknikleri falan da dediğim gibi fazla bilinmediğinden, *lanolin* yani *oesypum*'u süren fahişeler haliyle ister istemez teke gibi dolaşıyor ortada. Bir de üstüne ucuz parfümü sürüştürün, oohh, arkanıza bakmadan kaçın hemen. Aman, mezarlık yakınından da geçmemeye dikkat edin.

Derseniz ki "İyi de, benim yün kazağım var ve hiç de öyle itici kokmuyor, hatta hiç kokmuyor," o zaman şunu bilmeniz gerekir ki yün yapağısı iplik olmak üzere tekstil fabrikalarına gitmeden önce içindeki bütün yağ ve dolayısıyla koku da alınıp gidiyor. Çıkarılan bu yağ veya mumsu madde, yani *lanolin* de kozmetik sektöründe değerlendirilmek üzere yola çıkıyor. Eh, siz de bu sayede *lanolin*'i çıkarılan yünden yapılmış iplikten örülmüş veya dokunmuş giysinizi rahatça giyiyorsunuz, koyuncuğun da gerçek anlamda etinden, sütünden, yağından, kılından, tüyünden yararlanılmış oluyor. Bu yapılmasa bile yün, geçirdiği muhtelif boya ve son bakım aşamalarında koku profilini değiştirip teninize hayvansal kokusunu kaybetmiş olarak dokunuyor.

Kortezan var, kortezan var

Aslında sadece Roma'daki genelev fahişelerinden bahsettik ama bir de çok daha yukarı bir sınıf kabul edilen, erkeğe sadece yatak odasında değil, her türlü sosyal ortamda eşlik eden kortezanlar var. Kortezanlar da toplumsal standartlara göre elbette düşük bir sosyal tabakayı işaret ediyorlar ama asla fahişeler gibi yerlerde sürünmüyor statüleri. Bir veya en fazla iki müşterileri oluyor ve bu müşteri olma hali uzun dönem eşlik edilme anlamında. Mesleklerinin doğası gereği sosyal ortamlarda da bulunduklarından, çekici olmak

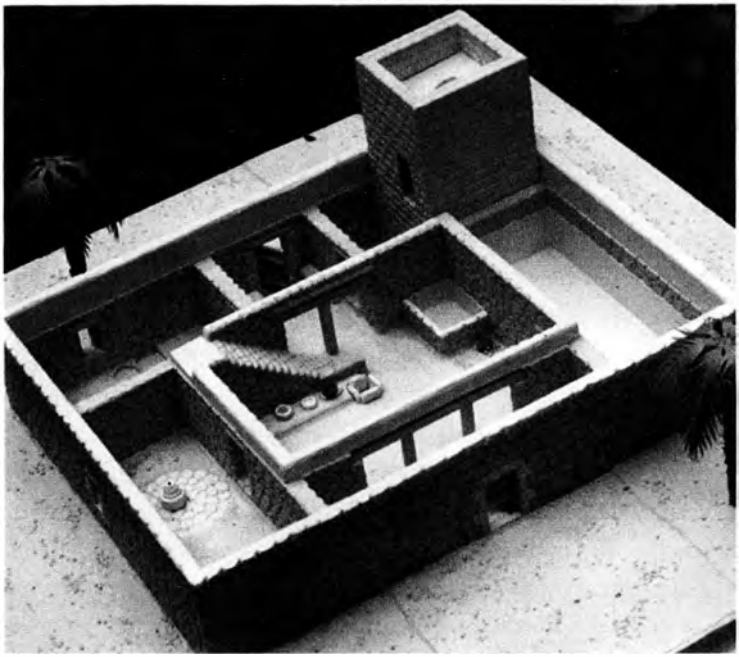
zorundalar ve çekicilikle hoş kokmak eş anlamlı Roma kültüründe. Ne var ki kortezanların çekici bile olsa o hoş kokuları, biraz daha farklı tanımlanıyor ve deyim yerindeyse tehlikeli bir tatlılık, bayıltıcı bir zehirlilik içerdiğine hükmediliyor.

Her ne kadar resmî statüsü kortezanlık değilse de, mesela Kleopatra'nın bazı uygulamaları da "kortezanca" algılanıyor. Bildiğiniz gibi Kleopatra, daha Marcus Antonius'un gemisini karşılamaya giderken kendi yelkenlisinin güverte ve yelken bezlerini hoş kokulu yağlarla sildirmiş, böylece kokuya zaafı olan her Romalı gibi Marcus Antonius'un başını, deyim yerindeyse, rüzgârıyla bile döndürmüştü. Çok da güzel olmadığı söylenen Kleopatra'nın ününün, kendine has makyaj tekniklerine ve bizzat kendisinin formüle ettiği parfümlerin etkisine bağlı olduğu söyleniyor.

Kurtlar Vadisi: Roma

Efendim geçen gün elime uzun zamandır aradığım bir kitap geçti. Arkeolog Prof. Giuseppe Donato ve kuratör Monique Seefried'in ortaklaşa kaleme aldığı bu kitap, 1989 yılında Emory Museum of Art and Archeology'de (Emory Sanat ve Arkeoloji Müzesi) gerçekleşen bir sanat tarihi sergisinin, *The Fragrant Past*'ın, yani *Kokulu Geçmiş*'in kitapçığı. Sözkonusu serginin ilginçliği "deneysel arkeoloji" kavramına uygun olarak sergilenen kalıntı ve bulgulardan yola çıkıp güncel modellemeler yapması. Yani bulgularda ulaşılan geçmiş zamana ait veriler değerlendirilerek döneminin aynısı veya çok benzeri malzeme kullanılıyor ve o günkü kozmetik ürünler tekrar üretiliyor, diye özetleyebilirim. Serginin kitabının içinde kalıntılardan yola çıkarak modeli oluşturulmuş halde Kleopatra'nın Ölüdeniz yakınındaki kozmetik atölyesi de resmediliyor. *Officina Aromataria* ismi verilen bu atölye, belki bilenleriniz vardır, dönemi için oldukça gelişmiş bir fabrika sayılabilir.

Atölye, Ölüdeniz yakınında ve deniz seviyesinden de 400 metre aşağıda. Bir anlamda dünyanın en alçak bölgelerinden birinde yer alıyor yani. Bu atölyenin buraya kurulmuş olması da tesadüfî değil, zira hemen yanındaki suyun içinde herhangi bir denizde rastlanabilecek magnezyum, potasyum ve sodyum klorür, yani tuz seviyesinin tam on misli fazlasına rastlamak mümkün. Bu yoğunluğun sebebi de buradaki suyun yüksek hızda buharlaşması ve göl çeperlerinin erozyonla sürekli suya karışması. Hemen

Kleopatra'nın atölyesi *Officina Aromataria*'nın modeli.

yakında yer alan böylesi ulaşılabilir ve verimli bir tuz kaynağı da atölye çalışanlarına, o dönem için revaçta olan pek çok kozmetik ürün reçetesini ve ilacı imal etme şansını veriyor.

Atölye'nin ürün yelpazesinde tuzdan gayrı olarak petrolden ekstre edilen ve o dönemde *asfaltit* ismi verilerek sedef hastalığının tedavisinde kullanılan bir tür çamur da yer alıyor. Tabii ki bu iki ürünün kendine has ve hoş olmayan kokularını maskelemek için de gene atölyede imal edilen parfümlü yağlar bu maddeler kullanılarak üretilen kozmetiklerin içine karıştırılıyor. Bununla bağlantılı olarak atölyenin yakın çevresinde bugüne kadar sağlam şekilde kalmış muntazam havuzlar da bulunuyor ki, sonradan yapılan analizler bu havuzların muhtelif aromatik maddenin olgunlaşma ve kaynaşma süreci, yani "matürasyon ve maserasyonu" için kullanılan imalat havuzları olduğunu gösteriyor. Marcus Antonius'un Kleopatra'ya hediyesi olduğu da söylenen bu atölye/imalathane,

hanımefendinin sağlık, güzellik ve parfümler konusundaki takıntılı tutkusunun da somut bir göstergesi. Tesis dokuz odadan oluşuyor ve bunlardan bir tanesi müşteriler için bekleme odası şeklinde değerlendiriliyormuş.

Kleopatra'nın kozmetik atölyesi hem ürettiği hem de hanımefendinin bol bol kullandığı parfümlerle ünlü elbette ama bunları bu kadar ünlü yapan biraz da kendisinin bu ürünleri kullanımının Roma yaşam tarzı, Julius Caesar ve Marcus Antonius ile kesişmesi. Bunu belki biraz da kabaca şuna benzetebiliriz: Kendi ülkenizde çok ünlü ve saygın bir film yıldızı olabilirsiniz, ama bir Hollywood yapımında yer almanız halinde bu ün ve saygınlık, ülkeniz sınırlarını aşarak dünyanın merceği altına girebilir. Kleopatra'nın ünlenmesi de buna benziyor biraz işte ve yolu o günün etkili gücü Roma İmparatorluğu ile kesişince, hayatına dair her şey birden yerel ölçeğin dışına çıkarak dev projektörlerin altına giriveriyor.

Bu ikilinin, yani Kleopatra ile Marcus Antonius'un birlikteliğine yol açan gerçek nedenleri ve o dönemde dünyanın doğusundaki politik güç dengesi arayışlarını bir yana bırakalım ve tarihin yumuşak, hülyalı ve masalsı yüzüne bakalım müsaadenizle bu bölümde. Hikâyeyi bilirsiniz; Kleopatra, Marcus Antonius'un teknesi daha Tarsus limanına yanaşmadan filukalarla, yani dönemin yelkenli tekneleriyle bordalayarak karşılar onu. Anlatıldığına göre, bu sahne de epey nefes kesici bir sahnedir. Kleopatra'nın teknesinin güvertesi baştanbaşa altın yaldızla boyanıp gene altın varakla kaplanmıştır. Güvertede hanımefendi fazla da tevazu göstermeden gene altın renginde bir kanepenin üzerinde cömertçe uzanmaktadır ve yanı başında da şık ama bir örnek giyimli genç Mısırlı oğlanlar palmiye yapraklarıyla hafif hafif yelpazelemektedirler Kleopatra'yı. Tekneden arp ve flütlerin buğulu nağmeleri belli belirsiz yükselmektedir. Filukanın yelkenleri, Roma'da asaletin simgesi olan bir renk, yani mora çalan erguvan renginden ipeklerden dikilmiştir ve üstüne üstlük bu yelkenler ve hanımefendinin kendisi öylesine parfümlü yağlarla bezenmiştir ki gerek rüzgâr, gerek genç Mısırlıların yelpaze niyetine salladıkları palmiye yap-

rakları, o kokuları dalga dalga Marcus Antonius'un güvertesine taşır. Yelkenlere ek olarak gene Kleopatra'nın hemen yanı başındaki üçayaklı mangal ateşlerinin içinde de bin türlü nadir reçine ve yağ, sarhoş edici kokuları duman duman havaya savurmaktadır.

Gene rivayete göre bütün bu kokularla neredeyse sarhoş olan Marcus Antonius daha hanımefendinin suretini yakından bile göremeden aşk oklarına hedef olur. Bu aşkın neler pahasına gerçekleştiği de tarihin sayfalarına biraz kanlı yazılmış bir dönem olarak kayda geçer. Yani demem o ki koku, bir Romalı savaşçının hayatında öyle bir yere sahiptir ki, sadece varlığı üzerinde taşındığı bedeni bile göstermeye gerek kalmadan aşk kıvılcımlarını yakmaya yetmiştir. İyi de, kokulara bu kadar yoğun bir hassasiyet Roma kültürünün ta başından beri mi gelmektedir? Roma'nın efsanevi kurucuları Remus ve Romulus, gül bahçesine mi, lavanta bahçesine mi doğmuşlardır da onların torunları kokulara bu kadar hassas ve düşkün olagelmiştir?

Roma'nın kuruluşunda çiçek bahçesine doğmak falan yok, hatta şurası kesin ki Romalıların ilk dönemlerinde parfümün veya kokunun günlük hayat içinde yeri yok denecek kadar önemsiz. Hak yemeyeyim, nazardan ve kem gözden korunmak için ilk zamanlarından beri her Romalının evinin kapısına bir demetçik mine çiçeği asılıyor ve elbette mine çiçeğinin de kendini belli eden oldukça hoş bir kokusu var. Ancak bunun ötesinde koku, Romalıların ne gündelik ne de ibadet hayatlarında var. Yıllar sonra tapınakları buram buram kokuya boğulan Romalıların bu ilk dönemde tanrılarına adadıkları şeyler içinde de öyle karmaşık kompozisyonlara sahip tütsüler değil, en fazla bir dal defne, birazcık tuz var. Neden? Çünkü bu dönemde Romalılar daha incelikli diyebileceğimiz hedonik yaşama yabancılar. Bilseler belki kullanacaklar bu kokulu maddeleri ama bilmiyorlar, çünkü ilgi dolu bakışları başka bir yöne çevrilmiş durumda o dönemde; sahip oldukları, kontrol ettikleri toprağın alanını genişletmek ve bunun için de savaşmak. "İstila, istila, istila!" diye kıvranıyorlar yani bir anlamda.

Ancak savaşlarda başarı kazanıp kontrollerine aldıkları alanlar büyüdükçe ister istemez başka yaşam tarzlarıyla iletişim kurmak

"Dalga geçme, valla Roma'yı kurarım!"

Efsaneye göre, eski İtalyan kentlerinden Alba Longa'nın Numitor adında bir kralı var ve Numitor'un tahtına göz diken kardeşi Amulius allem edip kallem edip onu deviriyor. Devirmekle de kalmıyor, devirdiği kralın, yani kardeşinin kızı Rhea Silvia'ya da hiç evlenmeyeceğine dair yemin ettiriyor. Sebep? E çünkü devrik kralın kızı evlenirse, doğacak çocukları tahtın doğal varisi olacaklar.

Fakat olan oluyor ve savaş tanrısı Mars Bey, Rhea Hanım'a âşık oluyor. Bir güzel sevişiyorlar ve Rhea'nın Mars'tan ikiz oğulları dünyaya geliyor. Rhea'nın oğullarının büyüyüp kendisini tahtından edecekleri kaygısıyla gaddar Amulius bebekleri bir sandığın içinde Tiber Irmağı'na attırıyor. Taşan ırmağın suları alçalınca ikizlerin içinde bulunduğu sandık kıyıya vuruyor. Onları bulan bir dişi kurt (*Lupa Capitolina*) sütüyle besleyerek yavrucakları büyütüyor. Tıpkı kurtlar gibi, Mars'ın kutsal saydığı hayvanlardan olan bir ağaçkakan da çocuklara yiyecek taşıyıp karınlarını doyuruyor.

Daha sonra ikizleri bulan kralın çobanı Faustulus onları karısına götürüyor. Çobanla karısı, Remus ve Romulus adlarını verdikleri çocukları öz çocuklarıymış gibi büyütüyorlar. Her ikisi de gözünü budaktan sakınmayan, güçlü ve yiğit delikanlılar oluyor ve serüvenci bir çoban çetesinin başına geçiyorlar. Çeteciliğin olağan hallerinden biri olarak Remus yakalanıyor ve cezalandırılmak üzere Numitor'un huzuruna çıkarılıyor. Delikanlının hiç çobana benzemediğini gören Numitor, onu sorguya çekiyor ve çok geçmeden kim olduğunu anlıyor. Kimlikleri ortaya çıkınca Amulius'a karşı başkaldıran Remus ve Romulus, korktuğunu başına getirip Amulius'u öldürüyorlar ve krallığı büyükbabaları Numitor'a geri veriyorlar.

Gel zaman git zaman, bir kent kurmaya karar veren Remus ve Romulus, duygusal bir kararla olsa gerek, dişi kurdun onları emzirip büyüttüğü yeri seçiyorlar. Romulus, Palatium (bugün Palatino) Tepesi'nin çevresine bir duvar örmeye başlıyor. Remus, ikiz kardeşinin ördüğü duvarın çok alçak olduğunu ileri sürerek kardeşiyle alay ediyor ve savını kanıtlamak için duvarın üzerinden atlıyor. "Sen misin benimle dalga geçen?!" Romulus, bu küçük düşürme karşısında büyük bir öfkeye kapılıp Remus'u öldürüyor. Kardeşi öldükten sonra da durmuyor ve kendi adından esinlenerek Roma adını verdiği yeni kentin yapımını sürdürüyor. Efsanenin devamına takılmayalım, kısaca Roma İmparatorluğu'nun tohumu da böylece atılmış oluyor.

Suya ölmek üzere bırakılıp sonradan bulunan bebek hikâyesini daha sonra başka kültürlerin ve inanışların efsanelerinde de elbette görüyoruz ama konumuz o değil, üstümüze vazife olmayan işlerden uzak duralım.

Siena Katedrali'ndeki *Capitolina*. Toskana bölgesinde yer alan Siena kentinin Remus'un oğulları Senius ve Aschius tarafından kurulduğuna inanılıyor. Efsaneye göre Roma'dan kaçarken heykeli de yanlarında getirmişler ve kentin sembolü olmuş.

zorunda kalıyorlar ve kanlı da olsa her iletişim aynı zamanda bir kültürel alışveriş elbette. İki taraf da birbirinden bir şeyler öğreniyor, âdetleri değişmeye başlıyor, vs. vs. Bundan kelli, Etrüskler, Fenikeliler, Yunanlar falan, hep o zamana dek Roma'ya yabancı olan pek çok rafine değerin Romalılarca tanınmasına sebep oluyorlar. Asya ve Afrika'nın derinlerine girdikçe Romalılar, belki başta *snob* bulup burun kıvırdıkları rafine zevklere yavaş yavaş aşina olmaya, aşina oldukça da alışkanlık geliştirmeye başlıyorlar. Bu alışkanlıkların içinde tüm bu bahsettiğim diğer kavim ve kültürlerin hayatları içinde önemli bir yere sahip olan koku kullanımı da mevcut, hem de hatırı sayılır bir miktarda.

Magna Graecia'yı, yani İtalya'nın güneyini, yani Sicilya ve Çizme'nin topuk bölümlerinde yer alan gelişmiş Yunan kolonilerini de ele geçirdiklerinde gizli idolleri olan Yunan'ın bütün bilgi, yaşam tarzı ve zevk birikimini de içselleştirmeye başlıyorlar. Antik Yunan'da koku ve tıp, neredeyse iç içe geçmiş vaziyette ve gerek cemiyet hayatında, gerekse kamusal alanda oldukça büyük yer

tutuyor. Yunan kültürünü birebir yaşayan ve anavatandan buralara göç eden Yunan kökenlilerin kurduğu bu kolonilerin istila edilmesinden sonra, MÖ 146 yılında Kartacalıları da ellerinin tersiyle savuran Romalılar, sonunda Akdeniz'in tek hâkimi haline geliyorlar ve ufak ufak sanki baştan beri kendilerinde varmış gibi içselleştirdikleri koku kullanımı için gerekli olan aromatik malzemenin ithalatına başlıyorlar. Aromatik malzemeden kasıt, daha çok Akdeniz ve Ege florasında yer alan aromatik bitkiler, kekikler, biberiyeler, defneler, vs. vs.

Telaffuz edildiğinde uzun gibi gelen ama tarihin bütünü içinde kısacık olan bir zaman dilimi sonrasında, MS 109 yılında Arabistan'la kesişen Roma'nın yolu bu kez uzak ve yakın Asya'nın tüm zenginliklerine rahatça erişebilir hale geliyor ve bu zenginlikler haliyle bol bol ve çeşit çeşit parfüm ve hammaddesini de içeriyor. Zaten Akdeniz'in kontrolüyle kullanımlarına aldıkları aromatik bitkilere bu dönemde, egzotik çiçekler, reçineler ve baharlı maddeler de katılıyor, zira Arap elleri zaten bunların ticaretinin en önemli merkezi.

Yunan ve Arap etkisiyle, Roma'nın o mağrur savaşçı ağırbaşlılığı, bir anlamda "ağır ağbi"liği de şekil değiştirmeye başlıyor ve "İstila, istila!" çığlıkları atıp gözleri başka bir şey görmeyen bu savaşçı topluluk bütün duyuların uyarılmasıyla zenginleşen bir hayatın keyfinin farkına varmaya başlıyor. Bu farkına varma bir zaafa dönüştüğündeyse, misal, az önce anlattığım Marcus Antonius örneğini görüyoruz.

Eh, Romalı generaller kokuya karşı böylesine hassas olursa, onların komutası altındaki diğer subay, er ve erbaş rahat durur mu? İmam-cemaat ilişkisi hesabı onlar da kokunun cılkını çıkarmaya başlıyorlar elbette. "Centurion"lar, kokulu krem kapları, yani "unguentari"leri olmadan sefere çıkmamaya, silahlarını bile kokulu yağlarla silmeye başlıyorlar. (Küçücük bir parantez açalım: *centum*, "100", *centurion* da, "yüzbaşı" demek. Parantezi kapatıp devam edelim.) Bu koku kullanımı işi orduda öyle abartılıyor ki, peşinen muzafferane bir edayla sefere giderken eldeki mızrakların

üzerinde taşınan dökme bronz Roma kartalları ve birlik flamaları diyebileceğimiz "standart" isimli bayraklar dahi kokulu yağlara yatırılıp sefer veya kutsal törenlerde böyle kullanılmaya başlıyor.

Vatandaştan daha iyi ata binenler

Lejyon, Roma Ordusu'nun birimlerine verilen isim. Her lejyon yaklaşık 5.500 kişiden oluşuyor ve lejyonerler 25 yıllık kontratlar imzalamış profesyonel askerler. Asker olabilmek için Roma vatandaşı olmak şart ama talep üzerine vatandaşlık verilebiliyor. Her lejyonun hem numarası hem de ismi var, mesela *12. Lejyon, Fulminata* gibi. Lejyona imparatorun kendisi tarafından atanmış bir senatör komuta ediyor ve *legate* denilen bu muhterem aynı zamanda işgal bölgesinin valiliği görevini de üstlenebiliyor.

Her lejyon 500 ila 800 kişiden oluşan *cohort*lardan ve ek olarak 120 süvariden oluşuyor. *Cohort*lar 100 kişilik *centuria*lara bölünmüş durumda ve başlarında *centurion*lar (yüzbaşı) var. Resmî ordunun dışında Romalı olmayan, yani bulunulan coğrafyadaki yerel nüfustan devşirilen ve 25 yıllık süre sonunda vatandaşlık verilen askerler de bir nevi milis gibi orduya eklemleniyorlar. Genelde süvari olan bu ek birimleri çok önemsiyor Romalılar, zira bunların kendi topraklarında Romalılardan daha iyi ata bindiklerini tecrübeyle öğrenmiş durumdalar.

Lejyonların kendi bayrak ve flamaları var. Aslında bir değil birden fazla var. Bir tanesi üzerinde altın kartal (*aquila*) bulunan bir sopa, diğerleri imparatorun portresi, lejyonun amblemi gibi görsel ögelerden oluşuyorlar. Bunlar lejyonlarda keyfî olarak değil, resmî inanç sisteminin gereği olarak bulunduruluyorlar.

Roma *vexillum*larına örnekler.

Bildiğiniz gibi bu standartların en önemlileri de üzerlerinde S, P, Q ve R harflerinin yer aldığı, yani *Senatus Populusque Romanus* (Roma Halkı ve Senatosu) amblemiyle süslü, egemenliğin sahibini belirleyen standartlar. Bugün için bu manzara garip ve tırnak içinde fazlaca "soft" gelebilir ama bütün bunları uyguluyor olmaları Romalı askerleri varlık sebepleri olan birinci vazifelerinden, yani, düşmanlarını öldürüp geçtikleri yeri kana bulamaktan geri bırakmıyor.

"Tek millet, tek devlet, tek lider!"

Senato, Roma'nın siyasal kurumu. Kelime Latince "yaşlı adam" anlamına gelen *senex*'den türüyor, yani bir nevi "ihtiyar heyeti" denilebilir. Roma ortaya çıkmadan önce bugünkü İtalya'ya yerleşen Hint-Avrupa muhteremleri aile/kabile düzeninde yaşıyorlar ve her kabilenin bünyesinde de bir yaşlı ve âkıl insan heyeti var. Erken Roma döneminde bu kabileler (*gens*) bir *pater* (baba) tarafından sevk ve idare ediliyor.

Kabileler biraraya gelip topluluk genişlediğinde de önde gelen *pater*ler biraraya toplanıp genişlemiş topluluğun bir üst seviyedeki ihtiyar heyetini oluşturuyorlar. Daha geniş hükümranlığa sahip bu heyet de bildiğimiz *senato*'ya dönüşüyor.

Ne var ki kısa süre içinde "nerede çokluk, orada dışkılık" şiarını benimseyen senato, "Bu böyle olmayacak. Biz gene denetim için burada duralım ama şu hükümranlık hakkımızın büyük bölümünü birine devredelim, memleket tek elden idare edilsin. Tek millet, tek devlet, tek lider!" diyerek başlarına bir kral seçiyorlar. 100 kişilik Senato'nun seçtiği ilk kral da Roma'nın doğuşu efsanesinden hatırlayacağınız Romulus Bey oluyor.

Az önce dedim, "Askerler bu koku uygulamalarını hem savaşta hem de barışta katıldıkları törenlerde uyguluyorlar" diye. Eh, onları zaferden dönmüş halde tören geçişi yaparken gören ve yanlarından geçtikçe kokularını hayranlıkla içlerine çeken vasat Romalı siviller de elbette lejyonların oluşturduğu bu güç ve estetik harikası algının bileşenlerine uzak kalamıyor, güçleri yettiğince onlar da kendilerini kokulandırmaya çabalıyorlar.

Hoş, Romalıların parfüme düşkünlükleri bir zevk mi, yoksa bir ihtiyaç mı, belki aslında bu konuya da biraz kafa yormak gerekiyor.

Öncelikle Roma o zamanlar için bilinen dünyanın cazibe merkezi. "Taşı toprağı altın" tanımına uygun bir kent, sunduğu fırsatlar açısından. Bütün hükümet görevlileri, kumandanlar, politikacılar burada ve ayrıca ticarî hayatı ilgilendiren pek çok karar da buradan çıktığı için paranın sahibi olan ticaret erbabının mevcudiyeti de cabası. Bu durum haliyle Roma'yı dönem ölçülerinde oldukça kalabalık bir şehir haline getiriyor. Şehir kalabalık ama görkemli ana caddeler ve meydanlar dışında *insulae* adı verilen sokakları daracık ve sokakların çevreleri de gene o zaman ölçüsüne göre yüksek sayılabilen, yani çok katlı binalarla çevrili.

Her ne kadar Romalıların muhteşem bir kanalizasyon sistemleri mevcut olsa da, bu kanalizasyon sistemine bu çok katlı binaların sadece en alt katları ve tabii ek olarak halka açık tuvaletler bağlı durumda. Dolayısıyla o dar sokak/*insulae* içinde yer alan çok katlı binalardan birinin üst katlarında oturan bir kiracı, tuvalet ihtiyacını giderdikten sonra atıklarını, yani dışkı ve idrarını, sırlı toprak bir kap içinde ana merdivenin altına konulan toplama varili̇ne boşaltmak zorunda. Bu ne demek? Bu şu demek; her kiracı, o kabı boşaltana kadar dairesinin içinde o kokuyla beraber yaşamak durumunda. Ayrıca kapların boşaltıldığı biriktirme varili de gene başlı başına bir başka koku kaynağı.

Bazen hele, kiracı biraz tembel veya edepsizse, hiç öyle kaba biriktireyim de varile boşaltayım diye uğraşmıyor. Açıyor pencereyi, boca ediyor içindekini aşağıya. Roma hukuku meşhurdur, bilirsiniz, ama o hukuk da tabii yaşanan olaylar üzerine inşa ediliyor. Demem o ki, böyle edepsiz bazı Romalıların hiç aşağı bakmadan, sağı solu kontrol etmeden boca ettikleri lazımlıklar yüzünden aşağıdan o an geçmekte olan talihsiz Roma vatandaşları tarafından açılmış pek çok davanın kayıtlarına jürili ve seyircili Roma mahkemelerinin tutanaklarında sık sık rastlanıyor. Bazen de bu kapların dökülmesiyle falan hiç uğraşmayıp, evden çıkarken çöp poşetini binanın çöp kutusuna bırakır gibi en yakın dükkânın önüne falan bırakıyorlar. Tabii dükkân sahibi bu durumu keyifle karşılamıyor ama, olan da olmuş ve kelime anlamıyla dükkânının önünü dışkı götürmüş oluyor adamcağızın.

Her sınıftan Romalı dar sokakların bu tatsız kokusunu elbette yaşıyor. Yani zengin de olsanız, kent dışında veya Tiburtina'nın yakınlarında "kapısı güvenlikli" bahçeli bir villada da oturuyor olsanız, el mahkûm işinizi görmek için Roma merkezine geliyorsunuz. Roma'nın kendi vatandaşlarına yönelik ilkesi *egalitarianism*, yani eşitlikçilik de, en görkemli yapıların bulunduğu mahallelerle en mütevazı konutları birbirinin içine sokmuş durumda.

Kısacası, "Roma merkez, kokuşuyor herkes" durumları var ortalıkta. Buna bir de nemli ve durağan iklimi eklerseniz, en azından kısa vadede önüne geçmek için bu kokuları güzel olan başka kokularla maskelemeye çalışmaktan başka pek bir çare yok.

İDRAR VERGİSİ

Bakımına düşkün bir kültürün kirli giysilerle dolaşmasını beklemiyorsunuzdur umarım. Bir güzel aklayıp paklıyorlar giysilerini. İlginç formülleri var çamaşırları temizlemek için. Biliyoruz ki amonyak, baz olma özelliği sayesinde kısmen asidik lekeleri dahi çıkartmakta birebir işe yarıyor. İyi de, amonyağı nereden buluyorlar? İdrardan elbette. İdrar bekletiliyor, sonra suyla yoğunluğunu azaltıp iyice seyreltiliyor, ondan sonra deterjan gibi kullanılıyor.

Roma gibi umuma açık tuvaletlerin bol olduğu kozmopolit ve kalabalık bir kentte idrar bol, üstelik umumî tuvaletler de aynı hamamlar gibi sosyalleşme alanları olarak işlev üstlendiklerinden bayağı revaçtalar. Beyefendiler orada ihtiyaç giderip sohbet ediyor, ardından da ortak olarak kullandıkları ucu süngerli tahta çubuktan mamul fırçalarla (*spongia*) taharetlenip temiz ve huzurlu bir halde çıkıyorlar dışarıya.

Bu kadar keyifliyse bedava olur mu? Olmuyor tabii. İdrarı üretene değil ama hammadde haline getiren, yani umuma açık tuvaletlerden toplayıp gerek çamaşır, gerekse deri imalatında kullananlara satanlardan vergi alınması da ihmal edilmiyor. Bu ilginç vergiyi başlatan da İmparator Vespasianus.

Hatta oğluyla aralarında bir tartışma geçiyor bu konuda. Vespasianus'un oğlu Titus verginin ilan edildiğini duyunca "Yahu

Bir Roma umumî tuvaletinin temsilî görüntüsü. Öndeki dizüstü çökmüş muhterem, elindeki *spongia*'yı suda temizliyor. Ortadaki *fondue* kabına benzeyen kabın içinde diğer *spongia*lar var. Bütün bunlar olurken, sohbet ve muhabbet devam etmekte.

baba, idrardan da vergi mi olur?" diyecek gibi oluyor. Vespasianus da durur mu, elindeki madeni parayı oğluna doğru fırlatıp cevabı yapıştırıyor: "Kokla bakalım, kokuyor mu?" Titus "Yok baba, kokmuyor," deyince de "Ama işte bu da idrar vergisinden gelen paralardandı evladım. 'Para kötü kokmaz' (*pecunia non olet / money does not stink*)" diye tarihe geçen ünlü cümlesini sarfediyor.

İçi idrar dolu kaplar (*dolia curta*) sadece tuvaletlerin önünden değil, çamaşırhanelerin (*fullonica*) önünden de toplanıyor. Zira onlar da "gelen geçen sıkıştıysa işini görüp rahatlasın, ben de deterjan edineyim" zihniyetiyle kapılarının önlerine idrar kapları koyuyor, dolan kapları da içeri çamaşırhaneye alıveriyorlar.

İdrarla yıkanan çamaşırlarda sadece beyazlar daha beyaz olmuyor, aynı zamanda renkliler de daha renkli hale geliyorlar. İdrar ve amonyak *mordan* görevi üstlenerek tohum, yaprak, çiçek, yosun, kök ve kabuklardan elde edilen boyaların kumaş dokusuna daha iyi sabitlenmesini, tutunmasını sağlıyor.

Eminim kokusundan yola çıkarak "İdrarla yıkanmış giysiyle nasıl dolaşılır?" diye bir soru geliyordur aklınıza. Unutmayın, her şeyin kötü koktuğu yerde kötü koku yoktur. Fark etmezsiniz bile, adapte olursunuz. Ayrıca emin olun, zamanda yolculuk mümkün olsa da bir Romalıyı alıp bugüne getirsek, kentlerimizin yoğun yakıt ve egzos kokusunu idrar kokusundan bin beter bulacaktır. Oysa biz farkında bile değiliz, tüketim aşkına mutlu-mesut yaşıyoruz bu duman kargaşası içinde.

Kaldı ki Romalılar da güzel kokulara düşkünler ve idrar kokulu bırakmıyorlar giysilerini. Pek çok aromatik bitki, özellikle de lavanta sık sık kullanılıyor günlük hayatlarında. Lavantayı hem ilaç niyetine içiyorlar, hem uçuculardan korunmak, hem de güzel kokmak için kullanıyorlar. Savaşçılar misal, sefere çıkarken yaralarını ve muhtelif enfeksiyonu tedavi etmek için mutlaka lavanta alıyorlar yanlarına. Romalılar düşkün oldukları bu çiçeği çamaşır yıkama olayının içine de dâhil ediyor ve son durulama suyuna bol bol lavanta çiçekleri atıyorlar. Belki de lavantanın Roma'da en yaygın kullanım şekli bu diyebiliriz, zira *lavare*, Latince "yıkamak" demek ve lavanta da *lavare* kökünden türeyen bir kelime. Dönemsel bir anlamla "yıkama çiçeği" gibi düşünebilirsiniz, lavanta kelimesinin karşılığını.

Bu anlattıklarım doğrultusunda diyelim ki Romalı için kokulandırmanın bir gerek olduğuna kani olduk. Ayrıca yeni ele geçirilen ülkelerdeki daha rafine yaşam tarzlarının da muhteremleri etkilediğini kabul ettik. Sonuçta da sebep hangi biri olursa olsun koku bir şekilde Romalının yaşamına girdi ve Roma'yı da çağının en büyük kokulu madde ithalatçısı, dolayısıyla kullanıcısı/tüketicisi haline getirdi. Peki bu kokulu unsurlar nasıl oluyor da günlük yaşamın içine entegre ediliyor acaba?

Efendim, öncelikle, taze ve kokulu çiçekler ve bunlara ilave olarak gene kokulu ağaç yapraklarından örülmüş çelenkler şehrin her tarafına yerleştiriliyor. Şunu lütfen unutmayın, Roma'nın dört bir yanı tanrıların ve savaş kahramanlarının heykelleriyle dolu. Bu heykellerin pek çoğu kokusu geçene kadar orada kala-

cak çelenk veya taçlarla dekore ediliyor. *Pliny the Elder* veya "Yaşlı Pliny" diye de bilinen Gaius Plinius Secundus'un yazmış olduğu *Historia Naturalis* isimli kitabın hatırı sayılır bir bölümü bu kokulu çelenk ve taçların nasıl yapıldığına ve hangi bitkileri içerdiklerine ayrılmıştır dersem, sanırım bu uygulamaların Roma'da ne kadar önemli bir yer tuttuğunu bir nebze olsun ifade etmiş olabilirim.

Kısa bir lüzumsuz bilgi: *Pliny the Elder*, yani Gaius Plinius Secundus, Como Nehri kıyısında doğmuş bir doğabilimcisi, filozof ve yazar, aynı zamanda da ordu ve donanma komutanı. Burada bahsetmiş olduğum *Historia Naturalis* veya Türkçe'siyle *Doğa Tarihi* isimli eseriyse doğrudan doğadan gelen veya doğayla bir şekilde ilgisi olan her türlü malzeme hakkında yazılmış bir nevi ansiklopedi.

Toplamda tam 37 ciltten oluşuyor ve iki bin küsur kaynaktan derlediği yirmi bin başlığı içeriyor. İçeriğinin zenginliği yanı sıra formatı ile de kendisinden sonraki tüm ansiklopedilere bir örnek oluşturuyor, zira gerek referanslar kısmı, gerekse içerikteki anahtar bahisleri oldukça ayrıntılı listeleyen indeksi son derece özenle hazırlanmış. Roma'dan günümüze, olduğu gibi ve eksiksiz kalabilmiş sayılı eserden biri olan bu ansiklopedi elbette pek çok Roma tarihçisi için de en önemli kaynaklardan biri haline gelmiş durumda günümüzde.

Tabii ki Roma'da sadece şehirde ve açıkta bulunan heykeller değil, tapınaklardaki tanrı heykelleri de kokulandırma uygulamalarından nasiplerini alıyorlar. Bir zamanların sadece bir dal defne veya bir avuç tuz ile ayin geçiştiren Romalısı gitmiş, yerine koku duyusunun da dâhil olduğu bir duyular bileşkesi içinde tapınan Romalı geçmiş durumda zira. Tapınaklardaki bu heykeller hem çiçekli taç ve çelenklerle süsleniyorlar, hem de kokulu yağ ve merhemlerle siliniyorlar. Hemen yanı başlarındaki tütsülüklerden ise, solunan havayı kokuyla dolduran tütsü karışımlarının dumanları yükseliyor. Her ne kadar tanrıların anlamları bir heykelin mermerinde maddeleştirilmiş olsa da; Romalılar, diğer tüm antik dinlerde

C. PLINII
SECVNDI NATVRALIS
HISTORIAE LIBER
SECVNDVS.

An sit mundus, & an unus. CAP. I.

VNDVM † & hoc, quod nomine alio cœlum appellare libuit, cuius circumflexu teguntur cuncta, numen esse credi par est, æternum, immensum, neq; genitum, neq; interiturum unquam. Huius extera inda-
gare, nec interest hominum, nec ausit humana comedi arumenta. Sacer est, æternus, immensus, totus in toto, nec vero ipse totum: finitus, & infinitis similis omnium rerum extrinsecus, & similis interno extra, intra, cuncta complexus in se, idemq; rerum natura opus, & rerum ipsa natura. Furore est, mentem eius animo quosdam agitasse, atq; prodere ausos: alios rursus occasione hinc sumpta, aut his data, innumerabiles tradidisse mundos, ut totidem rerum naturas credi oporteret: aut si una omnes
+ uno & immensa, & innumerabilia fideri aquasi non eadem quæ ratione semper in termino cogitationis occurrerit, desiderio finis alicuius cuncti. Ii hac infinitas naturæ omnium artifici posse assignari, non illud idem in uno facilius sit intelligi, tanto præsertim opere. Furor est, profecto furor, regredi ea ex re & tanquam interna eius cuncta plane iam fieri nota, ita cuncta esse ea, quæ sub oculis nostris fuerant, ut illius rei possis agere, qui sui nescit: at unus mens hominis videre, quæ mundus ipse non capiat.

Deforma eius. CAP. II.

FOrmam eius in speciem orbis absoluti globatam esse, nomen in primis & confitus in eo mortalium, orbem appellantium, fed & argumenta rerum ducent: non solum quia talis figura ex omnibus sui partibus vergit in se, ac sibi ipsa tolerandæ, sisque includit & continet, nullarum egens compagium, nec finem aut initium ullis sui partibus sentiens, nec quia ad motum, † quo subinde vertidebeat (vt nox apparebit) talis aptissima est: sed oculorum quoque probatione, quod conuexus medius quoquacunque cernatur, quum id accidere in alia non possit figura.

De motu eius. CAP. III.

HAnc ergo formam eius, æterno & irrequieto ambitu inenarrabili celeritate, vigintiquatuor horarum spatio circumagi, Solis exortus & occasus haud dubiè reliquêre. An sit immensus, & idcò sensum aurium facilè excedens, tanræ molis rotatæ vertigine adsidua sonitus, non equidem facilè dixerim, non hercle magis, quàm circumactorum simul trinitus siderum, suosque voluentium orbes: an dulcisquidem & incredibili suauitate concentus, nobis qui intus agimur, iuxta diebus nocti bus, tacitus labitur mundus. Effe innumeras ex effigies animalium ferum, dicunctarum artium impressas, nec, vt in volucrum notamus ouis, læuitate continua lubricum corpus, quod tam immensi

A authores

Yaşlı Pliny'nin kaleme aldığı *Historia Naturalis*'in ikinci cildinden bir fotoğraf. Gördüğünüz basılı örnek elbette daha sonraki yıllara ait.

olduğu gibi, soyut varlıklarla iletişimde talepler ve şikâyetlerin kokulu mesajlar gibi soyut bir araçla iletilmesinin daha etkin olacağına inanıyorlar.

Bu dünyadan da öbür dünyaya sadece kokulu mesaj, talep ve şikâyet değil, vadesi dolan Romalılar da gidiyor elbette. Demem o ki Roma'nın cenazeleri de kendilerini kokulandırılmaktan kurtaramıyorlar. Bazıları, hele ki yoksul iseler gömülüyorlar, ama Roma'da esas olan cenazenin "funus" denilen cenaze törenini takiben yakılması. Yakılma işleminde kullanılan odunların kokulu ağaçlardan seçilmesi de cenaze ve sahibinin seçkinliğinin bir göstergesi. Ağacın kokusunun yeterli olmaması halinde üzerlerine parfümlendirilmiş sular serpiliyor ve cenaze törenlerine elbette

"Yaşlı Pliny" neden yaşlı?

Doğru tahmin ettiniz, çünkü bir de *Pliny the Younger*, yani "Genç Pliny" var Roma tarihinde. Bu ikincisi, yani genç olanı da bizim "Yaşlı Pliny"nin sonradan evlat edindiği yeğeni.

"Genç Pliny" de amcası gibi yazar, fakat esas görev ve ilgisi hukuk. Onun yazdığı pek çok evrak, bize bugün Roma Hukuku'nun ilke ve çalışma prensipleri hakkında ışık tutuyor. Amcasını pek övüyor Genç Plinyve diyor ki "Bilgiye takıntılı açlık duyan birisiydi. Sadece yıkanırken veya çalışırken okumayı bırakırdı. Hatta yürümez, kendini taşıtırdı ki, yolda bile okuyup yazabilsin."

Eh, iki yazar, ikisi de Roma'nın önde gelen şahsiyetleri, bir de isimleri aynı olunca, tabii birini diğerinden ayırmak için böyle yaşlı-genç gibi sıfatlar takılıyor muhteremlere.

tütsüler de eşlik ediyor. Tütsülüklerin içinde bol miktarda tarçın, birazcık da mür reçinesi yakılarak ölen şahıs son yolculuğuna kokulu alevler içinde uğurlanıyor.

"Cenaze kokulandırmalarında daha çok tarçın kullanılıyor" dedim ama, bunun istisnaları da yok değil. İmparator Neron mesela, tekmeleyerek öldürdüğü ikinci karısı Poppaea'yı son yolculuğuna yakarak değil, cenazesinin içini baharatla doldurtarak ve bir anıt-kabire gömerek uğurluyor.

Neden tekmeliyor peki Neron, Poppaea'yı? Efendim, Poppaea ikinci çocuğuna hamile ama Neron eve pek uğramıyor. Poppaea bir gün gene hassas bir ânında Neron'un yüzüne "Benimle ve doğacak bebeğinle ilgileneceğine, yarışlarda vakit geçiriyorsun," diye çemkirince, tabii Neron da bu durumda yapılacak tek makul hareketi yaparak tekmeyi basıyor karnına. Biraz ayarını tutturamıyor olsa gerek ki Poppaea terk-i dünya ediyor. Hakkını yemeyelim, bu ölümden sonra Neron da çok üzülüyor ve vicdan azabından olsa gerek, Poppaea'nın "funus"'u, yani cenaze töreninde öylesine çok tütsü yaktırıyor ki, Roma kentinin Arap ellerinden gelmiş birkaç yıllık mür stoğunun bu cenaze töreninde harcandığı rivayet ediliyor.

Roma Organize Sanayi Bölgesi

Bir önceki bölümü Poppaea'nın cenazesinde yakılan inanılmaz miktardaki tütsülerle bırakmıştık. Gene mi Roma diyeceksiniz belki ama küçük bir hatırlatma yapayım, Antik Roma kokulu maddelerin dönemi için en büyük kullanıcısı. Bir önceki bölümde bahsettiğim gibi bazı kelimeler bile bu kullanımdan nasiplenmiş durumda. Bu yoğun kullanımın diğer kültürlere ve günümüze kadar uzanması da haliyle bu konudaki savurganlığın zirve yaptığı İmparatorluk dönemi Roma'sını mercek altına almamızı gerektiriyor özellikle.

Kokulu *funus*lar, yani cenaze törenleri tıpkı Hint kültüründe olduğu gibi ölenin ne kadar kokulu uğurlandığını gösteren bir nevi statü simgesi oluyor. Ama kokunun ve parfümlerin açık alanlarda kullanımı elbette sadece cenazelerle kısıtlı değil. Roma'da halkın olduğu pek çok yerde parfüm kullanımı mevcut. *Amfiteatr*larda, mihraplarda, arenalarda parfüm hep solunan havanın içine bir şekilde dâhil ediliyor. Eğer mihrap sözkonusuysa kokulu reçinelerin ateşlerde yakılması, arena sözkonusuysa çevrede lamba niyetine kullanılan meşalelerin düzenli aralıkla parfümlü yağlarla beslenmesi şeklinde gerçekleşiyor. Meydanlıklardaki halka açık çeşme ve yapay göletler de bu parfüm uygulamasından nasipleniyor elbette. Roma'nın, özellikle yaz dönemlerindeki boğucu ve sıcak havası için birer ferahlama alanı olarak varlık bulan bu sular, kalabalığın, kirliliğin ve bazen de kan kokusunun önüne geçmek için parfümlenerek kullanıma sunuluyor.

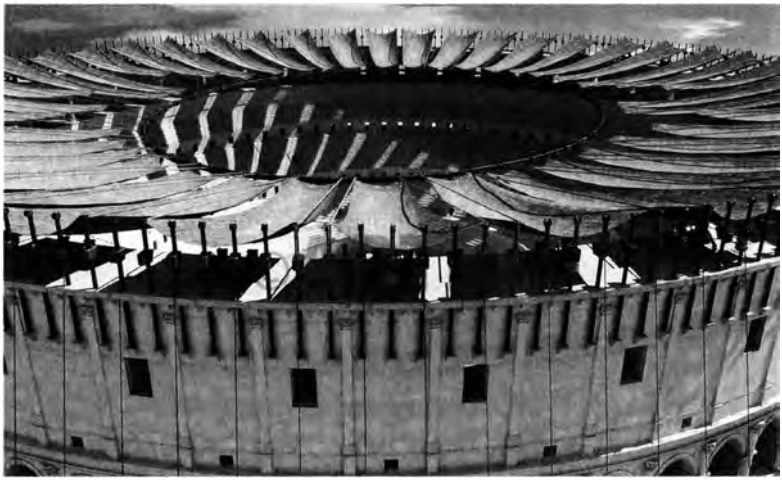

Temsilî bir Roma cenazesi, *funus*. Mevtanın üzerine boca edilen şişe şişe yağları lütfen kaçırmayınız.

Sahne sanatlarının Roma kültürü içindeki önemi hepinizce malumdur. Performanslarda sahnenin tabanı toz haline getirilmiş safranla kaplanıyor. Bu şekilde oyuncuların her adımı ayaklarının altındaki safranı ezerek mevcut koku moleküllerinin havaya karışmasına sebep oluyor. Keza sahnenin üzerinde yer alan ve *velarium* denilen tente de gösteri başlamadan önce kokulandırılmış sulara batırılıyor.

Velarium aslında tente veya yatay perde. Hem sahneyi, hem de çevredeki seyircilerin üzerini kapatıyor. Asıl amacı rüzgâr cere-

yanını yönlendirerek o sıkışık kalabalığın serin bir nefes almasını sağlamak. Ama tabii aynı zamanda güneş, yağmur veya sağdan soldan atılması-düşmesi muhtemel maddelerin de önüne geçiyor. Bir nevi bugün futbol stadyumlarında gördüğümüz ve "uzay çatı" diye adlandırılan konstrüksiyonun atası. Bu kokulu suya batırılmış *velarium*'dan oyun süresince damlayan kokulu sular da hem oyuncuların hem de izleyicilerin üzerine düşerek serinleme ve kokulandırmayı birarada sağlıyor.

Velarium.

Ancak bazen sadece *velarium*'un kokulu sulara batırılması da kesmiyor Romalıları. Traianus bir Roma İmparatoru ve onun dönemi Roma'nın sınırlarının en geniş olduğu dönem. Traianus'un anısına düzenlenen bir gösteride, ondan sonraki dönemin imparatoru, hani şu İngiltere'deki meşhur "Hadrianus'un Duvarı" ile tanıdığımız halefi, izleyicilerin oturacağı tüm koltukları kokulu yağlarla sildiriyor ve üstüne üstlük gösteriye girerken her izleyicinin üzerine kokulu sular püskürttürüyor. Tabii o yağlı koltuğa oturmak bugün olsa bizi rahatsız edebilir ama Romalıların rahatsızlık bir yana çok da hoşlarına gidiyor.

Hadrianus'un koku tutkusuna bir başka örnekse, kayınvalidesi Marciana'nın vefatı üzerine tüm Roma halkına parfüm dağıt-

tırması. Normalde emperyal aileden birinin vefatı halinde bir cömertlik göstergesi olarak cenaze sonrası halka yiyecek veya para dağıtılıyor. Ancak şekilde görüldüğü gibi Hadrianus bu uygulamayı bir kereliğine de olsa değiştirip para ve gıda yerine parfümü tercih ediyor. Parfüm dağıtmanın maliyetinin çok daha fazla olduğunu lütfen unutmayalım, çünkü bu gibi uygulamalar daha sonra dönemin entelektüelleri arasında imparatorluk hazinesinin koku uğruna zayıflatıldığı şeklinde şikâyetlere de sebep olacak.

Parfümün pahalı olması, bir başka soruna daha yol açıyor. Herkes parfüm kullanmak istiyor, ancak istekler elbette imkânlarla sınırlı. Bu durumda da varsıl ve asiller, nadir ve pahalı malzemeden imal edilmiş parfümleri kullanırken, onların altındaki gelir grupları ya ucuz ürünleri, ya da bu pahalı ürünlerin ucuz kopyalarını tüketmek zorunda kalıyorlar.

İyi bir parfüm, elbette parfüm konusunda uzmanlaşmış satış noktalarından alınır ve varlıklı Romalılar da öyle yapıyorlar zaten. "Unguentarii" denilen dükkânlar bu nedenle dolup taşıyor. Buraların kalabalık olmasının tek sebebi sadece parfüm satın almak değil elbette, aynı zamanda birer sosyal ortam oluşturuyorlar. Zaten Romalılar da hamamdan başlayarak böyle sosyal ortamları pek bir severler, bilirsiniz. Bu dükkânlarda da parfüm satılıyor ama, bolca dedikodu da yapılıyor, hal hatır da soruluyor falan derken bayağı aktif mekânlar oluyorlar sosyal hayat içinde. Bir tanıdığınızı yerinde bulamamanız halinde cep telefonuyla arayacak haliniz yok, uğranıp bakılması gereken yerlerden biri haline geliyor parfümeri dükkânları.

Plautus'un *Amphitryon* isimli oyununda oyuna ismini veren kahramanımız Amphitryon, Naucrates'e bakınıp da bulamadığında onu aradığı yerleri şöyle sıralıyor: "Her sokak, cimnastikhane, parfümeriye; Pazar yerine, okula, hatta doktorun ve berberin dükkânına bile baktım." Bu oyun Dormen Tiyatrosu'nda *Amphytrion 2000* ismiyle ve modern bir yorumla sahnelenmişti ve yanılmıyorsam Kurtuluş'taki Dormen Tiyatrosu'nun kapanmadan önceki son oyunuydu.

İnsanların biraraya gelip dedikodu yaptıkları, lafladıkları kahvehane benzeri mekânların o zamanlar mevcut olmadığını düşü-

nürsek, elbette parfümeri dükkânları da doğal olarak belli gelir grubundan kişilerin bu amaçla kullandıkları bir sosyal mekân oluveriyor. Bu dükkânlarda satılan parfümlerin pahalı mallar olması da bu sosyal mekân için gerekli filtre görevini yerine getirip, bu ürünlere parası yetmeyen ayaktakımını seçkinlerin dedikodularından uzakta tutuyor.

Bu dükkânlarda sadece parfüm değil, pek çok kişisel bakım ürünü birarada satılıyor. Yani kremler, saç boyaları, kozmetik malzeme vs. Zira makyaj olayının da iyice abartıldığı dönemlerde Romalı kadınların cildinin üzeri, ince bir tabaka makyaj malzemesiyla kaplanmış oluyor. Bu kadınlar tarafından gerekli görülüyor, çünkü kadının vazifesi güzel görünmek ve o dönem içinde oluşmuş "güzellik" algısı da, böyle makyajlanmış, kirpikleri ve kaşları belirginleşmiş kadın demek.

Beyaz cilt son derece makbul ama Romalı kadınlar genetik olarak pek beyaz olmadıklarından bu sorunu çözmek için tabii açık renkli kremlere ve cilt rengini açıcı yağlara müracaat ediliyor. Tabii bu uygulamalara dudakların kıpkırmızı belirginleştirilmesi ve sivilcelerin de maskelenmesi eşlik ediyor. Dudak için ruj niyetine parası yeten sülyen, yani kırmızı kurşun kullanıyor, parası yetmeyen ise karadutla ovarak rengini koyultmaya çalışıyor.

Kadınlar bu kozmetik müdâhaleleri yapıyor da erkekler yapmıyor mu? Onlar da statülerine bağlı olmak koşuluyla parfüm ve makyajdan en az kadınlar kadar nasipleniyor. Gerçi makyaj kısmını daha çok efemine tabir edilen erkekler gerçekleştiriyor ama bu da o dönem için pek sıradışı bir durum değil. Güç edinmek uğruna Caesar'ın ve sonradan Augustus ismini alıp Temmuzu takip eden aya adını veren Octavius'un döneminde pek çok politik güç sahibi senatörüyle eşcinsel ilişkiye girdiği söyleniyor.

Ancak sadece eşcinseller değil, heteroseksüel erkeklerin de yaygın olarak yaptıkları bir uygulama var; o da vücutlarındaki tüyleri aldırmak. Vücuttaki tüy derken lütfen yanlış anlamayalım, saç dökülmesi Romalı bir erkek için tam bir kâbus. Bu yüzden dönem heykellerinin çoğunda neredeyse hepsinin saçları –affeder-

Asil ve mavi!

1900'lerin başında rağbet görmeye başlayan ve bugün standart, hatta arzulanan görünüm haline gelen koyu bronz ten rengi aslında o zamana kadar hiç istenmeyen bir özellik. Beyaz tene sahip olmak, tarlada "ırgat gibi" çalışmamanın, hatta hiç dışarı çıkmaya gerek duymadan kapalı mekânlarda rahatça vakit geçirebilmenin, yani asaletin göstergesi.

Cildin beyazlığı bu söylemi desteklemeye kâfi gelmediğinde insanlar onu ağartmanın, beyazlaştırmanın yollarını arıyorlar ve her koyu renkli kültürde illâ cilt beyazlatıcı kadim birtakım kremler mevcut oluyor.

Bugün yağmurdan korunmak için kullandığımız şemsiye bile yağmur değil, güneşten korunmak amacıyla ortaya çıkmış bir alet. Şems, Arapça (Akatça'dan gelerek) güneş demek, şemsiye ise güneşlik. Aynı aletin İngilizcesi olan *umbrella* ise Latince *umbra*'dan ("gölge") türemiş.

Beyaz cilt sahibi olmak sadece sınıfsal konumun değil, etnik kimliğe ilişkin bir söylemin de aracı olmuş zaman zaman. İspanya'da (Kastilya) bir dönem nüfusun büyük bölümünün ten rengi doğal olarak koyu olan ve o topraklara sonradan gelen Arap, Yahudi ve Romanlar gibi insanlardan oluşmaya başlaması, yüzyıllardır o topraklarda yaşayan İspanyolların kendilerini sonradan gelenlerden ten renkleri üzerinden ayrıştırmasına yol açmış.

Hatta bazıları giysilerinin kolunu sıyırıp kollarını uzatarak "Bak, cildim o kadar beyaz ve ben o kadar soyuna başka ırk karışmamış gerçek İspanyol'um ki beyazlığımdan, kolumdaki mavi damarlar bile belli oluyor," diye asillik hallerini ispata meyletmişler. *Sangre azul*, yani İngilizce "asil kan" anlamına gelen *blue blood* tanımı da işte bu beyaz ten altında kendini kuvvetle belli eden mavi mavi damarlardan doğmuş.

siniz– "inek yalamış" gibi duruyor. Hatta bunun en belirgin örneği korkunç bir kellik kompleksi olan Caesar'da var. Halk içine çıkarken kendisine verilen pek çok nişan vs. varken en çok defne tacını kullanıyor, çünkü bu defne yapraklarından yapılmış taç kelleşmiş kafa derisini gizleyebiliyor.

İşte o baş üzerinde bulunması şiddetle arzulanan kıllar, vücut sözkonusu olduğunda kesinlikle istenmiyor. Bu nedenle erkekler sıklıkla berbere gidip tıraş oluyorlar. Tıraş köpüğü falan gibi kayganlaştırıcılar yok, tıraş da keskin birtakım bıçaklarla yapıldığından haliyle cilt üzerinde çizik-kesik benzeri pek çok yara-bere

oluşuyor. Bu küçük yaralanmaların tedavisi için de berber, önce müşterisinin delik deşik ettiği yüzüne sıcak havluyla kompres yapıyor, arkasından da yağ ve merhemler sürüyor. Tabii bu yağ ve merhemlerin parfümlendirilmiş olduğunu söylememe gerek bile yok, zira çoğu hayvansal veya bitkisel olan bu yağların kendi doğal kokuları çok da hoş karşılanmıyor.

Sakal tıraşı modası, İmparator Hadrianus sakal bırakıp da yeni bir moda akımı başlatıncaya kadar sürüyor. Berberlerin tek görevi sakal tıraşı yapmak değil ve saç bakımı, yani saçı gerekirse boyamak veya kıvırcıklaştırmak için perma yapmak da bu meslek erbabının görevleri arasında. Boya ve perma sonrasındaysa saç gene kokulu yağlarla ovalanarak hem parlaması, hem de kokması sağlanıyor.

Sabunun henüz Keltlerden ve Alman kavimlerinden öğrenilip de yaygın olmadığı zamanlarda vücut temizliği meşhur Roma hamamlarında gerçekleştiriliyor. Bizim Osmanlı hamamlarına da ilham kaynağı olan hamam kültürü, aslında Roma'ya Yunanlardan geçmiş ama her konuda olduğu gibi Romalılar başka kültürlerden adapte ettikleri davranış biçimlerini kendi anlayışlarınca geliştirmiş, gerektiğinde de bunun fizikî altyapısını inşa etmekten kaçınmamışlar.

Çeşit çeşit uygulama var; haftanın belli günleri kadınlara, geri kalan zamanda da erkeklere ayrılan Roma hamamlarında. Ilıktan sıcağa, sıcaktan soğuğa (*tepidarium-caldarium-frigidarium*) geçiliyor, ardından gelen dinlenmeyi de kokulu yağlarla masaj takip ediyor. Herkese ücretli bu hamamlarda sadece çocuklardan para alınmıyor. Salt beden değil, ruh da temizleniyor bu mekânlarda. İmparatorluk geleceğine dair politika üretmeye varan bir sosyal paylaşım alanı oluyorlar. İnternette direkt mesajlaşma aplikasyonları çıkmadan muhabbet döndürülen *chat room*lar vardı ya, aynı onlar gibi. Dedikodu yapılıyor, felsefe öğreniliyor, moda takip ediliyor, savaş haberleri tartışılıyor, vesaire, vesaire. Televizyon, radyo, gazete, internet, sinema gibi vakit geçirme ve sosyalleşme araçlarının mevcut olmadığı bir dönemde takdir edersiniz ki diğer sosyal alanlar gibi hayli önemli bir mekân. Bütün bunların yanında esas maksat olan temizlik de ihmal edilmiyor elbette.

Bir *strigil* örneği. Etrüsklerden beri izine rastlanan bu alet Yunan ve Roma'da daha çok erkeklerin kullanımında. Süskind'in *Koku* romanından uyarlanan *Perfume* filminde Grenouille'i, kokusunu elde etmek istediği fahişenin vücuduna sıvadığı yağı kazımak için *strigil* kullanırken görebilirsiniz.

Temizlik genelde kirli vücutların adaçayı gibi aromatik bitkilerle kokulandırılmış yağlar sürülerek kazınması şeklinde oluyor. Özel bir alet var cildi kazımak için: *strigil*. *Strigil*'i halen atçılıkla uğraşanların "kaşağı" diye bildikleri nesnenin biraz daha düz ve eski bir modeli olarak düşünebilirsiniz. Bakır, bronz veya başka bir metalden üretiliyor, içe dönük kıvrık bir yapısı var. Eğer hamamın sıcağında terlediyseniz, bu temizlik daha da verimli oluyor, çünkü *strigil* sadece sürülen kokulu yağı değil, teri de kirle beraber kazıyarak daha da kaygan, daha da temiz yapıyor insanı.

Eğer sıradan bir Romalı değil de bir atlet veya gladyatörseniz, yani hem bol baklavalı muteber bir vücuda sahip, hem de *celebrity* sıfatını taşıyabilecek şöhrette bir erkekseniz, *strigil* ile kir kazıma işinin şekli değişiveriyor. *Strigil* kullanan kölenin yanına küçük bir şişecikle bir başka köle daha yanaşıveriyor ve kazınarak sıyrılan

kirli ter o şişeciğin içine aktarılıyor. Gözyaşı şişesi (*unguentarium*) denilen şişelere benzeyen bu küçük kaplarda toplanan ünlü ve sportif kişilerin nadir bulunan teri de cüzdanı dolgun Romalı asil hanımefendilere satılıyor. Ne yapıyor hanımefendiler bu yağlı karışımı? Ciltlerini nemlendirmek için kullanıyorlar elbette.

Bunun ötesinde, vücuttaki istenmeyen tüyler için de Roma hamamlarında bu işle görevli personele müracaat etmek gerekiyor. Bütün tüyleri aldırıp üstüne de o dönem alkol olmadığından mecbur yağda çözülmüş parfümleri sürününce, tabii vücutları parıl parıl parlıyor Roma ademlerinin. Ama erkekler ne yaparlarsa yapsınlar, koku ve bu tip kozmetik müdâhalelerin zirvesinde doğal olarak kadınlar var. Bazı kadınlar ciltlerinde görünen kılcal damarlarını da mavi kalemle belirginleştirerek "kanlı-canlı hatun" görünümüne ulaşma çabalarında bile bulunuyorlar.

Bütün bu saydığım uygulamalar için gerekli malzeme, işte demin bahsettiğim küçük parfümcü/kozmetikçi dükkânlarında bulunuyor. Bu dükkânlarda satışı genelde kadınlar yapıyor ama üreticiler veya işletme sahipleri erkek. Bir parfümcü Roma toplumu içinde eczacı ve doktorla aynı sosyal kategori içinde değerlendiriliyor. Cenazeler başta olmak üzere pek çok törensel uygulamada da meslekleri gereği yarı-dinsel bir kimlik taşıdıklarından, başköşede konuk edilerek onurlandırılıyorlar.

Roma'nın en meşhur parfümcüsü Cosmus ve Cosmus'un dükkânı da Vicus Thurarius bölgesinde bulunuyor. Bu bölge kentin kozmetik ve parfüm merkezi, imparatorluk tüketiminin oransal çoğunluğu da Roma şehrinde gerçekleşiyor ama bu durum sizi aldatmasın, kentin olabilir ama imparatorluğun parfüm merkezi burası değil. Esas merkez, Roma'nın az güneyinde, gülleriyle meşhur Capua şehri. (Capua şehri, TV'de izlemiş olabileceğiniz *Spartacus* dizisindeki olayların da geçtiği şehir aynı zamanda.) Bu şehrin tam merkezinde Seplasia diye bir bölge var ve bu bölge ihtisaslaşmış organize sanayi bölgesi gibi tamamen parfüm üretimine adanmış durumda. Burada parfümörler çiçeklerin kokularını yağa aktarmaya çalışıyorlar veya direkt olarak Mısır ve Asya'dan gelen kokulu yağları birbirine katıp değişik formlarda yeni parfümler üretiyorlar.

Başlarda bu imalatta kullanılan hammaddenin temini elbette zor oluyor ama geçen bölümde de bahsettiğim gibi MS 109'da Arap ellerinin Roma şemsiyesinin gölgesine girmesinden sonra, gereken bütün malzeme, hammadde ve baharat sel gibi akmaya başlıyor. Gelenler parti parti Roma'nın *Horrea Piperataria*, yani "Biber Deposu" ismi verilen bölgesinde toplanıyor. Burası özelikle Doğu'dan gelen baharat ve kokulu yağın depo ve satışı için inşa edilmiş sebze-meyve hali benzeri bir yer ve bu amaçla kullanılan pek çok bölümden oluşan bir kompleks. Bugüne benzetmeye çalışırsak, bir antrepolar alanı veya bir organize sanayi bölgesi diyebiliriz.

Burada hem hammadde depolanıp satılıyor, hem de İskenderiye'den gelen bitmiş ürünler, yani parfümler. İthalatçıların veya bu işle uğraşan parfümcülerin de haliyle burada ofisleri var. Hatta Galenus'u (Aelius Galenus) bilirsiniz, Roma'nın en önemli hekimlerindendir. Bergama doğumlu ve Yunan asıllı, hayatı Roma'da geçmiş, 400 civarında eser yazmış, bitkilerden ilaç elde etmiş, eczacılığın ve farmasötik teknolojinin babası sayılan bu muhteremin de orada bir atölyesi bulunuyor. Neden? Çünkü bu depolar alanında ticareti yapılan ithal kokulu malzeme sadece keyif verici değil, aynı zamanda tedavi edici müstahzarlar ve ilaç yapımında da kullanılıyorlar.

Davulun sesi uzaktan hoş gelebilir, küçük görmeyin lütfen. Giysilerden sonra Roma'daki ekonomik hayatın en önemli kalemlerinden biri parfümler ve eşlik ettikleri kozmetik malzeme. Şöyle bir örnek vereyim; bu işin boyutunu göstermek için: Geçen bölümde ismini zikrettiğim Yaşlı Pliny'nin yaşadığı dönemde Roma'da bir çalışanın günlük ortalama kazancı bir Sestertius civarında. Roma'nın Hint, Arap ve Çin ellerine kokulu hammadde satın almak için akıttığı para ise yıllık 100 milyon Sestertius. Yani kaba hesapla her yıl yaklaşık 280 bin kişinin bir yıllık geliri, kokulu maddeler uğruna Roma dışına akıtılıyor. Bundan en büyük payı da Roma'ya yılda 55 milyon Sestertius ihracat yaparak Hint coğrafyası alıyor. Not: 100 milyon Sestertius, 10 ton altına eşdeğer.

Tabii bu kadar büyük ve uğruna kan dökülmüş bir servetin, güzellik ve hoş kokmak uğruna harcanması tepki çekmiyor ve eleştiri almıyor değil. Gene bizim Yaşlı Pliny diyor ki: "Skandal yaratacak bir israf şekli bu! İnci ve mücevhere de para harcanıyor ama bunlar hiç değilse sahibi ölünce varislerine kalıyor. Ama parfümler, daha sürüldüklerinden bir saat geçmeden buhar olup gidiyorlar. Üstelik sürünen kendi kokusuna kısa sürede alıştığı için bu parfümü hissedemiyor ve sadece yanından geçerken koklayanları etkilemek için kullanılıyor. Bunu sağlayan şişenin fiyatıysa yaklaşık 400 Denarius ve bu kadar para, kendisi değil başkası tarafından alınacak bir zevke harcanıyor."

	Denarius	Sestertius
Denarius	1	4
Sestertius	$^1/_4$	1

Sestertius ve Denarius değerleri tablosu

Erken Cumhuriyet dönemi Roma para örnekleri.

Unutmayın, o dönemde alkollü parfüm yok ve parfümler ham zeytinin sıkılmasıyla elde edilen ve içine bazen üzüm suyu da katılan *onphacium* isimli kozmetik yağın içinde çözülerek satışa sunuluyorlar. Kullanılan özyağların doğal bitkisel yağlar olması ve bu yağların da zeytinyağı gibi bir taşıyıcı ortamda sunulması, bu tip kokulu sıvıların yiyecek ve içecekler içinde de bol bol yer bulmasına sebep oluyor. Pek çok yiyecek ve içeceğe bu yağlar katılarak aromatik özellikler kazandırılıyor.

Katı, sıvı, toz

Dönem parfümörleri tek bir iş yapmıyorlar. Tütsü de hazırlıyorlar, parfüm de, kozmetik de, hatta yeri geldiğinde ilaç da. Hazırladıkları

Benim güzel kokulu peygamberim...

Tarihin başında kokulu maddeyi olduğu gibi ateşe atarak dumanıyla ortamı kokulandırmak (*per fumum*), bir süre sonra kokulu maddeyi sıvı veya katı yağ gibi bir taşıyıcının içinde bekletip, daha sonra maddeyi atarak kokunun sinmiş olduğu yağı koku kaynağı, yani "parfüm" olarak kullanmaya dönüştü.

Tevrat'ta geçen *shemen ha misha* (mesh yağı) da böyle bir yağlı parfümdü. Hem tarçın, mürrüsafi gibi kokulu malzemenin, hem de taşıyıcı ortamının (zeytinyağı) bire bir ölçülerde ağırlık birimleriyle formülü verilmişti. Nadir ve kıymetli malzemeyle üretilen ve kutsal metinde formülü açıklanan bu parfüm elbette umumun kullanımına değil, sadece seçkinlerin kullanımına sunuluyordu ve onu inananlar içinde yalnızca yüksek rahipler kullanabilecekti.

Tanrıya adanmış bu mesh yağı ile kokulandırılan, yağla ovalanan kişilere "mesih" denildi. Arapça'ya bu haliyle geçen kelimeler Antik Yunanca'da "mesh: *khrein*" ve "mesih: *khristos*" olarak karşılık buldu. *Khristos* kelimesi ise etimolojik yolculuğu esnasında Batı dillerinde *christ*'e evrilerek bizdeki *İsa Mesih*'in karşılığı *Jesus Christ* kimliğinin kökenini oluşturdu.

İnanç sistemlerinin önderlerinin isimlerinin kökeninde kokulu malzemenin var olduğu muhtemelen pek çoğumuzun aklına gelmemiştir. O zaman, bir de böyle düşünelim.

Kutu içinde kutu gibi olacak, hatta oldu bile sevgili okur ama, şu lüzumsuz bilgiyi de eklemeden duramayacağım; misha veya mesh, aynı zamanda bugün kokulu yağlarla vücudu ovma eylemini tanımlamak için kullandığımız kelimenin de kökenini oluşturuyor, yani *masaj*'ın.

geniş ürün yelpazesi içinde yer alan parfümler ise üç değişik tipte imal ediliyor. *Hedysmata* denilen ilk grup, katı parfümlerden oluşuyor. Bunlar karışık değil, tekil nota kokuları ve domuz yağına emdirilmiş çiçekler, dolayısıyla çiçekten yağa transfer olmuş kokulu moleküllerle beraber sürülebilir katı merhem halinde satılıyorlar. *Stygmata* denilen ikinci grup ise sıvı parfümler. Bunlar baharat ve çiçeklerin ham zeytin veya susam gibi bir baz yağ veya reçineyle sabitlenmesiyle oluşturuluyorlar. İçlerine sıvı olmalarından istifade biraz renk maddesi katılarak albenileri arttırılabiliyor. Üçüncü grup ise toz parfümlerden oluşuyor ve bunlara *diapasmata* deniliyor. Bunlar süsen, mercanköşk, laden gibi malzemenin öğütülerek toz haline getirilmesiyle üretiliyorlar. Daha çok giysi ve kumaşların üzerine pudra gibi serpilip kokmalarını sağlıyorlar.

Bu üç grup içinde en çok tercih edileni ise, tahmininizin aksine sıvı parfümler değil, katı parfümler. Yani öyle avuca lök lök dökmek (fıs fıs sıkmak zaten mümkün değil henüz, atomizör olmadığından) pek revaçta değil o dönemlerde ve insanlar krem gibi sürünmekten hoşlanıyorlar parfümleri. Tabii bu parfümleri üreten parfümörler bütün bu işleri tek başlarına yapamıyorlar ve kendilerine bağlı çalıştırdıkları köleler var. Kullanılan malzeme ve üretilen ürünler çok pahalı oldukları için bu köleler de laboratuvara her giriş ve çıkışlarında önce çırılçıplak soyuluyor, sonra da iyice üstleri başları aranıyor.

Capua'daki imalathanelerde İskenderiye'den ithal edilip Roma'daki depolardan temin edilen malzemelerle üretilen parfümler aklınıza gelebilecek her yerde kullanılıyor. Bu aklınıza gelebilecek yerlerin içine ayakkabıların veya daha doğrusu sandalların iç tabanları da dâhil. Ayak olur baş olmaz mı? Elbette oluyor ve özelikle ziyafetlerde davetli konuklara küçük parfüm kapları veriliyor ki, yemeğe oturmadan başlarını parfümlerle sıvasınlar. Hadi baştı, ayaktı geçtim, at ve köpekler de bu merhem ve yağlarla siliniyorlar.

Biraz da hanımefendilere gelelim şimdi. Efendim ne demiştik? Beyaz ten makbul Roma'da. Bu beyaz teni sağlamak ve rengi açılan ciltlerini de yumuşak, dolayısıyla okşanabilir ve arzulanabilir

tutmak için muhtelif yöntemleri var zengin ve seçkin Romalı hanımların. Bunların en pahalı ve imrenileni eşek sütüyle banyo yapmak. Bir banyo küvetini kaç eşeğin verdiği süt doldurur bunu bilemiyorum ama, süt dolu banyoda üst deri hücrelerini yumuşatıp, ardından da içine kepek katılmış suyla foşur foşur silinen hanımefendiler bu şekilde doğal yöntemlerle bir cilt temizleme, veya genel tabirle "scrubbing" veya "exfoliation" yapmış oluyorlar. Geçen bölümde Neron'un tekmeleyerek öldürdüğü ikinci karısı Poppaea'dan bahsetmiştim, hatırlarsanız. Bu hanımefendi o kadar müsrif ki, bir ara çareyi hatunu Roma dışına göndermekte buluyorlar. Fakat hanımefendi de kaçın kurası tabii, ne yapıp edip, sürgüne giderken yanında 50 tane de eşek götürmek için izin koparmayı başarıyor. Tabii eşeklerin niçin götürüldüğünü tahmin edebilirsiniz: Sütlerinden istifade edilerek yapılan güzellik banyosundan geri kalmasın diye.

Romalı seçkin ve varlıklı hanımlar, banyolarını aldıktan sonra işleri bitiyor mu? Hayır, elbette bitmiyor. Banyodan çıkan hanımefendi kendini onun kişisel bakımından sorumlu *ornatrix* denilen ekibin eline bırakıyor. *Ornatrix* ekibindeki köleler hanımefendinin kişisel tuvaletinden sorumlular ve çeşitli görevler üstlenmiş birden fazla kişi halinde bir ekip oluşturuyorlar. *Tractatore*ler, banyo sonrası masajdan sorumlular. *Unctorictes*lerin göreviyse masajı takiben hanımefendinin vücudunu her bölgesi için ayrı bir formülle üretilmiş kokulu yağlarla ovmak. Hemen ardından *dropecistes*ler devreye giriyor ve onlar da el ve ayak, manikür ve pedikür sorumluları.

Bitti mi? Bitmediii! Eğer ihtiyaç varsa bu aşamada *depilaristes*ler devreye girip hanımefendinin vücudunu istenmeyen tüylerden temizlemek için depilasyon işlemlerine başlıyorlar. Finaliyse *calamistes*ler yapıyor ve hanımefendinin saçlarını düzene sokup yağa batırılmış taraklarla tarıyor, parlatıyor ve kıvırcıklaştırıyorlar.

Hanımın saçlarının üzerindeki yağ biraz kurumaya yüz tuttuğunda *ornatrix* ekibinden bir köle ağzına doldurduğu parfümlü

Ornatrix ekibi bakım seansında. Kullanılan malzeme sair zamanda kilit altında tutuluyor ve bunun tek sebebi pahalı olmaları değil. Hanımefendi eşinin olur olmaz zamanda odaya dalarak malzemeyi görmesinden, yapay güzelliğinin sırlarını fark etmesinden endişe ediyor.

suyu hanımının saçlarının üzerine "Pufft!" diye püskürtüyor. Yani mekaniği veya pnömatiği henüz yok ama canlı bir atomizörünüz olabiliyor Roma'da –tabii eğer o kölenin masraflarını karşılayabilecek maddi gücünüz varsa.

*Ornatrix*lerin başı olan kölenin göreviyse *capsa* ismi verilen bir çantadaki toprak, cam, bronz, mermer veya fildişinden şişelerde muhafaza edilen kokulu yağ ve merhemlerin düzenini sağlamak. Tahmin etmişsinizdir, Roma'daki bu aşırı parfüm kullanımı, bu parfümlerin muhafaza edildiği kapların imalatında da bir patlama gerçekleştirmiş durumda. Sonradan ithal edilmeye başlanan cam kapların çıkmasıyla bir nebze ucuzluyor bu ambalaj işi ama başlarda kullanılan mermer veya fildişi şişeler ve kavanozlar, hiç de öyle ucuz malzemeler değiller. Soylu hanımların evlerindeki bakım çantaları da tahmin edebileceğiniz gibi *ornatrix*başı'nın sorumluluğunda kilit altında muhafaza ediliyor. Eğer hanımefendi kişisel

Nedir bu sarışınların çektiği!

Romalılar genelde siyah saçlı oldukları için bazen sürünün dışına çıkmak, yani saç rengini az da olsa değiştirmek ilginç bir aykırılık olarak zaman zaman uygulanıyor. Bunun için kına veya Almanya'dan ithal edilen *sapo*, yani alüminyum fosfat kullanılıyor.

Tam sarışın olmak yok biliyorsunuz, çünkü sadece fahişeler sarışın olabiliyorlar. Zaten onların da sarının dışında bir saç rengine sahip olmaları yasak. Bunun için de fahişeler sürekli saçlarını sarıya boyamak veya rengini sarıya kadar açmak, bunlar olmuyorsa sarı saçlardan yapılan peruklar takmak zorundalar. Fahişelerin sarı saçla ilişkilendirmesi ise çoğunun Lejyonlar tarafından esir alınıp köle edildikleri yerlerin kuzey ülkeleri ve bugün Almanya diye bildiğimiz topraklar olmasından kaynaklanıyor.

Çalışma izni almak ve mutlaka vergi vermenin dışında sarı saçlı olmaları da mecbur kılınmış Roma fahişelerini saç rengi standardı derdinden İmparator Claudius'un sekse pek düşkün üçüncü karısı Messalina kurtarıyor. Tanımadığı insanlarla ani ve hoyrat cinsel ilişkilere girmekten hoşlanan Messalina Hanım, geceleri kafasına sarı bir peruk takarak gizlice salıyor kendini sokaklara ve dalıyor zevk âlemlerine. Bazen bu daldığı zevk âlemlerinde iyice vahşîleşerek hazdan kendini kaybettiği, peruğu falan düşürerek (ve düşürdüğü yerde unutarak) saraya normal saçlarıyla döndüğü söyleniyor.

Elbette ki Messalina Hanım'ın fantazileri değil, bazı diğer Romalı kadınların ona imrenerek taklit etmeye başlamaları bizim için önemli olan. Hem bazı seçkin Romalı kadınların Messalina Hanım'ı taklit ederek cinsel fantazileri için sarı saçlı peruklara sık sık müracaat etmeleri, hem de herhangi bir fuhuş eylemiyle ilintili olmadan evlerinde köle olarak çalıştırdıkları Kuzeyli kadınların saçlarından yapılan perukları gün içinde kullanmaya başlayan diğer Romalı hanımefendiler "sarı saç = fuhuş" denkleminin sonlanmasına, yasal düzenlemelerin delinmesine, sarı saçın da meslekî bir ötekileştirme aracı olmaktan çıkıp normalleşmesine sebep oluyorlar.

Yani "Romalı kadınlar Kuzeylileri üstün gördüklerinden sarışın olmaya çalışır, saç renklerini açar veya peruk takarlardı" diye bilinen rivayetin kökeni gördüğünüz gibi aslında "biraz" farklı.

bakım ve banyosunu evde değil de umuma açık bir banyoya gidip orada eşi dostuyla üç-beş dedikodu yaparak gerçekleştirmek, sağa sola da azıcık hava atmak istiyorsa, bütün *ornatrix* ekibi bu çantayı da yanlarına alarak düşüyorlar hanımın peşine.

Koku ve kokulu yağlar –sıvı veya katı halde– elbette aslen ilaç olarak medet umulan maddeler. Ancak şimdi anlattığım ve

o zaman için çok da sıradışı olmayan örnekten görebileceğiniz gibi, cazibe için de tartışılmaz derecede gerekli unsurlar Roma sosyal hayatının içinde. Latin edebiyatının başlangıcı kabul edilen Plautus'un kaleme aldığı bir komedi karakteri olan muhabbet tellalı *Lycus* veya âmiyane tabirle "pezo çakal", müşteri tavlamak için sadece kızlarının güzelliğini değil, ortamın da övgüsünü yapıyor. "Parfüm dolu bir odada olacaksın," diyor, "Hatta istersen parfümlerin içinde banyo bile yapabilirsin. Sana buhar banyosu da yaptıracağım ve buhar banyonu yaparken de küvetinin yanı başına bir küçük koku dükkânı kuracağım!" Dikkatinizi çekerim; muhteremin mesleği muhabbet tellallığı, yani kadın satmak. Ancak sattığı hizmete değer atfetmek için öne çıkardığı, bu zevk-ü sefâ âleminde yer alabilecek koku unsurları. Koku, Roma dünyasında fuhuşun pazarlamasının bile bir parçası olmuş durumda.

Eh, fuhuş derken bu eyleme zemin olan yataklardan bahsetmemek de olmaz. Romalıların gece üzerine yattıkları, aşk yaptıkları veya gündüz kaykılıp uzanarak yemek yedikleri, sohbet ettikleri, misafir kabul ettikleri, kitap okudukları, şiir yazdıkları şilte ve yastıkların içleri kuru çiçek yapraklarıyla dolduruluyor. Herkes daha ucuz diye kurusunu kullanmıyor tabii, mesela Neron Bey imparator olduğu için onun şilte ve yastıklarının içine taze taze gül yapraklarıyla dolgu yapılıyor. Üzerindeki her kımıldanış bu yaprakların kırılmasına ve bünyelerindeki koku moleküllerinin ortama yükselmesine sebep oluyor.

Neden gül? Çünkü gül kokusu, Romalıların leylak ve menekşeyle birlikte en sevdikleri çiçek kokusu. Ziyafetlerde, ev dekorasyonunda, parfümlerde, banyolarında, yatarken, kalkarken, sevişirken falan, hep gül kullanıyorlar. Hatta Neron'un sadece bir ziyafette gerek kokusu, gerekse görüntüsü için meşhur ziyafet salonuna doldurduğu güllerin bugünkü malî karşılığının 100 bin Doları (4 milyon Sestertius) bulduğu söyleniyor. Gelin de Roma hazinesinin israfına yönelik eleştirilere hak vermeyin! Ancak şunu da belirteyim; Romalıların kullandığı gül bizim Isparta gülü değil, onun atası olan ve *Rosa gallica* denilen daha kadim bir gül

türü. (Bu gül, daha sonra bizim Isparta Gülü diye bildiğimiz *Rosa damascena* [Şam gülü] isimli melez gül türünün elde edilmesinde kullanılan güllerden biri.)

Rosa gallica ve *Rosa damascena.*

Romalıların sevdası olan *Rosa gallica* ile ilgili ilginç bir bilgi vereyim; *Rosa gallica* ailesinde *Cardinal de Richelieu* ismi verilen bir alt tür var. "Siyah gül" diye anılıyor bu Gallica türü. Rengi siyah denilebilecek kadar derin ve koyu bir mor, kokusu da çok çok hafif biberimsi baharat notaları içeriyor. 2004 yılında *Cardinal de Richelieu* gülü genetik mühendislerinin dünyanın ilk lacivert renkli gülünü üretme çalışmalarının başlangıç noktası oldu.

Evet, uzattık da uzattık. Toparlayalım ve son söz olarak eğer taze gül toplatıp şilte doldurtma olayını biraz da imparator olmanın şımarıklığına ve egzantrikliğine bağladıysanız, size daha uç bir emperyal örnek verip bölümü sonlandırayım. Romanın en genç imparatorlarından biri olan Elagabalus, sarayın havuzunu gül yapraklarıyla doldurup bir de üstüne kova kova parfüm boca ettiriyor. Sonra da bu suyun içine genç ve güzel *kortezan* kızlarla beraber girip toplu seks âlemleri yapıyor. Hey gidinin Sultan İbrahim'i... Üç boncuk attın, adın Deli'ye çıktı. Millet havuzda yapmadığını bırakmıyor, hesap soran yok!

Elagabalus Bey güllü âlemlerinden birinde (Sir Lawrence Alma-Tadema, 1888, özel koleksiyon). Esas adı Marcus Aurelius Antoninus Augustus olan muhtereme öldükten sonra Elagabalus ismi verilerek kutsallaştırılıyor. Sebep? Sebep *Sol Invictus,* yani güneş tanrısını hiyerarşide Jüpiter'in üzerinde konumlandırması. Elagabalus ile ilk bölümde tanıştığımız Helios arasındaki tınısal bağı kurmayı da siz muhterem okuyucularıma bırakıyorum efendim.

İyi de, "Delikanlının işi bitti, keyfi yerine geldi, 'mutlu son'a ulaşıp rahatladı" diyelim, ondan arta kalan bir havuz dolusu yoğun kokulu su ne oluyor peki? O da Roma halkının yüzde 90'ını oluşturan ve kölelerin iki üst sınıfı olarak telâkki edilen yoksul pleblere, yani sıradan Roma vatandaşlarına dağıtılıyor.

Koku Dili ve Kokulu Dil

Marcel Proust, yıllar sonra küçük bir parça madlen kekini çayına batırdığında anılarına ve geçmişine doğru bir yolculuğa başlıyor. "Birdenbire" diyor Proust "anılar beliriverdi. Yediğim çaya batırılmış bisküvinin lezzeti, aynı teyzem Leonie'nin bir Pazar sabahı Combray'da bana ikram ettiği bisküvi gibiydi. O da ıhlamur çayına batırıp bana ikram etmişti aynı Madeleine bisküvisini. Aslında bisküvinin görüntüsü veya imgesi, çaya banıp tadına bakana kadar bana hiçbir şey ifade etmedi, çünkü muhtemelen pek çok kez pastanelerin, fırınların vitrinlerinde onu görmüştüm ve girip alıp da yememiştim. Bu sebeple bisküvinin imgesi kendini Combray'da geçirdiğim günlerden ve sonrasından ayrıştırmıştı." Uzun uzun anlatmayayım Proust fenomenini, ilk ciltte yeteri kadar bahsetmiştim (bkz. *KK*, "Koku ve Hafıza").

Bir kokunun canlandırdığı anılar o anının bağlamına çok yakın kalırlar ve hafızamızda bir ânın, bir duygunun, seslerin, gürültülerin, yüzlerin, renklerin ve kişilerin gerçekte yaşanmışa en yakın canlandırıcısı olurlar. Bütün bunlara rağmen, kokuya bağlı hayal gücümüz nörolojik bir kısım gerçeklerden ötürü ne kadar kuvvetli olursa olsun, kokuların kendisini hatırlamamız ve tanımlamamız bizler için yine de çok kolay gerçekleşmez. Yani kokuyla beraber gelen anıyı kolay hatırlarız ama kokunun kendisini zihnimizde bir nevi imgeleştirmemiz çok zor olur.

Fransa'da birkaç yıl önce değişik sosyal gruplardan seçilmiş 60 tüketici bir deneye davet ediliyorlar. Deneyin amacı koklatılan kokuları sözel olarak ayrıştırmaya yarayan bir dil sınıflandırmasına ulaşmak aslında. Deneyin sonucunda, koklayan deneklerin kokuları tanımlamak için kullandıkları kelimelerden altı kategoriye bölünebilen bir sözlük çıkıyor ortaya. Bu kısıtlı ve sadece bu deneye özgü sözlükteki kelimelerin yaklaşık yüzde 50'si kokunun kaynağına ilişkin olduğunu varsaydığımız kelimeler, yani limon, tatlı vs. gibi. Gene bu tanımlama kelimelerinin yüzde 19'u dokunma duyusundan veya kas faaliyetine ilişkin duyulardan, yani kinesteziden ödünç alınmış ağır, sıcak gibi kelimeler, yüzde 15'i tad alma duyumuzdan gene ödünç alınmış tanımlama sözcükleri, yani tuzlu, ekşi vesaire. Yüzde 8'i güçlü, kuvvetli gibi yoğunluk tanımlama sözcükleri, yüzde 4'ü onaylama yargısına ilişkin sözcükler, yani kötü, berbat falan gibi ve kalan yüzde 4'lük grup da herhangi bir sınıfa sokulamayan pahalı, ucuz, kadınsı türünden dağınık kelimeler.

Aynı kokular kullanılarak deney bu kez 30 kişiyle tekrar ediliyor. Ne var ki bu kez deneye katılanlar sokaktaki insanlar değil, hayatını koku üzerinden kazanan kişiler: parfümörler, koku uzmanları, şarap tadımcıları falan. İkinci testin sonuçları arasında o ilk gruptaki yoğunluk veya onaylama yargısı kategorileri tamamen yok oluyor. İlk deneyde yüzde 15 olarak çıkan tat alma duyusundan ödünç alınan tanımlar yüzde 3'e, dokunma ve kas faaliyetine, yani kinesteziye ilişkin kategori yüzde 19'dan yüzde 11'e düşerken pat diye ilk deneyde olmayan ve mesleğe özel diyebileceğimiz yeni bir kategori ortaya çıkıveriyor.

Kokuya özel bu yeni kategori koku moleküllerinin kaynaklarından oluşuyor ve içinde çiçek isimleri, kimyasal molekül isimleri, piyasada varolan parfümlerin isimleri falan yer alıyor. Bu uzman grubunu ilk grup olan tüketici grubundan ayıran bir başka önemli gösterge de üzerinde mutabık kalınmış özel durumların tanımlamalarından oluşuyor. Tabii ki bunun sebebi bu uzmanların koku dünyasındaki gelişmeleri süreç içinde yakından izlemeleri ve bu

konuda zaman zaman karşılıklı mutabık kaldıkları görüş alışverişinde bulunmaları diyebiliriz. Uzmanlara göre yasemin, gül, deri, tütün gibi tanımlar görsel imgelerinden bağımsız olarak kokuyu tarif eden kelimeler. Yani bir gül kokusu onlara göre yaseminsi olabilir, çünkü her iki koku kaynağı da birbirinden bağımsız olmasına rağmen onlar, mesela gülün formülüyle oynayarak onu yasemine yaklaştırabilirler veya gülün içindeki, yaseminle ortak bazı moleküllerin fazlalığını fark edebilirler. Doğal olarak bu amorf bir imgedir, gerçek hayatta da net görsel karşılığı yoktur. Gerçek hayatta yoktur ama parfümünüzde veya çamaşır deterjanınızda bu imgesiz yaseminsi gül kokusu büyük olasılıkla mevcuttur. Yani bu durumda onların beyninde artık koku kaynağının resmi yerine kokunun entelektüel fikri diyebileceğimiz farklı bir olgu temsil etmektedir kokuyu.

Bu aslında biraz da rengin lisanına benzer. Yeni Gine'deki bazı "ilkel" kabilelerde renkler için ayrı bir sözlük yok. Çevrelerindeki dünyayı aydınlık veya karanlık olarak kategorize ediyorlar ve renkle ilgili kelimeleri de diğer duyuları tarif için kullanılan kelimelerden ödünç alıyorlar –veya aynı renkteki başka bir cisme benzetme yaparak tanımlıyorlar.

Bunun tam aksi istikâmette de bizim veya büyük ağbilerimizin çok gelişmiş medenî toplumları yer alıyor ki orada da nesneleri ayrıştırmak için renk tanımlarının sayısı neredeyse patlama yaşıyor ve bazı nesnelerin en belirgin ayraçları renkleri oluverebiliyor. Bu son söylediğimden kastım, markalarla bağdaştırılan renkler, mesela araba markalarında bir ayrıştırma unsuru olarak kullanılan Ferrari kırmızısını veya Benetton yeşilini örnek olarak verebilirim.

Renklerle ilgili son söylediklerim sizce kokular için de geçerli olabilir mi? Yani tüketim toplumlarında kokulu nesnelerin, o nesneler var olmuş olmasa asla üzerinde fikir birliğine varılamayacak özel tanımlamaları olabilir mi? Yaz aylarında hep beraber görüyoruz. Fransa'da *Ambre Solaire*, ABD'de *Coppertone* gibi güneş losyonlarının kokuları artık zihinlerde daha önce var olan "plaj kokusu" tanımını karşılar durumda neredeyse ve buna benzer pek

çok kokulu endüstriyel ürün kendi jenerik koku çağrışımlarını yaratmak üzere kuvvetli markalaşma çalışmalarıyla beraber yavaş yavaş hayatımıza yerleşiyorlar.

Yerleşiyorlar ama gene de Ferrari kırmızısı gibi olamıyorlar, en azından böyle net bir sözellikleri yok. Neden? Çünkü kokunun kendine ait bir lisanı, dolayısıyla kokuyu tanımlama kelimeleri yok hayatımızda. Kokunun günlük hayattaki kelimeler içinde yeri yok. Kokunun sokakta kullanılan bir lisanı, bir sözlüğü yok. Kokulu dil örnekleri var, ama koku dili yok. Kokuların tariflerini Yeni Gineliler gibi ödünç alma veya benzetmelerle yapıyoruz.

Koku dili yok ama kokulu dil var, demiştim. Kokulu dil örneği olarak, hazır geçen bölümlerde bahsetmişim, gene Roma'dan örnek vereyim. Roma şehrinden yani merkezden olmayan ama Latince konuşan yabancılar veya taşralıların lisanı *olere* diye tanımlanıyor. *Olere* "kokuyor" anlamına geliyor Latince'de ve *olfaction* veya *olfactory* kelimelerinin de kökenini oluşturan *oleo* kelimesinden kaynaklanıyor. Aynı lisanı konuşan ama dilin ve erkin varsayılan merkezinden olmayan yabancıların şivesi için kullanılan *olere* tanımlaması elbette küçümseme içeriyor ve kendini, yani gerçekten Roma şehrinden olmayı biraz daha yüksek bir yere koyuyor. Ötekileştirmenin doğası bu, değil mi? Tolerans gösterdiğimizde de tolerans gösterileni aşağıya, kendimizi yukarıya konumlandırmaz mıyız?

Roma'da kokulu dile bir başka ve daha sert bir örnek Cicero'dan geliyor. Cicero politikacı, hukukçu, konsül ve filozof olmanın yanısıra Roma'nın gelmiş geçmiş en büyük hatiplerinden biri. İşte bu Cicero, Latince *nobiscum* (bizimle) kelimesinin, gene aynı anlama gelen *cum nobis* kelimeleri yerine kullanılması gereğinin sebebini tercih edilmemesi gereken *cum nobis* tanımındaki *cum* kelimesinin *cunnus*'u çağrıştırması olarak açıklıyor. Ona göre *cum nobis* derken kadınlık organı anlamına gelen *cunnis*'i çağrıştıran *cum* kelimesinin kullanılması kaba ve hoş olmayan bir koku içeriyor. Dile çok takık olan ve Latince'ye katkıları tartışılamayan muhterem, tanımın salt koku değil, ses olarak da karmaşıklık yaratacağına

inanıyor ve *cum nobis* dendiğinde *cunno bis* , "iki kere vajinada" olarak anlaşılabileceğinden endişe ediyor. (*Cunnus* falan demişken oldukça lüzumsuz bir bilgi daha vereyim; kadına uygulanan oral seks anlamına gelen *cunnilungus* o dönemde uygulamayı değil uygulayanı temsil ediyor.)

Ses ile kokunun bağlanması aslında tipik bir sinestezi durumu. Nedir sinestezi? Bir duyunun başka bir duyu ile beraber eş veya yakın kuvvette algılanması haline sinestezi deniyor. Çok sık rastlanan bir durum değil ama gene de kayda geçecek kadar ilginç bir durum. Bazılarınız bunu yaşıyor ve fark etmiyor da olabilir; mesela benim bir parfümör arkadaşım kokuları duyduğu anda renklerle beraber hissederdi onları. "X parfümü kırmızıdır, Z parfümü sarıdır" falan derdi. Köken olarak sinestezi kelimesi Yunanca'dan geliyor. *Syn* "birlikte" demek, *aesthesis* de "duyu" veya "his". *Syn* ve *aesthesiz*'i birleştirip tek kelime olarak baktığımızda *synestesia*'yı "toplu his" veya "toplu duyum" olarak tanımlayabiliriz. (Bir lüzumsuz bilgi daha vereyim: Kelimenin başına *syn* yerine *an* ön eki gelseydi, *an* eki Yunanca'da yokluk bildirdiği için, bu kez his yokluğu veya hissizlik anlamında bir kelime olacaktı ve *anesthesia* diyecektik. Eh, anestezi nedir, herhalde onu uzun uzun açıklamama gerek yok.)

Avrupa dillerinde gerçek bir koku kelimeleri sözlüğünün olmaması Batılı biliminsanlarını uzun zamandır uğraştıran bir konu. Aslında insan burnunun binlerce kokuyu tanımlama yeteneği olmasına rağmen, sözel koku kategorileri tatlı, acı, ekşi gibi tat duyusuyla ilgili kısıtlı sayıdaki terimden ödünç alınmış kelimelere sıkışıyor. "Ahmet'in veya Ayşe'nin parfümü bana fazla tatlı geliyor" veya "Koşarak odaya girdiğinde ekşi ekşi kokuyordu" cümleleri, sık sık kullanılan ve bu kategorilere örnek olabilecek bazı tanımlamalar. Bunun olmadığı durumlarda da referans gösteren benzetmeler devreye giriyor, kahve gibi kokan, yağlıboya gibi kokan, taze biçilmiş çimen gibi kokan, vesaire. Bu eksikliğin ve "gibi yaparak" çözüm üretmenin, Batı dünyasında koku duyusunun görece önemsiz olmasından kaynaklandığı düşünülüyor. Batı dünyasında bu böyle de, dünya sadece "uygar" ve "Batılı" mıdır?

Avrupa dışındaki toplumların çoğunda da koku ve tat için aynı kelimeler kullanılıyor. Aslında bu durum şaşırtıcı değil, çünkü zaten biliyoruz ki lezzeti koku ve tat olarak ayrıştırdığımızda, lezzet olarak tarif ettiğimiz birleşik duygunun çoğunu yenen veya içilenin kokusu oluşturuyor. Ancak bu durumun istisnaları, bize biraz uzaklarda mevcut.

Senegal'deki Serer Ndut kabilesi mesela, lezzet için dört farklı terim kullanıyor. "Sen" kelimesi tatlı ve şekersi, "Kob" kelimesi asidik, "Sob" kelimesi soğuk veya serin, "Hay" kelimesi yakıcı, acı anlamına geliyor ve tuzlu ile biberli de bu "Hay" tanımının altında değerlendiriliyor.

Serer Ndut kabilesinde, kokular için beş farklı kategori var: "Sun" idrarımsı, "Hot" çürümüş, "Hes" sütsü veya balıksı ve "Hen" çiçeksi kokulu olarak ayrışan tanımlar onların dilinde. Bunların dışında insan kaynaklı kokular için "Kiili", insan dışı kokular için de "Nget" diyorlar. Bu ana ve alt kategoriler, Serer Ndutların dünyasını oluşturan bütün unsurları tanımlamak için kullanılabiliyor. Bir eşek mesela "Nget"dir, yani insan dışıdır; "Pirik"dir, yani asidik kokar ve "Hay"dır, yani yakıcı acı bir tadı vardır.

Serer Ndutların dillerinde dikkat edilmesi gereken şey, tatlı tatlar için kullanılan "Sen" kelimesi ile tatlı kokular için kullanılan "Hen" kelimelerinin farklı olması. Bizde veya Batı dillerinde bu biraz daha detaylı diyebileceğim ayrışım yok. Bizlerin koku için ayrı bir lisanı olmadığından başka duyulardan ödünç kelimelerle idare ediyoruz işleri. Tatlı dediğimiz zaman bu hem bir çiçek kokusu için tanımlama olabilir, hem de şeker için. Böyle bir ayrışım neden gerekli olmuş onlarda? Çünkü tatlı kokan bir çiçeğin veya bitkinin tadı tatlı değil acı da olabilir ve Serer Ndutlar bu hataya düşmek istemiyorlar. Tadı ve kokuyu dillerinde de ayıran bu vahşîler çok fena insanlar görüyorsunuz ve hep böyle acayip şeylerle kafamızı karıştırıyorlar.

Ana aileleri böyle ayrıştırmalarına rağmen alta doğru indiğimizde bu netleştirmeyi göremiyoruz lisanlarında, çünkü "Hay" kelimesi onlar için hem tuzlu, hem biberli, hem de acı demek.

Ayrıca çiçeksi ve tatlı kokular için sadece "Hen" sözcüğünü yeterli görüyorlar. Bu da herhalde ilkel ve vahşî oldukları için olsa gerek.

Medenîyetten nasibini almamış bir başka insan grubuna bakalım şimdi de: Kamerun'daki Kapsiki kabilesi. Kapsiki lisanında kokuyu tanımlamak için tam on dört farklı kategori var ve hepsi de günlük konuşma dillerinde sık sık kullanılan kategoriler. Bu kategorilerin hepsini saymamı herhalde istemezsiniz benden, onun için ben sadece önemli olanların üzerinden geçeceğim. Kapsikilerde benzer kokan farklı yapıdaki şeyler için aynı kelimeler kullanılıyor. "Urduk'duk" dedikleri zaman süt kokulu bir nesneyi veya sütü anlayabildiğimiz gibi, ülkelerine gelen beyaz insanlar için de bu kelimeyi kullanabiliyorlar. "Yahu abarttın bu vahşîleri ama görüyorsun işte iki tamamen farklı şeyi bile tek kelimeyle tanımlayabilecek kadar kabalar," diye düşünebilirsiniz ve o zaman ben de size sorarım: Portakal sizce sadece bir narenciye midir? Renk anlamında da portakal demez miyiz? Hadi diyelim ki o renge portakal demedik de turuncu dedik. E, turunçun da aslında bir narenciye olduğunun herhalde farkındayız.

Kapsikilerin dilindeki koku kategorilerinde bir ilginç durum daha var. Aslında biraz bulanık veya karışık bir durum diyebiliriz bunun için, çünkü konuşan kişinin konumuna veya statüsüne göre kelimenin anlamı değişebiliyor. Yani sosyal sınıf veya cinsiyet kelimenin anlamında belirleyici oluyor. Ne demek bu?

Demircilik yapan bir erkek Kapsiki "medeke" dediği zaman bundan yılanları, taze balığı, pelikanları veya köpekleri kastediyor olabilir. Oysa çiftçilik ve ticaret yapan bir başka erkek Kapsiki "medeke"yi kullandığı zaman bundan kastı yılanlar ve balıklar olduğu gibi aynı zamanda atlar, taze kan ve ilk örnekte belirttiğimiz demirci kabile üyesi olabiliyor. İster demirci, ister çiftçi olsun, konuşanlar kadınlar olursa bu kez "medeke" yılan, balık ve domuz anlamına gelebiliyor. Aslında dışarıdan bakınca yılan ve balık kokusunun Kapsikilerdeki her cinsiyet ve sosyal grup için "medeke" kelimesinin mutabık kalınan karakteristik anlamı veya ortak paydası olduğunu söyleyebiliyoruz. "Medeke" kelimesine

yılan veya balık dışında verilen anlamlar ise kelimeyi kullananın mesleği, toplum içindeki yeri ve cinsiyetine göre farklı anlamlar kazanabiliyor. Hem cinslerine, hem de sosyal konumlarına göre anlamı değişen kokusal kelimelerle bu topluluk nasıl oluyor da anlaşabiliyor, bunu da bizim aklımızla anlamak çok kolay değil. Böyle bize karmaşık gelen bir anlamlandırma diliyle konuşmalarının sebebini gene bunların vahşî ve ilkel olmalarına bağlayalım ve içimizi rahatlatalım isterseniz.

Daha başka farklı ve uzak kültürlerden de koku diline ait bizim bildiğimizden farklı ve daha derin anlamlar içeren örnekler var elbette ama bunların hepsini buraya sıkıştırıp bir sürü yabancı fonetik örnek vermek ve kafanızı karıştırmak istemiyorum. Onun için koku ile ilgili dil konusunun başka bir yüzüne geçelim müsaadenizle. Bölümün başından beri kokan şeylerin nasıl tanımlandığına dair örnekler verdim. Kültüre göre değişen ve bazen kendini çok gelişmiş gören bizlerin kafasının alamayacağı karmaşıklıkta iletişim örnekleri oldu bunlar. Aslında kafamızın neden alamadığının sebebi de zaten sorunun içinde yatıyor, çünkü bunları anlayabilmek için tanımlayabilmemiz lazım ve maalesef bunları tanımlayabilecek kelimelerimiz yok. Özellikle Aydınlanma çağıyla beraber koku duyusu görsel olanla bilinçli olarak değiştirilmiş, o yüzden de zaten zayıflamakta olan koku dili de tat kategorilerine sıkışıp kalmış. Peki kokan şeylere ilişkin tanımlama problemlerimizi bir nebze de olsa anladığımızı düşünerek nasıl kokladığımıza ilişkin bir başka problemin kapısını azıcık aralayabilir miyim?

Koklamayı tek kelime olarak kullanıyoruz biz. Biliyorsunuz aslında bize kokunun dünyasını nefes alıp verme işlemimiz açıyor. Yani günde ortalama 22 bin–23 bin kez nefes alıp verme işlemi yapıyoruz ve bu nefes alıp verme işlemi sırasında havayla beraber koku molekülleri de burnumuza girerek karmaşık bir süreç içinde beynimizde işleniyorlar. Biz bu işlemin tümünü birden "koklamak" olarak adlandırıyoruz. Pek çok Batı lisanında da bu işlem tek kelimeyle açıklanıyor. Ama dünya sadece bizim gibi Türkçe veya İngilizler gibi İngilizce veya Fransızlar gibi Fransızca konuşan-

lardan ibaret değil. Her ne kadar biz kendimizi merkezde görsek de, yeryüzünde sadece Batı yok ve koklama işlemini tek kelimeyle yorumlamayan başka kültürler de var. And Dağlarında hâlâ konuşulan, kökeni İnkalara dayanan bir dile, Keçuva sözlüğüne baktığımızda mesela, bizim tek kelimeyle açıklamaya çalıştığımız koklamak fiili her biri farklı durum tarif eden sekiz değişik kelimeyle tanımlanıyor.

Keçuva dilinde koklamak fiilinin anlamsal ayrışımı

Mutquini: Bir şeyi koklamak
Mukacuni: İyi kokuyu koklamak
Aznacuni: Kötü kokuyu koklamak
Mutqqui chachuni: Birden fazla kokuyu bir anda koklamak
Mutqquichini: Birisine bir şeyi koklatmak
Mucacumuni: Bir şeyi gizlice koklamak
Aznachicun: Kendini koklatmak
Camaycuni: Yiyecek koklamak.

Aynı şekilde, koklamak değil, koku yaymakla ilgili de birden fazla terim var İnkaların sözlüklerinde. Koku duyusuna yönelik işlemleri böyle detaylandırmaları günlük hayatları içinde kokuya verdikleri önemin de bir göstergesi sayılabilir. Bir dinsel tören sırasında yakılan tütsüyü grup halinde koklamakla, bir şeyi tek başına koklamak eylemlerini farklı kelimelerle ifade ediyorlar. Aynı şekilde hoş koku ile hoş olmayan kokuyu koklama işlemleri de farklı kelimelerde anlam buluyor. Çıldırmış olmalılar ki bu kadar zorlaştırıyorlar hayatı kendilerine.

Bazıları sadece ilkellikleri nedeniyle kelimelerin içinde böyle karmaşalar yaratmakla kalmayıp, gelenek ve göreneklerinde de kokuyu bizim anlayabileceğimizden farklı şekillere sokuyorlar.

Andaman Adalarındaki Ongee yerlileri mesela. Bu muhteremler kendilerini işaret ederken bizim gibi parmaklarını göğüslerine doğru yöneltip "Ben" demiyorlar, burunlarını işaret edip "Benim kokum" diyorlar. İki Ongee yolda hasbelkader karşılaşıp sohbete

başladıklarında "N'aber hocam, nasıl durumlar?" falan diye bir muhabbet de koymuyorlar, çünkü "Nasılsın?" diye bir soru yok onların lisanında. Onun yerine "Konyune onorange tanka?" diye soruyorlar –şivemin kusuruna bakmayın–, yani "Burnun nasıl?" diyorlar. Ongeelerin görgü kurallarına göre buna verilen cevap "Kokuyla ağırlaştım" ise, soruyu soran kişi arkadaşına yaklaşıp derin bir nefes alıyor ve arkadaşının üzerinde ağırlık yapan fazla kokunun bir kısmını içine çekerek onu rahatlatıyor. Aynı şekilde karşısındaki eğer "Koku olarak hafifim" derse, bu sefer de üzerine püfür püfür üfleyerek kokusunu takviye ediyor.

Malay Adalarındaki Temiarlar için ise iki kişinin kokusunun uygun olmayan karışımı felâket demek ve inançlarına göre hastalıklara yol açabiliyor. Malay Yarımadası, Güney Asya'da yer alıyor ve üzerinde Burma, Malezya, Singapur ve Tayland gibi ülkeler var. Bu Temiarlara göre insanların, bellerinin altı, kalçalarının üstünden yayılan bir ruhsal kokuları var ve gerek ruh, gerek vücut sağlığı nedeniyle bunun başkasınınkiyle karışmaması gerekiyor. Yani birisinin arkasına fazla yaklaşırsanız durumlar kritikleşiyor ve ruh kokularınız karışabilir, dolayısıyla onların inanışına göre hasta olabilirsiniz. Hayatlarında belediye otobüsü veya metrobüs nedir bilmedikleri lisanlarından âşikar olan Temiarlar bu nedenle birisine arkadan yaklaşırken "Koku, koku!" diye bağırıyorlar ki, yaklaşılan kişinin ruh kokusu uyarılıp gerekli tedbirleri alsın, hastalıklar uzak olsun.

Evet, biraz fazla yabancı kelime kullanılan bir bölüm oldu ve dille kokunun ilişkilendirildiği başka dünyalarda veya ilişkilendirilmediği bizim dünyamızda küçük bir tur attık. Aslında istediğim şey, hayatımızın en önemli parçalarından biri olan ve günde en az 22 bin kere işlem gerçekleştirdiğimiz bir duyuya Batı kültürlerinde atfedilen önemsizliğin dilimize nasıl yansıdığının bir nebze olsun altını çizebilmekti.

Öyle bir bastırılma var ki koku duyusuyla ilgili olarak hayatımızda, hakaret için bile kullanmaya tenezzül etmiyoruz. Bırakın kokuyla ilgili bir dil sahibi olup bunu olumlu olarak kullanmayı, "Kör müsün be adam!" veya "Heeey, sağır mısın kardeşim!" falan

diye engel tanımlamalarıyla karşımızdakini kendimizce yerin dibine batırıyoruz da, mesela koku duyusu için en büyük felâketlerden biri sayılan anozmik olma, yani koku duyusunu yitirme halini küfür olsun diye bile kullanmıyoruz. Bunun sebeplerini psikanalistler, sosyologlar ve antropologlar arayadursun, biz gelin artık başka bir mevzuya dalalım, kremlenelim, yumuşayalım.

Kar Beyaz

Yok, Selim Güneş'in 2011 yapımı ödüllü filmi *Kar Beyaz* değil konumuz. Kar beyazının Latince'sinden mülhem başka bir şey anlatacağım sizc.

Aralık ayındasınız ve havalar darmadağın olan iklim dengesine rağmen soğumaya başladı. Bir soğuk kış gününde, farz edin ki fazla da önemli bir işiniz olmadan aylak aylak yürüyorsunuz merkez caddelerden birinde. Karnınızın acıktığını fark ediyorsunuz ve içinizden "Ah, bir çorba olsa da içsem, içim ısınsa," diye geçiyor. Sayısı artık oldukça azalmış muhallebici dükkânlarından biri çarpıyor gözünüze o anda ve bodoslamadan dalıyorsunuz dükkânın içine. Girişte sizi aşçı tezgâhı karşılıyor; tatlı ile tuzlunun, tavukla sütün birbirine karışmış kokusundan keyif alarak içeriye doğru ilerliyorsunuz.

Eski bir muhallebici olsa, mermerden bir masaya otururdunuz ama artık mermer de pek kalmadı muhallebici masalarında. Mermer yerine formika benzeri malzemeyle kaplı masaya iliştiğiniz anda hemen dibinizde biten garsonun uzattığı menüye bakmak gereğini bile duymadan bir tavuk suyuna çorba sipariş ediyorsunuz. Çok kısa bir süre sonra siparişiniz geliyor, kaşığınızı çorbaya daldırıp önce şöyle bir karıştırıyorsunuz. Alttan şehriye parçaçıkları üste doğru çıkıyor, tavuğun yağı çorbanızın sıvısının içinde göz göz oluveriyor. Bir daha karıştırıyorsunuz, göz göz olmuş yağ ve ona altlık eden suyun bileşiminde değişen bir şey

yok. İkisi de keyifle kendi kimliklerine yapışmış, midenize yapacakları yolculuğu bekliyorlar. Düşünmeden ve itiraz da etmeden, içeriden dışarıya doğru hareketlerle (doğrusu budur, aksi halde üzerinize dökme riski vardır) kaşığınızı doldurup çorbanızı içmeye başlıyorsunuz. Kaşığınızın içindeki çorbada da su ile yağ ayrı ayrı ve birbirleriyle bütünleşmemekte inat ediyorlar. Bu sizin için bir şeyi değiştirmiyor, çünkü sonuçta içtiğiniz bildiğiniz bir çorba ve yağ ile suyun ayrık olması önemli değil, zaten görsel referansınız bu şekilde oluşmuş.

Ancak yağ ile suyun ayrı ayrı var olmalarını her koşulda ve başka ortamlarda bu kadar kolay kabullenemiyorsunuz. Mesela, artık pek kimse evde mayonez yapmıyor ama çarşıdan aldığınız bir kavanoz mayonezdeki yağ ve limon suyunun da böyle katman katman görünmesi hoşunuza gider miydi? Hiç sanmıyorum. Böyle bir mayonezi satın bile almazsınız.

Başka şeylerde de geçerli bu dediğim ve pek çok üründe yağ ile suyun birbiriyle kaynaşmış, homojen bir halde olması önemli. Mayonezinizdeki yağ ve suyu bir bütün haline getiren, mayonezin içine katılan yumurta sarısı veya daha doğrusu, o yumurta sarısının içinde bulunan *lesitin* isimli madde. *Lesitin*, emülgatör görevini görüyor ve asla kaynaşmayan iki malzemeyi birbirine geçirerek tek bir malzeme haline getiriyor. Emülgatör prensibini çok sık kullandığımız bir başka üründe de görüyoruz; sabunumuz veya deterjanımız. Elimizdeki veya yıkadığımız şeydeki yağı, su ile beraber tek bir madde haline getirip yerinden çıkaran, dolayısıyla yıkanan malzemedeki fazlalığı yerinden oynatarak temizlenmemize sebep olan prensip, tıpkı mayonezimizin içindeki yağ ile suyu kaynaştıran emülgatör prensibi gibi bir şey.

Gerek terapötik, yani tedavi edici, gerekse bakım sağlayıcı özellikleri nedeniyle insanoğlu olarak binlerce yıldır krem ve merhemleri kullanıyoruz. Bugün için kullandığımız kremlerde bir sorun yok ve sürüyoruz, iki ovuşturunca o yağlı havası da gidiyor ama bu çok uzun yıllar, hatta yüzyıllar boyunca böyle değildi. Su ile yağ birbirine geçirilemediği için krem diye bilinen şeyler aslında su

katılmamış yağlardı ve bu yağ bazlı kremleri kullanan atalarımız ciltlerindeki bu yağlı katmana alışmışlardı. Bu yağlar ya nebati ya da hayvansal kökenli olurlardı ve zaman içinde de bozularak kremin kendisini işlevsiz hale getirirlerdi. Bırakın işlev yitirme durumunu bir kenara, o zamanki yağlılık haline bugün tahammül bile edemeyiz, hele ki gün içinde. Gün ve gece ayrımını şunun için söylüyorum; özellikle hanımların kullandığı gece kremleri ile gündüz kremlerini ayıran en önemli özellik, gece kremlerinin içerdikleri yağ miktarının fazla olmasıdır.

Atalarımızı bir kenara bırakalım ve günümüze gelelim. İçinde bol su olan ama bu suyun çorbamızın suyu gibi dibe çökmediği, yağının da gene çorbanın üzerindeki gibi göz göz gezinmediği yarı sıvı malzemeleri krem diye kullanıyoruz. Bu kremlerin sanki içlerinde hiç yağ kullanılmamış veya o kullanılan yağlar zaten kokusuzmuş gibi bir de farklı ve hoş kokuları var. Hatta bazen kremimizin kokusu o kadar yer ediyor ki beynimizde, bazı parfümlerin kokusunu bile "el kremi gibi kokuyor" diye tanımlayabiliyoruz. Oysa işin aslı elbette öyle değil; kremimizin içindeki aktif maddelerin kendilerine has kokuları var ve hem kimya bilgisi kullanılarak bu kokular nötralize edilmiş, hem de üstlerine hoş kokular iliştirilmiş durumda.

Krem gibi krem

Şimdi geriye yaslanalım ve çaydı, çorbaydı bir kenara bırakıp kremlerimiz bu hale nasıl geldiler, kısaca göz atalım. Hatta isterseniz daha kolay olsun diye örnek bir olay veya marka seçelim, onun üzerinden ilerleyelim ki hafiften içine girmekte olduğumuz bu ders havasından da biraz kurtulalım.

1882 yılında, Paul Beiersdorf diye bir eczacı muhterem, Almanya'nın Hamburg kentinde kendi soyadıyla, yani Beiersdorf ismiyle anılan bir şirket kuruyor. Esas ününü tıbbî plasterler üreterek yapıyor firma. Ancak zaman ilerledikçe ürün çeşitlemesine giderek çubuk şeklinde kullanılabilen –yani ruj gibi sürülebilen– bir dudak pomatı ve gene tıbbî özellikleri ön planda olan sabunlar

imal etmeye başlıyor. Bu ürünlerini sadece kendi ülkesinde değil, Avrupa'nın diğer yerlerinde de satıyor; müşterileri ise eczane ve klinikler. Bu nedenle zaten, özellikle tıp fakültelerinin yoğunlukta olduğu üniversite şehirlerine ihracat yapıyor. Kısacası sokaktaki tüketiciyle ilgisi yok ve tamamen tıbbî malzeme odaklı bir şirket Beiersdorf.

1890 yılında, yani kurulduktan sekiz yıl sonra Paul Beiersdorf, yaşadığı birtakım ailevî problemler nedeniyle şirketini 27 yaşında bir genç eczacı olan Oscar Troplowitz'e satıyor. Oscar Troplowitz'in şirketi satın alacak kadar parası yok ama daha büyük bir sermayesi, parası olan dostları var. Bu dostlarından birine, daha sonra kayınbiraderi olacak olan Gustav Mankiewicz'e giderek şirketi satın almak için gerekli parayı borç alıyor. Gustav Bey sadece borç vermekle kalmıyor, ortak da oluyor şirkete.

Oscar Troplowitz, son derece zeki, hem bilimsel konulara ilgisi ve yeteneği yüksek, hem de pazarlama konusunda "burnu koku alma özelliğine sahip" bir genç. Şirketi satın alır almaz, hemen diğer ülkelerdeki rakiplerinin ürünlerini inceliyor ve görüyor ki kendi yaptıkları plasterler ABD'de yapılanlar kadar iyi yapışma özelliğine sahip değil. Ancak şunu da fark ediyor ki ABD'de yapılan plasterler daha iyi yapışmalarına rağmen, cildi de tahriş ediyorlar ve Beiersdorf ürünlerinin de bu konuda bir avantajı var.

Oscar bu iki özelliği biraraya getirerek hem iyi yapışan, hem de cildi tahriş etmeyen, içi beyaz, dışı ten rengi bir plaster üretiyor ve ismini de "renksiz, rengi belli olmayan" anlamına gelecek şekilde *Leukoplast* koyuyor. Ürün, tıbbî çevrelerde memnuniyetle karşılanıyor, hatta ufak tefek yaraların bandajlanması gibi durumlarda kullanılmak üzere evsel kullanıma da giriyor. Ancak *Leukoplast*'ın tıbbî malzeme olmaktan çıkıp kendi kendine tedavi edici olma özelliğini de kazanarak *Hansaplast* ismini almasına ve bakkal dükkânlarında bile satılabilir hale gelmesine elbette daha yıllar var.

Troplowitz burada da durmuyor ve başka bir şey daha yapıyor. Diş hekiminin vermiş olduğu ve ağız içi enfeksiyonlarına iyi gelen bir reçeteyi kendi yapmış olduğu diş parlatma tozu ile birleştirerek

bir tübe koyuyor ve bu sayede de Almanya'nın ilk diş macununu üretmiş oluyor. Firmanın kurucusu olan ve kuruluştan kısa bir süre sonra hisselerini satan Paul Beiersdorf'un kişiliğine ithafen de, üretmiş olduğu diş macununa onun isminin baş harflerini vererek *Pebeco* diye markalıyor.

Pebeco diş macunu hem sahip oldukları eczane dağıtım ağı, hem de plaster satan tıbbî mümessiller vasıtasıyla pazara sunuluyor. Ayrıca evsel kullanımı teşvik için perakendeci konumundaki kişisel bakım dükkânlarına da satılıyor. Bu ürün aslında Troplowitz'in daha sonra bütün ürünleri için geçerli kılacağı pazarlama formülünün ilk örneği, çünkü tıbbî özellikler de ön plana çıkarılarak satışa sunulan bir kozmetik ürün oluyor. Yani hem ağız içinde antiseptik görevi yerine getiriyor, hem de dişleri beyazlatıyor. Bugün için bu iki unsurun birarada sunulmadığı bir diş macunu reklâmı görmemiz neredeyse imkânsız olduğuna göre Troplowitz'in iki işlevi biraraya getirmekteki başarısına herhalde şapka çıkartmamız lazım diye düşünüyorum.

Pebeco'nun satış başarısı üzerine Troplowitz başka tuvalet malzemeleri de üretmeye karar veriyor. Ama ne üretirse üretsin satış tekniği hiç değişmiyor, tıbbî fayda ile kozmetik özellik pazarlama çabalarında hep atbaşı gidiyor. İnsanların sağlık endişelerini paraya çevirmenin yolunu çok şık bir şekilde bulmuş diyebiliriz yani bu muhterem için.

"Hassas ve şiş dudaklar için"

Şirketin kurucusu Paul Beiersdorf'un ruj gibi sürülebilen bir dudak pomatı vardı, cilt kliniklerine satılan.

Bu dudak pomatını, 1909 yılında yeniden ele alıyor Oscar Troplowitz ve hem içeriğini hafifletiyor, hem de ona Latince "dudak" anlamına gelen *labium* kelimesi ile "güzel" anlamına gelen *bellus* kelimelerinin biraraya gelmesinden oluşan *Labello* ismini vererek sokaktaki insana sunuyor.

Soğuk havalarda dudakları çatlayanlar da *Labello*'nun vazgeçilmez müşterisi oluyorlar.

1909 yılından *Labello* tanıtım kartı: "Hassas ve şiş dudaklar için".

Demiştim, tıbbî sabunlar da Beiersdorf şirketinin ürün portföyünde yer almakta bütün bunlar olup biterken. Şirketin sabun çeşidine tıbbî satış noktalarının dışında, sokaktaki perakendecilerde de satılabilecek yeni bir ürün katıyor Oscar Bey. Bu yeni tuvalet sabununun rengi de bembeyaz ve bu nedenle de *Labello*'nun isminde kullanılan Latince kökenden isim bulma yöntemi devam ettirilerek *niveus* yani "kar" kelimesinden türetilen *nivea* (kar beyazı) ile vaftiz ediliyor.

Nivea sabununun satıldığı dükkânlar elbette sadece sabun satarak ayakta kalmıyorlar. O dükkânların raflarında çeşit çeşit ürünler var ve bunlardan bazıları da cilt bakım kremleri. Bu kremler ya ciltteki kuruluğu gidermek için ya da beslemek maksadıyla satılıyorlar ve teknik olarak yağların karışımı halindeler. Bu nedenle renkleri sarımsıdan başlayarak koyulaşıyor ve kokuları da ya terkiplerinde kullanılan yağların kokusunu taşıyor, ya da onları üreten

eczacıların keyfine göre içine birkaç damla gül veya lavanta özyağı falan damlatılıyor. Demem o ki, bu kremlerin hem kendileriyle özdeşleşmiş nevi şahıslarına münhasır bir parfüm kokuları yok, hem de cılk cılk yapışkan haldeler.

Bütün bunlar olurken bir yanda da 1911 yılında, Isaac Lifschütz isimli bir kimyager *eucerit* ismini verdiği bir emülgatör buluyor. *Eucerit*, *lanolin*'den üretilmiş, yani koyun yününün yağından elde edilmiş bir malzeme. İçinde bol, yani yüzde 30 kadar kolesterol barındıran bir *lanolin* alkolü. Alerjik değil ve aynı zamanda mucizevî bir şekilde suyun ve içine katılan yağın birbirine –tabir caizse– kaynaşmasına sebep oluyor. Yani ilk baştaki çorbamızı ve kaşığımızda tavuk suyunun üzerinde yüzen yağ gözeneklerini düşünürsek, *eucerit* katılmış ürünlerde böyle bir durum yok ve yağ da su da sanki tek bir maddeymiş gibi (homojen) görünüyorlar.

Troplowitz, plasterlerin ve yara bantlarının geliştirilmesinde çalışan dermatolog arkadaşı Paul Gersan Unna vasıtasıyla tanıştığı Lifschütz'den *eucerit*'in lisans hakkını alıyor ve hemen mevzuyu kaşımaya başlıyor. Amacı, eski yağlı kremler yerine çok daha seyrelmiş ve hafiflemiş, gün içinde bile kullanılabilecek, yapış yapış olmayan ama cildi gene besleyerek nemlendiren bir krem yapmak. Tabii, yağın bir kısmının yerine suyun dâhil olmasının mâliyet ve kârlılık üzerindeki etkisini ben söylemiyorum, siz düşünün. Formülün içine sitrik asit de dâhil ediliyor. Bildiğiniz gibi sitrik asit limonda bulunur ve hani olur a, meyve salatası falan yaptığınızda soyulmuş elmalar kararmasın diye üstlerine hafif limon sıkarsınız, işte sitrik asidin katılma sebebi de hem PH dengesini sağlamak, hem de ürünü, arada olursa da kullanıcıyı daha beyaz göstermek.

Bronzlaşmanın bu kadar revaçta olduğu bir dünyada bunu şimdi anlamamız belki imkânsız ama, bu işler olurken bronz değil, bilakis bembeyaz bir tenin moda olduğunu unutmayalım. Özellikle Orta Avrupa'da, yani Polonya falan gibi Yahudi nüfusun koyu ten rengiyle, Macaristan falan gibi yerlerde de Çingenelerin esmerlikleriyle pek makbul kabul edilmediği bir coğrafyanın tam kıyı başındaki Almanya'da beyazlanma elbette aranan bir özellik. İşin içindeki üç ismin, yani genç eczacı ve girişimci Oscar

Beiersdorf, Troplowitz ve Lifschütz.

Troplowitz, *eucerit*'in mucidi kimyager Isaac Lifschütz ve dermatolog Paul Unna'nın üçünün de Polonya asıllı Yahudiler olduğunu ve kendi toplumlarının kozmetik ihtiyaçlarını yakînen bildiklerini de aklımızdan çıkarmayalım.

Bu farkındalığın nasıl paraya tahvil edilebildiğinin bir başka örneğinin de yıllar sonra gene Polonya kökenli bir Yahudi olan Helena Rubinstein'ın (Chaya Rubinstein) aynı *eucerit* benzeri bir malzemeyi kullanarak "mucizevî" cilt kremi *Valaze* etrafında Avustralya'dan başlayarak dünyaya yayılan bir kozmetik imparatorluğu kurması olduğunu unutmayalım.

Şimdi hem beyazlatabilen, hem nemlendirebilen, hem de besleyebilen bir krem yaptığınızı düşünün. Bu özelliklere bir de ürünün kendisinin kar beyazı rengini ilave edin, eh bu ürüne daha önce sabunlara verdiğiniz *Nivea*, yani "kar beyazı" ismini vermezsiniz de neyi verirsiniz? Troplowitz de böyle düşünüyor ve *lanolin* türevi *eucerit* sayesinde bol sulandırılmış ama homojen görünümlü kremini *Nivea* ismiyle taçlandırıyor. *Nivea*'nın su içinde yağ bazlı bir krem olması bir devrim. Çok rahat kullanılıyor, ayrıca gece değil gündüz de sorunsuz olarak cilde uygulanabiliyor ve süreni yumuşacık yapıveriyor. Kısaca, cildi hem dış etkilerden koruyor, hem de bakımını yapıyor; yani Troplowitz'in felsefesine uygun bir şekilde hem tıbbî, hem de kozmetik özellikleri var. Ama özellikler bununla bitiyor mu? Hayır, elbette bitmiyor. Biz bitti demeden bitmez sevgili okur, merak etmeyin.

Demiştim, daha önce üretilen ve satılan yağ temelli kremler ya içlerindeki malzemeler gibi, ya da eczacının zevkine göre lavanta veya gülyağı takviyesiyle kokulandırılıyorlar. Bu nedenle kendilerine ya da markaya özel bir kokuları yok. *Nivea* için ise durum biraz değişik oluyor. Bir kere *lanolin*'i ne kadar seyreltirseniz seyreltin, kendine has hoş karşılanmayan bir kokusu var. İlk adım burada atılıyor ve o zamana kadar denenmeyen bir şey denenerek *lanolin* kokusu maskeleniyor.

Bu da onun üzerine ondan kuvvetli bir başka koku bindirerek değil, bilakis, *lanolin* kokusunu kremin parfümünün bir parçası olarak kullanmak suretiyle yapılıyor. Bu zekice hamleyle beraber burunlarımız tam anlamıyla ters köşeye yatırılmış oluyor. Buna ilave olarak gül ve limon notaları da kremin parfümlendirilmesi aşamasında işin içine dâhil ediliyor. Gül kokusuna yakın kokan bazı aldehitlerin yağlı kokusu kremin varlık sebebiyle örtüşünce yaklaşık 20 değişik içerik maddesiyle hazırlanmış bir "Nivea" parfümü ortaya çıkıyor ve bu parfüm ürünün ayrılmaz bir parçası oluyor.

1912 yılından *Nivea* krem ve sabun reklamı.

Almanya'nın o dönemde kimya alanındaki gelişmişliği malum. Kimya dediğimizde bu elbette koku kimyasını da kapsıyor. Bu nedenle bir çiçeğin kokusunu temsil eden pek çok kimyasal molekül hem ekonomik hem de dönem itibariyle yeni ve benzersiz olduklarından formülün içine giriyor. Müge, gül, menekşe, limon, lavanta ve hatta dip notalardaki hafif misk kokusu ile tam bir parfüm piramidi inşa ediliyor ve belli belirsiz olmaktan öte, üst, kalp ve dip notalarıyla kalıcı ve belirgin bir parfüm, hatta daha da iddialı söyleyelim, kompleks bir floral buket kokusu kremin neredeyse logosu kadar kuvvetli bir duyusal unsur haline geliveriyor.

Özetle *Nivea*'nın parfümünün, o dönem Paris'te satılan herhangi bir yüksek kalite parfümden hiçbir eksiği yok. Maskeleme tekniğinin de maskelenecek kokuyu toplam kokunun bir parçası halinc getirdiğini düşünürsek, *Nivea* kremi kokusu için belki bir mühendislik harikası bile diyebiliriz. Bu anlamda kozmetik ürünlerin parfümlendirilmesi alanında bir ilk olduğunu da söylemek yanlış olmaz *Nivea*'nın.

Pek az kişinin bir parfüm almaya bütçesinin elverdiği Cihan Harbi öncesi dönemde kitle pazarına sunulan *Nivea* sayesinde pek çok kadın sadece cildini korumak ve yumuşatmakla kalmıyor, aynı zamanda krem formunda bir parfümü de kullanıyor bu sayede. Gerçi *Nivea* reklamlarında hiçbir zaman bu duyusal pazarlama unsuruna değinmedi, ancak ürünün kokusuyla beraber bir bütün olarak değerlendirildiği de tartışılmaz bir gerçekti. Kadınlar *Nivea*'nın içinde yüzde 0,5 oranında yer bulan parfüme bayılıyor ve önce sarı-yeşil olan, daha sonra mavi beyaza dönüşen ambalajları patır patır satın alıyorlardı.

Kremin çok kısa bir süre sonra etkinliği farklı olan versiyonları da üretildi ve bunlarda da aynı parfüm, bazı notaları öne çıkarılarak kullanıldı. Yani imza aynıydı ama imzanın atıldığı kalem değişiyordu bu "yancı" ürünlerin kokulandırılmasında.

"Kokusu, *Nivea*'nın pazarlamasında aktif olarak kullanılmadı," demiştim. Neden? Çünkü aktif kullanım alanı doluydu ve orada yer yoktu. Pazarlama stratejisi olarak o zamanların tek etkin duyuru aracı olan poster reklâmlarında ressam Hans Rudi Erdt

Nivea ürün ambalajının tasarımındaki değişim. İlk iki örnek, sarı zemin üzerine yeşil. Mavi renk henüz ortada yok. 1911 yılında piyasaya sarı-yeşil bir ambalajda çıkmış, ondan 13 yıl sonra 1924'te ambalaj revize edilerek mavi-beyaza dönüşmüştür. Hafif font düzeltmeleri hariç hâlâ aynı görünümü korur. Elbette o maviyi de herhangi bir mavi renk diye düşünmeyin, çünkü o da *Ivocart NIVEA Blue B 65711* ismi verilen özel bir renk ve hem derinlikli bir renk olması, hem de maviliğine rağmen tazelik intibaı uyandırması açısından markanın konumlanmak istediği yere uygun tasarlanmış bir renk.

tarafından çizilen "*Nivea* Kadını" kullanılıyordu. Bu posterlerde de *Nivea* Kadını'nın hem sağlıklı, hem de feminen yönlerine dikkat çekiliyor, kadın tüketici kendini daha önce fark etmediği hoş bir kimlik altında buluyordu.

Kısa bir süre sonra gene bir başka Alman ressam, bu kez Sfenks öğesini de işin içine katarak kırılgan kadınlığa atak ve güvenli kadın imgesini ekleyiverdi. Bu sayede yavaş yavaş yükselmeye başlayan bağımsız kadın tipi, geleneksel değerleri de göz ardı etmeden ve dişiliğin kırılganlığından fazlaca da uzaklaşmadan küçücük mavi bir teneke kutu içinde ifade buluyordu.

Peki, zaman aktıkça neler oldu? Öncelikle 1933 yılına gelindiğinde işler biraz karmaşıklaştı, zira Almanya'da Nasyonal Sosyalist rüzgârlar esiyordu. Bu nedenle de yönetim kademesindeki tüm Yahudiler istifa ettirilerek yerlerine Aryan kültüre ve geçmişe sahip isimler getirildi. Bu "Aryanizasyon" işinde o kadar ki ileri gidildi ki, faşizmin vurucu gücü Wehrmacht (Alman ordusu) bile *Nivea*'nın müşterileri arasına girmekte beis görmedi. Her türlü cepheye gönderilen pek çok Wehrmacht askerinin sırt çantasında *Nivea* kâh yumuşatıcı olarak kullanılmak, kâh da tıraş kremi yerine

II. Dünya Savaşı'nda Alman askerlerinin sırt çantalarında bol kafeinli çikolata, müshil, kibrit, tütün vesair malzeme yanında "Aryanlaştırılmış" *Nivea*'nın ürünleri de yer alıyordu.

geçmek amacıyla yer aldı. Sadece krem değil, diş tozu vesair *Nivea* markalı ürün de, başta doğu cephesi olmak üzere Alman savaş makinesinin izinde yürüdü, hatta *Nivea* bir Almanlık sembolü haline bile geldi.

Elbette bu çok da kolay olmadı ve bu değişimler yaşanırken rakipler de elleri kolları bağlı beklemediler. Rakip firmalardan, mesela Lovana Kremleri'nin sahibi Queisser firması 1933 yılında "Yahudi cilt kremini kullanma!" temalı pek çok reklam yaparak *Nivea* ve Beiersdorf'u piyasadan elimine etmeye çalıştı. Bu dönem içinde Yahudi kökenli olmayan bir yönetim kurulu üyesi, Carl Claussen şirketin başına geçti ve 1950'lerin ortasına kadar da görevde kaldı. Tabii şirket yönetiminde yer alan Yahudi yöneticiler de ülke dışındaki şubelere dağılarak hem orada işlerle ilgilendiler, hem de Almanya içinde kendilerini bekleyen kâbustan paçayı kurtarmış oldular.

Efendim, piyasaya sunulduğu andan itibaren sadece ülkesi Almanya içinde değil, başka ülkelerde de satılan, yani küresel bir ürün haline gelmiş bir kremden bahsediyoruz. Bu durum gereği elbette pek çok ülkede de üretim ve pazarlama ofisleri bulunuyordu *Nivea*'nın. İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle beraber sular

Nivea'nın Malezya pazarında sattığı cilt rengini açıcı özelliği belirtilen ürünlerden bir örnek: "Daha açık renk ve sıkı bir cilde 14 günde sahip olun".

durulunca yurtdışındaki işletmelerde biraz karışıklık oldu. Farklı ülkelerde farklı isimlere kayıt edilmiş *Nivea* markaları uzunca bir uğraştan sonra toplanabilip, ancak 1997 yılında eksiksiz olarak asıl sahipleri olan Beiersdorf şirketinin bünyesine dönebildiler.

Nivea'nın ilk ortaya çıktığında atfedilen ten beyazlatma özelliği artık küresel bir pazarlama bileşeni değil. Ancak Malezya gibi doğal ten renginin koyu olduğu ve açık ten rengine özenilen yerel bazı pazarlarda hâlâ markaya ait ürünler beyazlatıcı özellikleriyle satılıyor ve bu nedenle de "ayrımcılık" bağlamında bayağı tepki çekiyor.

Evet, koku ve kişisel bakım tarihine geçmiş bir kokudan, ama bu kez sürülebilir bir parfümden değil, işlevsel bir ürünün parfümünden bahsettik. İnternette şöyle bir dolaştığımda, *Nivea* kokusunun bayağı hayranı olduğunu gördüm. Bu hayranların bir kısmı da *Nivea* kreminin kokusunu bazı ünlü parfümlere benzetmişler. Neler mi bunlar? Mesela Rochas/*Tocade*, Nina Ricci/*L'Air du Temps*, Nikos/*Sculpture*, Ellen Tracy/*Imagine*, Annick Goutal/*Eau de Charlotte*. Bu benzetmeleri ben yapmıyorum, sadece aktarıyorum. Elçiye zeval olmaz efendim.

Bu arada farkındayım, krem-mrem derken çok yumuşadınız, konuyu sertleştirelim gene.

Osmoloji ile Antropoloji Bi Gün...

Efendim osmolojilere bakacağız bu bölümde. Osmoloji, koku ve koku duygusu ile ilgili çalışmalar ve araştırmalar demek. Bu kelime aynı zamanda kokunun üretimi ve algısını da içeriyor. Tıpkı *olfactory* kelimesi gibi gündelik hayatımızda neredeyse hiç kullanmadığımız ve akademyanın eline bıraktığımız bir kelime. Kelimenin kapsamını bölümle ilgili biraz daha daraltırsak, konumuz osmolojik sınıflandırmalar, yani koku temelli sınıflandırma sistemleri ve günlük hayattaki yerleri.

Öyle bir toplumda yaşasaydık ki, zaman algımız çevredeki kokuların değişimine bağlı olsaydı. Yani ayların Mayıs değil de gül veya Haziran değil de hanımeli gibi isimleri olsaydı, takvimlerimiz de buna göre düzenlenseydi. Kokuyla mevsimi anlasaydınız ve güneşe değil kokuya göre günün hangi saatinde olduğunuzu çıkarsaydınız. Olur mu sizce böyle bir şey, yoksa ben gene saçmalıyor muyum dersiniz? Oluyor ve olmakta efendim. Dünyayı âşina olduğumuz kültürlerden ibaret kabul edip bütün algılarımızı ve odaklanmamızı bunun üzerine kurunca başka coğrafya ve kültürlerden bîhaber yaşıyoruz maalesef. Sonra da bu alışık olmadığımız yerler ve yaşam tarzlarıyla ilgili bize farklı ve ilginç gelen bir şey duyduğumuzda veya okuduğumuzda, aynı Oryantalistlerin bizimle ilgili benzer bir uyarıyla karşılaştırıldıklarında gözlerinin parlaması gibi bizim de gözlerimiz parlıyor. Kokunun kültürel tarihiyle ilgili birtakım kitapları karıştırırken hepsinde ortak olarak verilen birbirinin tıpatıp aynısı örnekleri görünce, itiraf edeyim benim gözlerim de öyle parlamıştı.

KOKUNUN ZAMANI, ZAMANIN KOKUSU

Andaman Takımadaları, Bengal Körfezi'nde, Burma açıklarında yer alıyor ve Hindistan'a bağlı bir bölge valiliği tarafından yönetiliyor. Bu adalar takımı yaklaşık iki yüz irili ufaklı adadan oluşuyor ve üzerinde yaklaşık 300 bin kişi yaşıyor. Ancak bu 300 bin kişinin 299 bini, anakaradan gelen Hindu, Tamil, Bengali veya Pencabilerden oluşurken, adanın gerçek yerlisi diyebileceğimiz kişilerin sayısı bin kişiyle sınırlı kalıyor.

Andamanlı denebilecek bu kısıtlı sayıdaki insan koyu renk cilde sahipler ve Jarawa veya Ongee gibi kabilelerden geliyorlar. Dışarıya son derece kapalı kültürler aslında bunlar ve tırnak içinde "medenîyeti" ellerinin tersiyle itmiş durumdalar. Ne cürettir bu değil mi? Ama öyle işte, belki de hâlâ ilkel güdülerine bağlı kalabildiklerinden ve zaman içinde asimile olamadıklarından bu reddetme olayını da en sert şekilde gerçekleştirebiliyorlar. Belki de bu reddedişi bu denli radikal kılan, yüzyıllar boyunca kendi halinde yaşayan takımadaların önce şanlı Britanya İmparatorluğu'nun sömürgesi olması, ardından da Güneşin Oğlu'nun, yani Japon İmparatorluğu'nun elinde ezilmesi.

Bir örnek vereyim: 1974 yılında antropolog Trilokinath Pandit ve beraberinde bir belgesel film ekibi bu yerlilerle iletişim kurmaya çalışıyor ve kıyıdaki kumsala kızarmış domuz, kap-kacak, orada bulunmayan birtakım meyveler ve bazı renkli plastik oyuncaklar gibi onları cezbedeceğini düşündükleri şeyler bırakıyorlar. Bekliyorlar, bekliyorlar, tık yok. Tam usanıp da geri dönmeye hamle ettiklerinde olan oluyor ve ekipte yer alan film yönetmeni uzaktan gelen bir yerli okuyla kaba etinden vuruluyor, âmiyane tabirle, poposundan şişliyorlar adamı. Böylesine kapalılar dış dünyayla ilişkiye ve kendilerine ait bir dünyaları, bu dünyanın içinde de bize tamamen uzak pek çok değişken var.

Andaman Adalarının yemyeşil bir doğası var. Ormanlarında birbiri ardına ağaçlar sıralanır ve sarmaşıklarla göğe uzanan yeşillikler pıtrak gibi çiçekler açarken, doğal olarak havada yeşilden ve

çiçeklerden kaynaklanan hissedilir ve karakteristik bir koku mevcut. Her çiçek aynı anda açmıyor elbette ve her ağacın yaprağı da aynı anda yeşermiyor. Birbirini zaman içinde takip eden bir doğal zaman çizelgesi ve bunun paralelinde kokusal bir döngü var.

26 bin yıldır o coğrafyada yaşayan Andaman Adalarının yerlileri, takvimlerini kokusal döngü üzerine inşa etmişler. Yıl kavramlarını bu kokusal döngünün tamamlanması, takvimlerini de döngü içindeki kokular oluşturuyor. Onlar için ayların, mevsimlerin isimleri o an açan çiçeğin adı neyse, o.

Adalılara göre bu kokular yaşamsal enerji anlamına geliyor ve bizâtihi kokunun kendisi güç kavramıyla eşanlamlı. Muska veya tılsımların gücü, kokusuyla tanımlanıyor. Buna bağlı olarak her mevsimin de içinde açan çiçeklerden oluşan bir kokusal gücü var. Mevsimler dönüp de havaya karışan koku kaynağı olan bitki ve çiçekler değiştikçe bir yıllık döngü içinde gerekli olan tüm güçlerin tamamlandığına inanıyorlar. Ormanın farklı meyvelerini yiyerek ve bu meyvelerin sebep olduğu kokuları içselleştirilerek onların enerjilerini bedenlerine aldıklarına inanıyorlar.

Bazen tek bir doğal gıda kaynağı da mevsimsel dönüşüm içinde bu farklı enerjileri barındırabiliyor ve bir ay verdiği enerjiyle ertesi ay verdiği enerji farklı olabiliyor. Nasıl olabiliyor bu derseniz, bal örneğini verebilirim. Çok tutulan bir ormansal ürün olan bal, arılar tarafından her mevsim farklılaşan çiçeklerden yapıldığı için kokusu ve aroması da aydan aya, mevsimden mevsime farklılık gösteriyor ve aynı madde farklı zamanlarda Andaman Adası yerlilerine farklı enerjiler verebiliyor. Yıl içindeki mevsimler değiştikçe, sadece bal yiyerek dahi olsa, zamanı farklı kokularla ve çok tatlı geçirdiklerini herhalde söyleyebiliriz bu yerlilerin.

Sözkonusu koku güçleri ormanın yaşamını düzenlemekle kalmıyor, aynı zamanda oradaki insanların hayat döngüsünü de etkiliyor. Ada kabilelerinden Ongeeli bir genç kız ilk âdet gördüğünde mesela, ona o anda açmakta olan en kokulu çiçeğin ismi veriliyor. Çünkü ilk âdet zamanı da tıpkı çiçeğin açılması gibi onun da açılma, yani üretkenliğe geçiş zamanıdır, inanışa göre. Çiçek ismi

Bal toplayan Ongee (Port Blair Antropoloji Müzesi koleksiyonu).

veriliyor da âdet bitince ismi değişip eskisine mi dönüyor gene genç kız? Hayır. Yeni çiçekli ismini uzun süre taşıyor. Ta ki ilk çocuğunu doğuruncaya veya bir başka deyişle ilk meyvesini verene kadar. İlk doğumdan (veya ilk meyveden) sonra ilk baştaki ismine dönebiliyor ancak bu genç hanımefendi.

Mis gibi sığır kokusu

Ağaçları "medenî insanlar" tarafından kesilerek ormanları tahrip edilen, yiyecek kaynakları ve hareket alanları kısıtlanan, sayıları da oldukça azalan Ongeeleri hayallerindeki yeşil coğrafyaların-

da bırakıp Bengal Körfezi'nden Afrika'ya geçelim, Etiyopya'ya. Ülkenin Kenya ve Sudan ile sınırında bulunan Turkana Gölü'nün hemen kuzeyinde yaşayan bir kabileye, Dassanetchlere gelelim. Dassanetchler görünümleri, örf ve âdetleri, ekonomileri, toplumsal hayatları, yani lisanları hariç her şeyleriyle komşuları Nyangatomlara çok benziyorlar.

Toplamda 24 bin kişiler ama kendi içlerinde sekiz ayrı kabileye bölünüyorlar. Bu sekiz kabilenin en küçüklerinden olan Orolar, bin kişilik nüfuslarıyla bütün Dassanetch topluluğunun kullandığı Kushite dilini de domine ediyor. Orolardan başka Eleleler, Inkabelolar, Inkorialar, Korolar, Naritchler, Randalar ve Rieleler; Dassanetchleri oluşturan diğer kabileler. Görüldüğü gibi çok homojen değiller aslında ve oldukça dağınıklar. Ortak noktaları; lisanları, yaşadıkları alan ve ritüelleri.

İlginç bir yaşam tarzları var. Hepsi balıktan nefret ediyor ve açlıktan ölme sınırına gelmedikçe Turkana Gölü'nün balıklarına dokunmuyorlar. En önemli ritüelleri, bir tür festival diyebileceğimiz Dimi. Dimi'ye kızı ergenlik çağına erişmiş babalar katılıyor ve altı hafta süresince adam başına on inekle otuz koyun veya keçiyi öldürmek zorundalar. Bu kanlı süreç içinde hepsi tabii ki en şık giysilerini giyiyor, kille katılaşmış saçlarına tüyler takıyor, omuzlarına leopar derisi şallar atıyor, yıllar önceki sünnet törenlerinde giydikleri etekleri giyiyor (kızlar da sünnet ediliyor Dassanetchlerde) ve ağaçtan yapılmış bir kalkanla fallusu sembolize eden bir sopa taşıyorlar. Festival sonunda belirlenen adette hayvan öldürmüşlerse, artık büyük insan veya âkıl insan sınıfına giriyorlar ve kabile politikasında etkili olmalarına izin veriliyor. Ergenlik çağına girmiş bir kızın, babası böyle "büyük insan" olamadıkça evlenebilme şansı pek yok gibi.

Bu sığır çobanı kabileler için sığır kokusundan güzel bir şey yok. Sığırın kokusu aynı zamanda sosyal statü ve doğurganlıkla da ilişkilendiriliyor. Erkekler ellerini bu hayvanların idrarıyla yıkayıp vücutlarına dışkılarını sürerken, kadınlar da hayvanın sütünden yapılmış tereyağını başlarına, omuzlarına ve göğüslerine sürünerek kendilerini daha çekici hale getiriyorlar.

Hemen burada bir parantez açalım: Bakın tereyağı diyorum, dışkı diyorum, idrar diyorum ve cinsel çekim diyorum. Bunlardan herhangi birini kokarak bizim aşina olduğumuz toplumlarda çekici olma şansı yok. Ama Dassanetchler hâlâ hayatını sürdüren bir kabile. O zaman hep söylediğimizi bir daha hatırlayalım: Evrensel olarak kötü veya iyi koku yoktur. Kültürel etmenler de dâhil olmak üzere pek çok şey bizim için iyi veya kötünün anlamını belirleyebilir. Parantezi kapattık.

Dassanetchlerde de Andamanlı Ongeeler gibi zaman kokuya bağlı olarak adlandırılıyor ve yaşanıyor. Coğrafyanın kurak yapısı nedeniyle Andamanlı Ongeeler gibi yılın her haftasında açan başka başka çiçekler yok, bu yüzden ayrımlar daha kısa ve kaba. Kuru mevsimin çürüme ve yanık kokusuyla yağmurlu mevsimin topraktan fışkıran bitkilerinin kokusu bu ana ayrımı oluşturuyor.

Bir Dassanetch yılı iki kuru ve iki ıslak mevsimden oluşuyor. Kuru mevsimlerde toprağı bir önceki sezonun kalıntılarından temizlemek için yakılan eski tarlaların keskin yanık kokusu hâkim oluyor havaya. Bu kuru mevsimlerde aynı zamanda ortada kalan tek tük meyvenin çürüyerek ölmesinden kaynaklanan bir koku daha karışıyor ortama. Bütün bu tatsız kokuların göğe yükselerek bulutlar tarafından emildiği varsayılıyor. Islak mevsimlerde de bulutlardaki birikim yağmur olarak yeryüzüne düşüyor ve yeni çim ve otların yetişmesine sebep olarak onların taze ve yeşil kokusunun havaya hâkim olmasını sağlıyor.

Dassanetch takviminde her kuru mevsimin ağır ve çürük kokusunu bir yaş mevsimin taze ıslak kokusu takip ediyor. Bir başka deyişle Dassanetchlerin zamansal döngüsü yok olmanın kokusunu takip eden yaratılmanın kokusundan oluşuyor. Her ne kadar yanma ve çürümenin kokusunu tatsız ve kötü olarak nitelendirseler de iyi veya kötü her mevsimin zıt karakterde bir başka mevsim tarafından takip edileceğini biliyor, yaşamın ve zamanın ritmi için hem iyi hem de kötü kokuların birarada yer alması gerektiğini kabulleniyorlar. Bütün bunları, olduğu gibi, eksisi ve

artısı ile kabul etmelerine rağmen kabul etmedikleri tek koku var; az önce söylediğim gibi, "Aman benden uzak olsun!" diye kaçtıkları balık kokusu.

Neden? Çünkü balık onlara göre doğanın döngülerinin dışında ve mevsim kavramı olmayan suyun içinde yaşamaktadır. Bu yüzden zaman ve doğayla bağını kuramadıkları balığın kokusunun Dassanetchlerin hayatında ve koku takvimlerinde yeri yok.

Yerin kokusu, kokunun yeri

Kokular nasıl zaman içinde var ve yok olarak değişim geçiriyorlarsa, aynı şekilde mekân veya coğrafya içinde de varolup değişebiliyorlar. Andaman Adalarında *jeru* isimli çiçek açtığında kokusu o kadar güçlü açığa çıkıyor ki bu kokudan uzaklaşmanın tek yolu deniz kenarına koşarak denizden gelen rüzgârlara burnunuzu teslim etmek. Böyle güçlü kokulu moleküller içeren çiçekler barındırıyor olması, Andaman Adasını "Kokular Adası" haline getiriyor.

Elbette adada mevcut tüm kokulara bir de denizden esen tuzlu kokuları da eklemek gerek. Ormanla deniz kokusu arasındaki bu tatlı çekişme ve çelişme, Andamanlıların yaşadıkları yerleri de kokuyla tanımlamalarına imkân sağlıyor. Kıyılardan içeri girildikçe elbette daha yerel ve farklı kokular; köylerin, hayvan topluluklarının, değişik bitki türlerinin kokuları ortaya çıkıyor. Bütün bu kokular birarada değerlendirildiğinde Andaman Adalarının kokusal kimliği veya kokusal alan adı da oluşmuş oluyor.

Mevsimlere ve atmosfer koşullarına bağlı olarak bu kokusal alan adı da ana karakteri aynı kalmasına rağmen belirgin değişimler gösterebiliyor. Kültürleri içinde kokuya verdikleri neredeyse ilahî önem nedeniyle kokuya bağlı yer algısına yaklaşımları, bizim bildiğimizden oldukça farklı. Yer onlar için sabit bir kavram değil, mevsimlere ve havaya göre değişen bir yerleşim alanı. Gerek bireysel olarak, gerekse kabileler halinde ikâmet için kapladıkları alanlar bizim anladığımız ölçülerde belirgin değil ve uzunluk ölçüleri

asla kullanılmıyor. Veya başka bir deyişle alan sınırlarını da koku belirliyor. Rüzgârın gücüne, domuz etinin kokusuna, sıcağa bağlı olarak alan genişleyebiliyor veya daralabiliyor.

Kokusal değişkenleri kontrol etmek konusuyla çok ilgililer. Bir anlamda da buna mecburlar, çünkü koku onlar için aynı zamanda diğer insanların yerlerini belirlemelerine izin veren ilahların kullanımında olan bir unsur. İlahlar veya ruhlarla dinsel törenler dışında ilişkiye girmek çok tehlikeli olabileceğinden, kaçınılması gereken bir şey olarak kabul ediliyor. Ruhlarla temastan kaçınma dönemlerinde kokusal alanlarının kokusunu azaltmak veya maskelemek için ellerinden geleni yapıyorlar. Tören zamanlarındaysa bunun tam tersi, mekân kokuları mümkün olduğunca açığa çıkarılıyor, kışkırtılıyor.

Bütün bu söylediklerim komik gelebilir ama inanın onlar için son derece mantıklı çözümler bu kokusal değişkenlere göre yaşamak. Sonuçta tropik bir ormandan bahsediyoruz ve sık bitki-ağaç dokusu içinde çoğu kez bir metre ötesini bile görmek kabil değil. Birbirine çok benzeyen yapraklar arasında görüş mesafeniz çoğalsa dahi oryantasyonunuz doğal olarak son derece zayıf. Eh, görme duyusunun üstüne bir çarpı çekersek o zaman geriye hangi duyu kalıyor size yön belirleme imkânını verecek, yaşam alanlarınızı belirleyecek ve ulaşımınızı sağlayacak?

Bu son söylediklerime açıklık getirmesi umuduyla, Yeni Gine'den bir yağmur ormanı tanımını size aktarmak istiyorum. Tanımı yapan Antropolog Gilbert Lewis şöyle diyor: "Genelde ormanda yürümek zor olmasa da, perspektif yok, açık görüş alanı yok. Bir arkadaşınız yapraklar, dallar, gölgeler ve ağaç gövdeleri arasında beş-altı metre ileride bile yürüse kolayca gözünüzden kaybolabilir. Işık çok az ve yeşil renkte. Hava oldukça basık ve bir koku var. Kımıldamayan hava içinde ve bayıltıcı kokular arasında onları takip ederek yürüyoruz."

Bir başka kültür, Yeni Gine'nin yerlileri ormanın kokusal ipuçlarına karşı aşırı derecede duyarlılar. Sepik Nehri'ndeki Umedalar mesela, koca bir orman içinde bir kamp ateşinin en silik kokusunu bile saptayabiliyorlar ve bu izi sürebiliyorlar. Batı'da mesafe kavra-

mının belirteci olarak görme duyusu varken, ormanda Umedaların yaptığı gibi bu duyunun yerine mesafeyi belirleyen koku algısı oluyor. Gözle görünmeyene ait bilginin burunlarından geleceğini biliyorlar ve hayatları da buna göre düzenlenmiş durumda. Unutmayalım ki bir burnumuz ama iki burun deliğimiz var ve bu iki burun deliği bize odaktaki kokunun yön ve yoğunluğu hakkında pek çok işaret verebiliyor.

Mekânı yaşamak ve anlamak üzerine kokunun kullanıldığı bir diğer örnek de Kolombiya'daki yağmur ormanlarında yaşayan Desanalar. Desanalara göre kabilenin yaşadığı alan *mahsa seriri* tarafından belirlenir. *Mahsa Seriri*, "kabile kokusu", "kabile duygusu" veya "sempati" anlamlarının hepsini barındıran bir deyim onların lisanında. Nasıl hayvanlar kendilerine ait alanları kokularıyla sınırlarında işaretleyerek çerçeveliyorlarsa, kabilenin yaşam alanı da orada yaşayan insanların bıraktıkları koku izi tarafından belirlenmiş durumda. Her kabilenin köyü kendine has bir koku salıyor havaya. Bu koku o köyün veya yerleşim merkezinin de karakteristik kokusu, kimliği oluyor. Hani şehirlerin girişinde olur ya, "bilmem ne şehri, nüfus şu kadar, rakım bu" falan gibi ama görsel değil kokusal tabela olarak düşünebilirsiniz söylediğimi. Bu koku, orada o an insan olmasa bile mevcut; yani alana, mekâna ait bir koku. Desanalar da ormanda başka yönlere yürürken havayı koklayarak o an geçtikleri yerin neresi olduğunu ve nereye daha ne kadar yolları kaldığını bu kokusal yer imleri vasıtasıyla buluyorlar. Bu arada, muhtemelen artık sizi şaşırtmayacak ama Desanalar kendilerini Desana diye adlandırmıyorlar zaten. Onlara göre hepsi birer *wira*. *Wira* "koklayan insan" demek. Kokuya yükledikleri bilgi verici, yön ve yol gösterici anlamı da yücelten bir isim elbette bu.

Onlara göre ormanın her bölgesinin, açık alan veya ormanın derinleri olması fark etmeden yerleşim bölgelerinde olduğu gibi karakteristik kokusu var. Bölgelerin kokuları aynı zamanda o bölgelerde yaşayan hayvanların vücut kokularını da etkiliyor ve belirleyicisi oluyor. Yani ormanın derinliğinde yaşayan bir jaguar yoğun misk gibi ağır bir kokuya sahip olabilirken daha açık alanlarda yaşayan hayvanların kokuları daha taze ve hoş oluyor,

zira açık alanlar onların kokularını da bu yönde etkiliyor. Bu hayvanlar da hareket edip yer değiştirdikçe ya da kendi kokusal alanlarından uzaklaştıkça, peşlerinde vücut kokularından bir iz bırakıyorlar. Bunlara "rüzgâr ilmekleri" deniyor. Böylece kendi yerleşik mekânlarına doğru fasulye tanesi bırakır gibi izler bırakmış oluyorlar.

Az önce anlattığım bütün örneklerdeki yer ve zamanı kokuyla temellendirmek, aynı zamanda insan, hayvan ve bitkileri kokuya bağlı adlandırmaktan geçiyor. Bir şeyi adlandırmak aynı zamanda onu sınıflamak anlamına da gelebilir. En azında direkt olarak böyle değilse de bunu da içerir. Desana örneğine bakalım tekrar: Desanalar avcı bir topluluk. Dolayısıyla vücut kokularının bir kısmı kalıtımsal, bir kısmı ise avlayarak yediklerinden oluşan bir karaktere sahip. Komşuları olan Tapuyalar ise balık avcılığıyla geçindiklerinden onların vücut kokularında balık notaları hâkim. Hemen Tapuyaların yanıbaşındaki Tukanolar ise ziraatçi ve doğal olarak onların kokuları da tarlada yetiştirdikleri kökler, sebzeler ve bitki soğanlarından kaynaklanıyor.

Şimdi tabii siz rahat rahat okuyorsunuz bu satırları ve Desanaların öküz dışkısı kokmasından veya Tapuyaların balık kokmasından bahsedilince bir ihtimal biraz burun kıvırıyorsunuz. Belki aklınıza ırksal olarak kimliğe yerleşmiş başka kokular geliyor. Hani mesela Hintlilerin o köri baharatıyla karışık bol safranlı kokusu falan. Hepinizin değilse bile muhtemelen pek çoğunuzun aklına eminim bizim de bazılarına rahatsız edici koktuğumuz gelmiyordur, değil mi?

Herkes kötü kokabilecek veya herkesin kokusu kötü olarak adlandırılabilecek, ama biz şehirli beyazlar dünyanın merkezindeyiz ya, biz hep "normal" kokacağız ve bizim kokumuz bütün sistemin koku parametrelerinin merkezinde yer alacak. Kusura bakmayın ama bir taraflarıyla gülerler buna.

İngilizlerin hâkim olduğu dönemde Mumbai'de (Bombay) göreve atanan bir İngiliz askerî doktor, yerel İngiliz sosyetesine daha etkileyici ve önemli görünmek için bir plan yapıyor. Pazar günleri kilisedeki ayine Hintli uşağını da götürüyor. Uşak hep kapının

Oralardan Buralara, Yolda Biraz Değişerek...

Kayan kabilelerinde kadınlar kendilerini beden ve giysileri üzerinden tanımlamaya özen gösteriyorlar. Taktıkları halkaların ise güzellikle özdeşleşen kültürel kimliklerinin bir belirteci olduğunu ifade ediyorlar. Sadece boyunlarına değil, kollarına ve bacaklarına da halka takıyorlar ama elbette en belirgin ve gözlenebilir olanlar boyun kısmındakiler oluyor.

Kayan Lawhi kızlarına şamanların ritüelleri ve uzun hazırlık merasimlerinin ardından beş yaşlarındayken halkalar takılmaya başlıyorlar ve birkaç yılda bir yeni halkalar ilave ediliyor. Sanılanın aksine bu halka boyunluklar boynu yukarı doğru uzatmıyor, bilakis omuzlara ve köprücük kemiğine aşağıya doğru baskı yaparak akıl almaz derecede uzun boyun görüntüsünü veriyorlar. Hatta turistler Kayan kadınlarını uzun boyunlarından mülhem "zürafa kadın" olarak adlandırıyorlar.

Antropologların bu boyunlukların takılma nedenleri konusunda birden fazla önermesi var. Bir kısmı kadınlardaki boyunlukların diğer kabilelere itici geldiğini, kadınların da bu nedenle boyunlukları köle tüccarlarının eline

Solda bir Kayan Lawhi kadınını, sağda ise J'Adore şişesini görüyoruz.

düşmekten kurtulma aracı olarak kullandıklarını söylüyor. Bir kısım antropolog ise boyunlukların cinsler arası ayrımı (eşey ayrılığı/*sexual dimorphism*) abartıp kadınsılığı öne çıkararak karşı cinse yönelik çekim sağlama amacına hizmet ettiğini iddia ediyorlar. Köle ticaretinin olmadığı bu devirde, azalmasına rağmen hâlâ devam eden bu âdet için bana ikinci önerme, yani kendini erkeğe beğendirme çabası daha mantıklı bir açıklama gibi geliyor. Zira bu ızdırap verici uygulama, belki çok uzak bir benzetme olacak ama, küçük ayağın makbul addedilmesinden sebep Çin'de kız çocuklarına çok küçük yaşta uygulanan ayak bağlama olayını (işkencesini!) çağrıştırmıyor değil.

Tarih boyunca kolonyalist eğilimleri genel olarak ticarî hayat içinde, özel olarak parfüm ve kokulu ürünlerin isim, ambalaj ve reklamlarında çokça gördük. Yakın dönemden bir örnek olarak ise Christian Dior'un *J'Adore* isimli parfümü için 1999 yılında Hervé Van Der Straeten tarafından tasarlanan şişeyi verebiliriz. Bu şişenin ilham kaynağı Myanmar'daki (Burma) pirinç halka boyunluk takan Kayan Lawhi (Padaung) kadınlarıydı.

dışında duruyor ve ayinin bir yerinde kiliseye dalıp doktoru sözde acil bir durum için dışarı çağırıyor. Böylece doktor da çevresindeki diğer İngilizlerin gözünde hep önemli ve her an, Pazar ayininde bile ihtiyaç duyulan adam olarak değerlendiriliyor.

Bir gün bu centilmen İngilizimiz, bir politik toplantıya katılmak üzere şehrin daha uzak bir bölgesine gidiyor. Tabii pek ayak basmadığı bu yerli bölgesine giderken kendisine rehberlik etmesi, gerekirse tercüman olması için uşağını da yanına alıyor. Vakit hemen öğleden sonra ve hava da pek bir sıcak. Toplantı öncesi Hintlilerle dolu holde beklerken ortamın kokusu centilmen doktorumuzun pek de kolay kabullenebileceği bir koku olmaktan çıkıyor. Çıkar tabii, sıcak, baharat, beslenme ve temizlenme alışkanlıklarındaki farklılıklar, vesaire, vesaire. Yaklaşık yarım saat sonra doktor dayanamayıp kendini dışarı atıyor ve nefes nefese "Oh be, dünya varmış! On dakika daha kalsam kokudan bayılacaktım!" diye feveran ediyor. Hintli uşak da durur mu, yapıştırıyor cevabı: "Ah sahip, şimdi her Pazar sizi kiliseden çağırmak için içeri girdiğimde benim de sizlerin kokusu yüzünden neler çektiğimi inşallah anlamışsındır!"

Evet, unutmayalım ki her hikâyenin en az iki tarafı, ne kadar ince kesilirse kesilsin her elma diliminin de iki yüzü var.

"Valar Morghulis" - "Herkes ölmelidir"

Ağır ve tatsız bir konuya gireceğiz sevgili okur. Bu nedenle eğer müsaadeniz olursa yumuşak bir giriş yapalım ve tatsızlığının önüne geçmek için önce konuyu "marine" edip biraz lezzetlendirelim. Evet, bunu sağlamak için de mesela müzikten bahsetsek biraz, sanki hiç fena olmaz.

Efendim, bu kitaba ilgi gösterdiğinize göre muhtemelen diğer duyularınızı önemsiyorsunuzdur ve işitme duyumuzu besleyen en keyifli uyarılardan biri olan müzik de ilgi alanınızdadır. Müziği gençler artık telefonlarına taktıkları kulaklıklarla hareket halindeyken dinliyorlar. Hatta bunun için çeşit çeşit kulaklık çıkmış piyasaya ve bazıları akıl almaz paralara satılabiliyor. Ben bu dinleme şekline pek alışamadım. Masa başındayken bilgisayardan mp3 dinliyorum ama gençliğimde hayatımızda plak denilen bir olgu vardı ve müziği dinlemeye başlamadan önce her biri ayrı tasarım harikası olan plak kapaklarını elimize alır, hem çalanları hem prodüksiyon ekibini inceler, kullanılan görsel imgeleri de hayranlıkla seyrederdik. Plağın son dönemlerinde kasetler, sonrasında da CD'ler girdi hayatımıza. Benden önce makaralı teyp ve gramofon varmış ama bunlara gücü yetmeyenler de henüz televizyonun girmediği evlerde kulaklarını radyolarının hoparlörlerine yapıştırır dinlerlermiş.

Peki, merak ediyor musunuz hiç, radyonun da olmadığı dönemlerde müzik nasıl yer alırdı insan hayatının içinde? O dönemde vasat bir ademseniz elbette şenlik, panayır, açıkhava eğlencesi falan beklemeniz lazım. Dinî müzik yapılan yerleri hariç tutarsak, bir diğer seçenek de müzik yapılan bir meclise davetli olacaksınız

ki kulaklarınızın pası silinsin. Bu pek çok kültürde böyle olurken, Avrupalı seçkin ve zengin aileler için bir seçenek daha var. Madem müziği çalacak alet yok, o zaman kendi müzisyenlerimizi besleyelim diyen bu asil muhteremler muhtelif bestekâr ve icracıyı maaşa bağlar ve keyiflerince canlı canlı müzik dinlerlermiş. Onlar hallerinden memnun, geçim derdi yaşamayan müzisyenler de. Bildiğimiz pek çok ünlü besteci de aslında böyle bir ailenin yanına kapılanarak yapmışlar bestelerini.

Bunlardan biri de Franz Joseph Haydn. Babası halk müziği düşkünü olan bu 1732 doğumlu muhterem doğduğundan beri aynı babası gibi müziğe meraklıymış ve altı yaşındayken kilise korosuna yollanmış. Koro sadece kilisede müzik icra etmekle yetinmiyor, seçkinlerin konutlarına da gidip konserler veriyormuş. Ne var ki Haydn ergenleşip de sesi çatallanmaya başlayınca "Karga gibi ses çıkarıyor bu çocuk, koroyu da bozuyor," diye şikâyetler gelmeye başlamış. Biraz da haşarılık olunca serde, sanki sesinin çatallanması yetmiyormuş gibi koro şefinin peruğunun atkuyruğunu falan çekivermiş bir konser sırasında. Dımdızlak kafayla kalan şef de durur mu, yapıştırmış hemen sopayı Haydn'a ve akabinde de basıp tekmeyi atmış sokağa muhteremi.

Atılmış ama yılmamış, devam etmiş müzik üzerine çalışmaya Haydn. Önce bağımsız müzisyen olmaya, üç kuruşa orada burada çalmaya, hatta müzik dersi falan vermeye yeltenmiş ama, ı-ıh, olmamış. Bir tesadüf eseri operalarıyla bilinen ve Farinelli'nin de hocası olan ünlü müzisyen Nicola Porpora'nın yanında vale olarak işe girince, hayatında daha sonra "Müziğin temellerini öğrendiğim dönemdi," dediği dönem başlamış. Uzatmayayım, çok yetenekli bir genç olduğundan yavaş yavaş ünlenmeye başlamış. Porpora'nın yanından ayrılıp önce Kont Morzin'in yanına işe girmiş, Morzinlerin işleri kötü gitmeye başlayıp paraları azalınca da Esterházy ailesinin yanına *kapellmeister,* yani bir nevi müzikçalar olarak kapılanmış.

Çok şey değiştirmiş müzik dünyasında, mesela senfoni denilen türün başlatıcısı olmuş. Senfoninin en bilindik isimlerinden Ludwig van Beethoven da zaten Haydn'ın öğrencilerinden biri. Keza aynı dönemin ünlü isimleri, mesela arkadaşı ve gene öğrenci-

si Mozart, ayrıca Schubert, Brahms gibi isimler hem ilham almış, hem de pek çok şey öğrenmişler Haydn'dan. Her ne kadar bu türlerden bahsedildiğinde sokaktaki insanın aklına belki öğrencisi veya takipçisi olan bu daha ünlü isimler geliyor olsa da senfoni ve yaylı sazlar dörtlüsü akımlarının babası Haydn'dır.

Senfoni, barok dönemin sonlarında ortaya çıkan ve yapısal farklılıklar gösteren bir klasik müzik türü. Birden fazla icracısı olan her çalgının kendine ait bir görevi var ve hepsi aynı anda icra edilmiyor ama toplamda ahenkli bir birliktelik sergiliyorlar. Zaten isim de *syn* (beraber) ve *phonia* (ses) kelimelerinden oluşuyor. Genelde "hızlı – en yavaş – yavaş – coşkulu final" şeklinde özetleyebileceğimiz dört bölümden oluşan ve ortalama 30 dakika süren senfonik eserlerde tempo ne olursa olsun baştan sona sâdık kalınan bir tema var ve dönüp dolaşıp çalınan bu tema da dinleyicinin belleğinde güçlü bir iz bırakıyor konser sonunda.

"Peki madem, gidiyoruz..."

Haydn hayatı boyunca yüzden fazla senfoni besteliyor. Tematik senfonilerinden en ilginciyse 1772 yılında bestelediği *45. Senfoni* veya diğer adıyla *Veda Senfonisi*. Senfoninin yazıldığı sırada patron, yani Kont Nikolaus Esterházy bütün müzisyenlerle beraber yazlık sarayında İkâmet etmekte. Ancak bu İkâmet gereğinden uzun sürünce müzisyenler de huzursuzlanmaya başlıyorlar. "Kış geldi, ailemizin yanına gidek. Hem karıyı, çocuğu görek, hem de iki tarhana kırak" falan diye söylenmeye başlıyorlar ama bu söylenmeler tabii ki sadece kendi aralarında ve kimsenin de çıkıp bu durumu patrona dillendirebilecek cesareti yok.

Patrona dillendiremiyorlar ama Allah'tan kapı gibi *kapellmeister*leri Haydn var, çıkıp ona anlatıyorlar dertlerini. Haydn ne yapmalı ne etmeli diye düşünüyor ve patrona bu sorunu direkt aktarmaktansa diplomatik bir müzikal dil kullanmayı tercih ediyor ve talebini, yazmakta olduğu *45. Senfoni*'nin içine yerleştiriyor.

Nasıl mı? Şöyle ki, senfoninin final bölümünde partisyonları sonlandıkça müzisyenler notaları aydınlatan mumlarını söndürüp yavaş yavaş ve teker teker sahneyi terk ediyorlar. Sonunda sahnede sadece birini Haydn'ın bizzat kendisinin çaldığı, sesi azaltılmış iki keman kalıyor ve eser bitiyor.

Esterházy Bey de anlayışlı adammış, müzisyenlerin konser performansı sırasında sahneden ufak ufak tüymelerinden alıyor hemen mesajı ve sevgili müzisyenlerini daha fazla mağdur etmemek için hemen ertesi gün Eisenstadt'taki kışlık konuta geçiş emrini veriyor.

Haydn'ın ünlü eserlerinden biri de *63. Senfoni* (1779). Senfoni aslında Charles Simon Favart'ın *Üç Sultan* (*Les Trois Sultanes*) isimli oyunu için yazılmış bir bölümün genişletilmesi ve geliştirilmesi sonucu ortaya çıkıyor. Oyun, 1777 yılında Haydn'ın patronu Esterházy Bey'in konağında sergileniyor (adam televizyon yok diye kendine tiyatro da yapmış ya!) ve Haydn da görev tanımı gereği oyuna lazım olan müziğin yazım ve icrasından sorumlu. Yazdığı müzik çok ünlenip Avrupa'nın çeşitli yerlerinde çalınmaya başlayınca, "Ben bunun üstüne gider, kendime de ekmek çıkarırım," diye düşünüyor ve içinden aldığı bir temayı genişleterek koca bir senfoniye dönüştürüyor.

İyi de, oyun ve müzik ne hakkında? Efendim, oyun ve müzik kısaca Roxelana diye bilinen Alexandra Anastasia Lisowska isimli hanımefendi hakkında. "Kim bu kadın ya?" demeyin hemen, tanıyorsunuz muhterem hanımefendiyi ama bu ismiyle değil, Hürrem Sultan ismiyle tanıyorsunuz. Yalnız Hürrem'i değil, elbette kocasını da tanıyorsunuz.

Hürrem'in Tiziano Vecellio (Titian) tarafından 1500'lü yıllarda yapılmış tablosu. Hem içeride hem dışarıda Hürrem'in Süleyman'ı büyü aracılığıyla etkisi altına aldığına inanılıyordu. O kadar ki, 1554 yılında Avusturya Elçisi Busbek, raporunda Hürrem'in birtakım kadınlardan temin ettiği sırtlan kemiklerini kaynatarak yaptığı çok güçlü afrodizyak etkili bir iksirden bahsediyor. Elçi çok istemesine, dil dökmesine rağmen bu kadınlardan ne kemikleri ne de iksirin formülünü alabilmiş, zira sadece hanımefendiye mahsusmuş.

Roxelana'nın doğum yeri tartışmalı. Polonya mı, Ukrayna mı olduğu bilinmiyor ve her ikisi için de muhtelif ve kendince kuvvetli iddialar var. Gerçi bahsettiğim ülkeler de tarih içinde o kadar birbirine geçişken ve belirsiz sınırlara sahip olmuşlar ki, belki de doğum yerini es geçip önce küçük yaşta esir alınıp Kırım'a götürüldüğünden, oradan Osmanlı Sarayı'na getirildiğinden bahsetmek daha kolay olacak.

Çok zeki, aynı zamanda kızıl saçları ve yeşil gözleriyle çok da güzel bir kadın oluyor büyüyünce Roxelana ve hemen sultanın ilgisini çekiyor tabii ki. Bu ilgi de öyle bir boyuta varıyor ki İkinci Kadın'lığa kadar yükseliyor sarayda. Birinci Kadın? O makam sadece valide sultanlara ait, sevgili okur.

Hemen olmuyor tabii bunlar, çocuk doğuruyor, dolayısıyla *haseki* unvanını taşımaya layık görülüyor. Sultanın gittikçe artan ilgisini fark edince, din değiştirmek istediğini beyan ediyor. Müslüman oluyor ve sultan yanına yanaştığında bu kez de "Nikâh olmadan beraber olmamız câiz değil," diyerek nikâhlatıyor kendini.

Ukrayna'da Lwów'un (Lviv) 70 km. güneydoğusunda bir kent olan Rohatyn'de Hürrem (Roxelana) adına yapılan anıt.

Nikâhlanmasıyla ve saraydaki düğünle beraber de *haseki* olmaktan *Haseki Sultan* olmaya terfi ediyor. Ankara Savaşı'ndan (1402) sonra sultanların eşleriyle evlenmeme geleneğini kıran ilk Osmanlı Hanedanı evliliği de Süleyman'la Hürrem'in arasındaki dinî/resmî nikah oluyor böylece.

Entrikaları, girdiği güç mücadeleleri, kıvrak zekâ oyunları ve acımasızlığıyla ilgili konulardan bahsetmeyeceğim, zaten üzerine kitaplar yazıldı, diziler çekildi bu muhterem hanımefendinin.

Hürrem'in kocası, bizim "Kanunî", yabancıların ise "Muhteşem Süleyman" veya "*Grand Turc*/Büyük Türk" diye isimlendirdikleri I. Süleyman, 1495 yılında Yavuz Sultan Selim'in oğlu olarak dünyaya geliyor. Süleyman, 16 yaşındayken babası tarafından bazı vilayetlerin idaresine memur ediliyor ve devlet idaresinde tecrübe kazanmaya başlıyor. Hiç kardeşi yok, bu nedenle herhangi bir saray içi yaşamsal tehdit yaşamadan ve iktidar mücadelesine girmeden 25 yaşında babası ölünce tahta geçiyor.

Kanunî, kanunî midir?

Kanunî'ye "kanunî" denmesinin sebebi habire kanun çıkarması falan değil, bilakis daha çok eskiden varolan, ancak pratikte pek uygulanmayan kanunları düzenleyerek sıkı bir şekilde uygulamaya koymuş olması.

Kendi çıkardığı kanunlarda ise öncelik İslam Hukuku'na uygunluk olmasına rağmen toplumun genelinin yaşam tarzı da göz önünde bulunduruluyor. Mesela içki veya domuz eti gibi bazı haram malzemeyi toptan yasaklamak yerine Müslüman olmayanların kullanımında bunları vergilendirmek (resm-i şire, resm-i hınzır) yoluna gitmesi gibi uygulamaları da var.

Şeyhülislam Zenbilli Ali Efendi mesela, buna çok kızıyor ve "Hi lâfı şerîat kanunları Avrupa'dan getirdiğin cihetle, İstanbul'a öyle bir pisledin ki, o getirdiğin suların cümlesi üzerinden akıp geçse, yüz senede temizleyemez," diye feverân ediyor.

Bu yüzden sonunda Batılılaşmaya varan dönemin hukukî yapısının aslında onun zamanında başladığı belirtilerek hâlâ belli kesimlerden eleştiri topluyor.

İktidara geçer geçmez halk tarafından hoş karşılanan bir dizi harekette bulunuyor. Bir kısım köleyi serbest bırakıyor, yüksek

devlet memurlarına hediyeler veriyor, vesaire. Hatta özgürlüğüne kavuşamamış köleler için okul falan inşasına başlıyor. Babasının acımasız hükümranlığıyla geçen yıllardan sonra bu tip davranışlar Avrupalıların gözünde önceleri "Aslan öldü, yerine kuzu geçti" diye değerlendiriliyor. Gerçekten de, her ne kadar bizim tarih kitapları Kanunî Sultan Süleyman'ı imparatorluğun en geniş sınırlara ulaştığı dönemin hükümdarı olarak tanımlasa ve savaşçı kişiliğini öne çıkarsa da, hat sanatı, ebru, çini tezyînatı, şiir, edebiyat ve özellikle Mimar Sinan'ı da yanına alarak mimarî alanda yaptığı pek çok yenilik var sultanın. Hat ustası Ahmet Karahisarî ya da diğer ustalardan Kara Memi dönemin önde gelen zanaatkârlarından. Ayrıca zaten televizyondaki diziden de hatırlarsınız, padişahın kendisi de şiir yazıyor.

Süleymaniye ve Selimiye camileri, dönemden bugüne kalan en bilindik mimarî eserler. Vitrindeki bu şah eserlerin yanı sıra irili ufaklı pek çok mimarî imzası var Kanunî döneminin Osmanlı tarihinde. Vakfiyeler, kervansaraylar, hamamlar, aşevleri, medreseler, Kudüs veya Mekke ve Medine gibi İslam'ın kutsal mekânlarında onarılan pek çok tarihî anıt sayılabilir.

Şiir yazıyor, mimarîye meraklı falan diye gevşemeyelim, sonuçta adam adı üstünde, imparator. İmparatorlukların da neredeyse istisnasız olarak her fırsatta genişlemek zorunda olmak gibi bir paradoksları var. Yani yeni coğrafyalara sefer yapacaksınız, kas esnetir gibi sınırlarınızı esnetecek ve yeni topraklar, yeni zenginlikler katacaksınız başında olduğunuz devlete. Sabit durursanız, sizin başkasına yapmadığınızı başkası size yapar ve toprağınızı, gücünüzü kaybedersiniz.

Kanunî'nin bu bağlamda ilk askerî seferi de Tuna Nehri ile Sava Nehri'nin buluşma noktasında ve hâlihazırda Macarların elinde stratejik bir nokta olan Belgrad'ı (Macarca ismiyle Nándorfehérvár'ı) ele geçirmesi. Hem sefere oldukça hazırlıklı çıkan, hem de donanmadaki takviyelerin (Tuna yoluyla gelen) katılımıyla iyice güçlenen ve kalabalıklaşan Osmanlı ordusu kaleyi savunan ve çok da kuvvetli olmayan askerî gücü 28 gün gibi kısa bir sürede alt ederek şehre giriyor.

Şehirde yaşayan Macarlar dışında kalan Sırp kökenli Ortodoks ahalinin de bir kısmı Yedikule'ye, bir kısmı Çatalca Yarımadası'nın doğu ucundaki ormanlık alanda oluşturulan köye getirilip yerleştiriliyorlar. Bu yüzden de zaten o köy Belgrad Köyü, içinde yer aldığı orman da, tahmin edeceksiniz, Belgrad Ormanı ismini alıyor.

Neticede "beyaz kent"

Biz "Belgrad" diyoruz ama kentin sakinleri "Beograd" diye isimlendiriyorlar yaşadıkları yeri. Bu farklılık tamamen Slav dillerinin birbirinden ayrılıklarıyla ilgili. Kentin ismi aslında "beyaz kent" anlamına geliyor. Gelin görün ki bazı Slav dillerinde beyaz kelimesi *bjel*, bazılarında ise *beo* diye geçiyor.

İkinci şekilde telaffuz edenlerin dünya üzerindeki nüfusu aslında çok daha az ama tesadüfen Sırplar da Hırvatlar da bu azınlıklardan. Dolayısıyla şehrin ismi Sırpça ve Hırvatça'da *Beograd*, onun dışındaki Slav dillerinde, mesela Rusça, Lehçe, Ukraynaca'da *Belgrad* olarak telaffuz ediliyor.

Bizim neden Belgrad dediğimiz de kimin söylemini referans aldığımızla (veya kimin söylemini referans alanı referans aldığımızla) ilgili bir durum.

Belgrad'a sahip olabilmenin verdiği gazla Süleyman, bu kez yönünü Rodos'a çeviriyor. Rodos'un ele geçirilmesi asla Belgrad kadar kolay olmuyor elbette ve aylar süren çatışmalar sonucunda ordunun top üstünlüğünü yoğun şekilde kullanarak Rodos Şövalyelerini alt ediyor. Kendinden önceki padişahların denediği ama başaramadığı bu iki hamleden başarıyla çıkması, öncelikle Avrupalılar tarafından kendisini tanımlamakta kullanılan "kuzu" sıfatının bir daha kullanılmamak üzere tarihe gömülmesine sebep oluyor.

"Top üstünlüğü" demiştim, bu aslında Süleyman'ın bilinçli bir tercihi ve onun döneminde yüzlerce, binlerce top döktürülerek ordunun ateş gücü arttırılıyor. Belki biraz şansın da yardımıyla Viyana Kuşatması dışında zaten pek bir olumsuz askerî hamlesi yok sultanın. Ancak hem ordunun topların ateş gücüne fazlaca bağlı olması, hem Yeniçerilerin, yani aktif piyade personeli sayısının çok fazla arttırılması, beraberinde pek de dile getirilmeyen iki sorunu getiriyor.

İlki; oldukça güçlü bir malî yapı devralmasına rağmen Süleyman sefer masraflarını karşılamak için hep yeni sefer yapmak zorunda, zira kalabalık ordu sakin durduğunda fazla beslenemediğinden huzursuz oluyor. Diğer önemli sorun ise Osmanlı ordusunun hava koşullarına bağlı bir hale gelmesi. Yağmurda, karda, kışta kıyamette kalabalık süvari alayları ve kuru havada büyük avantaj sağlayan ağır toplarla sefere çıkmak, intihar etmekle eşdeğer. Bu nedenle seferler hep bahar ve yaz aylarına denk getiriliyor, kış gelmeden de sonlandırılmaya çalışılıyor. Bunun altını neden çizdiğimi az sonra ayrıca belirteceğim.

Sadece asker adedini arttırmak değil, gemi inşaatlarını süratlendirmek de Süleyman'ın politikalarından biri. Onun saltanat yılları Osmanlı denizciliğinin de en parlak dönemlerinden biri oluyor bu sebeple zaten. O dönemlerde imparatorluğun donanma komutanı olarak Hızır Reis, bir diğer adıyla da Barbaros Hayrettin Paşa'nın görev yaptığını da elbette unutmayalım.

46 yıl tahtta kalıyor Süleyman ve 13 adet önemli askerî seferi (Eh, siz de herhalde kültür seferi beklemiyordunuz, değil mi sevgili okur?) oluyor iktidarı döneminde. Bugünkü Sırbistan, Bosna Hersek, Romanya, Yunanistan, Makedonya, Ukrayna, Irak, Suriye, Mısır, Cezayir, Macaristan'ın büyük bölümü, Viyana'ya kadar Avusturya toprakları da dâhil, dev bir toprak parçasında sözü geçen bir Osmanlı İmparatorluğu haline geliyor ülke.

Zaten varolan hazineye ilave olarak bir yanda karada bu yeni ele geçirilen yerler ve ganimetler, bir yandan donanmanın düşman gemilerinden apardığı mallardan gelen hisseler falan derken, Süleyman aynı zamanda en zengin padişahlardan da biri oluyor haliyle. Bu zenginliği hem devlet adına farklı alanlara yatırım olarak yansıtıyor, yani az önce saydığım gibi bir sürü cami, medrese, külliye, su kemerleri vs. inşa ettirip, aynı zamanda kontrolü altındaki topraklarda mevcut eski eserleri onartıyor, hem de servetini kişisel yaşamına yansıtıp oldukça lüks bir hayat sürüyor. "Bir giydiğini bir daha giymezdi" deniyor sultan için ve masif altın yemek servislerinde yemek yediğinden bahsediliyor.

I. Süleyman'ın (Kanunî) gene Tiziano Vecellio (Titian) tarafından 1500'lü yıllarda yapılmış tablosu.

Haremi de oldukça zengin ama işin o kısmının Hürrem Sultan'a bağlanan hikâyesini zaten biliyoruz, o konuya tekrar girmeyelim. Hürrem'in ayak oyunları sonucunda hem İbrahim gibi bir veziri, hem de kendinden sonra kanunen taht üzerinde ilk hak sahibi olacak, Mahidevran'dan olma oğlu Mustafa'yı öldürten Süleyman, anlaşılan binlerce kilometrekare toprağa hâkim olabilirken bu hâkimiyet duygusu ve arzusu kendi özel yaşamının semtine pek uğramıyormuş.

Hıristiyan âlemine duyduğu hırs ve çıktığı seferlerle İslam'ın hâkim olduğu coğrafyayı büyütmesi, kendi mikro âleminde, yani "ev" düzeni içinde aynı şekilde kendini gösteremiyor Süleyman'ın ve Mustafa'yı hâl ettirince, ölümünden sonra yerine Hürrem'in taht ve ülke yönetimi için hiçbir hazırlıktan geçmemiş oğlunun oturmasından başka bir şans kalmıyor. Kanunî dönemi imparatorluğun "altın çağı" ve geniş toprağa sahip olunduğu dönem ama bu zirve noktası aynı zamanda hemen sonrasındaki dik düşüşün de başladığı nokta oluyor. Elbette bunu sadece iç dinamiklere bağlamak doğru değil, dış dinamiklerde, yani dünya ahvalinde de umulmadık gelişmeler olmakta o yıllarda zira.

Yeni kıtanın keşfi, oradan oluk oluk akmaya başlayan gümüş ve altın külçeler, arzı arttırıp mevcudun kıymetini düşürürken enflasyon kavramıyla ismini bilmeden tanışıyor Osmanlı da. Zaten ilerki bölümlerde bahsedeceğim *Es'ar defteri*, yani fiyatları kontrol altına alma çabaları falan durup dururken ortaya çıkmış şeyler değil. Keza uğruna bol kan dökülen muhtelif baharat da Avrupa pazarına daha kolay gelmekle kalmıyor, yanlarına şeker, vanilya, kakao, domates, patates ve tütünü de katıyorlar. Pek rağbet gören bu yeni malzeme de eski kıymet olan baharatı haliyle sahnenin daha karanlık bölgelerine iteliyor. Bütün bunlar biraraya geldiğinde, bütün imparatorlukların bütçe öngörüleri olumlu veya olumsuz etkileniyor elbette.

Bu çerçevede Kanunî'nin de bizde pek üzerinde durulmayan ama büyük resmin içinde bence çok önemli olan bir çabası var. Biliyoruz ki o dönemlerde baharat bugünkü petrol kadar önemli bir malzeme. Bugün nasıl petrol ve enerji uğruna kan akıyorsa o günlerde baharat uğruna oluk oluk kan akıtılıyor. İstanbul'un Osmanlı'nın eline geçmesiyle dünyada romantik bir nitelendirmeyle "coğrafî keşifler çağı" denilen, aslında doğrusu "ticarî keşifler çağı" olarak isimlendirilmesi gereken bir dönem başlıyor. Yani kimse Hint veya Amerikan ellerine, coğrafyayı bilim olarak kabul ettiği için veya "Ağbi be, ben de bir harita çizeyim, tarihe geçeyim. Belki *National Geographic*'e kapak bile olurum," diye yelken açmıyor.

Uluslararası mal hereketlerinde önemli bir nokta olan İstanbul üzerinden geçen hat tıkanıp ticaret yeni yollar üzerinden içeriği de değişerek sürdürülmeye başlayınca, o ticaretin hâkimi de tabii bu yeni yolları bulma riskine girenler, yani o dönem için İspanyollar ve Portekizliler oluyor. Bu, Osmanlı'nın dizinin dibinden akmakta olan baharat ticaretine de büyük bir darbe demek. Süleyman muhtemelen bu duruma uyanıyor ve baharatın kaynağı olan Hindistan'a dört ayrı sefer düzenliyor. Fikir doğru ama şartlar uygun değil. Neden? Osmanlı donanmasının gemilerinin yapısı okyanus ikliminde seyrüsefere uygun değil de ondan. Bu nedenle bu seferler en azından baharat ticaretindeki lojistiğin tekrar kontrol edilebilmesi açısından pek başarılı olamıyor.

Bu dört seferden ikincisine bizim meşhur Pîri Reis de katılıyor. Ancak katıldığı sefer, Reis'in de sonu oluyor, zira Portekizlileri önce Maskat'ta perişan edip ardından Basra Körfezi'ni kapatmış olduklarını düşünerek donanmayı bırakıp ganimetlerle geri döndüğü için idam ediliyor muhterem. Pîri Reis'in idamında Hürrem'in rolü olduğu hakkında da bir rivayet var. Hürrem Sultan'ın genç kızlığında Kırım'dan İstanbul'a Kemal Reis ve Pîri Reis'in gemileriyle getirildiği iddia ediliyor.

Pîri Reis'in dünya haritasının bir parçası Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nde bulunuyor. Rivayet, Hürrem'in Pîri Reis'in başarısının önüne geçmek için dünya haritasını parçaladığı, parçaların Rusya'ya gönderildiği ve ardından Süleyman'ın aklına girerek Pîri Reis'i idam ettirdiği yönünde. Neyse, "Hürrem konusuna girmeyelim" dedim ama eğer Kanunî döneminden bahsediyorsak, hatun kişiden uzak kalmanın imkânı yok.

Sonuçta bu seferler baharatı tekrar Osmanlı'nın eline vermiyor ama Yemen, Eritre, Sudan kıyıları ve Habeş ellerinin bir bölümünün Osmanlı topraklarına katılmasına, Kızıldeniz'in de kısmen diğer devletlere kapanarak Osmanlı egemenliğine geçmesine yarıyor.

Sokollu'nun Sakladığı Koku

Efendim, kısa keseyim, hızlı gideyim. 1565 yılında sadrazamlık makamına Sokollu Mehmed Paşa (Sokoloviç) getiriliyor. Sokollu, Avusturya elçisinden Tokaj ve Serenç'in iadesini istiyor. İade talebi kabul edilmiyor, ayrıca birikmiş vergiler de ödenmediği gibi, Kruppa Kalesi'nin Avusturya'ya iadesi isteniyor. Bugün olsa vergi dairesi ödenmemiş verginiz için gider banka hesabınıza haciz koyar ama o dönem böyle bir şey mümkün olmadığından Sokollu'nun da teşvikiyle mecbur (?!) Avusturya'ya karşı savaş açılıyor.

Padişah ve Osmanlı ordusu, 1 Mayıs 1566'da İstanbul'dan hareket edip, Belgrad yoluyla Macaristan'a geliyor. Erdel Kralı'nın Zemlin'de Osmanlı ordusuna katılmasını tâkiben Ağustos başlarında Zigetvar Kuşatması başlıyor. Önce eski şehir topla dövülüyor, sonra yenisinin üzerine çıkılıyor ve müdâfiler iç kalede sıkışıp

kalıyorlar. Kale komutanı Kont Miklós Zrínyi çarelerinin tükendiğini fark edip son bir umutla kaleden bir çıkış veya o zamanki deyimle "huruç" hareketine kalkışıyor ve vuruluyor. Uzun lafın kısası, 34 günlük bir kuşatmadan sonra nihayet Eylül 1566'da kale Osmanlı'nın eline geçiyor.

Kale ele geçiyor da sefere orduyla beraber çıkan Kanunî Sultan Süleyman, Zigetvar'ın alınışını göremiyor. Neden? Çünkü zaten hasta hasta yola çıkmış olan Süleyman daha savaş sürerken hayata gözlerini yumuyor.

Zigetvar Kalesi'ni kuşatan Osmanlı ordusunu gösteren bir gravür. Söylenene göre Kont Zrínyi kaleden çıkmadan önce elinde kalan bütün barutu gömdürerek uzun bir fitil iliştirip yaktırıyor. Kale düşüp Osmanlı askeri içeri girdiğinde sonuna gelen fitille patlayan mühimmat da bubi tuzağı görevi görerek son anda üç bin kişinin daha zayiatına sebep oluyor.

İyi de, aylardan Eylül. Yani yaz ve güzel hava geride kalmakta. Havaların, hele ki o coğrafyada gerçekten soğumasına da çok az zaman kalmış. Şimdi ordu padişahın öldüğünü duyarsa kuşatmanın hali nice olur? Eğer moral bozulup da kuşatma uzarsa, kış gelir ve yağmur-kar-kıyamet de, daha önce bahsettiğim gibi Osmanlı savaş

düzenine hiç de uygun bir iklim değil. Bütün bu olumsuzlukları değerlendiren Vezir-i Âzam Sokollu Mehmed Paşa, padişahın ölümünden haberdar olan az sayıda insana bunun bir sır olarak saklanmasını, gerekenlerin yapıldıktan sonra padişahın yattığı yerin altına gömülmesini ve ölümün ordudan gizlenmesini emrediyor.

Padişahın cesedi yavaşça yatağından alınıyor, hazır bulunanlardan bir gönüllü yüzü otağın kapısına ters gelecek şekilde ve hiç çıkmamak kaydıyla onun yerine yatırılıyor. Yataktan alınan ceset de kefenlenip hemen oraya, tahtın altı az kazılıp çukura yerleştiriliyor. Yerleştiriliyor da, orada otağın içinde elektrik, mikrodalga fırın, buzdolabı, internet, uydu anteni olmadığı gibi, haliyle morg falan da yok. Haydi padişahın cesedini sakladınız diyelim, saklayamayacağınız ve hayatınızın içinde kaçınılmaz uyaranlara muhatap tek duyunuza yönelik sinyalleri nasıl duyumsanmaz kılacaksınız? Başka bir deyişle, Eylülün son sıcaklarında ölen padişahın vücudunun kokması, böylece de askerin ölümden haberdar olması nasıl engellenecek?

Şimdi biraz başka şeylerden bahsedelim, döneceğiz gene bıraktığımız yere.

Ölüm, nedir ölüm?

Soyut anlamlandırmaları bir tarafa bırakırsak ölüm, temelinde bir doğal çürüme sürecinin başlangıcıdır ve çürüyecek olan da mevtanın vücududur. Çürüme veya dekompozisyon esnasında, vücudun organik yapısı maddenin basit hallerine ayrışır. Bu aslında doğa gerçeğidir, zira hayatını sürdüremeyen bir canlı fiziksel olarak işgal ettiği yeri, hayatını sürdüren yeni organizmalara terk etmek zorundadır. Hiçbir canlı türünün çürümesi birbirine benzemez ama temel prensip olarak yaklaşık aynı evrelerden geçerler.

Lüzumsuz bir bilgi: Dekompozisyon veya çürümeyle ilgili bilim dalına *taphonomy* denir ve bu terim, Yunanca "kabir" veya "mezar" anlamına gelen *taphos* kelimesinden türer.

Evet, ölüm hadisesiyle beraber kalp atması durur, kan pompalanması kesilir, vücudun hücre ve dokularına oksijen ulaşamaz olur. İlk veda edenler, üç ila yedi dakika arasında fonksiyonları tama-

men duran beyin hücreleri olur. Kemik ve deri hücrelerinin yaşam süresi biraz daha fazladır, hatta günlerle ölçülür. Hücrelerin asit-baz dengesi bozulur ve yapısal bütünlüklerini kaybetmeye başlarlar. Bütünlüğünü kaybeden hücreden sızan enzimler çevredeki diğer hücreleri de parçalar. Kılcal damarlardan özellikle vücudun alt kısımlarına doğru kan süzülmeye başlar ve bu nedenle de bazı bölgelerin rengi soluklaşırken, bazı bölgelerde morarmalar oluşur. Ölümden yaklaşık üç saat kadar sonra *rigor motris*, yani kasların sertleşmesi başlar.

12 saatin sonunda vücut artık sıcak değildir, 24 saat içinde de iç ısısı tamamen yok olur. Kas dokusu ise gerginliğini 36 saat sonra kaybeder ve 72 saat içinde de *rigor motris* tamamlanmış olur. Hücreler öldükçe vücut içindeki bakteriler onları parçalamaya başlarlar. Pankreastaki enzimler organın kendisini hazmetmesine yol açar. Bütün bunlar sonucunda vücudun görüntüsü hoş olmayan bir hal alır; önce yeşil, sonra mor, sonra da siyaha dönüşür.

Bütün bunlara bir de hoş olmayan bir koku eşlik etmeye başlar. Çürüyen dokular metan ve hidrojen sülfit gibi günlük hayatta pek rastlamak istemeyeceğimiz kokulu moleküller salgılamaya başlarlar ve ciğerler de bu moleküllerin de içinde olduğu yeşil bir sıvıyı ağız ve burundan dışarı atar. Çevredekilerin algısına çürümenin görsel izleniminden çok önce kokulu sinyalleri ulaşır ve bu sinyalleri veren moleküller sadece ağız ve burundan değil, buldukları her delikten dışarı sızarlar, buna makat da dâhildir. Bütün bu karmaşa aslında pek çok kimyasal reaksiyon demektir ve her reaksiyon yeni yeni moleküller oluşturur. Biliminsanları da bu molekülleri isimlendirirken pek yaratıcı davranmaz ve direkt referans alınan durumu düşünerek isim verirler. En belirgin olanlarının isimlerini kısaca söylüyorum: *putrescine* ve *cadaverine*.

Ölümün gerçekleştiği çevre koşulları da bu çürüme olayında son derece önemli bir etkendir. Çok soğuk olmayan suyun içinde çürüyen bir kadavra, karada gömülmeden bırakılmış bir kadavradan iki misli daha süratli çürür. Çürümenin en yavaş olduğu yer ise toprağın altıdır, zira topraktaki kil gibi bir kısım katı malzeme

vücuda havanın ulaşmasını engeller (veya geciktirir) ve yaşamak için oksijene ihtiyaç duyan bakteriler de bu nedenle bir süreliğine de olsa devre dışında kalırlar.

"Ölüm olayından sonra tırnak ve saç uzamaya devam eder" denir ama aslında bu yanlıştır ve tamamen optik bir yanılsamadır. Tırnak sözkonusu olduğunda, o uzamaz ama tırnağın bağlı olduğu etler geri çekildiği için hayattaki bir vücudun tırnaklarından daha uzun gibi gelir gözümüze.

Bütün bu anlattığım sevimsizlikler, hayattayken sultan bile olsa herkesin başına geliyor. *Valar morghulis!*

Cesedi saklasanız bile çürümenin kokusunun önüne geçmeniz imkânsız. O zaman başka bir şeyler yapmak lazım. Gerçi Kanunî dinine çok bağlı bir adam ve İslam pratiğinde mumyalama gibi bir ameliye yok ama burada oluşan durum "mücbir sebep", yani olmazsa daha fena olur diye düşünülerek mumyalama denilemeyecek ama şüphesiz ki olağan uygulamanın ötesinde, istisnaî bir muamele yapılıyor.

Bu istisnaî uygulama zaman zaman Osmanlı padişahlarının ölümlerinde başvurulan bir yöntem. XIV. yüzyılda yazılmış bir reçeteye uygun olarak ileriye modellediğimizde şunu söylememiz mümkün: Önce cesedi mümkün olduğunca bozulmadan koruyacak ve kokuyu engelleyecek sıvı hazırlanıyor. Bu sıvının içinde muhtelif baharat ve aromatik bitkiler, hatta amber, misk gibi hayvansal kökenli koku maddeleri de var. Önce mide ve bağırsaklar temizleniyor. Yani lavman benzeri bir uygulama yapılarak çıkan su, duru su gibi görünene kadar bağırsaklarının içi boşaltılıyor hükümdarın. Ardından bu kez iç organlara öd ağacı, mürrüsafi, ve kâfuru ile karıştırılmış gülsuyu pompalanıyor. Makat deliğine gülsuyu ve sirkeye batırılmış bir pamuk tıkanıyor ve bu pamuğu acaba kim tıkıyor ve cihan padişahına bu uygulamayı yaparken kendini nasıl hissediyor, onu çok merak ediyoruz ama ne yazık ki pek bilemiyoruz. Mevtanın burun ve ağzına ise cıvalı bir merhemle –ki içinde bal, öd ağacı, şap ve mürrüsafi emdirilmiş pamuk topları yerleştiriliyor– vücut baştan aşağı bal ve diğer tatlı kokulu sıvılarla siliniyor.

"Bugün birlikte mumya yapacağız."

Büyük İskender'den Lenin'e kadar pek çok meşhur mumyalama yaşanmış tarih boyunca. En meşhurları ise elbette Mısırlıların mumyalama teknikleri. Şimdi sizinle Mısır usûlü mumyalama yapacağız.

Önce gerekli şeyleri temin edelim: Bir adet ailesi masrafları karşılayabilecek zenginlikte ceset, bir adet *ibu*, bol su, *palm* şarabı, ucu çengelli uzun bir tel parçası, muhtelif sabit ve kokulu yağlar, talaş, *natron* tuzu, bez.

Mısır usûlü mumyalama için öncelikle gerekli olan *ibu* isimli tahnit teknemiz hazırsa, başlayalım:

* Önce gövdeyi *ibu*'nun içine yavaşça yatırarak su ve *palm* şarabıyla yıkayınız.
* Soldan yararak iç organları çıkarınız.
* Çıkardığınız akciğer ve karaciğerle mide ve bağırsağı kenarda natron tuzuna yatırınız.
* Kalbe dokunmayınız, zira o hayatımızın merkezidir ve ölümden sonraki yaşam için gerekli olacaktır.
* Beyin bir halta yaramaz, çıkarınız. Hooop usta! Kafayı yar da çıkar demedik! Her şeyin bir âdabı, edebi var! Burnuna ucu çengelli teli sokunuz ve tel beyne ulaşınca yavaşça çevirerek çekiniz; çıkacaktır.
* Şimdi tüm gövdeyi tuzlayınız ve 40 gün bekletiniz. Siz de bu arada gidip dinlenebilirsiniz.
* Bekleme süresi sonunda tekrar önce su, sonra yağ ile siliniz ki cilt esnekleşsin.
* Kenarda bekleyen iç organları bezleyip vücudun içine yerleştiriniz. Eskiden bezleyip vücuda koymaz, ayrı kap içinde yanına bırakırdık ama artık nerde eski günler... Gene de eski âdetlere saygı için boş da olsa bir kap bırakın siz yanına, neme lazım.
* Gövdeyi talaş ve kokulu yağlarla doldurunuz. Ciltte yara varsa ceylan gibi bir hayvanın derisini yaranın üzerine yapıştırarak kamufle ediniz; bacağı kopuksa yerine tahtadan benzerini takınız.
* Gene yağlayınız. Bu yağları kokulu seçmeye dikkat ettiğinizi umuyoruz.
* Baştan ayağa bezlerle sarınız. Sararken reçine gibi bir malzeme kullanmayı ihmal etmeyiniz ki yapışsın, açılmasın.
* Gün geldiğinde çakal başlı Ölüm, Cenaze ve Mumyalama Tanrısı Anubis (Anapa) terazinin bir kefesine onun kalbini, diğer kefesine de Adalet Tanrıçası Ma'at'ın tüyünü koyup tartım yapacak. Kalp hafif gelirse ruhuna yeni yaşama geçmesi için izin verilecek. Aksi halde...
* Ağzını açık tutunuz. Yeniden yaşamasına karar verilirse aç mı kalsın zavallı?
* Yeter artık, mevtayı rahat bırakarak çıkıp gidiniz. Lütfen kapıyı da arkanızdan iyice kapatınız. Malum, âdettendir, merhum veya merhumenin öbür yaşamında da lazım olabilecek parfüm ve ziynet dâhil türlü kıymetli eşyayı yanına bırakıyoruz.

En son katta da "cilâ niyetine" der gibi misk ve amberle siliniyor, zemzemlenmiş kefenle hemen yatağının altına oracığa, oldukça küçük cemaatli bir cenaze namazını müteakiben yerleştiriliyor.

Sefer bitip de resmî defin merasimi yapılana kadar 42 gün dayanıyor o çürüyen vücut. Bir Allah'ın kulu da fark etmiyor olayı. Sultanın otağının çevresini misk ve amberin kokusu sarıyor, tanımlanamamış bir tatlı kokular grubu eşliğinde sanki bir ıtrîyat fabrikasıymışçasına veya bir söyleme göre "attar tablası gibi" kokutuyor ordugâhı.

Nereden biliyoruz bunları? Seneler sonra Nicolas Vatin ve Gilles Veinstein ortamdaki kokuyu anlatan belgeleri bulup kaleme alıyorlar. Keza benzer bir kaydı (Cemal Kafadar'ın çalışmaları sağolsun), yani Venedik'te mûkim Osmanlı tebası tüccar Ayaşlı Hüseyin Çelebi bin Hacı Hızır bin İlyas'ın cenazesindeki uygulamanın kaydını da modellemeye örnek olarak görebiliyoruz.

Venedik'te Osmanlı tüccarı ne arıyor? Eh, ne aramasın, adam tüccar diyorum. Üstelik Osmanlı derken herhangi bir etnisite veya milliyet ataması da yapmıyoruz farkındaysanız. Yani Müslümanlar dâhil muhtelif köken ve inanışlardan Osmanlı tüccarları yaşıyor Venedik'te ve onlar da Araplar veya Venedikliler kadar olmasa da güçleri ve vizyonları yettiğince ticaretten pay kapmaya çalışıyorlar. Bunu yaparken de tekelleşmiş alanların kapalı kapıları içinde nispeten serbest kalmış piyasa ve ürünler üzerinde, mesela herkes yün ticareti yaparken onlar sadece angora (tiftik) yününden mamul tekstil malzeme (sof) satmaya çalışarak ihtisaslaşma çabaları içine giriyorlar.

Bunlar olurken Vezir-i Âzam Sokollu Mehmed Paşa, Kütahya Sancakbeyi ve tahtın varisi Şehzade Selim'e babasının öldüğünü belirten bir mektup göndererek orduya katılmaya çağırıyor. Daha sonra, Zigetvar'ın çevresindeki birkaç cenge girerek oyalanıyor, tabii kanlı bir oyalanma bu ve yeni padişahın orduya yetişmesine zaman bırakıyor. Haberi alan Şehzade İkinci Selim'in Kütahya'dan yola çıkıp Rumeli'ye geçtiği duyulur duyulmaz Sokollu Mehmed Paşa askere maaş dağıtıyor ve orduyu Zigetvar önünden Belgrad'a doğru hareket ettiriyor. Tabii, cenaze de yanlarında.

Kaleye yaklaşınca hâfızlar *Kur'an* okumaya başlıyor ve hâfızların *Kur'an* okumasından olaya uyanan, padişahın yakın çevresindeki muhteremler başlarına siyah sarıklar giyiyorlar. Haber dalga dalga yayılıyor ve rivayete göre bütün ordu ağlayıp, dövünmeye başlıyor. Hatta an geliyor, asker yürümeyi bırakıp feryad-ı figan ediyor. Sokollu da hemen eratı toplayıp bir nutuk çekiyor ve "Bunca yıllık padişahımızı *Kur'an* ile uğurlayalım. Gaza ile Macaristan'ı İslam ülkesi yaptı. Hepimizi ihsanları ile besledi. Karşılığı bu mudur ki, cesedini başımızın üstünde götürmeyelim? Oğlu Sultan Selim Han padişahımız 17 gündür Belgrad'da sizi bekler. Ha bu arada unutmadan, merhum padişahımız bütün bahşiş ve zamlarınızı ona vasiyet etti. Yarın hesabınıza yatacak, bankamatikten çekersiniz," diyerek askeri sakinleştiriyor. Tabii burada bahşiş ve zamların yeni padişaha vasiyet edilmesi açıklamasının da bir anlamda anahtar görevi gördüğünü unutmamak gerekiyor. Neyse, uzun lafın kısası, Kanunî'nin son cenaze namazı ise Şafi bir imam vasıtasıyla İstanbul'a gelindiğinde kılınıyor.

Aslında cenazesi 42 gün bekletilmiş olsa dahi Kanunî'yi, kokmadan ve çürümeden defnedilebildiği için şanslı addetmek lazım. Zira söylenene göre atası Fatih Sultan Mehmed onun kadar bile şanslı değilmiş. Neden? Anlatayım: Öldüğünde hayatta olan iki oğlu var Fatih Sultan Mehmed'in. 34 yaşındaki büyük oğlu Amasya'da, 23 yaşındaki küçük oğlu Konya'da vali. Vezir-i Âzam derhal iki şehzadeye de ulaklar göndererek babalarının vefat ettiğini ve acele İstanbul'a gelmeleri gerektiğini haber veriyor. Öyle bir durum oluyor ki yani, İstanbul'a erken gelen şehzade tahta çıkacak sanki. Bu taht yarışı sırasında Fatih'in cesedi de vakit kaybettirilmeden İstanbul'a geçiriliyor ve Topkapı Sarayı'nda ıssız, ışıksız bir mekâna bırakılıyor. Oğullar taht için birbirlerini yerken, Fatih'in cesedi de bir anlamda adeta çürümeye terk ediliyor.

Topkapı Sarayı'nda, sıcak Mayıs günlerinde elbiseleri içinde bırakılan Fatih'in cesedi de haliyle kokmaya başlıyor. Ceset tamamen çürümeden Baltacılar Kethüdası Kasım ve iki hekim elbiselerini soyuyor, sonra iç organlarını çıkartıyorlar ve daha sonra cesedi, az önce Kanunî'nin cesedine uygulanan yönteme benzer bir

yöntemle ilaçlıyor, kefenliyor ve defnediyorlar. Şehzade Bayezid padişah ilan edildikten sonra, yani Fatih'in ölümünden ancak on küsur gün sonra cenazeyi babasının kendi adına yaptırdığı caminin avlusuna defnettiriyor.

Hoş mu yani?

Ölüm hoş bir şey değil. Hem artık ölenle beraber olunamayacak olmanın verdiği kayıp duygusu gibi psikolojik gerekçeler, hem de çürüme ve beraberinde gelen tatsız fiziksel değişimler nedeniyle. Bu nedenle cenaze ve kokusu, bütün dinlerde üzerinde önemle durulan konuların başında geliyor. Genelde tüm kültürlerde bilinen en eski zamanlardan beri cenazeyle beraber mutlaka kokulu bir uygulama yapılıyor. Bunu derken ve tüm dinlerden bahsederken Zerdüştileri hariç tutuyorum, zira onlara göre ceset murdar sayıldığından onu gömmek toprağa, yakmak ise ateşe saygısızlık kabul ediliyor ve bu sebepten ölüler "sessizlik kuleleri" denilen yüksek mekânlarda çıplak olarak yırtıcı kuşlara terk ediliyorlar.

Dekompozisyonun, yani çürümenin kokusu yaşamın sonlanmasına işaret ediyor. Pek çok kültürde de hayat, ölüm ve sonrasına ilişkin farklı söylemlere temel oluşturuyor. Bu temel de ya dekompozisyonun kendisi ya da dışsal bir koku uygulamasıyla söyleme dönüşüyor.

Misal, bazı inançlarda koku aynı zamanda ölenin ruhunun göksel olanla buluşmasını kolaylaştırıyor. Batek Negritolar mesela bunu kolaylaştırmak için ölülerini ağaca yerleştiriyorlar. Bu arkadaşlar maymunları da evlat edinebildikleri için ölen maymunlar da aynı uygulamaya tabi tutuluyor. Ancak eğer ölen bebek veya çocuksa, narin ve ufak olduğundan ağaca yerleştirilmekten muaf oluyor. Ağaca da öylesine konmuyor elbette, usûlünce konuyor. Önce sarong benzeri bir renkli beze, daha sonra ağaç dallarıyla beraber yer döşeği benzeri daha kalın bir kumaşa sarılıyor. Dala yerleştirildikten sonra başının altında tütsü yakılıyor ki, zaten ağaca yerleştirilerek yeryüzünden yukarı taşınmış olan cenazenin ruhu dumanla beraber sonraki yaşama uğurlanabilsin.

Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki cenazelerde ise törenin ana unsuru parfüm oluyor. Cenaze aromatik bitkilerle yıkanıp sandal ağacı, kâfuru ve safran yağlarıyla kokulandırılıyor. Vücudun iki başına yerleştirilen iki buhurdanlıkta da günnük ağacı reçinesi yakılarak hem ruhunun nazardan korunması hem de melekleri davet etmesi amaçlanıyor. Bu tören esnasında ölenin ailesi ve ziyaretçiler zinhar parfüm sürmüyorlar, hatta gelenlere kahve ikramından sonra gülsuyu bile ikram edilmiyor. Bunun sebebi, kokunun sadece bir yas göstergesi olmaktan ziyade mevtanın kimliği yerine de geçmesi. Bu yüzden de eğer orada hazır bulunanlar da parfüm sürseler mevta ile özdeşleşmek gibi bir tehlike içine giriyorlar.

Brezilya'daki Bororo kabilesinde kabile üyesi öldükten sonra gömülüyor ama gömüldükten sonra pek rahat bırakılmıyor. Arada çukur açılıp içine bakılıyor ve ne kadar çürümüş diye kontrol ediliyor. Bu kontrol aynı zamanda terk eden yaşamın kokusu (*jeringa*) ne kadar kalmış, onu da anlamayı amaçlıyor. Alakasız olacak ama aynı işlem et pişirilirken de yapılıyor ve *jeringa* eti terk ettiğinde et pişmiş kabul ediliyor. Yemekten mezara keyifsiz bir dönüş yapalım; *jeringa* mezarı tamamen terk edince mevtanın eti de çürür gider, geriye saf kemik kalır. Ruh, organik yaşam bağlarından kopmuş, kokulu rüzgârlar olarak ruhlar dünyasındaki diğer atalarının yanına katılmıştır.

Andaman Adalarındaki Ongeelerde de yoğun kokularıyla yaşam enerjisine işaret eden kemiklerin önemi büyük. Dolayısıyla cenaze sözkonusu olduğunda esas olan etin dekompoze olması değil, kemiğin kokusal gücünün ortaya çıkması. Ongeeler için cenaze bir döngü ve bu döngüyü de insan ve ruhu oluşturuyor. Ölenin ruhu, dişleri gelişmemiş olduğundan kemiksiz kabul edilen çocuklarda (çocuk dişleri tamamlanana kadar insan sayılmıyor) yeni bir hayat buluyor. Kemiğe verilen önem, dişlerin dökülmeye başlamasıyla beraber ölüme yakınlaşıldığına dair inançla besleniyor.

Ongeelerde cenazeyi müteakip ilk dolunayda mezar yeniden kazılıyor ve kemiklerle alt çene çıkarılıyor. Alt çenede esas çiğnemeye yarayan dişler var ve dişlerin varlığı da *ibeedange*'nin varlığı demek. İyi de, *ibeedange* ne demek? O da "tehlikeli vücut kokusu"

demek, çünkü et dişle çiğnenir ve et çiğnemek insan veya hayvan öldürmekle eş bir vücut kokusuna sebep olur. Bu sebepten mezardan alt çene alınarak ölünün çiğneme işlemi yapması engelleniyor. Ölü de av aramak yerine geride kalanlarla işbirliği yapmaya başlıyor. Yas döneminin bitmesi için kemiklerin kamp alanına taşınması gerekiyor. Ailesi ve yakın akrabalar kemikleri kurutulmuş bitki ve yapraklara sararak (kokusu içeride kalsın!) kırmızı toprakla sıvıyorlar (soğumasın, kendi içinde koku vermeye devam etsin), sonra da sepete koyup ailenin ikâmet ettiği kulübeye koyuyorlar. Hastalık gibi bir durum yaşanıp da ölenin ruhunun yardımı gerektiğinde kemikler sepetten çıkarılıp hastanın vücuduna takılıyor. Çene kemiği ve kemiklerin kokusuna ek olarak hastanın kendi vücut kokusu ortama yayılarak ruhlara kimin yardıma ihtiyacı olduğunu nokta atışı yaparcasına gösteriyor.

Daha önce de (bkz. "Koku Dili ve Kokulu Dil") Ongeelerle tanışmıştık aslında hatırlarsanız, iki Ongee karşılaştığında ilk cümleleri "Konyune onorange tanka," yani "Kokun nasıl?" oluyordu. Bunun cevabına göre, eğer sorunun sorulduğu birey koku olarak hafifse, arkadaşının onun yüzüne üflemesiyle, yok eğer koku olarak ağırsa, bu kez yüzünden doğru derin bir nefes alınmasıyla, kendisindeki kokunun dengeye gelmesi sağlanıyordu.

Bu bölümü hazırlarken âdetim olduğu üzere internette şöyle bir dolaştım. ABD'de cenaze evlerine deodorant, yani cenaze kokusu maskeleyici spreyler satan pek çok ticarî şirket var. Bunlardan biri *Smelleze* markası ile satılıyor ve cenaze evleri, morglar ve otopsiler için kesin koku çözümü sunduğunu iddia ediyor. Bir başka marka olan *Funeral Organix Natural Odor*'un ise hem sprey gibi kullanılabildiği, hem de temizleme sıvısına katılabildiği yazıyor tanıtım bülteninde.

Son olarak Çankaya Belediyesi'nin web sitesindeki "cenaze hizmetleri" sayfasından bir bölümü nakledeceğim şimdi: "Vefat eden yurttaşlarımız için 08.00-17.00 saatleri arasında defin ruhsatı verilmekte, Cenaze İhtiyaç Kutusu (kefen, havlu, gülsuyu, kına, çörekotu, sabun, bayanlar için yazma) ve Şehir içi Cenaze Nakil Aracı ücretsiz olarak sağlanmaktadır."

Gülsuyu, kına, çörekotu ve kâfuru falan gibi kokulu maddelerin cenazeyle ilgili belediye birimleri tarafından sağlanması elbette sadece Çankaya Belediyesi'ne özgü değil ve neredeyse tüm yurtta uygulanan bir gelenek. Bazı yörelerde vücudun yıkanması, o yıkama işleminde kullanılan sabun kalıbı bitene kadar sürdürülüyor mesela ve artık sabun kalmamasına da ayrıca dikkat ediliyor. Keza kefenlendikten sonra cenazenin üzerine çörekotu serpilip gülsuyu dökülmesi de son derece genel bir uygulama ve bırakın camilerin ve mezarlıkların cenaze yıkama birimlerini (gasilhane), GATA'nın morgunda bile bu yöntem uygulanıyor (Hastane isimlerini sabit tutmak mümkün değil bu ülkede. Ben yazarken GATA'ydı ama şimdi ismi Sultan Abdülhamit Eğitim ve Araştırma Hastanesi olarak değişti).

Tatsız bir konu oldu galiba ama itiraf edin, bölümün başında sizi iyice yumuşatmak için elimden geleni yaptım. Koku, hayatın olduğu kadar ölümün de ayrılmaz bir parçası. Cenaze töreni de hayatımızın içinde pek çok kez deneyimlediğimiz geçiş törenlerinden sadece birisi.

Geçelim Buraları

Geçiş törenleri, kişinin bir durum veya sosyal statüden başka bir durum veya statüye geçisiyle ilgili tören ve/ya ayinlere verilen isim. Doğum, sünnet, ergenlik, evlenme, mezuniyet ve ölüm gibi, kültüre göre de değişkenlikler gösterebilen pek çok geçiş töreni sayılabilir. Bizim kültürümüzün içinde de böyle kodlar elbette var ve bir önceki bölümde mesela, bu geçişlerden biri olan cenaze törenini geçmişten ünlü bir ismi örnek alarak nakletmeye çalıştım.

Yeni doğan bebeklerin dünyaya doğal ortamlarının kokusu üzerlerinden buram buram fışkırarak geldiğini biliyoruz. Bazı kültürler ise onların bu doğal kokularını kendi âdetlerine uygun yeniden yapılandırarak sosyalleşmelerinin önünü açmak istiyorlar. Bunu sağlamak için mesela Endonezya'daki Tanimbar Adalarının yerlileri bebekleri ev içinde yakılan ateşlerin dumanında bir anlamda tütsüleyerek hayata başladıkları ilk birkaç haftа içinde bu kendilerince gerekli sosyal entegrasyonu sağladıklarına inanıyorlar. Kokulandırılma gereğinin hissedilmesi sadece Tanimbar yerlilerine özel bir durum değil, pek çok kültürde bebeğin doğumla gelen kokusu sağlığa bir tehdit olarak algılanıyor. Sudan'ın kuzeyinde Nil Nehri'nden alınmış bir tas su ve bu suya eşlik eden kokulu maddeler yenidoğanı ziyaret eden yakınlarını bu varsayılan sağlık tehdidinden ve saf olmayan doğum kokusundan koruyor. Brezilya'daki Bororo kabilesindeyse doğum sonrası doğumun kokusunu koklayanların olumsuz etkileneceği düşünülüyor ve bu nedenle de ebe doğumdan hemen sonra kokunun bulaşmış

olduğu yaygı, elbise gibi doğum ânında kullanılan eşyayı toprağa gömüyor. Sadece doğum sırasında kullanılan giysiler ve örtüler değil bu korunma eyleminin unsurları. Bebeğin babası da doğumdan hemen sonra yıkanmak zorunda ki karısından üzerine sinen doğumun kokusu yok olup gitsin ve tehdit olmaktan çıksın. Örtü ve giysi toprağa gömülüyor, baba ve anne yıkanıyor ama bunlar da yetmiyor. Bebeğe bir isim verilmesi için yaklaşık altı ay bekleniyor ki bu süre içinde bebek doğumuna ilişkin kokuları bünyesinden tamamen atabilsin ve bir isim sahibi olarak ufak ufak toplumsal hiyerarşi içinde yerini alabilsin.

Ergenliği çevreleyen koku sembolizmi de doğumu çevreleyenlere benzer olarak doğadan sosyal kültüre geçişin ritüelleri etrafında şekilleniyor. Ancak bu kez bu gelenekler ritüele veya ayine konu olan bireyin cinsiyeti üzerinden değişkenlik gösteriyorlar. Brezilya'daki Suya kabilesinde genç erkek çocuklar çocukluğun kuvvetli "asosyal" kokusundan erişkin erkek olmanın "sosyal" kokusuna ancak erkeksi ergenlik ayinlerinden geçtikten sonra ulaşabiliyorlar. Bunun için de çözüm sandığınız kadar karışık değil. Fındık yağını vücutlarına sürerek etrafta canlı *Nutella* kavanozları (aman, "ormanlar katili" palm yağı uzak olsun!) gibi dolaşmaları ve bu sayede de artık olgun erişkin erkek addedilmeleri sağlanabiliyor. Erkek çocukların aksine kızların ergenlik dönemi kokuları ise erkeklere oranla çok daha kuvvetli kabul ediliyor. Bunun sebebi de doğurganlıklarının onları kaçınılmaz olarak bağladığı tabiat ana ve onun güçleri.

Kolombiya'daki Desana kabilesinde bir genç kız ilk âdetini gördüğünde küçük bir odada tecrit ediliyor ve kendisini günde üç kez kabilenin şamanı ziyaret ediyor. Şaman, genç kızın odasına yaptığı her ziyarette üzerine, sarılmış sigarasından yanık tütün dumanı üflüyor. Tütünün kutsal ve arındırıcı kokusunun âdet görmenin şeytanî kokularıyla mücadele ettiğine inanılarak uygulanan bir ritüel bu. Yani biz burada üste başa sinen sigara kokusundan rahatsız olabilirken, bizden çok uzak bir coğrafyada bu, bir genç kızın erişkinliğe adım atmasının kaçınılmaz uzantısı olan âdet kokusundan kurtulabilmesi için bir nimet addediliyor.

Desanalara göre âdet kanının kokusu bütün kokular içinde en kirletici ve tiksindirici koku addediliyor ve âdet görmekte olan kadınlar bütün kültürel normlardan uzak tutulması gereken vahşî hayvanlara eşdeğer olarak görülüyor. Âdet görmek, genç kızı evlenilebilir bir dişi haline getirirken, aynı zamanda da âdet döneminde vahşî ve tehlikeli bir hayvan olduğunu hatırlatarak bu dönemlerinde kadınların yakın ve sıkı kontrol altında tutulması gerektiği konusunda kabilenin erkeklerini uyarıyor.

Papua Yeni Gine'nin yüksek tepelerinde yaşayan Hualar için de âdet dönemine ilişkin kokular zararlı kokular. En azından kabilenin erkek üyeleri için bu böyle. Örnek olması için söyleyeyim, erkeklerin *be'ftu*, yani âdet kokusu kokan yiyecekleri yemekten kaçınmaları gerekiyor. Bu yiyecekler âdet gören bir kadınla bir şekilde temas ettikleri için değil, kokuları o kokuyu çağrıştırdığı, benzer bir koku profili sergiledikleri için kaçınılması gereken yiyecekler ve bunların arasında bir cins keseli sıçan ve yerel bir mantar türü de var. Âdet dönemi kokusuna benzer ve eşdeğerde tehlikeli kabul edilen bu kokulu yiyecekler yenilirse, fiziksel olarak gençliğin daha çabuk yaşlılığa dönüşeceğinden, yani çok hızlı yaşlanılacağından endişe ediliyor.

Hualara göre sadece âdet dönemi kokularına benzer kokuları taşıyan yiyeceklerden değil, aynı zamanda âdet görmekte olan bir kadının kokusunun teneffüs edilmesinden de elbette kaçınmak gerekiyor. Söylemeye gerek yok, kadının bu sürece yaklaştığı veya süreçten çıktığı dönemlerde herhangi bir mahrem ilişki kesinlikle yasak bu nedenlerle. Bu tip tabuların aşırıya varan bir listesinin olmasının mantıklı bir gerekçesi var onlara göre ve bu da başlı başına ilginç bir gerekçe. Hualara göre cinsiyeti belirleyen, cinsel organların fiziksel varlıkları değil. Onlar, vücut sıvılarının ve kokularının cinsiyeti belirlediğine inanıyorlar. Âdet görmeye başlayan bir genç kızın vücudunun içi karanlık, nemli ve çürümenin kokusunu taşıyor, oysa erişkinleşen bir erkeğin vücudunun içi tam tersine beyaz, sert ve kokusuz. Bu cinsiyet belirleyici öğeler karşılıklı aktarılabilir de kabul edildiklerinden, aynı bireyin cinsiyetinin dönemsel olarak değişmesi onlar için son derece olağan.

Bu bağlamda genital olarak bizim erkek diye adlandırabileceğimiz bir birey, bahsettiğimiz dişi maddelerle kontamine olduğunda dişi kabul edilebilir; gene aynı şekilde genital organları itibariyle bizim dişi kabul edebileceğimiz bir başkası da vücudundaki kirliliği aktararak erkek kabul edilebilir. Kokuların ve sıvıların bu aktarımı erkek çocuk erişkin hale gelirken çok sıkı kontrol edilmeli, zira esas olan erkek çocuğa doğru bir eril kimlik verebilmek. Cinsiyetin bu kadar çabuk değişebildiği bir kabile yaşamı içinde bu herhalde kolay bir şey olmasa gerek ve itiraf etmeliyim ki bu kadar farklı bir parametreler dizisi içinde onlar gibi düşünebilmeyi çok beceremiyorum, yani Hualaların nasıl bir cinsel yaşamları olduğunu ben de en az sizin kadar merak ediyorum.

Kafamızı karıştıran bu Huaları biraz kenara koyalım ve devam edelim. Âdet dönemi vücut kokuları pek çok kültürde kirletici kokular olarak kabul ediliyor. Amazonlardaki Bororolarda âdet görmekte olan bir kadının temas ettiği her türlü yiyecek ve içeceği kirlettiği varsayılıyor. Bazı Arap ülkelerinde ise âdet görmekte olan kadın son derece kirli kabul ediliyor ve âdet dönemi geçene kadar hiçbir şekilde parfüm kullanamıyor. Ancak âdet dönemi bitip de gusül abdesti aldıktan, yani bütün vücudunu akan sularla yıkadıktan sonra tekrar normal kabul edilebiliyor ve parfüm kullanmasına izin veriliyor. İzin derken, bu kadının dışında bir varlığın veya otoritenin verdiği izin değil, zira kadının kendisi de bunun böyle olduğuna inanıyor ve kısıtı öncelikle kendisi kendisine uyguluyor. Mahalle baskısı dediğiniz de nedir ki zaten? Bu telaşın sebebi de âdet sıvısının kokulu bir kan olduğuna inanılması ve dışarı atılan bu kokulu kanın aynen vücudumuzdan ihraç ettiğimiz dışkı gibi değerlendirilmesi. Ancak her âdet döneminin doğurulamamış bir çocuk, kaçan bir fırsat anlamına gelmesiyle kurulan olumsuz bağlantıyı da elbette unutmamak lazım.

"Kadının Yağmuru"

Âdet dönemi kokularına ilişkin bu olumsuz yargılar Allah'tan evrensel değil. Etiyopya'daki Dassanetchler için az önce saydığım

Avrupalı ne anlar "iki ruhlu"dan

Bütün yerli Amerika kültürlerinde hayat beş cinsel rol üzerinden yürüyordu: Erkek, kadın, "iki ruhlu" kadın, "iki ruhlu" erkek ve trans bireyler. "İki ruhlu" tanımı muhtelif kabilelerde ayrı kelimelerle ifade ediliyorsa da ortak anlamları "kadın gibi hisseden erkek" ve "erkek gibi hisseden kadın" noktasında buluşuyordu.

Avrupalılar Amerika kıtasına ulaştıklarında yeni coğrafya, yeni bitkiler, yeni hayvanlarla, kakao, patates, tütünle karşılaşmışlardı, evet, ama bunların yanı sıra bir de bu gibi pek aşina olmadıkları yaşam tarzlarıyla buluştular. Kendilerine yabancı bu olgu onları çok rahatsız etti ve hemen bastırmaya, kayıtlara geçirmemeye, varsa da silmeye çalıştılar.

Cizvitler, Fransızlar ve İngilizler kendi toplumsal normlarına ve dinsel inançlarına tehdit gördükleri bu yeni manzarayı kayda geçmeden yok etme çabası içine girdiler. Katolik İspanyol rahipleri yerli inanç ve tarihi içindeki bu gerçeği yok saymak için Azteklerin el yazması kitap ve metinlerinin çoğunu ortadan kaldırdılar.

Avrupalılar için iki cinsel kimlik kâfiydi ve ötesine izin vermeye niyetleri yoktu. Christopher Columbus çift ruhlularla ilk karşılaşmasında onları aç köpeklerle dolu çukurlara atıyor ve paramparça ettiriyordu. Beyaz adamın egemenliği kurumsallaştıkça köpeklere parçalatmanın yerini zorlayarak rol değişimini sağlama arzusu aldı. Mesela biyolojik olarak erkek ama ruhen kadın olanların saçları kesiliyor, kıyafetleri erkekleştiriliyor ve özellikle zor ve erkek egemen işlere atanıyorlardı.

Oysa yerlilerde bireyler cinsel kimlikleriyle değil, kabile yaşamına katkılarıyla değerlendiriliyor, aşk veya cinselliğe ahlâki bir anlam verilmiyordu. Hatta bazı kabilelerde ebeveynler doğaya müdâhale etmemek ve yönlendirme yapmamak için kendileri karar verecek yaşa gelene kadar çocuklara cinsiyetsiz giysiler giydiriyorlardı. Genel inanış bazı insanların hem erkek hem de kadın ruhlarıyla doğdukları ve bunu da kendilerince ifade etmeye hakları olduğu şeklindeydi, çünkü sonuçta cinsiyet atamasını insanlar değil, tanrılar yapıyordu.

Siouxlarda bebek daha doğmadan ruhu yaratıcının huzuruna çıkıyor, bir elinde erkek rolünü temsilen ok ve yay, diğer elindeyse kadın rolünü temsilen bir sepet tutan tanrıya uzanıp kendine uygun olanı seçiyordu. Bazen tanrılar tam seçim yapılırken el değiştirebiliyor, bu da bebeğin biyolojik yapısından farklı yönde bir hayat sürmesinin başlangıcı oluyordu.

İki ruhlular kabile içinde ötelenmek bir yana, çok kıymetli insanlar olarak değerlendiriliyorlardı. Mesela Zuni kabilesinden We'wha, biyolojik olarak erkekti ama kadın ruhu taşıyordu. Çok yetenekli ve zeki bir eşcinsel olan We'wha, bu özellikleri sayesinde Washington'a kabilenin temsilcisi, bilindik ismiyle büyükelçisi olarak gönderiliyordu. Keza iki ruhlular arasında ismi efsaneleşen pek çok savaş kahramanı da mevcuttu.

kültürlerdeki inanışların tam tersi bir algı sözkonusu. Onlara göre âdet döneminin kendine ilişkin özel bir kokusu yok. Âdet için kullanılan tanım ise "kadının yağmuru" gibi oldukça romantik bir tanım. Bu tanım olumlu bir anlam içeriyor ve doğurganlığı arttırıcı bir feminen özellik olarak kabul ediliyor. Gene de bir başka bağlamda olumsuzluk atfedilmesi olayı var, zira artık âdet göremeyen, doğurganlığını yitirmiş ileri yaştaki kadınların balık gibi koktuğuna inanılıyor. Bunun doğal sonucu olarak bu yaşlı hanımefendilerin insan toplumunun dışında yer alması gerektiği düşünülüyor.

"Subhânallah! Temizlen işte!"

Hadisler yoluyla İslam'da âdet dönemine ilişkin muhtelif bilgi ve yoruma rastlamak mümkün. Koku üzerinden giden bir örneği Buhârî'den paylaşayım (*hayız*, âdet dönemi; *ferc* de vulva/kadın cinsel organı demek):

"Bize Îbnu Uyeyne, Mansûr ibn Safiyye'den; o da annesinden; o da Âişe'den tahdîs etti ki (o şöyle demiştir):

Bir kadın Peygamber'e hayızdan sonra yıkanmasının mâhiyyetinden sordu. Peygamber de ona nasıl yıkanacağını şöylece emretti:

'Miske bulanmış bir yün veya pamuk parçası al da onunla temizlen' buyurdu.

Kadın: 'Nasıl temizleneyim?' dedi.

Peygamber: 'Onunla temizlen' buyurdu.

Kadın tekrar: 'Nasıl?' diye sorunca:

'Subhânallah! Temizlen işte!' buyurdu.

Bunun üzerine ben kadını kendime çektim de: 'Onunla kan değen yeri (yânî ferci) sürtele,' dedim."

Mehmed Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, Ötüken Yayınları: 1/409-410.

Andaman Adaları'ndaki Ongeeler için bir kadının âdet dönemi, ruhlar tarafından kadınlara tanınmış bir ayrıcalık. Ongee efsanesi bu durumu şöyle açıklıyor: "Önce denizden kadınlar geldi, sonra da ormandan erkekler. Kadınlar denizden, yani Ongeelerin esas vatanından geldikleri için ruhlarla daha yakın ve dost ilişkileri vardı. Belirli bir yaşa ulaşan kadınlar dolunayda kan akıtacaklar. Her dolunayda kanının akması ayrıcalığı kadınlara dost ruhlar tarafından bahşedilmiş bir ayrıcalıktır. Bu sayede kadınlar, vücutlarını her daim ağırlık ile hafifliğin uygun dengesi içinde tutabilirler."

Tahmin edebileceğiniz gibi bir ada halkı olan Ongeeler için deniz neredeyse kutsal ve ayrıca efsanede bahsedilen ağırlık ve hafiflik, elbette fiziksel anlamda değil, bilakis her bireyin kendi kokusunun ve yaşamsallığının miktarı. Bu anlayışa göre âdet görmek, kadınların fazla kokuyu atmasını ve kokusal şişkinlikten uzak kalmalarını sağlıyor.

Âdet yerini nasıl buluyor?

Her ay yumurta yumurtalıktan ayrılıp rahme doğru ilerlerken, yükselen hormon seviyeleriyle birlikte rahmin iç yüzeyinde döllenmiş yumurtanın gelip yapışmasını ve beslenmesini sağlayacak damarlı bir doku oluşuyor. Bu damarlı doku tıpkı duvara yapılan sıva gibi rahim iç yüzeyinde ince bir katman meydana getiriyor. Yumurta, erkek sperm hücresi tarafından döllenmesi halinde bu katmana tutunuyor ve beslenmeye başlıyor.

Yok, döllenme olmadı diyelim, bu kez görevini süresi içinde hazır bekleyerek tamamlamış olan bu katman hormon seviyesinin de düşmesiyle beraber parçalanarak dökülüyor, bir miktar kanla beraber vücuttan atılıyor. Bu atılmaya da âdet kanaması, aybaşı kanaması, regl kanaması, menstrüasyon kanaması veya hayız ismi veriliyor.

Genelde 28 günde bir gerçekleşen ve üç ila yedi gün arasında süren âdet döngüsü ilk başta (ergenlik) daha uzun, ancak yaşla birlikte kısalmaya ve daha düzenli bir hal almaya başlayarak menopoz döneminde sonlanıyor. Gebelik süresince de elbette âdet görülmüyor.

Bütün bunlar insan ve insansı memelilerde olurken, diğer plasentalı memelilerde atılan doku katmanı dışarı çıkmayarak vücut tarafından emiliyor.

Peki, Ongee kadınları âdet görebildikleri ve bu sayede vücut kokularını uzun dönem içinde dengeleyebildikleri için şanslılar. Ya Ongee erkekleri?

Erkekler iki nedenle bu kadar şanslı değiller ve bunun için ekstra çaba göstermeleri lazım. İlk şanssızlıkları âdet göremedikleri için vücutlarındaki varsayılan koku dengesini kuramıyorlar. İkinci şanssızlıklarıysa bu sebeplerden ruhlarla kadınlar kadar iyi ve yakın ilişkiler kuramıyorlar. O zaman ne yapacaklar? O zaman birtakım tören ve ayinler yapacaklar ki üzerlerindeki fazla kokudan kurtulsunlar ve ruhlarla iletişime geçebilsinler.

Erkek Ongee çocuklarının ergenliğe geçiş dönemlerinde kabilenin kadın ve çocukları göğe doğru elleri ve gövdeleriyle salınarak, yani bir anlamda vecd içinde dans ederek kokularını salmaya, bu sayede de ruhların dikkatini çekmeye çalışıyorlar. Kabilenin erkekleriyse kokularını bastıracak hiçbir şey sürünmemeye dikkat ederek ormana avlanmaya gidiyorlar. Beklenti şu: Kadın ve çocuklar ruhların dikkatini çekecek, dikkati çekilen ruhlar da avlanırken doğal olarak terleyen ve vücut kokusu artan erkekleri fark ederek onlarla iletişime geçecekler. Küçük bir hile de yapılıyor aslında ve erkeklerin sadece vücut kokularının ruhlar tarafından fark edilmeye yetmeyeceği düşünülerek, bu av partisi esnasında ağaç dallarına çürümüş domuz etleri de asılıyor.

Farkındaysanız, bütün kabile genç bir ergenin erkek sayılabilmesi için 7/24 çalışıyor. Ergenliğe giren çocuğun vücut kokusu ancak bütün bunların sayesinde azalarak ruhlarla beraber seyahat etmeye hazır hale geliyor. Kadınlar da dur durak bilmiyor ve sadece dans ederek değil, başka şeyler de yaparak yardımcı oluyorlar. Misal, geçiş töreni esnasında genç erkeğin vücut kokusunu içlerine sürekli çekerek koku dengesini sağlamaya çalışıyorlar.

Âdet döneminin kadınlara tanınmış bir ayrıcalık olması, genç kızların ergenliğe geçerken bu törenlerin hiçbirine ihtiyaç duymamasıyla daha da kesinlik kazanıyor. Durun, daha genç erkek çocukların çilesi bitmedi, kadınlar genç erkeğin vücudunu sıcak şeylerle sararak terlemesini arttırmaya da çalışıyorlar. Bu da yetmedi derseniz, bu kez genç çocuğun vücudunu sürekli ovuşturarak kokusal ağırlığını gövdesinin alt kısmına itmeye ve böylece ruhlarla daha rahat "yüzebilmesine" olanak tanımaya çalışıyorlar.

Bu tören iki gün sürüyor. Bu süre zarfında üzerinde uğraşılan genç erkek toprağın üzerinde boylu boyunca yatıyor ve bu yattığı dönemde de vücudunun ruhlar tarafından ziyaret edilerek bilgelik aktarıldığı varsayılıyor. Tören bittikten sonra gene başına toplanılıp bu kez soğutulmaya çalışılıyor ve vücuduna yapılan masaj tam ters yöne evrilerek, yani kokusal ağırlığı gövdesinin altına değil, bilakis her yanına eşit olarak yayılarak dengeli ve tutarlı

bir kokusal ağırlığa ulaşmasına olanak sağlanıyor. Bütün bunlar tamamlandığında artık o genç ergen bir *gayekwabe* olmuştur, yani diğer kabile üyeleri gibi koku alarak veya vererek kendi dengesini kendi başına sağlayabilir.

Kurumsal koku

Tören ve ritüellerle devam edelim: Kuzey Sudan'da evlilik törenlerindeyiz. Bu evlilik törenlerinde koku ve kokulu maddeler yoğun olarak kullanılıyor. Mesela genç gelin için özel bir tütsü hazırlanıyor ki, bu tütsünün ana içerik malzemeleri sandal ağacı ve *dufra* denilen timsah pençesi. Bu iki malzeme ve diğer bir kısım kokulu mevad şekerle yoğrularak bir kapta pişiriliyor. Pişirilen malzeme diğer kokulu tütsülerle beraber bir mangala konuluyor ve üzerine bazı hazır alınmış parfümler ve kolonyalar sıkılıyor. Mangala konan bu malzeme altına da ateş yakılarak sürekli karıştırılıyor ve gelin için özel hazırlanan bu kokunun ortama yayılması sağlanıyor.

Ancak bu sadece gelin için yapılan hazırlık. Bir de evlilik veya zifaf için özel bir nevi "kurumsal kokulandırma" var. Bu ikinci kokunun esas unsurları ise sandal ağacı yağı, karanfil yağı ve bir cins kirazın çekirdeklerinden çıkarılmış yağlar. Bunlara iyice toz haline getirilmiş misk tanecikleri, tütsülenmiş sandal ağacı tozu ve muhtelif diğer mevad ekleniyor. Şişenin içine aktarılan bu malzemeye son olarak sigara dumanı üfleniyor (şişenin ağzından) ve hemen kapağı kapatılıp çalkalanarak sıvı ve dumanın karışması sağlanıyor. Daha sonra oldukça tatlı ve ağır bir koku olduğunu düşündüğüm bu parfümlü sıvıyı sadece gelin değil, düğün törenine katılan bütün kadınlar bol bol sürünüyorlar.

Bu saydığım tütsü ve parfümler, elbette sadece estetik bir ihtiyacı karşılamak amacıyla hazırlanmıyor. Aynı zamanda kompleks bir sembolizm de var bu ritüellerin içinde. Ticarî olarak hazır alınan parfüm ve kolonyalara soğuk ve erkeksi bir değer atfedilirken, elle hazırlanan tütsünün ise sıcaklık ve dişiliğin kokusunu yayacağı varsayılıyor. İlk anlattığım örnekteki mangal üzerindeki

tütsüye hazır alınmış parfümlerin sıkılması soğuk ile sıcağın, dişi ile erkeğin birleşmesini simgeliyor. Ortama salınan bu bileşimdeki koku bu anlamda evlilik bağı ile ulaşılmaya çalışılan birliğin ve doğurganlığın da sembolü oluyor. Biraz daha ezoterik bir açıdan baktığımızdaysa, bu kokular vasıtasıyla cinler ve nazar da bu kutsal evlilik müessesesinden uzak tutuluyor, hem yeni evlenmekte olan çift, hem de bu evliliğin şahidi olan konuklar bu kırılgan statü değişim töreni esnasında doğaüstü güçlerden korunuyor.

Şimdi ilk başından toparlayıp yeniden bakalım bu bölümde anlattıklarımıza: Doğumla, âdet dönemleri ve ergenlikle veya evlenerek yaşanan bu geçiş ve sosyalleşme evrimleri esnasında neden koku kullanılıyor? İlk olarak kaba hatlarıyla kokunun değişimle algılanması gereken bir süreç, yani anlık olmadığını hatırlamamız gerek. Kokular doğal yapıları itibariyle küçük molekül ağırlığına sahip notalarla daha büyük molekül ağırlığına sahip notalar arasında sürekli bir devinim içindeler. Bu kullandığınız parfümde de böyle. Biliyorsunuz üst, kalp ve dip notaları var parfümlerinizin ve süreç içinde kokusal değişim yaşıyorlar. Bu değişim evrelerini kesin çizgilerle ayırmamız imkânsız, zira parfümlerinizin katmanları arasında ani dönüşler değil, uyumlu ve birbirine geçmiş bir sürekli akışkanlık sözkonusu. Hangi ânını koklamış olursanız olun, o sürekli akış içinde arada bir yeri koklamış oluyorsunuz. Erkek ergenin çocukluktan erkekliğe geçişinde de bu "arada bir yer" olgusuna tanık oluyoruz. Geçiş töreni sırasında genç erkek tam bir erkek değildir ama artık çocuk da değildir ve tıpkı parfümde olduğu gibi akışkan bir sürecin, sürekli bir değişimin dondurulmaya çalışılan bir ânını yaşamaktadır.

Bir başka açıdan baktığımızda, bu "arada olma hali"ni yaşayan birey aynı zamanda kokunun etkilerine karşı da kritik bir duyarlılık taşımaktadır. Yanlış bir koku, diyelim ki erkek çocuğun ergenliğe geçiş töreninde yaşanan bir âdet kokusu deneyimi doğru kabul edilen geçişin tamamlanmasını olanaksız kılabilir ve işleri karıştırabilir (travma). Oysa bu tören sırasındaki doğru kokusal uyarı sağlandığında adım adım birbirini takip eden kısa evrelerle

geçişin istenen şekilde yapılması olanaklı kılınabiliyor. Söylememe gerek bile yok; bahsedilen tüm törenleri yapan kültürlerin kodları içinden bakmaya çalışarak değerlendirmemiz lazım.

Bir başka bakışaçısındaysa, hem koku, hem de bu geçiş evrelerinin insanları biraraya getirmek gibi ortak bir payda taşıdığını görebiliriz. Şunu unutmamamız lazım ki bütün bu geçiş törenleri, ister bebeklik, ister ergenlik, ister ise evlilik olsun, toplumla bütünleşme ve sosyal olma olgusu temel alınarak yapılan törenler. Bu anlamda tütsülerle kokulandırılmış bir ortamda olmak ve o an orada mevcut tüm bireylerin aynı koku profilinin şahidi olması, yani hem geçişi yaşayanın, hem de tanıklarının hemen hemen aynı kokuyu koklaması, onları görünmez bir şemsiyenin altına sokuyor veya görünmez bir ortak deneyimin parçası yapıyor. Hem töreni yaşayan, hem de törenin şahitleri, aslında bu kokusal algı aracılığıyla farklı boyutta bir sosyal paylaşım yaşıyor.

Kokunun birleştiriciliği özellikle doğum veya erkek-kadının birlikteliği temalı geçiş törenlerinde daha da güçlü anlam kazanıyor. Farklı kokulara sahip bireyler bu geçiş törenlerinde biraraya geliyorlar, o an için aynı kokunun paylaşıcısı oluyorlar ve bu anlamda hem kokusal, hem de sosyal bir bütün oluşturuyorlar. Bunu sağlamak için kullanılan koku unsurları ve bu unsurların tek tek sembolize ettikleri toplumsal kodlar ait olunan kültüre göre farklılıklar gösterebiliyor, ancak fark ne olursa olsun, kültürün kendi ölçeğine indiğimizde yaşanan deneyim "bir olma" ve sosyallik deneyimi. Yani koku, sadece törenin öznesinin değil, aynı zamanda onun tanığı olan diğer katılımcıların da entegrasyonunu sağlayan bir unsur.

Elbette hem başka ve uzak kültürlerin, hem de bizim toplumlarımızın tören ve ritüellerini sadece koku duyumuza indirgemek doğru bir yaklaşım olmaz. Görsel ve işitsel unsurların, hatta dokunma ve tat duyumuzun bu tip ritüeller içinde önemi büyük. Gelin görün ki bu kitap "Kokular Kitabı" adını verdiğim çok ciltli serinin bir cildi ve biz sadece bu nedenle bile olsa olayın bu cephesini ele almak durumundayız. Bizim toplumumuzda üzeri örtülü

geçen ve bastırılmış koku duyusunu biraz daha açık ve belirgin olarak ele alındığı uzak kültürlerin örnekleriyle belki biraz daha farklı algılayabilir, bu anlamda fark etmekten maalesef uzak kaldığımız duyusal çeşitliliğin farkına varabiliriz.

Femİnİst Qızlar eQlesİn

Luce Irigaray, 1932 Belçika doğumlu felsefeci ve sosyolog. Tanınır olmasının nedeni, özellikle feminist kuramları ve toplumsal bazı sembolleri, değerlendirmeleri kendi özgün bakışaçısından incelemesi. Şöyle de diyebiliriz: Irigaray, resmî antropoloji ve sosyolojinin cinsiyetçi ezberini bozan laflar ediyor.

Luce Irigaray kendini ve yaptıklarını tanımlarken üç evreden bahsediyor: Birinci evre, bir öznenin, yani geleneksel olarak erkek öznesinin dünyayı kendi gözünden nasıl şekillendirdiğini göstermesi. İkinci evre, bir diğer öznenin, yani kadın öznesinin varlığı konusunda fikir alıştırmaları yapması; üçüncü evreyse varlığı kabul edilen yeni kadın öznesi ile erkek arasında yeni bir ilişkiler düzeni kurarak bu öznelerin birbirine baskı yapmadığı yeni bir model önermesi.

Kabaca ve kısaca cinslere verilen olumlu ve olumsuz anlamlar karmaşasından çıkarak iki olumlu ve eşit cins tanımı yapmak istiyor. Bunu yaparken de haliyle tek ve ataerkil bir doğru olmasına karşı çıkıyor ve bu karşı çıkışında da zaman zaman eleştirdiği Lacan ve Derrida'dan bolca ilham alıyor. "Yalan," diyor Irigaray, dünyada iki cins olduğu laflarına ve "böyle deniyor ama aslında tek bir cins var: erkekler ve herkesin referans aldığı cins de zaten erkeklerdir," diye devam ediyor. Pre-ödipal dönemde çocukla anne arasındaki ilişkiye yoğunluklu olarak odaklanıyor, zira ona göre deneyim ve bilgi bu dönemde, bu iki figür arasındaki dokunmaya

dayalı iletişim ekseninde gelişiyor. Elbette buradan yola çıkarak ana-kız ilişkisine oldukça kafayı takmış durumda ve bu olgunun ataerkil toplum tarafından gerçekte olduğundan değersiz addedildiğinden dem vuruyor. Nedir dediği yani? Dokunma duyumuzdan bahsediyor ve önemsizlik atfedildiğinden bahsetmesiyle beraber bizi mevcut bir "duyular hiyerarşisi" yönünde uyarmış oluyor.

Haklı mı, haksız mı söylediklerinde muhterem, takdir edersiniz ki bu bizim kitabımızın kapsamı dışında kalıyor. Irigaray, eleştirdiği kadar, kendi sav ve söylemlerinin heteronormatif yaklaşımlar barındırığı gerekçesiyle eleştiriler de alıyor. Ancak onun söylediği birtakım şeylerin üzerine gidersek, duyularımız hakkında daha önce çok da farkında olmadığımız bazı açıklamalara ulaşabileceğimiz de kuşkusuz. Bu bağlamda baktığımızda, Irigaray'ın fitili ateşleyen "algılanmış durum" saptamasını şöyle dile getirebiliriz: Erkekler, beş duyu içinde görme duyusuna öncelik verirler ve bunu bir tahakküm aracı, özellikle kadınlar üzerinde bir tahakküm aracı olarak kullanırlar. Buna karşın kadınlar ise dokunma, tat ve koku gibi daha etkileşime dayalı, mukabele eden, uyarıyı karşılayan duyulara öncelik vermeye yatkındırlar. Bu çizdiği tablo, kadim zamanlardan beri toplum içindeki yapılaşmada çok önemli bir rol oynuyor. Bu nedenle, zamanında bu iş nasılmış, bir kurcalayalım dilerseniz.

Tat duyusu dediğimizde, kadın ve tat ilişkisini elbette taa Havva Anamıza kadar götürebiliyoruz ve böylece kadınları sahaya 1-0 yenik olarak çıkarabiliyoruz. Neden? Çünkü Havva yasak meyveyi tadarak ve tattırarak Cennet'e günahı sokmuş ve o mutlu dönemin sonlanmasına sebep olmuştur. Ortaçağ'ın meşhur sayılabilecek dinî temalı tiyatro eseri *Jeu d'Adam*'da, bu yaklaşım en kuvvetli ifadesini buluyor. Şöyle geçiyor oyundaki sahne: Yılan, Havva'ya yasak meyvenin tüm edinilebilecek bilgileri içerdiğini söylüyor. Havva'nın bu açıklamaya ilk tepkisi ise "Tadı nasıl?" diye sormak oluyor ("tat" derken sadece tat duyusunu mu kastediyor, bunu şu anda tartışmıyoruz bile, zira toplam besin algısı veya toplam lezzet algısı bu cildin değil, bir sonraki cildin ana konusu olacak). Yani Havva, yasak meyvenin entelektüel getirisinden uzak, onun sadece kendisine keyifli bir beslenme sağlayıp sağlamayacağıyla ilgili.

Zamanda biraz yakına gelip Modernizm öncesi Avrupa'ya ulaştığımızda, bu yargıyı destekleyecek hayli ipucu bulabiliyoruz. Bir dakika, ne zaman oluyor bu Modernizm öncesi? XVI. yüzyılın dünyayı değiştiren bir dizi olayından hemen öncesine kadar olan zaman. Peki, nedir dünyayı değiştiren bu olaylar? İstanbul'un Osmanlıların eline geçerek Baharat ve İpek yollarının tıkanmasının ardından, alternatif tedarik yer ve yolları arama uğruna, şık bir isimle, "keşifler çağı" diye adlandırılan dönemle birlikte Amerika'nın bilinen dünyanın bir parçası haline gelmesi veya Martin Luther'in Protestan reformlarını başlatması gibi olaylar. Veya şöyle diyelim: Keşif ve icatların içine doğduğu zamanlar, Modernizm öncesi zamanlar. Gene bu keşif ve icatların doğurduklarının yorumu Aydınlanma dönemi ve nihayetinde bildiğiniz gibi Sanayi Devrimi'yle devam ediyor.

Kadın soğuk, erkek sıcak

Modernizm öncesi dönemde, erkekler ve kadınlara farklı duyular üzerinden kimlikler atfediliyor. Sadece duyuların aidiyetindeki farklar değil, aynı duyu içindeki kimlik ayrışmaları da buna bir örnek. Mesela görme duyusu sözkonusu olduğunda erkekler, aydınlık ve formun akılcı özellikleriyle tanımlanırken, kadınlara kalan akıldışı (veya daha yumuşak deyişle duygusal) özellikler ise karanlık ve renkler. Bu sembolik eşleştirmelerin ardındaki görevler, erkek için elbette aydınlatma ve düzen sağlamak. Kadınlığın renkle eşleştirilmesi ise kadına daha dekoratif veya hoş görünmeye yönelik birtakım görevler yüklüyor. Hatta karanlık kimliğinin içinde, aslında baştan çıkarmayla beraber bünyesinde barındırdığı toplumsal düzeni bozucu potansiyel de üstü örtülü olarak veriliyor.

Cinslerin farklı duyularla özdeşleştirilmesine çok eskiden gelen, yani Aristo veya Galenus gibi antik çağ filozoflarından Modernizm öncesi döneme taşınan bir başka ilginç örnekle devam edebiliriz: Buna göre, kadın ve erkeğin iç ısısı farklıdır. Kadın içsel olarak soğuk, erkek ise sıcaktır. Bu da bizi cinslerin fiziksel

özelliklerinden başlayan bazı yakıştırmalara ve kabullere götürür. Erkek sıcak olduğu için yediğini hemen yakar, kadın ise soğuk olduğundan bu yakma işlemini elan gerçekleştirmez; yiyeceğini yağ, âdet kanı ve süt olarak bünyesinde tutarak çocuk doğurma ve bakma görevlerinin altyapısını oluşturur.

Kadının içi soğuk olduğundan, yukarı çıkan ısı azdır ve bu da kalçalarının geniş, omuzlara doğru üst kısımlarının ise dar olmasına sebep olur. Ancak erkeklerde fazlasıyla ısı mevcuttur ve bu nedenle de ısı fazlaca yukarı çıkarak saçları bile telef eder ve onları kelleştirebilir. Cinsel organların konumları da bu farklı ısı teorisine dayandırılır: İçsel sıcaklığı fazla olan erkeğin organı dışarıda, soğumaya meyyaldir; kadınınki ise içeride, korunaklı vücudun içindedir.

Bu farklı fiziksel özellikler elbette farklı karakter özelliklerini de beraberinde getirir ve bu mantık çerçevesinde devam ettiğimizde, sıcak olmanın erkeği daha cesur, atılgan ve zeki yaptığı, soğuk olmanın ise kadını daha akıldan uzak/duyguya yakın ve tutuk bir karaktere taşıdığı sonucuna varabiliriz. Sıcaklığın verdiği kurulukla erkek daha sabit ve kararlı, kadın ise soğukluğun nemiyle beraber daha kaygan bir karakter sergiler. Yani tutuk, ânında karar veremeyen ve tavır alamayan, soğuk ve nemli kadın figürüne geniş kalça ve dar omuzlar eklendiğinde, o galiba en iyisi evin içinde kalmalı ve evin dışındaki dünyayı dar kalçalı, geniş omuzlu, atılgan ve entelektüel erkeğe bırakmalıdır.

Demem o ki, kadın ve erkeğin vücudu ve buna paralel olarak toplum içindeki rolleri duyusal birtakım işaretler referans alınarak biçiliyor o dönemde. E, peki oldu da kadın rolünden memnun değil, erkeklere ayrılmış alana girip onlar gibi faaliyet göstermeye başlıyor. Ne olacak bu durumda? Aaaa... o zaman iş vahim. Eğer kadın haddini bilemeyip erkek gibi fiziksel aktivite göstermeye başlarsa onu bekleyen en büyük tehlike, erilleşmesi. Constance Classen'in aktardığına göre, 1636'da yazılmış *Hasta Bir Kadının Gözlüğünden* isimli kitapta bu konu atlanmamış ve hanımefendiler bu konuda uyarılıyor. Deniyor ki "Onlar kendi vücutlarının ve ısıya bağlı kimliklerinin doğal yapısı dışına çıkmaya çalışırlarsa, rolleri

değişebilir ve aman dikkat etsinler, sesleri kalınlaşıp sakalları çıkmaya başlayabilir". Hatta bu konuda şuna da inanılıyor ki eğer kadınlar vücutlarını fazlaca ısıtırlarsa, o soğuk içinde muhafaza edilmek üzere vücutlarının içine gömülmüş olan cinsel organları da dışarı çıkıp bir anlamda erkek cinsel organına dönüşebilir. *Oh yeah*! Fantazilere bak, sevgili okur!

Tabii Irigaray'ın da dediği gibi, referans olarak hep erkeğin mükemmelliği alındığı için, bunun tam tersi bir durumda erkeğin nasıl bir değişim geçireceğinden bahis yok bu bahsettiğim kaynaklarda.

Nasıl her duyunun içinde üst ve alt özellikler bulunabiliyorsa, aslında duyuların da bu Modernizm öncesi zamanda bir hiyerarşisi elbette var ve bu hiyerarşi içinde de ilk başta belirttiğim gibi görme ve işitme, yani akılcıl duyular yüksek ve eril; geri kalan tat, dokunma ve koku ise aşağı ve dişil duyular. Bu, zaten kadınsı bulunan aşağı duyuların akıldan çok vücutla ilgili olmasından da belli. Sonuçta elbette üstün olan cinsle üstün duyuların, aşağı cinsle ise hiyerarşinin alt kademelerinde yer alan duyuların eşleşmesinden daha mantıklı ne olabilir?

Lütfen yanlış anlamayın, burada duyuların her iki cinse dağıtılması gibi bir durum sözkonusu değil ve kadında da erkekte de beşer duyu olduğu elbette kabul ediliyor bu muhterem ve münevver zevata göre. Bu nedenle bir duyuyu seçip onun içine girdiğimizde, orada da ayrı bir hiyerarşiye rastlayabiliyoruz. Yani, görme duyusu üstün bir duyu ve bu nedenle erkek ile özdeş dedik ama bu "kadın göremez" demek değil. Görür ama aralarında görme farkı vardır. Erkek baktığı zaman entelektüel birikim oluşturacak şeyleri görür; oysa kadının görme duyusu daha şık bir elbiseyi seçmek ve aynada kendini bununla seyretmekten öteye geçemez. İşitme duyusundan da bir örnek vereyim: Erkekler ağır ve derin tartışmaları dinlerken, kadınlara düşen dedikodu takip etmek olur. "Yapma demiyorum, yap, ama hobi olarak yap," gibi bir durum yani.

Kutsal kitaplardan açıklama bulan tat duyusu ve Havva, dolayısıyla dişilik yakıştırmasının ötesinde koku duyusuna geldiğimizde, burada da Pagan inanışların etkilerinin baskınlığını fark ediyoruz.

Klasik felsefede rahme ayrı bir canlı, daha doğrusu farklı bir hayvan gibi bakıldığını unutmamak gerekiyor bunları söylerken. Neden? Çünkü sadece kendine bağlı hareketleri, kendine özgü bir kokusu ve hatta koku alma yetisi vardır rahmin. Her ne kadar tıp adamları tarafından bu teori elbette ve şiddetle reddedilmiş olsa bile pek çok düşünür üzerindeki etkisi yadsınamaz bu garip teorinin. XVI. yüzyılın ünlü hümanisti François Rabelais'de bile bu düşüncenin uzantılarını görebiliriz ve o bile rahmi kokularla farklı ilişkisi olan bir uzuv, ayrı bir koku alma duyusuna sahip bir bağımsız vücut parçası olarak tanımlıyor. Ancak biliyoruz ki Rabelais'nin ironi ve mizah dolu eserleri var, muhtemelen bu söylemi de onlar içinde değerlendirmeli, ama "Freudyen dil sürçmesi"ni de (*Freudian Slip*) unutmamalıyız.

Rahim koku alıyorsa...

Koku ve rahim arasında kurulan bu düşünsel bağ, elbette beraberinde tıbbî tedavi yöntemlerine ilişkin cin fikirleri de getirmekten geri kalmıyor. Yani eğer rahmin bağımsız bir koku alma yetisi varsa, o zaman kokulu unsurlar jinekolojik rahatsızlıkların da tedavisinde kullanılabilir. Doğum sonrası rahimde sarkma oluştuysa, kadının burnuna yakın yerde hoş kokulu tütsü çubukları, bacaklarının arasında ise hoş olmayan kokulara kaynak olabilecek şeyler, mesela en basitinden çarşaf falan yakılabiliyor. Bu sayede rahmin bacak arasındaki kötü kokudan burundaki iyi kokuya doğru yükselerek tekrar kendi doğal yerine yükseleceği varsayılıyor.

Kadınların şanssızlığı sadece bacaklarının arasında ekstradan bir içsel buruna sahip olmaları değil elbette. Rahim eğer bir burunsa, bu koku almaya yarar. Oysa bir de gene rahimden ve vajinadan kaynaklanan "kötü" kokular var. Soğuk ve nemli kadın, kötü kokmaya "elbette" erkekten çok daha müsait. Bu kötü kokunun merkeziyse rahimden başka ne olabilir? Hem menstrüasyon döneminde, hem de doğum sırasında buradan kokulu salgılar vücut dışına çıktığı gibi, bu dönemler haricinde de buranın kokusu vücudun koku profilini olumsuza dönüştürmeye "zaten" yetecektir.

Bu düşünce, yani kadının kötü kokuyla özdeşleştirilmesi, sadece dönemin tıp adamları arasında değil, aynı zamanda popüler şahsiyetleri nezdinde de itibar görüyor. XIV. yüzyılda Boccaccio'nun "kadın domuzdan pis kokar" demesinden, XVIII. yüzyılda Jonathan Swift'in, evet o bildiğimiz *Gulliver'in Seyahatleri*'nin yazarı Swift'in *A Lady's Dressing Room*'da kadını "dışkı içinden yükselen bir lale" olarak tanımlamasına kadar uzanıyor bu inanç akışı. Swift'e göre meşhur Venüs bile aslında kötü kokulu bir dişidir; suların içindeki doğumunda bile koku adına hoş bir şey sözkonusu değildir.

Gelin görün ki, bütün dişiler kötü kokmaz. Bakirelerin saf ve temiz bir kokuları vardır ve Ortaçağ'da sekiz bölümlük anonim bir manastır kuralları metni olarak tanımlayabileceğimiz *Ancrene Wisse*'da bu koku "Kırılabilir hassasiyette bir cam fanus içinden kokan nefis balzamlar" diye tanımlanıyor. XIX. yüzyılda Viktoryen dönemin en başarılı yazarlarından addedilen Anthony Trollope'ta bu tanım "O zarafetin kıymetli aroması ki, kadınlığın en büyük hazinesidir"e dönüşüyor. Haliyle pasif ve aşağı konumda kalan, ancak kaçınılmaz olarak güzelliğin de simgesi olan kadınlar, bu nedenle algılarda baştan çıkarıcı bir tatlı kokuyla bezeniyorlar. Ancak bu tatlılık biraz da cadılık gibi şeytanî bir yön de içeriyor. Daha da ileri giderek ve buraya kadar anlattıklarım birleştirilerek, kadınların zaten mevcut kötü kokularını bastırmak için parfümlenmeye ihtiyaçları olduğu bile dile getiriliyor. Kadının kendini parfümlemesi gereğine, bazı eski Yahudi efsanelerinde de rastlayabiliyoruz, zira o efsanelerdeki inanış, Havva'nın vücudunun çürüyebilir, dolayısıyla kokuşmaya müsait etten mamul olduğuna dayanıyor.

Bahsettiğimiz dönem ve kültür, ağırlıkla Ortaçağ ve yoğun bir Hıristiyan yaşam anlayışının hâkim olduğu bir dönem. Dolayısıyla dert olan şeyler varsa, bunlara çözümler de elbette bu inanç sistemi içinden veya bu inancın pratiğinden gelecek. Yani kadının kokusal kurtuluşu, sadece ve sadece Tanrı tarafından sağlanabilir.

Bakire Meryem olayı açısından baktığımızda, o korkulan kadın rahminin "Tanrı'nın Oğlu" olarak anılan Cennet meyvesi-

ne doğum veren kutsal bir koku içerdiğini söyleyebiliriz. Her ne kadar sıradan kadınlar Bakire Meryem'in saflığına ve kutsiyetine ulaşamıyor olsalar bile, gene de inançları doğrultusunda yaşayarak vücutlarındaki kötü kokulu ifrazattan bir nebze olsun kurtulabilirler. Sıkı bir şekilde oruç tutarak menstrüasyonun, hatta fazla dışkı çıkarmanın bile önüne geçebilirler. Rivayete göre Flaman Azize Lutgard (veya diğer adıyla Saint Lutgardis) mesela, sıkı ve düzenli oruç sayesinde, menstrüasyon dönemi sonlandığında rahminden hoş kokulu aromatik sıvılar bile salgılayabilmiştir. Bu gibi sıradışı dinsel bağlılık ve azize olma durumlarında yorum, kadın olmanın doğasıyla bağlantılanan sıvı ve nemin, çürümüş kadın vücudundan azizeye dönüşen dişide parfüme evrilmesidir.

Yok, eğer herkes kutsal olana dair inancı güçlü olmasına rağmen Azize Lutgard kadar şanslı değilse, bu kez şans onlara atfedilen anlamla sağlanır ve menstrüasyon dönemindeki salgıların niteliği farklı yorumlanmaya başlar. Nedir bu farklı yorum? Menstrüasyon döneminde rahimden gelen kanlı sıvı, vücudun doğal bir döngüsü olarak değil, Hz. İsa'nın kanı gibi değerlendirilir. Yani *stigmata* veya Hz. İsa'nın vücudunda çarmıha gerilme esnasında oluşan yaralardan akan kanlar, bu azize olamamış ama gene de kutsal hanımefendilerin âdet kanamalarının yerine geçer sembolik olarak. Bu stigmata kanları da elbette çevreye hoş bir koku yayarlar ve hatta bazen sadece bu hoş kokunun varlığını belli etmesiyle beraber bile âdet kanamasının başladığına hükmedebilir çevredeki insanlar.

Kadının doğal döngüsü gereği oluşan bir akıntının kokusal değişiminden söz ediyoruz ve burada kötü kokudan hoş kokuya evrilme olayında bile bir erkek modele, Hz. İsa'ya gereksinim duyuluyor. İşte Irigaray'ın isyanı da hep bu ve bunun gibi nedenlere dayanıyor.

Pis Afrikalı, Temiz Avrupalı

Haksızlık etmeyelim, duyulara bağlı olarak ayrıştırılmaya çalışılan bu aşağı veya yüksek insan kuramları sadece cinsiyetle sınırlı değil.

Sınıf ve ırk da bu konudaki parlak inanışlardan nasibini alıyor. Çalışanlar ve Avrupalı olmayanlar, kokusuz veya hoş kokulu orta sınıf veya yüksek sınıf Avrupalılarla karşılaştırıldığında genelde kötü kokulu olarak nitelendiriliyorlar. Burada da en önemli ayrım, ten renginden ve cilt yapısından kaynaklanıyor. Afrikalının kara derisi, onun kara ve karanlık tabiatıyla özdeş. Kirli, şeytanî, hilekâr ve pis. Oysa beyaz Avrupalı bunun tam karşısında; iyilik, saflık gibi beyaza atfedilen bütün anlamları kartvizitine yazdırmış durumda.

Cins, sınıf ve ırk konusundaki duyusal sembolizm genelde paralel gidiyor ama bazen duruma göre fikir ve inanış da gayet fırsatçı bir şekilde değişebiliyor. Hani kadına atfedilen ve olumsuz anlam taşıyan "içsel soğukluk" hali vardı ya, yeri gelince o soğukluk olumlu da olabiliyor. Tabii bunun için önce beyaz Avrupalının gidip Afrika, Hindistan veya Güney Amerika'nın sıcağını görmesi lazım ki, sıcakla zenciyi bağdaştırıp ısıya verdiği değeri ve anlamı 180 derece tersine çevirebilsin. Zaten dönüşüm de yeni coğrafyaların tanınmaya başladığı Rönesans dönemiyle başlıyor ve ısı olayındaki değerler, isimleriyle yer değiştiriyor. Yani artık soğuk olan, yani beyaz Avrupalı, olumlu; sıcak olan, yani siyah Afrikalı ise olumsuz oluyor. Bu yeni ısıya bağlı karakter ölçme sistemine göre uzak ve sıcak coğrafyaların insanları, dişiye atfedilen bütün olumsuzlukları devralıyorlar. Buna mukabil soğuğa geçen Avrupalılar ise akılcılık, zekâ, dayanıklılık ve cesaretin simgesi oluveriyorlar. Statik değer yargıları yok ve gayet pratik bir şekilde, ihtiyaca göre durumdan vazife çıkarılarak şeyler ve anlamları nasıl işe gelirse öyle değiştirilebiliyor.

Hiyerarşik sıralamanın pek değişmediği nadir durumlardan biri, duyularla ırkları eşleştirme olayı. Gene üstün insan olan beyaz Avrupalı aklın ve mantığın timsali olan işitme ve görmeyle, aşağı insan olan kara Afrikalı veya çalışanlar ise vücutla ilişkilendirilen tat, dokunma ve kokuyla eşleştirilmeye devam ediliyor. Tabii bu teoriye aşağı sınıfların emek harcama yöntemi, yani vücudunu kullanarak iş üretmesi de destek veriyor. Buradan hareket ederek bu aşağı sınıflar vücutsal zevkleri veya "hayvansal tatminleri"ni üst sınıf beyaz Avrupalı gibi işitme ve görmenin sağladığı akıl dolu ruhanî tatminlerin yerine koyuyorlar.

XVIII. yüzyılda Afrikalı köleler üzerine uzman bir İngiliz bu durumu şöyle özetliyor: "Hayvan gibi kokuyor bu siyahî köleler ve karşı cinsle olan ilişkileri de hayvandan farksız zaten. Karşı cins sözkonusu olduğunda tamamen libidolarıyla hareket ediyorlar ve maymunlar gibi utanmazca yapıyorlar bu işi." Bir yüzyıl sonra, XIX. yüzyılda bir Alman doğabilimcisi, Goethe'nin de öğrencisi olan Lorenz Oken bu söylemin üstüne tüy dikiyor tabir caizse ve ırkların duyusal bir şemasını çiziyor. Bu şemaya göre Avrupalı en üstte yer alıyor ve "göz adamı" olarak nitelendiriliyor. Onun bir altında "kulak adamı" olan Asyalı var. Bir kat aşağıda "burun adamı" olan Amerikan yerlisi, en altın bir üzerinde "dil adamı" olan Melanezyalı, en dipte ise "ten adamı" olan Afrikalı var. "Melanezya da nereden çıktı?" demeyin lütfen, dönem antropologlarının en sevdikleri gözlem alanları bu bölgede yer alıyor.

Geleneksel Avrupa kültüründe sınıf, cinsiyet ve ırk başlıca toplumsal ayrımların da belirleyicisi, demiştim. Bu ayrımlar arasında geçişkenlikler yok mu? Var elbette. Mesela, yüksek sınıftan bir kadın, her ne kadar kadın olduğu için kendi sınıfından erkekler karşısında daha aşağı düzeyde duyularla ilişkilendirilmiş olsa da işçi sınıfından bir erkekle mukayese edildiğinde daha yüksek duyu ve değerleri temsil edebiliyor. Bu da demek ki esas olan sınıfsal hiyerarşi, zira şekilde görüldüğü gibi hâkim sınıf içindeki düşük konumlular bile, alt sınıftaki yüksek konumluya beş basabiliyor.

Gene de kesin şeyler söylememek lazım; çünkü aşağı sınıftan profesyonel bir erkeğin önündeki imkânlar ile yukarı sınıftan bir erkeğin önündeki profesyonel imkânlar kesin olarak farklı olsa bile, kadınlar sözkonusu olduğunda profesyonel anlamda herhangi bir fark yok. Yani en yukarı tabakadan da olsanız, parya da olsanız, kadınsanız size yakışan ev işlerinden ötesi değildir. Evin hanımefendisi kitap okurken, okuma yazma bilmeyen hizmetçileri yemek pişirebilir veya dikiş dikebilirler. Ama gene de evin hanımefendisine bile okumak yerine nakış yapmak veya dantel işlemek gibi daha seçkin görevler daha uygun düşer.

Bundan kelli olsa gerek, Juan Luis Vives, 1523'te yazdığı ve VIII. Henry'nin karısı Kraliçe Catherine'in (Aragonlu) kızı

Mary Tudor için sipariş ettiği *De Institutione Feminae Christianae* (*Hıristiyan Kadının Oluşumu*) isimli kitabında, "Prenses veya kraliçeler bile el işleriyle ilgili zanaatlere uzak ve yabancı kalmamalılar," diyor. Gene aynı kitapta Vives, kadınların eğitim vermelerine de şiddetle karşı çıkıyor ve diyor ki: "Önce Adem, sonra Havva yaratıldı. Şeytan Adem'i değil, Havva'yı baştan çıkardı. Kadın zayıf bir yaratıktır ve belirsiz yargılarıyla kolayca kandırılabilir. Bu nedenle kimseye bir şey öğretmeye kalkmamalıdır, zira yanlış bir fikri doğru kabul etmiş olabilir ve öğretmen olarak kendisini takip etmeye hevesli dinleyenlerine bu yanlış fikirleri kolayca aktararak hataya sürükleyebilir."

Bekâret ve evlilik konularına da bayağı takık olan muhterem, evli olmayan kadınların insan içine çıkmasına taraftar değil: "Bir kadın tarafından idare edilen bir erkeğe kim saygı duyabilir ki?" diyor. O öyle diyor ama çok geçmeden evlenmemiş bir kadın olan I. Elisabeth mezkûr söylemlerin yer aldığı kitabı sipariş eden Catherine Hanım'ın akrabası İspanyolların donanmasını cayır cayır yaktırıp Vives'in teorilerini yerle yeksan ediveriyor.

Bu ilginç konuyu bir başka gerçeğe atıfta bulunarak sonlandırmak istiyorum: Gözünüzü kapatarak bir canlandırma yapın lütfen. Karanlık bir Ortaçağ evi. İçeride bir kadın karalar giyinmiş, muhtemelen cildi de akıntılı çıban ve sivilceler içinde. Önünde "blop blop!" kaynayan yeşilli sarılı sıvı dolu bir kazan var ve kazandan da ortama tarifsiz iğrençlikte koku taşıyan dumanlar yükseliyor. Nedir bu sizce? Bütün klasik çocuk masallarında rastlayabileceğiniz bir cadı imgesi, değil mi? Peki, bir soru sorayım: Hiç erkek cadı duydunuz mu masallarda?

Gılgamış'ın Ölümsüzlük Aşkı

> "Kirini yıkadı, silahlarını parlattı, başını sallayarak saçının tutamlarını arkaya attı. Kirli giysisini fırlatıp temizini giydi, savaş giysisini tamam edip beline işlemeli kemerini kuşandı. Gılgamış krallık tacını giyince, Gılgamış'ın güzelliği İştar'ın güzel gözlerini kamaştırdı: 'Gel Gılgamış! Benim güveyim ol! Bana meyveni armağan et, armağan etsene! Sen benim kocam ol, ben senin karın olayım! Sana altından ve lacivert taşından yapılmış koşu arabaları koşturayım! Tekerlekleri altın, boynuzları ayna gibi parlayan madenden olsun! Buna ruhlar, dev gibi katırlar koşulsun! Sen evimize girince seni sedir kokuları karşılasın! Büyük rahipler ve soylular ayaklarını öpsünler! Krallar, büyükler ve beyler ayaklarının altına diz çöksünler! Dağların ve ülkelerin ürünlerini sana vergi olarak getirsinler! Sana keçiler üçüz, koyunlar ikiz yavrulasın! Senin sıpan bir ester yüküyle koşsun! Arabanın önündeki atın, yarışta birinci olsun! Boyunduruktaki öküzlerinin eşi olmasın!'"

Gılgamış destanının altıncı tabletinden aktardığım bu paragrafta, "sedir" diye geçen kelime bazı metinlerde "katran" olarak çevrilmiş. Bunun petrolden elde edilen katranla ilgisi yok, sadece sedir ağacının türünü belirtmek için kullanılmış katran kelimesi. Neden? Çünkü ülkemizde katran çook uzun zaman boyunca

Toroslardaki sedir ağaçlarından üretilmişti. İyi de, ağaçtan katran nasıl üretilir? Hemen söyleyeyim; ağaç, kömür veya petrol gibi organik maddelerin kapalı kapta hava almadan imbiklenmesine "katran" deniliyor. Bu işlem sonucunda da rengi oldukça koyu, hatta siyaha yakın bir madde geçiyor elimize. Koyu kıvamda bir sıvıdır ve kokuludur. Daha doğrusu, katranın elde edildiği organik maddeye paralel bir kokusu var. Bu nedenle bazı tercümeler bunu katran olarak çevirirken, ben kokusuna daha güçlü bir referans olması açısından, tercümanları üzmek pahasına, sedir demeyi tercih ediyorum.

Peki, neden sedir?

Destan bir sedir ormanı etrafında dönüyor. Neden sedir? Çünkü destanın yazıldığı tarihte sedir çok önemli bir malzeme. Yüksek bir ağaç ve düzgün, dik bir gövdesi var. Bu da ağaçtan tek tip kalaslar edinilmesini kolaylaştırıyor. Uzun kalas ve tomruklar da hem çatı, hem de tapınakların kapılarında rahatça kullanılabiliyor –ki zaten kullanılmıştır. Çürümeden uzun süre dayanıyor ve hava koşullarına mukavemet ediyor. Ayrıca sedirin katranı da mikrop öldürücü özellikleri nedeniyle kadîm bazı ilaç formüllerinde yer alıyor. Üstüne üstlük, sedir ağacı çerçevelediği mekâna da hoş bir koku veriyor. Yani sedir ağacı dönemi içinde o coğrafya için neredeyse hayatî diyebileceğim bir öneme sahip ve bu yüzden hem gerçek, hem de sembolik değeri çok büyük. (Hatırlatma: Destanın geçtiği bölgeye komşu olan Lübnan'ın bayrağının tam ortasındaki ağaç imgesi, stilize bir sedir ağacı imgesidir.) Devam etmeden önce size bir bölümünü yukarıda aktardığım ve bilinen en eski yazılı edebî metin olarak nitelenen *Gılgamış* destanını kısaca özetleyeyim müsaadenizle.

Efendim, Gılgamış, bugün Irak ve Kuveyt'in yer aldığı coğrafyada yer alan Uruk'un beşinci kralı, aynı zamanda da 12 tabletlik ve yaklaşık üç bin satırlık *Gılgamış* destanının da kahramanı oluyor. Uruk ile Irak'ın bağlantısını zaten kurmuş olduğunuzu düşünerek devam ediyorum: Destanda baskın bir kişilik olan Gılgamış'ın önce rakip sonra dost olduğu Enkidu ile beraber yaşadıkları maceralar anlatılıyor. Gılgamış, aslında tam bir insan değil, yarı tanrı-yarı insan. Hatta daha doğrusu 2/3 tanrı, 1/3 insan.

Louvre Müzesi'nde sergilenen Gılgamış rölyefi. Tabletlerin bulunmasını müteakip destanın ilk tercümesi 1872 yılında arkeolog George Smith tarafından yapılıyor.

Gılgamış "büyük" bir savaşçı. Yeryüzünde, karalarda ve denizlerde olan biteni bilen zalim ve sert bir yönetici. Uruk halkı tanrılara başvurarak onun bu sert yönetiminin önlenmesini istiyor, Tanrılar da cevaben yabanî Enkidu'yu yaratıyorlar. Enkidu sert, asosyal ve hayvanî bir yaratık. Ancak Gılgamış'ın gönderdiği fahişe Şambat, altı gün ve yedi gece boyunca onunla sürekli seks yaparak Enkidu'yu uysallaştırıyor ve kente getiriyor. Birinci tablette yer alan bu olaylardan sonra, ikinci tablette Gılgamış ve Enkidu'nun güç gösterisi dile getiriliyor. Gılgamış'ın zaferiyle sonuçlanan bu yarışmadan sonra ikisi dost oluyorlar. Hatta fazlaca dost oluyorlar

ve bazı çevreler Gılgamış ile Enkidu arasındaki ilişkiye eşcinsel bir aşk ilişkisi olarak bakıyor. Üçüncü ve beşinci tabletlerde Gılgamış ve Enkidu, Sedir Ormanı'nın korucusu Huvava'yı öldürmeye gidiyorlar. Altıncı tablette, Uruk'a dönen Gılgamış, tanrıça ve kutsal fahişe İştar'ın evlenme teklifini reddediyor, zira İştar hem mesleği babında her önüne gelenle yatmakta, hem de kocalarına pek kötü davranmakta. Gılgamış, İştar'ı reddediyor ama İştar da bu durumu hazmedecek bir hatun değil ve hemen babacığı Anu'ya koşuyor, ondan Cennet Boğası'nı ödünç alıp Gılgamış'ın üzerine salıyor.

İştar; hem doğurganlık, aşk, savaş ve seks tanrıçası, hem de kutsal bir fahişe veya kortezan. Zaten hem Gılgamış, hem de İştar'ın memleketi olan Uruk, "kutsal fahişeler", daha doğrusu, "kutsal kortezanlar" kenti diye biliniyor. İştar, Asur ve Babil'de "İştar" ismiyle geçiyor, Sümer'de ise aynı figürü "İnanna" ismiyle görüyoruz. Bu mitolojik karakter benzerliklerini zamanda ileri taşıyıp Afrodit'e veya Venüs'e kadar götürebiliriz. Tariflerimden de anlamış olacağınız gibi bu hanımefendinin öne çıkan özelliği, cinsel cazibesi. Bir popüler lüzumsuz bilgi de çizgi roman hayranlarına yönelik vereyim: İştar karakterine "İlkel çağların yenilmez barbarı Kimmeryalı Conan" çizgi roman dizisi içinde de rastlayabiliriz.

Evet, Enkidu'nun yardımıyla Gılgamış, İştar'ın reddedilmesi yüzünden sinirlenerek üzerine saldığı boğayı öldürüyor. Yedinci tablette Enkidu, rüyasında boğayı öldürdüğü için Anu, Ea ve Şamaş tarafından ölüme mahkûm edildiğini görüyor. Rüyalar gerçek oluyor ve sonunda Enkidu hastalanarak ölüyor. Sekizinci tablette Gılgamış umutsuzluk içinde dostuna ağıtlar yakıyor ve onun için büyük bir cenaze töreni düzenliyor. Dokuzuncu ve onuncu tabletlerde Gılgamış'ın ölümsüzlüğe ulaşmak üzere, Tufan'dan kurtulan ölümsüz Utanapiştim'i bulmak üzere yaptığı tehlikeli yolculuk anlatılıyor.

Yılanın "stereo" çatalı

"Doğru dürüst bir burnu bile olmayan hayvanın kokulu mevzularda ne işi var?" diye soranlar olabilir. Doğrudur, yılanın doğru dürüst bir burnu bile yoktur ve en fazla ağzının hemen üzerinde iki minnacık delikten ibarettir. Ama ben de "kokuyu alır" dedim, burnuyla koklar demedim.

Yılanların çatallı dili meşhurdur. Bu dillerini tat almak veya dokunmak için kullanırlar. Ancak tat ve dokunmanın ötesinde, en çok da koklamak için işe yarar bu çift başlı çatal dil. Gözünüzün önüne getirin, yılan dilini şimşek hızıyla ağzından çıkarıp yukarı aşağı salındırır.

Neden? Yerdeki ve havadaki koku moleküllerini toplamak için. Sonra o çatal dil ağıza girer ve biz ağız içinde neler olduğunu göremeyiz.

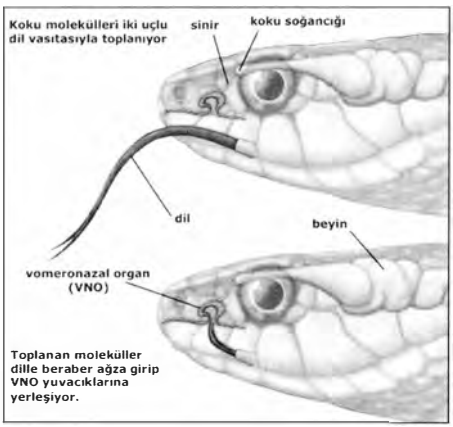
Oysa ağzın içinde olan şudur: Yılanın damağında iki küçük hassas bölge vardır ve bu hassas bölgeler de *vomeronasal* organlarına veya başka deyişle "Yakub'un Organı" adı verilen organa bağlanır (bkz. *KK*, "Senin Feromonla Ne İşin Olur?"). Yılan dilini bu iki hassas noktaya değdirerek *vomeronasal* organına koku moleküllerini iletir.

Organ da moleküllerden gelen sinyalleri kontrol eder ve beyne yönlendirir. Bu sayede yılan, kokladığı şey dost mudur, düşman mıdır, yiyecek midir, yoksa uzak durulması gereken bir şey midir, anlar ve ona göre davranış biçimi geliştirir.

İyi de, yılanın dili neden çatallıdır?

Sebebi gayet basit; sizin burnunuz neden iki delikliyse, o da o nedenle çatallı. Yani kokuyu "stereo" olarak algılayabilsin diye.

Yılanın dilinin uçları, damağındaki iki bölgeye tıpatıp oturacak büyüklüktedir. İkili uç, algılayıcıya oturduğunda hangisinden daha fazla koku molekülü geliyorsa, ona göre koku kaynağının hangi istikâmette olduğunu anlar.

Yılan, çatal diliyle sadece kokuyu değil, verilen diğer kimyasal sinyalleri de algılar, zira insanlardan farklı olarak işlevsel bir *vomeronasal* organa sahiptir.

On birinci tablette Tufan'dan nasıl kurtulduğu anlatılan Utanapaştim, Gılgamış'ın atası ve meşhur Tufan'ın tek kurtulanı olduğundan, bilge olarak algılanıyor. On ikinci tablette Gılgamış'a Tufan'dan söz eden Utanapiştim, yakın dostunu kaybettikten sonra ölümden korkmaya başlayan Gılgamış'a ölümsüzlük otunu nerede bulacağını söylüyor. Bizim Gılgamış da Utanapaştim'in söylediklerine uyarak ölümsüzlük otunu bulmasına buluyor ama –affınıza mağruren– salaklığından olsa gerek, bu kez onu bir yılana kaptırıyor ve boynu bükük halde Uruk'a dönüyor.

Yılana kaptırma sahnesi de ilginç, zira Gılgamış duru su bulup yıkanmak isteyince, haliyle otu sahilde bir kenara koyuyor. Otun kokusunu alan yılan da, kaptığı gibi "tısss" diye kaçıyor oradan. Gılgamış da ölümsüzlüğe ulaşamadan ortalık yerde kalıyor. Destan, Enkidu'nun ruhunun yeryüzüne dönüşü ve ölüler dünyasındaki kötü, hüzünlü koşulları dile getirmesiyle son buluyor. Yer yer tüylerimizi diken diken eden bu destanın sonunda Gılgamış da bilgeliğin, dünyanın nimetlerinden yararlanmak anlamına geldiğini kavrıyor.

Küçük bir not: Gılgamış destanıyla ilgili biri Nevit Kodallı'nın, diğeri de Adnan Saygun'un olmak üzere iki yerli operamız bulunuyor.

GILGAMIŞ NEDEN ÖNEMLİ BİR DESTAN?

Çünkü çok tanrılı dinlerin efsanelerine ait pek çok öğeyi, yani mesela büyük Tufan veya ölümsüzlük otunu çalan yılan gibi sembolleri dile getiriyor ve bu semboller bazen birebir, bazen de çok benzer şekilde daha sonra tek tanrılı İbrahimî dinlerin kitapları, öncelikle de *Tevrat*'ın içinde yer alıyorlar. Bu da haliyle ayrı bir tartışma konusu ve bu konuları daha derinine merak edenler varsa Muazzez İlmiye Çığ veya Turan Dursun'un kitaplarına ve bu kitaplara mukabil verilmiş cevaplara başvurabilirler. Ben sadece bu benzerlikleri hatırlatmış olmakla yetinip konumuza geri döneyim.

Başka ne önemi var bu destanın? Kültürel açıdan bakıldığında geçişlerle ilgili pek çok ayrıntı içeriyor destan. Yazısız dönemden

"İyi ettin canım, ölümsüzsün artık!"

Gılgamış'a ölümsüzlük otunun yerini tarif eden Utanapiştim ölümsüz ama hele bir sorun, neden ölümsüz?

Efendim, başta Yüce Tanrı Enlil olmak üzere, tanrılar insanların kökünü kurutmaya karar veriyorlar. Bunun neden olduğunu açık olarak bilemiyoruz, zira bahsedildiği tablet maalesef kayıp. Ancak inançsızlık, saygısızlık, yönlendirildikleri gibi yaşamamak, tanrılara yeterince yiyecek sunmamak, çok gürültü yapmak dâhil pek çok neden öne sürülüyor.

Neyse, tanrılardan biri, Enki (Ea) bu kıyım kararını içine sindiremiyor. Beri yandan da bu karar alındığında o da var ve kimseye söylememeye yemin etmişler aralarında. Yeminini bozmamak için gidip Utanapiştim'in yüzüne kararı söylemiyor ama hasır bir duvarın arkasında onun durduğunu bildiği bir anda yüksek sesle kararı tekrarlıyor ve gelecek bir sel felâketi için kendisine "Hayatın Koruyucusu" isimli her yanı kapalı bir tekne yapmasını söylüyor.

Utanapiştim evini söküp karısının bileziklerini de bozarak yapıyor tekneyi. İçine de ailesini, çevrede önde gelen zanaatkârları, hayvanları ve tohumları koyuyor. Sel altı gün ve yedi gece sürüyor ve elbette yedi kat güverteli teknenin dışında dünyadaki herkes ölüyor.

12 gün sonra ortalık yatışır gibi olunca Utanapiştim teknenin kapağını açıp dışarı bakıyor ve suların sürüklemesiyle bir dağın yamacına yanaşmış olduklarını görüyor. Yedi gün burada bekledikten sonra suların çekilip çekilmediğini anlamak için teknedeki hayvanlardan bir güvercini kontrole gönderiyor. Güvercin uçuyor, dolanıyor, dolanıyor ama nafile; geri dönüyor. Utanapiştim bu kez bir kırlangıç yolluyor ama bu kez de sonuç hüsran oluyor.

Son çare olarak bir de kuzgun yolluyor. Kuzgun suların çekildiği yeri bulup üzerinde daireler çiziyor, ama geri dönmüyor. Utanapiştim bu sevinçli durum karşısında teknenin kapaklarını açıp hayvanları sulara bırakıyor ve kurban ediyor. Tanrılar da kaç gündür aç tabii, "sinek gibi üşüşüyorlar" sunulanlara ("sinek gibi üşüşme" tabirini boşuna kullanmadım, az beklemeni rica edeceğim sevgili okur).

Sel kararını veren Enlil bu olaydan pek hoşnut değil ve tekneye gelip Utanapiştim'e fırça çekmeye başlıyor. Hatta, aktaranların yalancısıyım, uygunsuz el hareketleri yaptığı bile söyleniyor.

Seli haber veren Enki de durur mu, "Yaw Enlil, herkesi cezalandırıp kıyıma sebep olacağına, sadece sorumluları cezalandırsaydın ya?" diye cevabı yapıştırıyor. Bu karşı çıkıştan etkilenen ve ikna olan Enlil de Utanapiştim'e hem tanrılara kurban sunarak saygı göstermesi, hem de insanlığı kurtarması karşılığında ölümsüzlük bahşediyor.

Bu sel ve tufan hikâyesi size de tanıdık geldi mi? Bana geldi vallahi.

yazıya geçişi, avcı-toplayıcılıktan kentliliğe geçişi anlatıyor. Mesela Enkidu'nun başta vahşî halde hayvanların dilinden anlıyor olması ve onlar gibi yaşaması avcı-toplayıcılığı sembolize ediyor. Daha ne var? Mesela Enkidu bir kadınla sevişiyor ve ormandan kovuluyor. Bu hem Cennet'ten kovuluşun sembolik hikâyesi oluyor, hem de bu kovulmayla beraber yaşam biçimi değişiyor ve kent yaşamı başlıyor.

Destan nerede geçiyor veya nereye ait? Bildiğiniz gibi bu bir Mezopotamya efsanesi. *Mezos* Antik Yunanca'da "orta" (veya "ara"), *potamos* da "nehir" anlamına geliyor. Yani bu bağlamda Mezopotamya, "nehirler arasındaki toprak" oluyor. Burada kastedilen nehirler de elbette Fırat ve Dicle. Bu iki nehrin arasındaki bölgenin haritasına baktığımızdaysa, Irak'ı, Kuzeydoğu Suriye'yi, Güneydoğu Türkiye'yi ve Güneybatı İran'ı görüyoruz. Bildiğiniz gibi medenîyetin doğduğu yer olarak da biliniyor bu topraklar ve zaman içinde Sümer, Akad, Babil ve Asur İmparatorluklarına, Acem ve Med uygarlıklarına ev sahipliği yapmıştır.

Sedir kokusu da, hatta bulunabilen tüm kokular önemli Mezopotamya'da. Çünkü koku görünmez bir aracı olarak gene görünmeyen ve insandan güçlü varlıklarla, tanrılarla iletişim kurmanın bir yolu. Bu nedenle olsa gerek, Asurlularda mesela krallar tapınaklarının kapılarını mutlaka koku veren ağaçlardan, sedir, ardıç veya servi ağaçlarından (TDK'ya bakmayın siz, doğrusu; servi) yaptırıyorlar.

Hükümdar II. Aşurnasirpal, sadece sarayın kapılarını sedir ve çam ağacından yaptırmakla kalmıyor, bu ağaçların içinden geçilerek varılabilen bir de giriş inşa ettiriyor ki olağan kullar daha sarayın kapısına yaklaşırken kokulu bir esriklik içine girip nereye gelmekte olduklarının farkına varsınlar, üzerlerinde varsa ceketlerinin düğmelerini saygıyla iliklesinler. Sarayının kapılarının sedir ağacı ve çam ağacından yapılması, ilginç bir erken dönem ortam kokulandırması örneğidir. Neden? Çünkü o kokulu ağaçtan mamul kapılar her açılıp kapandıklarında rüzgârıyla beraber sarayın hem içini, hem dışını tatlı sedir kokularıyla doldururlar.

Tüylerim diken diken oldu ama işlevi kalmadı

Korktuğumuzda veya üşüdüğümüzde "tüylerimizin diken diken olması" (*goosebump*) evrimsel bir kalıntıdır. Binlerce yıl öncesine gittiğimizde, tüy dikelme olayının iki nedene bağlı olduğunu görüyoruz:

İlki; dikelmiş tüylerin arasına hava girmesini sağlamak ve vücudun etrafında sıcak hava katmanı yaratmak veya aynı sonuca çıkacak şekilde tam tersini sağlamak, yani ısı kaybını önlemek. Kısacası, üşümeme çabasıdır.

Yerleşik yaşam, alet kullanımı, örtünme gibi insancıl şeylerle beraber tüy dikilmesi ihtiyaç olmaktan çıkıyor. Kazak, hırka, battaniye varken, ne diye tüy dikeltelim Allah aşkına?

Üstelik vücudumuz da ilkel atalarımız kadar tüylü değil artık. Siz ne kadar "Ayyh ya, çok kıllıyım" deseniz, epilasyon peşinde koşsanız da, o miktarda tüy sahibi olmanız olanaksız.

İkincisi ise savunma halinde kendimizi olduğundan iri gösterme çabası. Kirpi, kedi gibi hayvanatta çok net gözleyeceğiniz bu özellik, eğer vücudumuz bol tüyle kaplı olsaydı bizim de olduğumuzdan iri algılanmamızı sağlayacaktı. İrilik ise caydırıcılığa kadar varan bir nevi güç göstergesi.

Tüy dikelmesini sağlayan, her kıl keseciğimizin altında yer alan *arrector pili kası*. Ancak gerek tüylenmenin dramatik miktarda azalması, gerekse bu kasın pilomotor refleksi gerçekleştirmede etkisiz kalması, evrimsel süreçte kaybolan pek çok organ veya refleks gibi (20 yaş dişi, apandist, kulak kaslarımız, vs.) tüy dikelmesini de "körelmişler" (*vestigial*) sınıfına atıyor. Bu arada, "körelmiş" ne kadar ayrımcı bir tanımdır böyle, sevgili okur? Körelmiş yerine "kullanımsız" denilebilirdi mesela.

"Kullanımsızlar"ımız içinde "*Vomeronasal Organ*" da yer alıyor. Kısa yazılışıyla VNO'nun görevi, diğer canlılarda olduğu gibi, feromonlar aracılığıyla gelen kimyasal sinyalleri değerlendirmek. Burnumuzun iç-üst kısmında yer alıyor ve ona yardımcı koku organı ismi de veriliyor.

Ancak şunu bilelim ki VNO biz insanlarda artık işlevsiz. Salt üreme temelli ilişkilerden uzaklaşarak ve uzun süreli beraberlik, devamında da evlilik kurumunu hayatımıza sokarak parametreleri çoktan değiştirmişiz. Artık uygunluk değerlendirmelerini sosyal olguları da karar verme sürecine dâhil ederek yapıyoruz. Hatta çoğu kez kararın odağında üreme de olmayabiliyor, yani salt biyolojik değişkenler bir ilişkiye kâfi değil.

Faydası olmayan organlarıysa doğal bir ekonomik değerlendirmeyle süreç içinde işlevsizleştiriyoruz. Evrim bu, boru değil.

Uzun lafın kısası, feromonlu parfüm zırvalarına zinhar kuruş vermeyin. Verdiğinizle kalırsınız, işe yaramaz. Neden? Dediğim gibi, feromon salgılamaya devam ediyoruz ama karşı tarafta bunları algılayacak organ işlevsiz. Duvara konuşmuş gibi olursunuz. "Demedi" demeyin!

Koku kullanımı bin yıllara dayanan bir geçmişe sahip. İlk başlardaki kullanım amaçlarının ayrıntılarından bugün habersiziz. Ancak zaman içinde arkeolojik buluntularla beraber yavaş yavaş bu sis perdesi aralanıyor. Görüyoruz ki başlarda kokulu çiçek, bitki veya ağaçların reçineleri tanrılara tapınmak için kullanılmış. Sevgili Nejat Yentürk'ün "parfümün tarihi ilk duayla başlar" sözü bu anlamda önemli bir durumun en kısa özetidir, diyebilirim. Her ne kadar bazı istisnaî örneklere şahit olsak da kokulu malzemenin esas olarak kişisel keyif anlamında kullanımı için önce Yunan, sonra da Roma medenîyetlerini beklemek gerekiyor.

O zamandaki koku uygulamaları, bugünkü anlamda komplike veya kompoze uygulamalar değil. Sözkonusu kokulu maddenin direkt ateş üzerinde yakılarak dumanında taşınan koku moleküllerinin ortamı doldurması yeterli oluyor. Hatta bazen sedir, servi veya çam gibi ağaçların mobilyada kullanımıyla oldukları gibi, yani koku moleküllerini açığa çıkarmak için özel bir işlemden geçmeden de bir koku kaynağı olarak yer bulduğunu görebiliyoruz. Onun dışında presleme, toz haline getirme veya yağ içinde kokulu maddeyi bırakarak koku moleküllerinin transferini sağlayan maserasyon yöntemi, bu erken dönemlerin hemen ertesinde sık sık kullanılan teknikler arasında. MÖ 2000 yılının ortalarında Asur formülleri görebiliyoruz mesela bu yöntem arayışlarıyla ilgili. Amaç, kokulu maddenin günlük kullanım için kolay erişilebilir ve kullanılabilir bir hale getirilmesi.

Asurlularda, Babillilerde, daha doğrusu Mezopotamya uygarlıklarının hepsinde kokunun ve kokulu yağların yaygın kullanımını görüyor, bunların belirtilerine rastlıyor veya bize ulaşan yazılı belgelerden okuyabiliyoruz. Yukarıda örnek verdiğim *Gılgamış* destanı mesela, içinde pek çok kokuyla ilgili satır barındırıyor. Misal, Enkidu hasta yatağında ölümü beklerken Gılgamış onu uyarıyor ve diyor ki, "Enkidu, kankacım, fazla kokulu merhemler ve yağlar sürünme, yoksa yeraltı dünyasının devamlı sakinleri senin kokunu alıp yanlarında tutmaya çalışabilirler."

Tarihin ilk kimyageri ve ilk parfümörü: Tapputi Hanım

Bu kokulu unsurların içinde yer aldığı bir kültürden de tarihin bilindik ilk kimyagerinin, MÖ 1200 yılından kalma bir tablette adı geçen parfümör Tapputi'nin çıkmış olması, bu anlamda çok şaşırtıcı değil.

Tapputi veya uzun adıyla Tapputi-Belatekallim, Mezopotamya'da bulunan tabletler vasıtasıyla MÖ 1200 yıllarında Mezopotamya'da yaşadığını öğrendiğimiz bir hanımefendi. Belatekallim, "Sarayın Gözlemcisi" anlamına geliyor.

Tapputi muhtelif çiçek ve reçineyi su veya diğer çözücülerle karıştırıyor, damıtıyor ve filtre edip parfüme dönüştürüyordu. Ondan bahsedilen tabletlerin bir kısmının kırılmış olması nedeniyle ne yazık ki hakkında daha fazla bilgi sahibi olamadığımız hanımefendiyi sadece tarihte bildiğimiz ilk kimyager ve ilk parfümör olarak anmakla iktifa edebiliyoruz.

Hanımefendinin bir de iş arkadaşı var ama onun ismine, sağlam kalan tablette dahi kısmen silindiği için, maalesef ulaşamıyoruz.

Damıtma var mı, damıtma?

Damıtmayı göremiyoruz bu dönemde, çünkü onun için bayağı bir zaman beklenmesi gerekecek. Ancak damıtmaya ulaşma çabalarını görebiliyoruz. MÖ XII. ve XIII. yüzyıla ait bazı tabletlerde yumurta şeklinde bazı kaplardan bahsediliyor. Bu kapların işlevlerine dair kesin bilgimiz yok ama tarifler bu eliptik kapların daha sonra Arapların kullandığı imbiklere çok benzediği yönünde.

Mezopotamya'da en yaygın kullanılan koku hammaddesi, ağaçlar. Eğer bu ağaçlar Mezopotamya coğrafyasında mevcut değilse, biraz Anadolu'ya doğru kayılarak oradan getirtiliyor –veya bugünkü terimle ithal ediliyor. Ancak MÖ 2000'in ikinci yarısından itibaren Babillilerin kokulu madde ithal ettikleri bölgelerin Arap Yarımadası'na yayılarak zenginleştiğini görebiliyoruz.

Bu aynı zamanda başka çeşitlere de erişim demek ve bunların içinde elbette mürrüsafi de yer alıyor. Bugün için mürrüsafiyi, daha çok erkek parfümleri içinde, hatta tıraş sonrası balzamlarda, hafif acımtırak kokusuyla algılayabiliyoruz ama elbette o dönemde işlevsel ürünlerin kokulandırılması diye bir kavram yok ortalıkta. Mürrüsafi ve diğer malzeme, susam yağı gibi bazı sabit yağların

kokulandırılması amacıyla kullanılıyor. Mürrüsafinin aynı zamanda Hz. İsa'nın doğumunda gelen üç hediyeden birisi olduğunu da hazır koku-inanç ilişkisinden bahsediyorken atlamış olmayayım.

Müneccimlerden üç hediye, ikisi kokulu

Doğu Hıristiyan inanışlarında, mesela Süryanilikte, seyahate 12 kişi olarak başladıkları ama üçünün yola devam ettiğine, Batı Hıristiyan inanışlarında ise zaten baştan beri üç kişi olarak yola çıktıklarına inanılan müneccimlere (veya Doğu'nun üç kralı veya üç kâhin veya üç yıldızbilimci) Hz. İsa'nın doğacağı müjdelenmişti.

Üç farklı ten rengiyle, bilinen insanlığı temsil eden Gaspar, Melkior ve Baltazar (Süryanice'siyle Kasspar, Malkoon ve Bagdahassar) bebek İsa'ya sunmak üzere yanlarına üç de hediye almışlardı: altın, günnük ağacı ve mürrüsafi reçinesi. Üç müneccim "Noel Yıldızı"nı takip ederek bebeği buldular ve hediyeleri sundular.

Müneccimlere Batı dillerinde *magi* denildi. Avesta dilindeki *magâunô* ve takiben eski Farsça'daki *magus*'un evrile evrile geldiği bu hal aslında Zerdüşt inancına sahip bir Pers kastını ifade ediyor ve aynı zamanda "büyü" anlamına gelen *magic* kelimesine de köken oluyor.

Müneccimlerden *İncil* versiyonlarından sadece birinde, *Matta İncili*'nde bahsediliyor:

İsa'nın Kral Hirodes devrinde Yahudiye'nin Beytlehem Kenti'nde doğmasından sonra bazı yıldızbilimciler doğudan Yeruşalim'e gelip şöyle dediler: "Yahudilerin Kralı olarak doğan çocuk nerede? Doğuda onun yıldızını gördük ve ona tapınmaya geldik." Kral Hirodes bunu duyunca kendisi de bütün Yeruşalim halkı da tedirgin oldu. Bütün başkâhinleri ve halkın din bilginlerini toplayarak onlara Mesih'in nerede doğacağını sordu. "Yahudiye'nin Beytlehem Kenti'nde" dediler. Çünkü peygamber aracılığıyla şöyle yazılmıştır. "Ey sen, Yahuda'daki Beytlehem, Yahuda önderleri arasında hiç de en önemsizi değilsin! Çünkü halkım İsrail'i güdecek önder Senden çıkacak." Bunun üzerine Hirodes yıldızbilimcileri gizlice çağırıp onlardan yıldızın göründüğü ânı tam olarak öğrendi. "Gidin, çocuğu dikkatle arayın, bulunca bana haber verin, ben de gelip ona tapınayım" diyerek onları Beytlehem'e gönderdi. Yıldızbilimciler, kralı dinledikten sonra yola çıktılar. Doğuda görmüş oldukları yıldız onlara yol gösteriyordu, çocuğun bulunduğu yerin üzerine varınca durdular. Yıldızı gördüklerinde olağanüstü bir sevinç duydular. Eve girip çocuğu annesi Meryem'le birlikte görünce yere kapanarak ona tapındılar. Hazinelerini açıp ona armağan olarak altın, günnük ve mür sundular. . ."

Üç hediye sunuluyor ve bunların ikisi kokulu hediyeler. Bu iki kokulu hediye yüzlerce yıl Hıristiyanlık içinde konumlarını korudular ve halen kiliselerde yakılan tütsülere malzeme olarak, inanç sisteminin kurumsal kimliğinin ayrılmaz bir parçası haline geldiler.

Üç müneccimin bebek İsa'yı hediyelerle ziyareti. Hangisinin hangi hediyeyi getirdiği açıkça belirtilmemiş ama Mantegna, Gaspar için altın, Melkior için günnük ağacı, Baltazar için ise mürrüsafi resmetmiş. Bellini'nin damadı olan Padovalı ressam Andrea Mantegna tarafından 1500'lerin başında yapılan bu tablo halen J. Paul Getty Müzesi koleksiyonunda sergileniyor. Müze, tabloyu 1985 yılında Christie's müzayedesinden 10.500.000 Dolar ödeyerek satın almış.

Yağ kullanımı o dönemde çok yaygın. Asur savaşçıları mesela, sakallarına sürüyorlar yağı ki kıvrımlar daha bir belirginleşsin. Eh, sakal parlar ve belirginleşirken, onu parlatan ve kıvrımlara sebep olan yağ koksa da savaşçı arada tanrılara böyle bir görünmez mesaj gönderse, fena mı olur? (Bu binlerce yıllık uygulamaya bugün de rastlamak olası. Hipster akımıyla beraber pek çok marka, kokulu sakal yağları çıkarttılar.)

Kokulu yağların imalatıyla ilgili bilgilere Orta Asur döneminde rastlıyoruz. MÖ XIII. yüzyıldan bahsediyorum. Kar Tukulti-Ninurta döneminde belgelenmiş tarifler var ve birini Tapputi olarak tanıdığımız, iki kadın kimyager/parfümör tarafından kayda geçirilmiş. Bu hanımefendiler o dönemin standartları içinde

profesyonel parfümör sayılıyorlar ve *muraqqitu* deniliyor mesleğin icracılarına. Bahsettiğim kayıtlar, Mari kentinin (Bugünkü Suriye'deki Tel el-Hariri kentinin olduğu yer) idari belgeleri içinden çıkıyor, yani kokulu maddeler o dönem devlet işi sayılacak kadar önemli.

Soğuk, soğuk maserasyon

Yakın zamanlarda parfümlerin içinde sık rastlamaya başladığımız safranın kullanımıyla ilgili ilk kayda da Aşurbanipal döneminde rastlıyoruz. MÖ VII. yüzyıl yani. Bu dönemde Aşurbanipal'in talimatıyla hazırlanmış bir botanik referans belgesinde ilk tarihî kaydını görüyoruz. Ondan sonra da safran ticareti ve kullanımıyla ilgili belgeler tarih sahnesinde artarak yer alıyor. Daha sonra Avrasya, çok sonraları da Kuzey Afrika veya Kuzey Amerika ve Okyanusya'da izine rastladığımız safranın, o dönemde 90 değişik hastalığa tedavi olarak kullanım bulduğu söyleniyor.

Keza gene MÖ V. yüzyılda Yeni Babil döneminde de organize olarak parfüm yağı imalatının kayıtlarını görmek mümkün. Bu parfümlü yağlar, yağ içine "soğuk maserasyon" yöntemiyle koku kaynağının yerleştirilmesi ve süreç içinde kaynaktan yağa transfer olan kokulu moleküllerin yağı parfümlü haline getirmesiyle elde ediliyor.

Örneğin, diyelim ki biz o dönemde yaşıyoruz ve işimiz de profesyonel olarak kokulu yağ imalatı. Velev ki saraydan veya tapınaktan da bize odun kokulu yağ siparişi geldi. Önce sedir, ardıç veya mersin gibi bir ağacın dallarını alıyor, bunları havanda döverek toz haline getiriyoruz. Ola ki yalnız dal değil, ağacın reçinesi de var elimizde. Oh, ne âlâ, daha da iyi. Ufalanmış bu kokulu ağaç parçalarını veya reçinelerini süzülmüş yağın içine atıyoruz. Neyi ne kadar attığımızı da bir kenara kayda geçiyoruz ki aynı kokunun tekrarı mümkün olsun. Yağın içinde bu maddeleri uzunca bir süre beklettikten sonra, süzerek bir başka kaba alıyoruz ve bu şekilde tortusuz ama kokulu bir yağ elde etmiş oluyoruz. O tortuyu oluşturan ve önceden toz haline getirdiğimiz ağaç parçalarını da atmıyoruz elbette; ateşlerde yakılmak ve ortamı kokulandırmak üzere farklı kullanım alanlarına gönderiyoruz.

Mari kentinde parfümlü yağ elde etmek için tek yöntem bu bahsettiğim nispeten basit yöntem değil. Kazan yağı denilen bir başka kokulu yağ var. Bunun için ise işin içine ısıyı da karıştırmamız gerekiyor. Burada kullanılan hammaddeler çok daha zengin bir paletten seçiliyor. Meyvecikler, tomurcuklar vesair ağaç dışı malzeme önce yıkanıyor, sonra dövülerek toz haline getiriliyor ve elekten geçirilip suyun içinde kaynatılıyor. Ortaya çıkan malzeme bu kez presleniyor, tekrar elekten geçiriliyor ve hem yağ, hem de su barındıran bir başka kaba atılarak ısıtılıyor. Bu işlemler dizisi, katılan yağ kokuya doyana kadar tekrar ediliyor. Yağın yeterince kokulu olduğuna kanaat getirildiğinde ise kullanıma sunulmak üzere küçük kaplara aktarılıyor. Kısa gibi gelebilir bu süreç ama bir kokulu yağ imalatı yaklaşık 15 günlük bir çaba harcanması demek. Yöntem ve talebe göre bu sürenin üç aya kadar uzadığı da vâki.

Bu işler, bir parfüm atölyesinde yapılıyor ve bu atölye de bir tapınak veya başka bir resmî dairenin içinde ya da yanında yer alıyor. Gerekli olan aromatik bitki vesair maddelerle kokulu ağaçlar özel hammadde depolarında saklanıyor, başlarında sorumlu bir resmî görevli var. Bu görevli gereken miktarı atölyelere dağıtıyor. Bir de rafine edilmiş sabit yağların kontrolünü elinde bulunduran merkezî yağ ofisi var. Orası da talep oluştuğunda yağları, diğer depodan gelecek kokulu malzemeyle kokulandırmak üzere bu atölyelere sevk ediyor. Durun, lojistik zincir daha burada bitmiyor.

Sonuçta iki depodan gelen hammaddelerle imal edilen nihaî ürün, parfüm var elimizde. Bu da saray bünyesinde başka bir departmana transfer edilerek dağıtım için hazır halde bulundurulуyor. Hükümdar Zimri-Lim döneminde Mari kentinde, diğerleri hariç sadece hükümdarın sarayının içindeki parfüm atölyesinde kral ve ailesinin parfüm ihtiyaçlarını karşılamak için on parfümör çalışıyor.

Koku ve kokulu yağlar hem göksel olanla iletişim kurmak, onu hoşnut etmek, şikayette bulunmak, hem de günlük anlamda bazı pratik uygulamalara imkân vermek için üretiliyor. Gözlerinizi kapayıp kendinizi Mezopotamya'nın iklim koşullarında düşü-

nürseniz tozlu bir ortam ve kavurucu güneşle başbaşa kaldığınızı görebilirsiniz. Bu da cildinizin kuruması ve buruşması, hatta fiziksel acı verecek durumlar yaşamanız demek. Bu nedenle ne kadar yağlı bir vücutla dolaşırsanız, iklim koşullarının etkilerini o kadar bertaraf etmiş olursunuz. Yağ hem cildinizi yumuşatıyor, hem de parlak bir görünüm vererek albeninizi arttırıyor. Eğer bu kullandığınız yağ bir de parfümlü olursa, keyfinize diyecek yok.

Ancak diyelim ki haydi yağa erişim nispeten kolay da, parfümlü yağa sahip olmak o kadar kolay değil. Hem hammaddesinin temin zorluğu, hem üretim sürecinin zaman ve emek gerektirmesi gibi nedenlerle parfümlü yağa sadece kral ve kraliçe, toplumun seçkinleri ve rahipler ulaşabiliyor. Öyle elini çırpınca ucuz veya pahalı nasıl olursa olsun herhangi bir parfüme ulaşabilmek, erişebilmek diye bir gerçek binlerce yıl boyunca yok. Bunun için Sanayi Devrimi sonrasını beklemek gerekiyor. Bizler nedense bugünkü gerçekliği düne mal etmeye pek bir meraklıyız. Halbuki yok öyle bir şey.

Elde edilmesinin zorluğu, nadir olması ve kıymeti parfümlü yağların azar azar kullanılması gereğini beraberinde getiriyor. Diyelim ki, oldu da kralın sofrasında yemeğe davetlisiniz. Bu durumda huzura çıkmadan önce size saray tarafından az bir miktar kokulu yağ veriliyor ki haşmetmeabın huzurunda hep hoş kokulu insanlar bulunsun. Bundan kelli, hem pahalı, hem de seçkin bir ürün olması sebebiyle parfümlü yağların zaman zaman kral tarafından yüksek düzey devlet memurlarına veya diğer yöneticilere, diplomatik birer hediye gibi verildiğini de görebiliyoruz.

Rahiplerdeyse kokulu yağ kullanımı mecburen çok daha fazla, çünkü onların işi tanrılarla iletişim kurmak ve koku da bu iletişimin en önemli araçlarından biri. Güneş Tanrısı Şamaş onuruna düzenlenen bir dinî tören için yüklü miktarda mersin ağacı parfümlü yağ alındığıyla ilgili kayıtlar var mesela. Bir nevi Diyanet İşleri Başkanlığı bütçe kalemleri gibi değerlendirebilirsiniz bu durumu.

Kral da tıpkı rahipler gibi parfümlere sınırsız diyebileceğim erişime sahip. O da bir dinî tören sözkonusu olduğunda vücudunu

parfümlerle yağlayıp arz-ı endam ediyor tanrıların huzuruna. Tabii ham haliyle veya tâlî hasılat, yani parfüm imalatının artığı olarak elde edilen malzemeyle yapılan ve ateşe atılarak yakılan tütsülerin kullanımı da, tahmin edebileceğiniz gibi, alabildiğine yaygın, özellikle dinsel mekânlarda. Zaten saray ve tapınakların çevresinde ulaşılan kalıntılarda bulunan pek çok tütsü yakma kabı da bunun en somut ispatı.

İlk bölümde Utanapiştim'den bahsetmiştim, *Gılgamış* destanı içinde, hatırlarsınız, hani şu daha sonra tek tanrılı dinlerde Nuh Tufan'ı olarak "revize" edilen meşhur sel baskınından canlı kurtulan muhterem. Utanapiştim, sel tufanından kurtulduktan sonra tanrılara kokulu adaklar sunuyor ve bunu da şöyle dile getiriyor: "Her bir yana yedi içecek kabı koydum ve her birinin içine de kamış, sedir ve mersin ağacı doldurdum. Tanrılar bunların kokularını içlerine çektiler ve adağı yapanın etrafına sinek gibi üşüşüp adeta pervane oldular."

Ayavaska Kafası

Batı dünyası koku duyusunun psikoaktif kabiliyetleriyle ilgili bir nevi Rönesans yaşıyor, denebilir. Aromakoloji, kokunun insan davranışları ve psikolojisi hakkındaki yönlendirmelerini içeren, yeni isimlendirilmiş bir bilim dalı ve kökleri de binlerce yıl önceye dayanıyor. Bir yanlış anlaşılma olmasın, aromakoloji aromaterapi gibi değil ve sadece psikolojik durum üzerindeki değişikliklerle ilgileniyor. Aromaterapi, masaj veya yutmak yoluyla kokulu bitkinin tedavi amaçlı kullanımını içerirken, aromakolojide sadece ve sadece koklamak önem kazanıyor.

Aromaterapi bitkinin tedavi edici özelliklerini ön plana çıkarıp malzemenin doğallığını olmazsa olmaz kabul ederken, aromakolojide bu gereklilik yok ve kokunun beklendiği gibi olması yeterli bulunuyor. Şöyle de diyebiliriz: Aromakolojide kaynak üzerinde bir titizlik sözkonusu değil, tam aksine bütün dikkatini kokunun arzulanan profilde olmasına veriyor. Bu da elbette doğal koşullar nedeniyle değişkenlik göstermesi son derece olağan olan bitki ve çiçek kokularının yerine kokunun değişkenliğine mesafeli davranılmasını, dolayısıyla koku kimyası sanayisinin desteğini gerekli kılıyor. Aslında her ikisi için de geçerli olmak üzere, ancak ağırlığı aromakolojiden yana basmak kaydıyla, kokunun tedavi edici yönlerinin gündelik kültürün içine kabul edilmesine çok çok eski bir ruhsal veya dinsel inanışta, Şamanizm'de rastlıyoruz.

Şamanizm'i kısaca hastalıklar dâhil insan acılarını maddî olmayan dünyanın temsilcileri, yani ruhlarla ilişki kurmak ve hatta

bazen onları kontrol altına alarak gidermek amacıyla icra edilen bir inançlar silsilesi diye tanımlayabiliriz. Bu pratiğe geçirme olayının öznesi de elbette Şaman tabir edilen kişiler ve rüyalara müdâhil olunmasından, hava durumunun düzenlenmesine, paralel olarak mevcut olduğu varsayılan evrenlere ziyaretler düzenlemekten hastalık ve umutsuzlukların tedavisine kadar her türlü üzerinden gelinemez durum, bu muhteremlerin yetki alanına giriyor.

Erkek veya kadın olması kültüre göre değişkenlik gösteren "Şaman" kelimesinin Tunguz, yani Ural-Altay dillerinden geldiği varsayılıyor. Şamanist toplumların bazı belli coğrafî bölgeleri işaret etmesi endişesiyle Batı dillerinde bu kavram daha sonraları büyücü doktor kavramıyla yer değiştirmiş (İngilizce *medicine man* veya *witch doctor* denildiğini de kısaca not edeyim buraya). İsimleri ne olursa olsun bu muhteremlerin, içinde yaşanılan bilindik maddî dünya ile bilinemeyen ruhsal dünya arasında aracı veya kurye olduğunu söylememiz pek de yanlış olmaz sanıyorum.

Her ne kadar aromakolojinin atası sayılabilir desem de modern dünyanın dışındaki pratikte elbette Şamanların bilindik teknolojiye erişimleri gibi bir durum yok. Hatta sanayi devriminin çevresel zararları göz önüne alındığında, içinde bulundukları ve yönlendirdikleri toplum bünyesinde çevresel sürdürülebilirliği düzenleyici bir sosyal rol oynadıkları da söylenebilir. Özellikle tropik yağmur ormanlarındaki Şamanik kabilelerde insan tüketimiyle kaynakların yok olmasının önüne geçebilmek için kısıtlayıcı yetkileri var Şamanların. Mesela Tucanolar gibi bazı topluluklarda gereğinden fazla avlanmanın önündeki tek engel Şamanlar. Onların koyduğu avlanma veya balık tutma yasağını çiğnemek hastalığa sebep olur diye inanılıyor. İhtiyacı aşan tüketimin yaptırımı olarak hasta olma riski benimsenmiş durumda ve bu bağlamda da Şaman gereken koşullarda avlanma veya balık tutmayı kısıtlayarak ekolojik yaşama insan müdâhalesinin denetiminde öncü bir rol oynuyor.

Şamanist pratiklerin izlerine neredeyse bütün örgütlü dinlerin tarihinde rastlayabiliyoruz. Antik Yunan paganizmi Prometheus veya Medeia gibi efsanelerle Şamanizm'in etkisini kuvvetle hisse-

derken, Yunan'dan el alan Roma paganları da Şamanist ritüellere bol bol tanık oluyorlar. Keza Orta Asya'da Tibet, Moğol ve Mançuların Şamanizm'den Budizm'e yumuşak bir geçiş yaptığını söyleyebiliriz. Çin'de Yuan ve Qing hanedanları sırasında hem Şamanizm'den hem de Budizm'den alınan örneklerle oluşturulmuş bir resmî devlet dini de sözkonusu. Bu ikili bileşimde ortak bir nokta var, yani Şamanizm ile Budizm'in önemli bir ortak noktası, o da meditasyona yer verilmesi ve meditasyon sırasında entojenik (Dinî ve Şamanik ritüellerde mistik tecrübeleri tetikleme amacıyla çeşitli şekillerde kullanılan ve sinir sistemini doğrudan etkileyen moleküller içeren bitkilerin genel adı) maddelerin kullanımına cevaz verilmesi.

Şamanizm'in Asya dışındaki yaygınlığını silip süpüren, Hıristiyanlık oluyor. MS 400'lü yıllarda Yunan ve Roma'nın hem imparatorluklarını, hem de resmî dinlerini çökerten Hıristiyanlık, Şaman etkisindeki pagan tapınakları ve ritüelleri tamamen yasaklıyor. Ortaçağ ve Rönesans dönemine gelindiğindeyse Şamanik kalıntılar bu kez cadılık karşıtı kampanyalar ve Engizisyon baskısıyla tamamen ortadan kayboluyor. Rönesans gibi nispeten yakın zamanlara geldiğimizde ve hatta biraz da ileri gittiğimizde, elbette misyonerlik kavramıyla da karşılaşıyoruz. Karayipler, Orta ve Güney Afrika'da İspanyol sömürgecilerin (*conquistador*, yani "fatih") ayak izlerini takip eden rahipler, yeni geldikleri bu yörelerde kendilerinden önceki inanışları Hıristiyanlık içine asimile etmek için ellerinden geleni yapıyorlar.

Şamanik ritüellere inananlar şeytana tapmakla suçlanıyorlar ve çoğunlukla elimine ediliyorlar. Ancak bütün bu çabalara karşın hâlâ tundralarda, ormanlarda, cangıllarda, çöllerde Şamanizm evrensel bir boyutta yer almaya devam ediyor. Yaygın değil, ancak ritüeller sırasında kullanılan maddelerin cazibesinden olsa gerek, Batılı gençlerin de marjinal ilgi alanı içine girmeye hızla devam ediyor.

Ritüellerde kullanılan maddelerle ilgili küçük bir hatırlatma yapayım müsaadenizle; uyuşturucuyla mücadelenin bu kadar yoğunlaşmasının da Şamanizm karşıtı, özellikle Hıristiyanlık pro-

pagandasına yönelik dinsel kampanyalardan kaynaklandığı da dillendiriliyor. İşin dinsel boyutunu bilemem, ancak bildiğim ve sizin de ilginç bulacağınızı düşündüğüm bir gerçek var ki söylemeden geçemeyeceğim: ABD'deki marihuana karşıtı sivil toplum örgütlenmelerinin en büyük destekçisi, başta bira olmak üzere ülkedeki alkollü içki üreticileri.

Zararına inandığımız (veya inandırıldığımız) pek çok madde Şamanların tedavi yöntemleri içinde önemli bir yer tutuyor. Akla gelen ilk ve en belirgin örnek, Güney Amerika Şaman toplumları içinde tütünün yeri. Tütün bu toplumlar için en yaygın kullanılan sihirli bitki. Güney Amerika'nın coğrafya olarak da uygunluğundan, *Nicotina* ailesi diye isimlendirebileceğimiz tütün bitkisinin 37 değişik türü yetişiyor o topraklarda. Tütün, aynı zamanda *Americas* diye de isimlendirilen Güney Amerika kıtasının en eski düzenli tarım mahsulü.

Şamanlar tütünü paralel ruhlar evreniyle iletişim kurmalarına yardımcı bir araç olarak görüyorlar ve neredeyse bütün Şamanik etkinliklerde tütün veya dumanı illâ ki yer alıyor. Şaman'ın içtiği yerel tütünün dumanının tedaviye konu kişinin yüzüne üflenerek hastalıkların tedavi edildiği, kişinin korunma altına alındığı, hatta yeni mısır ekiminin veya sezonun ilk balının kutsandığı varsayılıyor. Şaman beyler de pipo içinde veya sargı halindeki tütünlerini yakıp dumanını da koca koca nefesler, hatta yudumlar halinde içlerine çekiyor, buna da "dumanı yemek" diyorlar. Bu sayede transa geçip doğaüstü güçlerle iletişim kuruyor ve tabir caizse, istihareye yatabiliyorlar.

Dumanı üflemenin ayrı bir anlamı da Şaman'ın pnömatik gücünün bir göstergesi olması. Yüzünüze ne kadar kuvvetli üflenirse o kadar makbul oluyor, zira o kuvvetle üflenmiş duman aynı zamanda doğurganlığın simgesi. Bu nedenle zifaf gecesinde veya doğum öncesi kabilenin hanımefendileri sıraya girip yüzlerine duman üfletiyorlar. Neden sadece kadınlar? Çünkü Amazon ormanlarında Adem'in kaburgasının yerini tütün kokusu almış durumda ve kadınların başlangıçta üzeri dumanla buğulanmış killi topraktan yaratıldığına inanılıyor.

Tütün veya bizim bilemediğimiz başka bitkiler, ama ne olursa olsun bitki, çiçek veya ağaçlar, Şamanizm'de çok önemli. Onlar topraktan geliyor, doğanın diğer ayrılmaz parçaları olan hava, su ve güneşle besleniyorlar. Bu nedenle insanın yer aldığı bütün evrenlerle ve bu evrenlerdeki ruhlarla ilişki kurabilmek için gerekli malzeme sadece ve sadece onlar.

Şamanik ayinlerin malzemesi sadece tütünle sınırlı değil. Tek bitkili ayinlerin yanı sıra bitki karışımlarıyla üretilmiş kompoze maddeler de kişisel aydınlanma maksadıyla çokça kullanılıyor. Bunların en meşhur örneği ise bir nevi şurup diyebileceğimiz *ayahuasca* veya ayavaska.

Ayavaska, *Banisteriopsis caapi* isimli bir bitkinin diğer bazı bitkilerle karıştırılarak içilebilir hale getirilmesiyle oluşturuluyor. Keçuva dilinde "ruhların şarabı" anlamına gelen bitki, yani içinde *dimetiltriptamin* veya kısaca DMT denilen madde içeren bitki, diğer bitkilerle biraraya getirilip bazen dövülüp öğütülüyor, bazen de olduğu gibi suyun içinde dinlendirilmeye bırakılıyor. İçinde bu karışım dinlendirilmiş olan su da daha sonra bir törenle içiliyor. Seyrek olarak bu şurubun ısıtıldığı da rivayet ediliyor.

Banisteriopsis caapi.

Tek tek, ufak tefek etkilerine rağmen ayavaskanın içindeki maddeler biraraya gelince acayip bir reaksiyona giriyorlar ve içen kişi alenen bu dünyadan kopup başka dünyalara gidiyor. Bu seyahat sırasında da rüya ve hayaller vasıtasıyla geçmişiyle en sert şekilde yüzleşip bir nevi katarsis yaşıyor. Törenin sonunda ayavaska içen kişinin adım atacak hali bile kalmamış oluyor ama söylenildiğine göre içinde de büyük bir ferahlık oluşuyor. Tabii o ferahlığı veren sadece o geçmiş ve bilinçdışıyla yüzleşme olayı değil, ayavaska aynı zamanda kısa süre içinde iç organlarda temizlik yapıyor. Güçlü bir transa giriliyor, baş dönmesi başlıyor, ne gerçektir ne hayaldir birbirine karışıyor, tam bir trip hali yani. Zaten bu nedenle içenin eline ayrı bir kap veriliyor ki ayin sırasında içine tükürsün veya istifra edebilsin. Ayin sonunda atık kabına bakıldığında, içinde ayine katılan kişinin vücudundan atmış olduğu yüzer halde siyaha yakın koyu renkli birtakım maddeler görülüyor.

Kullanılan bitkilerin aktif maddelerinden yola çıkarak sayarsak, *harmin*, *harmalin*, *tetrahidroamin* ve *dimetiltriptamin*'in (DMT) bu birleşik mucizesi nasıl oluyor da bu işleri başarıyor? Öncelikle DMT halusinojenik aileden bir molekül. Yani rüya gördürüyor ve hayallere sevk ediyor insanları. Bu nedenle pek çok ülkede yasak maddeler listesinde. *Harmin* ve *harmalin*, MAO inhibitörleri. *Tetrahidroamin* ise serotonin geri alım inhibitörü. Serotonini kısaca mutluluk hormonu diye tanımlayabiliriz. Peki bu *tetrahidroamin*'e çok daha zayıf miktarda olmak üzere başka nerede rastlayabiliyoruz? *Passiflora* (Çarkıfelek) bitkisinin içinde, efendim. Onun için, reçetesiz ilaç olarak kaşık kaşık içmek üzere şişe şişe *Passiflora* satın alabiliyorsunuz zaten.

MAO inhibitörleri sayesinde DMT normalde ağız yoluyla alınsa etkisiz kalacak ve sindirim sisteminde metabolize olacakken mide dokusundan ve ince bağırsaktan nüfuz edip kana karışıyor ve beyindeki reseptörleri aktive ediyor. DMT, normal koşullarda LSD'den uzak ama benzer etkilere sahip bir maddeyken, ayavaska içindeki diğer maddelerle etkileşime girmesi sonucu organizmamızda serbestçe dolaşıyor ve mucizevi işler başarabiliyor. Ayavaska

MAO Başkan, bu neyin kafası?

MAO inhibitörleri, Başkan Mao veya Büyük Proleter Kültür Devrimi'yle falan ilgili değil. "Ya bu adam da hep sulandırıyor konuyu," demeyin, bir bildiğim var da böyle konuşuyorum.

Rivayete göre, 12 Eylül döneminde eczacılık fakültelerimizin birinin farmakoloji dersinde uzun adı *monoamin oksidaz* inhibitörleri olan tanımın ders notlarında "MAO İnhibitörü" olarak kısaltılmasının yasaklanması gündeme gelmişti.

MAO, monoamin oksidaz; inhibitör de engelleyici veya baskılayıcı anlamına geliyor. Dolayısıyla MAOi'ler monoaminlerin yıkımından sorumlu monoamin oksidazlarına "müdâhale" ediyor, engelliyor ve sonuçta da antidepresan etki yaratıyorlar. Monoaminleri yıkan enzimler engellenmezse ne oluyor? Bu durumda yıkım sürüyor, serotonin, dopamin, norepinefrin falan okside olarak azalıyor. Bu da sinir iletilerinin aksamasına, mesajların değişmesine, anksiyeteye, fobik depresyonlara, hatta bazı kişilerde şiddet eğiliminin artmasına yol açıyor.

İsimler karışık gelebilir ama pratikte olağan duygudurumunuzu sürdürebilmeniz için size gerekli oluşumları okside etmeye/yıkmaya gelen şeylerin karşısına "yürütmeyi durdurma kararı"yla çıkmanız gibi bir durumdan söz ediyoruz. "Aa, o zaman iyi bi' şey, ben de alayım," demeyin, çünkü bünye var, bünye var. Yan etkisi ve reaksiyon gösterdiği durum sayısı oldukça fazla, hatta faydasından çok yan etkisi olduğundan söz ediliyor. Tansiyonunuz düşebilir, baş dönmesi, ağız kuruluğu, hatta ejakülasyon bozukluğuna yol açabilir. Bünyenize bağlı olarak beraberinde peynir tüketmeniz bile tehlikeli olabilir. Kısacası, her konuda olduğu gibi bu konuda da, tek tip mucize çözüm yok, duruma göre tedavi var.

yasak maddeler listesinde olması ve Şamanik kültürün bir parçası olarak marjinalleşmesi nedeniyle ne yazık ki Batı bilim dünyasında pek fazla incelenmiş bir bileşim değil.

1993 yılında UCLA'dan Charles Grob isimli bir profesör "Hoasca Projesi" diye bir proje başlatıyor ve ayavaska bitkisel karışımının kullanımının yasal olduğu Brezilya'ya giderek inceleme ve araştırmalara girişiyor. Brezilya ve Güney Amerika'da önce transa geçirici, daha sonra da ferahlatıcı etkisi nedeniyle pek çok yerel kilisede bu madde içiliyor. Evet, genel Katolik veya Ortodoks Hıristiyan anlayışın dışında, biraz da yerel kültürle harmanlanmış bu tarikatımsı kullanım, Güney Amerika'da mevcut. Charles Grob da bölgede bir yerli kilisesi, União do Vegetal (Bitki Birliği)

Kilisesi üyeleri, arasında başlıyor çalışmaya. Bu kilisenin üyeleri ayavaskayı serbestçe içen üyeler ve bizim muhterem hem bu üyeleri, hem de kontrol grubu olarak bu maddeyi hiç kullanmayanları karşılaştırdığında, oldukça ilginç sonuçlara ulaşıyor. Şunu görüyor mesela; psikolojik durumlarında herhangi bir gerileme olmadan denekler bazı istemedikleri alışkanlıklarından vazgeçebiliyor, depresyondan kurtulabiliyor veya panik atakları engelleyebiliyorlar.

Bir başka önemli bulgu daha ortaya çıkıyor; ayavaska kullanan insanların serotonine duyarlılıkları artıyor, zira sinir hücrelerindeki serotonin reseptörlerinin sayısının çoğalmış olduğunun gözlemlendiği iddia ediliyor. Sevdiğim nörolog dostlarım bu açıklamayı pek mantıklı bulamadılar ama ulaştığım belgelerde deney kaydı böyle geçiyor. Bunun tartışmasını ilgili bilim çevrelerine bırakayım ve devam edeyim.

Neden bu kadar önemli?

Önemli, çünkü herhangi bir antidepresan alındığında da beynimiz serotonin bombardımanına tabi tutuluyor ama bunun şiddeti neticesinde mutluluk katsayımız yükselmesine rağmen reseptör hücre sayımız azalıyor. Yani bir kısım serotonin reseptörümüz "Serotonin geldi, hoşgeldi!" diye göbek atarken, bir kısmı da bu alışık olmadıkları miktarda serotoninle karşılaşınca telef oluyor. Sonuçta duygudurumumuz yükseliyor ama bedeli de bazı alıcı hücrelerin zayi olması olarak ödeniyor. Oysa ayavaskanın mucizevî yöntemi farklı; iddiaya göre, direkt ve öncelikli olarak alıcı hücre sayısını arttırıyor ve bu nedenle de Hoasca Projesi'nde çıkan bu sonuç oldukça önemli olarak değerlendiriliyor.

Ayavaska içilirken, *Aqua Florida* denilen çiçek kokulu sular da içiliyor yanında. Hatta el ve vücut bunlarla yıkanıyor ki tören esnasında mevcut olabileceği varsayılan soyut negatif titreşimlerden uzak olunsun. Şurubun kendisinin de içindeki bitkilerden mülhem belirgin bir kokusu var, ancak bunu bizim alışmış olduğumuz standartlarda hoş bir koku olarak tanımlamak sanırım pek mümkün değil.

Ayavaska, öyle tek başına kola gibi içilebilen bir şey değil. İçme töreni öncesi ve sonrasında belli bir diyet uygulamak gerekiyor ve bu tören mutlaka bir Şaman'ın önderliğinde gerçekleşiyor. Süreç sırasında görülen rüyanın veya sanrının veya her ne isim verirseniz verin o durumun bir de kolektif özelliğinden bahsediliyor. Yani siz içtiniz ve transa girip rüyalanıyorsunuz, rüyanızda bilinçdışına bastırdığınız kişisel geçmişinize ilişkin olumsuz olaylar ortaya çıkmaya başladıkça, haliyle bunlardan ürküp tekrar bilinçdışına itmeye çalışıyorsunuz. Bu aşamada Şaman, rüyanıza dâhil olup size yüzleşmenizde fayda olan şeylerle zorlanmadan karşılaşmanıza yardımcı oluyor. *Inception* filmi yapılırken bu dediklerim yapımcı veya senaristin bilgisi dâhilinde miydi, bilemiyorum ama büyük olasılıkla öyle olduğunu varsayıyorum, zira aynı kolektif rüya prensibinden bahsetmekteyiz. Jung'un kolektif bilinçaltı konusunda yazdıklarına âşinasınızdır, hatta bu konuda Freud'la olan çatışmalarını da biliyorsunuzdur. Bu saptamayı sadece bir düşünce egsersizi olarak yaptığımı belirterek devam ediyorum:

İçme töreninde yanınızda olan Şamanın özel bir ismi var; *ayahuaskero*. Tek Şaman tipi *ayahuaskero*lar mı? Hayır, tabii ki değil, bir de *perfumero*lar var. Ayavaska bitkinin aktif içeriğinden faydalanıp bir anlamda aromaterapi yaparken, *perfumero*lar için de bitkilerin kokularını ve parfümleri tedavi amacıyla kullanmaları nedeniyle bir anlamda aromakoloji üstadları diyebiliriz. Bölüm girişinde bu iki farklı ve kokulu disipline göndermede bulunmamın nedeni de buydu zaten.

Efendim, *perfumero* tipi Şamanlar da iyileştirme törenlerinde ayavaska kullanabiliyor, yani reddetmiyorlar. Ancak onlar için ayavaska olmazsa olmaz bir gereklilik değil. Kendilerine tedavi için gelenlerin vücut kokularına, hatta vücudun hangi bölgelerinin nasıl koktuğuna çok dikkat ediyor ve bu kokusal saptamayı yaptıktan sonra tedavi amaçlı koku kullanımına başlıyorlar. Modern tıbbın da ışığında biliyoruz ki vücut kokularının cinsi gerçekten sağlık durumuna ilişkin pek çok sinyal taşıyor. Her şeyi bir yana bırakın, beslenme şeklimize ilişkin en belirgin dışavurum dahi vücut kokumuz.

Soğan banyosu

Bir akıl hastası veya ileri derece ruh sağlığı bozuk birisi *perfumero*'yu ziyaret ettiğinde, ağacın kabukları öneriliyor, Şaman tarafından. Kabuklar ağaçtan sökülüp soğuk suya dinlenmeye bırakılıyor, daha sonra hasta bu suyla yıkanıyor. Yıkanıp kurulandıktan sonra burnuna aynı kokulu su uzatılırken, bir yandan da alnı ve ensesi bu kokulu suyla ovuşturularak algıya yönelik kokulu kaynak yoğunluğu mümkün mertebe arttırılıyor. Denilen o ki bu tip sinir hastaları bu tedaviden çok kısa bir süre sonrasında toplum standartları içinde davranışlar sergileyen bireylere dönüşüyorlar.

*Perfumero*lar elbette sadece hastalıkla ilgilenmiyor, aşk veya iş hayatında olumsuzluk yaşayanlara da yardımcı oluyorlar. Örneğin işindeki sosyal ortamda ilgi merkezi olmakta sıkıntı çeken, sırf bu nedenle de iş performansı düşen kişi *perfumero*'ya başvurduğunda, ona soğan kokulu *sach-ajos* bitkisiyle banyo yapması öneriliyor. Tabii bu banyo sonucu vücudu biraz soğan gibi kokuyor hastanın ama rivayete göre, sosyal ortamlara da mıknatıs gibi düşüyor bu tedavi uygulanan kişiler. Bir yanlış anlaşılma olmasın; iş yaşantısı derken, "Amazon yağmur ormanlarında iş ne kelime?" diye düşünebilirsiniz. Ancak durum o kadar basit değil ve az önce örneğini verdiğim kilise gibi pek çok kurum sayesinde Güney Amerika'da bu tip Şamanik ritüeller yavaş yavaş en azından kent kıyılarına kadar varmış durumda. *Perfumero*lar da gittikçe yaygınlaşan talep karşısında işlerini yapmaya, yani koku sayesinde kurdukları ruhanî ilişkiyle hastaların sorunlarını çözmeye devam ediyorlar.

*Perfumero*ların devamında, üçüncü tip Şamanlar olarak tanımlayabileceğimiz *florecer*ler var bir de. Bunların görevi, parfümlü suları ağızlarına alarak hastanın yüzüne püskürtmek. Amazon yerlileri nefesin kutsiyetine inanıyor ve bu nedenle ister tütünün dumanının üflenmesi olsun, ister ağıza doldurulan parfümün püskürtülmesi olsun, nefesle dışarı verilen şeylerin bu kutsallığın devamı olduğunu düşünüyorlar.

Hemen kısa bir lüzumsuz bilgi notu düşeyim; *florecer* "tüküren" değil, "çiçek açan" anlamına geliyor. Bu tip işlemlerde *Cananga*

"Ağbi, o çeşme var ya o çeşme!"

Aqua Florida, yani "Florida Suyu" ismindeki *su,* hafif kokmasından, canlandırıcı özelliğinden ve düşük konsantrasyonlu olmasından mülhem. İsminde su var diye sulu değil, bildiğiniz alkollü parfüm yani. Florida meselesiyse biraz daha karışık, zira Florida'da olduğuna inanılan *Gençlik Çeşmesi*'ne gönderme yapmak amacıyla kullanılmış.

Gençlik Çeşmesi, Herodot zamanından beri efsanelerde ismi geçen, içildiğinde veya içinde yıkanıldığında insana gençlik kazandırdığı rivayet edilen kaynak suyu. Binlerce yıllık geçmişe rağmen özellikle İspanyolların Amerika'ya gelmeleriyle daha bir bahsedilir oluyor.

Rivayete göre, Puerto Rico'nun ilk valisi olan Juan Ponce de León, 1512 yılında Küba'nın kuzeyindeki adalara ilerleme izni aldığında, yerlilerin "Ağbi, o çeşme var ya o çeşme, işte o meşhur çeşme bizim buralarda," demesi üzerine gaza gelip anakaraya doğru yola koyuluyor.

Çeşmeye ulaşamıyor ama ulaştığı bölgeye (1513) bol çiçekli doğası nedeniyle *La Florida* ismini vermekten geri kalmıyor. Böylece eski ve yeni kıta efsaneleri de birleşmiş oluyor.

Florida Suyu, aslında, bildiğiniz kolonyanın Amerikan versiyonu. Kolonyadaki turunç çiçeği (neroli için bkz. *KK II - Parfümler*, "Birkaç Malzeme...") yerine portakal çiçeği, ek olarak da lavanta ve karanfil (çiçek değil bahar olan) var içinde.

1808 yılında ticarî olarak patent altına alınan bu kokulu su, döneminde kolonya gibi kullanılıyor, herhangi bir cinsiyet ataması da yapılmıyor. Ancak Victoria dönemi ahlak ve görgü kurallarınca, kullanan hanımefendilerin kokunun yaratacağı kuvvetli izlenim nedeniyle dikkatli olmaları öneriliyor.

Yatak takımları veya çamaşır dolaplarının kokulandırılmasında kullanılan, ayrıca tene de uygulanan Florida Suyu, dönemin berberlerinde traştan sonra da bol bol tüketiliyor.

1905 yılından *Florida Suyu* reklamı. Kullanım alanlarında ilk sırada mendillerin yer alması umarım dikkatinizden kaçmamıştır. Hep dediğim gibi, parfümler geçmişte tenden çok kumaş ve deri üzerine uygulanırdı.

Suyu kullanılıyor. Aman karışmasın: Genelde *ylang ylang* diye bildiğimiz *Cananga odorata* bitkisinin özyağı değil bu. Az yukarıda anlattığım *Florida Suyu*'nun içeriğinde *ylang ylang* da bulunan bir benzeri. Bazı Şamanlar işi garantiye alıp önce tütünün dumanını, sonra parfümlü suyu ağızlarına doldurup ikisini birden püskürtüyorlar ki kaymaklı kadayıf gibi bir durum oluyor tabii ki bu.

Diyelim ki siz bu işlere çok merak saldınız ve "Negzel ya! Ben de mi Şaman olsam?" dediniz. Size şunu söyleyebilirim ki yağmur ormanlarındaki Şamanlar sadece yerlilerden oluşmuyor. Californialı gringolardan da, *parisien* beyefendilerden de Şaman olan çok. Hatta bunların bazıları, işi biraz kapitalizm görmüş uygar beyaz adam mantığıyla yürütüp size kendi önderliklerinde komple tur paketleri önerebiliyorlar.

Söylememe elbette gerek yok, Şaman olabilmek kolay bir iş değil. Usta bir Şaman'ın yanında hem bitkiler âlemini, hem de ruhlar âlemini tanıyabilmek gerekiyor. Ancak bundan sonra rüşt ispat olunup "faydalı" olunabiliyor ve tedavi edici konuma gelinebiliyor. Bu konuma gelebilmiş bazı yerli Şamanlar da Batılı Şamanları pek kabullenmek istemiyorlar. Onların ne yaparlarsa yapsınlar Batı medenîyetinin ruhlarına saçtığı negatif tohumlardan kolayca kurtulamayacağını öne sürüyorlar. Artık gerçekten mi böyle düşünüyorlar, yoksa onların o diplerde gezen egolarının yumuşak karnı rekabet duygusu mudur, onu bilemeyeceğim.

Son söz, bizde pek Şamanizm'le ilgili bilgi ve ilgi yok. Oysa köken olarak Ural-Altay bölgesine de çok yabancı olmadığımızı varsayıyoruz. Gelin görün ki bizim pek ilgimiz olmamasına rağmen çok uzak bir yerdeki, Endonezya'daki Şaman törenlerinde pek makbul olarak kullanılan parfümlerden birinin adı "Minyak İstanbul".

"Minyak İstanbul" parfümü daha çok aşk, cinsel çekim ve karizmanın düşük olduğu durumlarda tedavi edici olarak kullanılıyor. Söylendiğine göre, kokusu 10 mt. öteden fark edilecek kadar itici ama gelin görün ki meşhur mu meşhur bir Şamanik kokusal tedavi ögesi o yörede. *Minyak İstanbul*, Endonezya dili ve Arapça karışımı bir dua eşliğinde kullanılıyor ve bizim hacı-hoca işi aşk-evlilik muskalarının kokulu bir benzeri.

"Ars Gratia Artis" – "Sanat Sanat İçindir"

Rockenfeld, Almanya'da, Bonn'un hemen altında bir bölge. Bu bölgeden fırsatlar ülkesi Amerika'ya göç eden bir aile var; anavatanlarının ismini de soyadlarında taşıyan bu aileyi Rockenfeld değil de, biraz "Amerikanize" edilmiş şekliyle Rockefeller diye tanıyoruz. Aile bireylerinin en ünlüsü, onları tanımamıza sebep olan devasa servetin tohumlarını atan, hatta tohumu attıktan sonra da hayattayken o tohumların meyvelerini keyifle toplamaya başlayan, bütün zamanların en zengin insanı John D. Rockefeller –muhteremin adı "tarihin ilk Dolar milyarderi" diye de geçiyor.

1839 doğumlu Rockefeller, sert bir babanın eğitimiyle büyüyor. Daha doğrusu babası aynen şöyle diyor: "Çocuklarımı her fırsatta kazıklarım, çünkü hayatta sert olmayı öğrenmelerini istiyorum." Muhasebecilik, ufak ufak gıda toptancılığı gibi işler derken, 1863 yılında bir küçük petrol rafinerisi kuruyor ortaklarıyla beraber. Petrolün yakıt olarak önemi henüz yeni yeni anlaşılmaya başlanmış durumda ve dönemin pek çok ünlü yatırımcısı riskli gördükleri bu alana girmeye cesaret bile edemiyor. Oysa mesela aydınlanmak için kandillerde kullanılan balina yağını elde etmek gittikçe zorlaşıyor, üstelik petrol sadece kandil yakmak için değil, pek çok farklı alanda enerji kaynağı olarak kullanılıyor. Rafinerileri küçük ve başlarda daha büyük bir rafineriye taşeron olarak çalışıyor. O yıllar iç savaş yılları Amerika'da ve ağbisi Frank, savaşa gitmesi-

ne rağmen John orduya katılmayıp yerine başkasını gönderiyor. Ayrıca bütçesi yettiğince kuzey ordularına maddî destek vererek kan borcunu parayla ödüyor.

Küçük rafineriyi kurduktan iki yıl sonra hayatını ve ondan gayrı milyonlarca insanın hayatını etkileyen servetinin başlangıcına sebep olacak hamleyi yapıyor, taşeron olarak çalıştıkları şirketi borçlanarak satın alıyor. Bundan sonra gerek saldırgan iş anlayışı, gerek o dönemde demiryolu ağının gelişmesinin avantajları, gerekse sürekli borçlanarak varlığını büyütmesiyle beraber Standart Oil isimli petrol devinin kurulmasına varıyor macera. İş ahlakına uymadığı söylenen ne varsa yapıyor: Rakipleriyle gizli fiyat anlaşmaları yapmak, demiryollarını tehdit ederek mallarını ucuza taşıtmak, dişli görünen rakiplerini araya adam sokarak satın almak ve tabii ki eğer iş yerlerinde grev varsa bunları da silahlı adamlar vasıtasıyla en kanlı şekilde bastırmak, John D. Rockefeller için olağan hadiseler oluyor.

1872'de dört ay gibi kısa bir süre içinde Cleveland/Ohio'daki 26 rakip şirketin 22'sinin sahibi oluyor. Ardından kafayı tren yolu şirketlerine takarak Pennsylvania Demiryolu Şirketi'ni iflas ettiriyor. Muhterem tabir caizse kasırga gibi, önünde engel tanımıyor. 1882'de "şirketler şirketi" diyebileceğimiz Standart Oil Tröstü'nü kurarak gerek ABD, gerekse dünya petrolünün yüzde 80'ini, hatta kısa bir dönem için dahi olsa yüzde 90'ını kontrol eden kurumsal bir varlığın başına oturuyor. Demiryolu taşımacıları en büyük müşterileri karşısında tir tir titrerken, o bir yandan onlara ucuz fiyata petrolünü taşıtmakla kalmayıp, yavaştan kendi petrol boru hattını kurarak lojistiği de kendi kontrolüne alma çalışmalarına başlıyor.

O dönemlerde Amerika demek, dünya petrolü demek. Ancak ufak ufak dünyanın başka bölgelerinde de kıpırdanmalar yok değil, bu değeri yeni anlaşılan kara altını çıkarmak konusunda. Rusya, Burma, Java gibi ülkelerde hem petrol çıkarılmaya başlanıyor, hem de bu petrolün çıkarılması için gereken sermaye büyük bankacılar tarafından finanse ediliyor. Rockefeller için bunlar fark

etmiyor, çünkü rakipleri onu takip ederken onun kafası hep "Ben nasıl yaparım da taşın suyunu biraz daha çıkarırım," diye çalışıyor. Misal, petrol boru hattındaki depolu petrolün sigorta belgelerini ayrı bir menkul değer olarak piyasaya sürüyor ki bunu da ileriye dönük petrol anlaşmaları (*futures*) pazarını oluşturması izliyor.

Bütün bunlar olurken izlediği ahlakdışı yollar da yavaş yavaş kamuoyunun dikkatini çekmeye başlıyor elbette. "Araştırmacı gazeteciliğin annesi" diyebileceğimiz Ida Tarbell önce çalıştığı dergide 19 tefrika halinde yayımladığı, daha sonra kitaba dönüştürdüğü *Standart Oil'in Tarihi* isimli çalışmasıyla Rockefeller'ın ipliğini pazara çıkarıyor. Kamuoyu önünde uğradığı itibar kaybından sonra Rockefeller, Standart Oil Tröst'ünü dağıtarak yerine bütün şirketlerini kontrol eden bir başka şirketi, Standart Oil Holding'i kuruyor. Bugün her köşe başında "holding" tabelası görüyor olabilirsiniz ama bir şirketin çatı konumunda diğer şirketlerin varlıklarını kontrol etmesi, aktif ve pasifleriyle oynayarak vergi geciktirmesi falan gibi küçük numaralar, o zamanlar çok çok yeni olaylar.

Ancak bütün bunlar olurken, 1890 tarihli bir yasa, Sherman Anti Tröst yasası nedense hep akıldan çıkıyor. Bu yasaya göre eyaletler arasında tekel ve tröst oluşturacak şirket oluşumuna müsaade edilmemesi gerek. Rockefeller etkili bağlantılarını kullanarak uzunca bir süre yasanın uygulanmasını muhtelif şekillerde engelliyor ama Ida Tarbell'ın kitabının da açtığı karambol sırasında nasıl oluyorsa oluyor ve Rockefeller'ın Standart Oil Holding'i bu yasaya takılıveriyor.

Yasaya takıldığı anda holding ham petrol pazarının yüzde 14'üne, rafine petrol pazarının ise yüzde 70'ine hâkim durumda ve siz de takdir edersiniz ki dudak uçuklatacak parasal bir karşılığı var bu koca koca pazar paylarının. Yasaya göre Standart Oil Holding, tekel oluşturduğu için parçalanıyor ve nispî olarak daha küçük bağımsız şirketlere bölünüyor. Parçalanıyor ama elbette Rockefeller Bey ve diğer hissedarlar parçalanma sonucu oluşturulan bağımsız şirketlerde eski şirketteki hisseleriyle orantılı hisse sahibi oluyorlar.

1896 yılından Rockefeller imzalı Standart Oil Tröstü hissesi.

"Standart Ana'nın Bebekleri"

Peki, Standart Oil'in parçalanmasından hangi şirketler doğuyor veya o zamanki ismiyle "Standart Ana'nın Bebekleri" kimler? 34 şirketin hepsini sayıp gözünüzü yormayayım ve sadece önde gelenlerin isimlerini söyleyeyim. Bu isimler zaten size olayın büyüklüğü hakkında fikir verecektir: Daha sonra ismi Exxon olarak değiştirilen Esso, daha sonra ismi Mobil olarak değiştirilen Socony ve daha sonra Chevron ismini alan Texaco. Ve tabii bunlara ilave 31 tane daha ismine pek âşina olmadığımız ama hacmi biz fakirleri ürkütebilecek boyutta muhtelif petrol şirketi. Devasa bir finansal büyüklük yani.

Tabii bütün bu işler, milyar Dolarlar falan iyi de, biraz da insanın, hele ki yaş aldıkça, kendi zevklerine ve ilgi alanlarına yönelmesi lazım. Elindeki uçsuz bucaksız parayla John D. Rockefeller de bunu yapıyor. Chicago Üniversitesi'ni ve Johns Hopkins Üniversitesi'ni kuruyor. Kamu sağlığı alanında pek çok kuruluşa yardımlarda bulunarak hem vicdanını rahatlatıyor, hem yıllık milyar Dolar seviyesindeki kârların bir kısmını vergiden düşüyor.

John D. Rockefeller'ın en az kendi kadar acımasız olduğu söylenen bir de oğlu var. Onun adı da John D. Rockefeller, ama

sonunda bir eki var: *junior* veya *jr.* deniliyor ona. Zaten babayla oğulu ayırmak için genelde "Senior" ve "Junior" Rockefeller tanımları kullanılıyor. *Junior* da benzer yöntemlerle, özellikle kanlı grev kırıcılıkları falan yaparak piyasaları ve kamusal hayatı kurcalamaya devam ediyor.

"Tanrı Maden İşçileri Sendikası'nı kutsasın"

20 Nisan 1914'te Ludlow'da John D. Rockefeller Jr.'ın sahip olduğu Colorado Demir ve Yakıt Şirketi'ne bağlı çalışan, maden güvenliği, daha insancıl çalışma koşulları ve sendika hakkı için greve gitmiş olan 1.200 kömür işçisine, şirketin güvenlik kadrosu ve Colorado Ulusal Muhafızları tarafından makineli tüfeklerle saldırılıyor.

Aileleriyle beraber şirket tarafından çadırlardan oluşturulmuş kolonide yaşayan maden işçilerinden kadın ve çocuklar dâhil 24 kişi silahla veya çadırları yakılarak öldürülüyor. Olayın duyulması üzerine Colorado'daki diğer kömür madenlerine de yayılan grev ve çatışmalar, şirket ve muhafızların acımasız müdâhalelerinde ısrar etmeleri nedeniyle kanlı bir kıyıma dönüşüyor. 25 civarında can kaybı daha oluyor. Ölenlerin arasında tek bir çadırda öldürülen iki kadın ve 11 çocuk da var.

Sendikaların da savunma için işçilere "silah başına" çağrısı yapmasıyla büyüyen ve Aralık ayında ordunun müdâhale edip tarafları silahsızlandırmasına kadar durulmayan çatışmalarda tanı sayı bilinemese de can kaybı toplam 200 civarında oluyor.

Daha sonra tarihçi Howard Zinn'in ifadesiyle "Amerikan tarihinde şirketlerin gücüyle emekçiler arasındaki en vahşî mücadele" olarak nitelendirilen "Ludlow Katliamı" ülkede büyük yankı uyandırıyor. Amerikan Kongresi'nde bir araştırma komisyonu kurulup John D. Rockefeller Jr. ifade vermek zorunda bırakılıyor ama Rockefeller Jr. olaydan haberdar olduğu iddialarını reddediyor. Kongre'nin hazırladığı rapor bir dönüm noktası oluşturarak çocuk işçi yasaları ve sekiz saatlik çalışma hakkının oluşturulmasında etkili oluyor.

Rockefellerlar olaydan sonra yıllarca isimlerini temizleme derdine düşüyorlar. "Halkla İlişkiler" sektörünün oluşmasındaki etkili isimlerden biri olan Ivy Lee'nin danışmanlığında pek çok "şirin" hamle yaparak kamuoyuna "iyi insan" görüntüsü vermeye çalışıyorlar.

Ivy Lee'nin icatları olan bu şirin hamleler içerisinde Rockefeller Jr.'ın kömürcü aileleriyle beraber yemek yemesi, eşleriyle dans etmesi ve bu fotoğrafların basına servis edilmesi de yer alıyor.

Yıllar sonra Ludlow Katliamı, Woody Guthrie'nin de bir şarkısına konu oluyor:

Biraz çimento aldık,
13 çocuğu öldürdüğünüz mağarayı kapattık.
"Tanrı Maden İşçileri Sendikası'nı kutsasın," dedim,
Başımı eğip ağladım.

Ulusal Muhafızlar, grevdeki madenci ailelerine saldırmak üzere makineli tüfeğin başında.

Colorado Ulusal Muhafızları grev alanına girmek üzere.

John D. Rockefeller Jr. babasının izinden giderek kömür ve madencilik alanında pek çok şirketin sahibi oluyor, ilerleyen yıllarda da J.P. Morgan Bankası'nın en büyük hissedarı oluyor. İş alanında armut dibine düşüyor da hayır uğruna para dağıtma olayında Junior babasının önüne geçiyor. Junior Bey'in yaşamı boyunca dağıttığı kâr amaçlı olmayan fonların toplamının 540 milyon Dolara ulaştığı söyleniyor.

Junior Bey'in bir de kendi gibi hayırsever eşi var, Abigail Aldrich Rockefeller (Abby). Abby Hanım gayet kültürlü, İngiliz dili ve edebiyatı eğitimine ilave olarak Fransızca, Almanca, sanat tarihi, jimnastik ve dans eğitimleri almış, hayatı boyunca Asya ve Avrupa'yı dolaşıp durmuş sanat âşığı bir hanımefendi. Zaten uzun uzadıya anlattığım Rockefeller ailesi de bu hanımefendinin bir girişimi sayesinde kitabımıza konu oluyor. Nasıl mı?

Bu sanat âşığı hanımefendi yanına iki arkadaşı Lillie Bliss ve Mary Quinn Sullivan'ı, arkasına da Junior Bey'in uçsuz bucaksız servetini alarak, 1928 yılında Manhattan'da bir küçük müze kuruyor. Tarihte bu üçlüye, "The Ladies" veya "Hanımefendiler" deniliyor. Takip eden yılın Ağustos ayında ekip genç bir ismi, Alfred Barr Jr.'ı müzeye direktör olarak atıyor. 7 Kasım 1929'da açıldığında on ikinci kattaki altı odadan oluşan müze, daha sonra üç kez adres değiştirerek bugünkü konum ve boyutuna erişiyor.

Müzenin ismi *MoMA*, yani *Museum of Modern Arts* (Modern Sanatlar Müzesi). Modern ve çağdaş sanat alanında erken dönem kâbelerden biri oluyor burası ve halen de öyle. Bugün içinde

MoMA'nın kurucusu "The Ladies": Abby Aldrich Rockefeller, Lillie Bliss ve Mary Quinn Sullivan.

barındırdığı kalıcı ve geçici sergiler dışında 300 binin üzerinde kitabı, korkunç bir sanat arşivi ve bir dönem Alsacelı şef Gabriel Kreuther, 2014'ten bu yana da Abram Bissell tarafında idare edilen *The Modern* isimli bir de restoranı var bünyesinde.

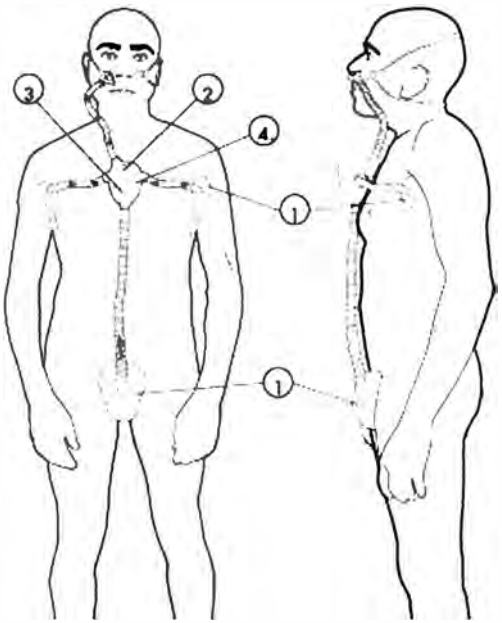
Avrupa'nın modernist sanatına ABD topraklarında yer veren ilk müze olan MoMA kapılarını halka 7 Kasım 1929'da, Büyük Borsa Buhranı'nın başlamasından tam yedi gün sonra açıyor. 1929 yılında açılan ilk sergide koleksiyonlardan ödünç alınmış Van Gogh, Gauguin, Cezanne ve Seurat tabloları yer alıyor.

Efendim, hızla daha yakın zamanlara geleyim: 12 Mayıs 2008 tarihinde New York'taki MoMA'da James Auger isimli bir İngiliz, kokuyla ilgili enteresan bir sergi, daha doğrusu enstalasyon/yerleştirme gerçekleştiriyor. İsmi "Koku, Kör Randevu" olan bu enstalasyonda gerçek boyutlarda çıplak bir kadın ve çıplak bir erkek imgesi birbirlerini göremeyecek şekilde iki ayrı kabin içinde ayakta duruyorlar. Hem kadının, hem erkeğin cinsel organlarından ve koltukaltlarından birbirlerinin burunlarına doğru uzanan pvc tüpler var. Hayır, fantastik bir porno gösterisi falan değil bu. Cıbıl hatun ile ademi birbirine bağlayan poliüretan tüpler cinslerin burunlarına karşılıklı olarak koltukaltı ve jenital bölgelerinin kokularını taşıyor sadece ve aklınıza gelme ihtimali olan başka herhangi bir aktivite yok ortada. Kadın ve erkek birbirlerini görmüyor ama görselliğin üzerine çıkarılan koku alma duyusuyla birbirlerini uyumlu olup olmadıkları konusunda değerlendirmeleri isteniyor.

"Kör Randevu" isminin anlamını tam anlamıyla dolduran bir eylem, zira kör randevu da (*blind date*) birbirlerini daha önce hiç görmemiş bir çiftin buluşması/çıkması demek oluyor. Auger "kör randevu" kavramını elbette rahat bırakmıyor ve koku duyusunu görme duyusunun yerine yerleştirerek hem bir hinlik yapıyor, hem de bu yerleştirmeyi sergileyerek ilginç ve sıradışı bir çağdaş sanat etkinliğine imza atıyor.

Ancak bu etkinliğin bir başka boyutu daha var. Çok nadir olmasına rağmen gene de hayat bulan, kokuyla ilintili çağdaş sanat örneklerinde izleyiciyle koku üzerinden bir iletişim kurulur. Yani ya ortamda koku vardır ve bir nesneye veya imgeye eşlik etmekte-

dir, ya bir nesne vardır ve izleyici onunla iletişime girdiğinde nesnenin kokusunu alır. Auger'da bunlar yok. O, kokuyu göstererek sanat yapmayı tercih etmiş. Kadın ve erkek birbirlerini kokluyorlar ama biz o kokuları algılayamıyoruz, çünkü son derece mahfuz tüpler içinde birbirlerine ulaşıyor koku molekülleri. Bize düşen sadece o çıplak hanımefendi ve beyefendinin birbirlerini koklamalarını izlemek. Bir anlamda "koku voyörizmi" de diyebileceğimiz ilginç bir durum yani.

Auger'ın "Koku, Kör Randevu"sunun kontrol sistemi çizimleri. 1) Apokrin bezesi salgısı muhafaza kesesi 2)Koku bilgisi girişi 3) Koku bilgisi çıkışı 4) Kontrol ve koku karışım birimi.

Auger'ın, MoMA'daki bu yerleştirmeyi yapmadan önce konuyu enine boyuna incelediği anlaşılıyor. Aynı etkinliği tekrar ettiği bir başka mekânda kendisiyle yapılan söyleşide kokuyla ilgili bazı hayatî bilgilerin sokaktaki insandan daha fazla farkında olduğunu anlıyoruz. Bu zaten, yerleştirmesine biraz dikkatli bakıldığın-

da da pratik olarak kendini belli ediyor. Koku alıcıları apokrin bezlerimizin vücut kokusu sinyallerini verdiği bölgelere, yani ter yoğunluklu koltukaltı ve jenital bölgelere yerleştirilmiş (bkz. *KK*, "Farklıysan, Farklı Kokarsın; Fena mı?"). Ayrıca bu koku alıcıları vantuz benzeri silikon birer kapla bu bölgelere yapışmış durumda. Bu, tesadüfî olarak veya görsellik düşünülerek yapılmış bir seçim değil. Auger, sözkonusu bölgelerdeki bezlerden yayılan moleküllerin okside olma ihtimalini ve okside olmuş kokunun koklayana itici geleceğini biliyor ve bunu önlemek için koku kaynağına silikon vantuzlarla erişim sağlıyor.

Peki, birbirini görmeyen iki insanın birbirleriyle ilişkiye girebilecek yakınlıkta bir beraberliğe adım atmalarını sadece koku duyusu sağlayabilir mi? Bunun cevabını, soruyu tersine çevirerek vermek gerekiyor: Görsel kodların yoğun bombardımanı ve bize belletilmiş (her on yılda bir değişen) evrensel güzellik tanımlarını düşünürsek, görmeden koklayarak eş seçmek uzak bir fantazi gibi geliyor. Yani diyelim ki Auger'ın kadın ve erkeği birbirlerini görmeden kokularından hoşlandılar ama o görüntüyü engelleyen ara bölme kaldırılıp yüz yüze geldiklerinde, "Hiç de tipim değil," konumunda buluverdiler kendilerini. Bu, elbette olabilir. Zaten kadim zamanlardan farklı olarak kokunun günümüzdeki iddiası veya varlık sebebi bu değil. Peki, ne? Öncelikli olarak bir uyaran olması. Neyin uyaranı? Tehlikeli olabilecek, uyumsuz kalabilecek, dolayısıyla istenmesi türün devamı açısından yararlı olmayan durumların uyaranı. Bu anlamda söylediklerimi şu şekilde toparlayabilirim: Koku günümüzde, bilinçdışımıza kimyasal sinyaller yollayarak bizi, kimi eş seçeceğimize yönlendirmekten ziyade, kimi seçmeyeceğimiz konusunda uyarır.

Bunun temelinde de farklı gen yapısına sahip cinslerin biraraya gelerek daha zengin ve bağışık bir nesil üretmeleri amacı yatar. Gen yapımızın, vücudumuzun bağışıklık sisteminin kimlik belgesi olduğunu lütfen unutmayalım (bkz. *KK*, "Major Histocompatibility Complex? O ne yahu!"). Bağışıklılığımız ne kadar güçlü ve çok yönlüyse, uyum sağlama ve hayatta kalma

olasılığımız da o kadar artıyor. Gen yapımıza ilişkin sinyalleri dış dünyaya nereden veriyor vücudumuz? Vücut kokumuzdan. Bu ilkel sinyal yönteminin ötesinde gen ve bağışıklığa ilişkin bilgi edinmek istiyorsak, bir laboratuvarın kapısını çalmamız gerekiyor. Eh, varlığı sürdürebilmenin kodlanmış bilgilerini vücudumuzun kokusunda taşıdığımızı bildiğimize göre, laboratuvar analizi yapmadan, bizimle aynı gen yapısında, yani aslında bizimle uyumsuz (uygun eş uzak gen grubunda, yakın değil) ve bir sonraki nesli zenginleştirmeyecek bir partner konusunda bizi zamanında uyaracak kokunun kendisinden başka ne kalıyor?

"TİŞÖRTÜMÜ GİYDİM, BEKLİYORUM!"

Buradan hareketle kokunun eş seçimindeki rolü bizi ilginç bir noktaya daha getiriyor: Amerika ve Avrupa'da "koku partileri" isimli yeni bir akım başladı. Bir anlamda "kör ama kokulu randevular" diyeceğimiz bu olayda katılımcılar partiden önce üç gün boyunca birer düz beyaz tişört giyiyorlar. Sonra vücut kokularının sinmiş olduğu bu tişörtleri ağzı kilitli poşetlere koyarak partinin yapıldığı mekâna getiriyorlar. Erkeklerin koku örnekleri mavi, kadınlarınki de pembe torbalara konuluyor ve numaralandırıyor. Daha sonra bu torbalardan istediğiniz kadarını koklayıp vücut kokusunu beğendiğiniz örneğin sahibiyle karşı karşıya geliyorsunuz. Kokunun sahibi, kokusunu seçeni beğenirse barın bir köşesinde sohbet ederek tanışıyorlar. Bu etkinliği bar dışında internete taşıyan kurumlar da var. İnternet sitesi üzerinden işleyen bu seçenekte de bir yerde buluşmuyor ama koku örneğinizi sitenin verdiği toplama adresine gönderiyorsunuz. Karşılığında size, sizinkine benzer şekilde tişörtlerden kesilmiş ve kilitli torbalara konmuş on adet örnek geliyor. Beğendiğinizi bildiriyorsunuz ve site merkezinde beğeniler değerlendirilerek beğenileri karşılıklı çakışan adaylar saptanıyor. Daha sonrasında ise kokuların sahiplerinin iletişim bilgileri sitenin yöneticisi tarafından taraflara bildiriliyor. Kâr amacı gütmediğini söyleyen bu oluşumda katılımcılardan posta ve yönetim masraflarının karşılığı olarak 25'er Dolar alınıyor.

Koku bir "kimyaduyusal saptama düzeneği", yani İngilizce'siyle *chemosensory detection mechanism*. Beş duyumuz içinde kokudan gayrı bir de tat duyumuz aynı boyutta bir uyaran olarak hayatı sürdürmemizi, hatta türün devamını sağlıyor. Doğaya baktığımızda, neredeyse her canlı organizmada bir formda kimyaduyusal uyaranın varlığını görüyoruz. Bu sayede belirli bir güvenli mesafeden ve görme gereği olmadan, oluşabilecek tehditleri saptayabiliyor canlılar. "Karşıdan karşıya geçerken hemen o köşeden süratle çıkacak arabanın altında kalmayacağıma dair koku beni nasıl uyarabilir?" diye bir soru gelebilir aklınıza. Unutmayın, ben doğadan bahsediyorum ve o çıkacak araba doğanın bir parçası olmaktan ziyade insanoğlunun doğaya müdâhalesinin bir simgesi. Siz bir geyik olsaydınız ve arabanın yerine de bir aslan koysaydık, o zaman bu doğal rakiplcr arasındaki uyaran olma görevini gayet rahatlıkla yerine getirebilecekti koku duyunuz.

Koku duyumuz, üzerinde kontrol tesis edemediğimiz bir duyu aynı zamanda. Nefes almadan duramayız ve her nefes alışımız da teknik olarak koklamak anlamına geliyor. Kokladığımızın bilinçli yorumunu yapamadan, duygusal tepkilerimiz oluşuyor kokuyla ilgili. Bir insanın kokusunu belli belirsiz hissettiğimizde ona karşı bir itki hali hissediyorsak, bu adı üstünde, bir his. Dolayısıyla bilincin süzgecinden geçmemiş, sansürlenmemiş, saf ve pürüzsüz bir sinyal. Bunun tam karşısında, tıpkı her nefes alışta mecburen koku aldığımız gibi, her an bulunduğumuz ortamlarda koku da yayıyoruz. Vücudumuzdan yayılan koku molekülleri gerek gen yapımız gibi halının altına saklanmış bilgileri, gerekse ne yediğimiz veya ne zaman neyle yıkandığımıza ilişkin verileri yayıyor bulunduğumuz ortama. Bu yayılımın tam karşısında yer alan filtresiz duygudurum algısı da, zaten "zurnanın zırt dediği yer" oluyor.

Bütün bunları biliyor muyuz? Eğer meraklıysak ve araştırmışsak biliyoruz. Ama onun ötesinde en kolay vazgeçilebilen duyumuz olmanın ilerisine geçemiyor koku duyusu. Bunu da XVIII. ve XIX. yüzyılda gerek biliminsanları, gerekse filozoflar tarafından varsayılan bir duyular hiyerarşisinin yeniden elden geçirilmesi

nedeniyle yaşıyoruz. Yani koku ilkel, hayvanî, dolayısıyla aşağı düzeyde bir duyudur, esas olan görmek ve işitmektir. Modern zamanlarda gerçekleştirilen yüzlerce araştırma bunun tam aksini gösterse de görsellik ve işitsellik üzerine inşa edilmiş trilyonlarca Dolarlık endüstrileri düşünerek bu basit ve arkaik gerçeğin yaygınlaşması konusunda fazla da ümitvar olmamamız gerekiyor.

Hal böyle olunca ne oluyor? İlkel Desana kabilesinde vaka-i adiye, yani "sıradan olay" sayılan, kokuya göre doğru veya yanlış eş seçme hali, bizim toplumumuzda ancak bir çağdaş sanat eseri içinde, haliyle de marjinal bir boyutta ifade bulabiliyor.

Peki, koku, sanatsal ifade için bir medya, bir ortam olabilir mi? Çağdaş sanatlar alanında bu kulvarda gördüğümüz örnekler, sanatın içinde burnumuzu uyararak pek çok deneysel durumun oluşturulabileceğini ve sanatın sınırlarının tahminlerimizden de geniş olduğunu gösteriyor.

Sanat ve koku arasındaki ilişkiyse XX. yüzyılın *avant-garde* akımları; Dadaizm, Sürrealizm ve Fütürizm'le birlikte yoğunlaşıyor. İlginç bir şekilde Fütürizm'in öncüsü, *Fütürist Manifesto*'yu *Le Figaro*'nun ön sayfasında yayımlatan muhterem Filippo Marinetti, kafasında yeni bir sanat akımına dair fikirlerin doğmasını, geçirdiği bir trafik kazasında ortama yayılan benzin kokusuna bağlıyor.

Biraz zamanda ilerlediğimizde her ne kadar XX. yüzyılın ikinci yarısında televizyon ve sinema alanındaki gelişmeler dolayısıyla görselliğin sanata yansıması artmış olsa da, bu evrensel sanat dünyasına Batılıların dışında da sanatçıların dâhil olması, "sanat alanı"nın genişlemesi, insan vücudunun sanatçılar tarafından bir ifade aracına dönüştürülmesi çabaları, dönemde feminist hareketteki yükselme gibi etmenler, hem daha önce bilmezden gelinen duyuların önünü açıyor, hem de *stereotip* sanatsal ifadeleri tahtından indirmeye başlıyor.

Sonuçta gelinen yerde "kokusal sanat" (*olfactory art*) diye bir kavram çıkıyor ortaya. Kokusal sanat, aslında sanatı üretenlerin, bilerek, yani taammüden, ifadenin içine bir başka insan duyusunu, yani kokuyu dâhil etmeleri demek. Çağdaş sanatların disiplinlerarası

(veya disiplinlerüstü) yenilikçi ve estetik yaklaşımları, görselliğin kışkırtamayacağı uzaklıkta karmaşık bir doğa, kültür ve insanlararası etkileşim dünyasının kapısını açıyor. Bellek, algı ve kokunun karmaşık birlikteliğine kafa yoran pek çok sanat üreticisi, yavaş yavaş kokusal sanatın ciddi bir kategori olarak değerlendirilmesi gerçeğinin eğreti halde kapalı tutulan kapısını zorlamaya başlıyor.

Bazı sanatçılar için kokulu malzeme hem ilkel bir duyunun uyarılmasını sağlıyor, hem de spiritüel bir sembolizm gerçekleştiriyor. Joseph Beuys, şu aykırı Alman muhterem mesela, 1965'te gerçekleştirdiği bir performansta çürüyen malzeme, yani çamur, hayvansal yağ, kan, mum ve bal kullanarak irkiltici bir koku profili elde edip bu koku aracılığıyla ölüm ve transformasyon konularındaki politik ve felsefî fikirler arasında bağ kuruyor.

Beuys (1921-1986) kim derseniz, hemen kısaca tanıtayım muhteremi. "Sosyal heykel" kavramını sanat güncesine sokan, nesne odaklı sanata karşı çıkarak ömrü boyunca deneysel arayışlar içinde yer alan, *fluxus* akımıyla ilişkilendirilen ilginç bir kişilik. Hayatını değiştiren olay, savaş sırasında gönüllü olarak katıldığı Luftwaffe (Alman Hava Kuvvetleri) ile 1944 yılında Ukrayna üzerinde uçarken Stuka'sının düşürülmesi. Düştüğünde birtakım göçebe Tatarlar, Beuys'u yerde buluyor ve donmaması için vücudunu hayvansal yağ ile sıvayıp keçeyle sarıyor, tedavi ediyorlar. Hayatı da bu şekilde kurtuluyor ve hayatını kurtaran bu iki öğeyi, yani keçeyi ve hayvansal yağı daha sonra pek çok işinin içine dâhil ediyor.

Ancak bu elbette kendi anlattığı öykü. Bazıları da bu özyaşam öyküsünün kurgu olduğunu, düşürüldükten sonra gene Luftwaffe tarafından kurtarılıp bir hastaneye götürüldüğünü, dolayısıyla gerçekte ortada ne keçe ile yağın, ne de göçebe Tatar kabilesinin olduğunu söylüyor. Kurgu veya gerçek, Beuys'un hayvansal yağ ve keçeyi bilindik "hoş" estetik değerleri zorlamak için çok kez kullandığı bir gerçek. Hatta bazı sunumları (örneğin *Fettecke*, "Yağ Köşesi" veya *Fettstuhl*, "Yağ İskemlesi") formu değiştirilmiş iri yağ kütlelerinden oluşabiliyor. Yağ da elbette kokusuyla birlikte farklı bir duyusal mesaj aktarıyor.

"Aptalca ve duygusuzca"

Beuys öldükten sonra Löffler, Korpys ve Schmal isimli üç sanatçı Düsseldorf'taki Museum Kunstpalast'ta "Sanat ve Simya" başlığı altında yapılan bir etkinlik için "Yahu madem lezzet algısının en önemli öğesi kokudur, acaba biz Beuys'un *Fettecke*'sinden içki yapabilir miyiz?" diye düşünüp 30 yıllık yağ heykelden iki kiloluk bir parça alarak boyayla beraber alkolün içinde dinlendiriyorlar.

Sonuçta *parmigiano* peynirine benzer bir lezzet elde ediyorlar ve ziyaretçilere bu likörden (*schnapps*) birer fırt ikram ediyorlar.

Yıllar içinde bozulan, acılaşan ve elbette koku profili de değişen yağdan üretilen bu içki, belki Beuys'un kendi sanatsal duyarlılıklarına uygundur diye yorumlanabilir ama dul eşi ve kızının bu işten hiç hoşlanmadıkları da ayrı bir gerçek.

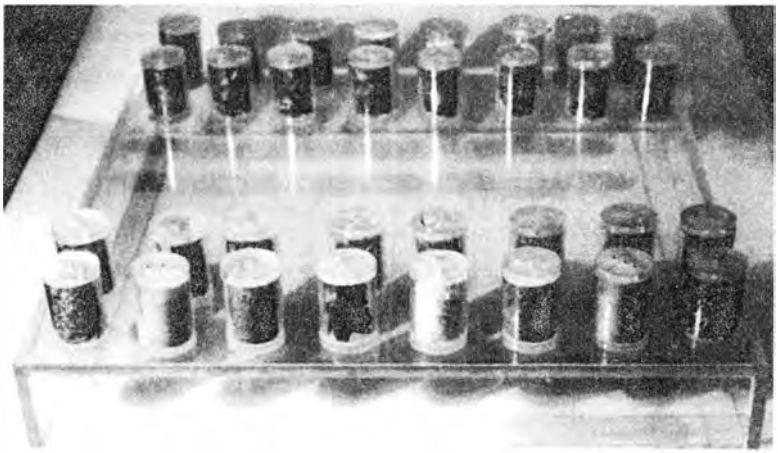
"Aptalca ve duygusuzca," diye yorumluyor, müzeyi de kendilerini bu "yıkıcı durumdan" haberdar etmediği için eleştiriyorlar.

Löffler, Korpys ve Schmal'ın Fettecke likörü.

Aynı yıl gene *fluxus* akımından Japon sanatçı Takako Saito, "Koku Satrancı" diye bir iş üretiyor. Satranç piyonları, baharat dolu şişeleriyle değiştirilmiş durumda ve oynayanlar ne oynayacaklarına karar vermeden şişeyi alıp koklamak durumundalar. Yani klasik satranç oyunundan farklı olarak, oyunun ilerleyebilmesi veya doğru oyuncu seçimi için en önemli karar verme kriteri koku oluyor.

Takako Saito'nun satranç tahtası ve baharat şişeleri.

Uçtan uca devam ediyor sembolizmler ve 1972'de Judy Chicago'nun "Menstrüasyon Banyosu" (*Menstruation Bathroom*) adlı işine geldiğimizde, kullanılan kan kokusunun aslında bize kadın vücudu ve âdet dönemine ilişkin sorular sordurmayı amaçladığını görüyoruz.

Bu çalışmada bir banyo içindeyiz ve dolaplarda kullanılmamış hijyenik ped kutuları dururken çöp kutusuna da kullanılmış olanları yerleştirilmiş durumda. Hatta çöp kutusu dolup taşmış, dolayısıyla kullanılmış hijyen pedleri bembeyaz fayansların üzerine kıpkırmızı saçılmış vaziyetteler. Bu görüntüye de yoğun kan kokusu eşlik ediyor.

Bu yerleştirmede özellikle kadın izleyici tarafından yaşanan rahatsız deneyime kokunun nasıl güçlü bir etki yaptığını görmezden gelebilir miyiz? Sanatçı da zaten bu güçlü etkiyi amaçlıyor ve diyor ki "Kadın kendi âdet dönemini nasıl algılıyor ve yargılıyorsa, bu yerleştirmeyi gördüğünde oluşan duyguları veya tepkileri de kendi âdet dönemine ilişkin yargısına koşut olarak gerçekleşir. Doğal buluyorsa, doğal karşılar. Utanıyorsa utanır, hatta yerin dibine geçer."

Judy Chicago'nun *Menstrüasyon Banyosu.* Çöp kutusu, yerlerde kullanılmış pedler, tamponlar.

Sadece genel olarak olumsuz kabul edilen kokular değil tabii "Olfactory Art" başlığı altında kullanılanlar. Üstelik sadece yurtdışında da olmuyor. Uzağa da gitmeden bizden bir örnek verelim: Geçtiğimiz yıllarda Melis Ağazat Tophane'deki Outlet'te (sonrasında Sıraselviler'de Pilot Galeri olan mekân) bir sergi gerçekleştirdi.

"Bir Yaz Günü Öğleden Sonra" isimli sergisinde ortamda mevcut video işleri ve porselen çalışmalarına eşlik ederek toplamın bileşeni olarak yer alan, hatta belki de eşlik etmenin de ötesinde izleyenin duygudurumu üzerinde tanımlayıcı rol üstlenen o belli belirsiz incir ve ada kokusu.

Melis Ağazat'ın Büyükada günleri üzerine oluşmuş belleğini üçüncü ve soyut bir boyuta geçirerek bizimle güçlü bir şekilde paylaşan kimyaduyusal uyaran. Melis Ağazat daha önce silgi kokularından hareketle yine belleğe yolculuk yaptırdığı "Arımaya" isimli bir yerleştirme de gerçekleştirmişti.

Melis Ağazat'ın "Bir Yaz Günü Öğleden Sonra"sı, bu porselen panoyla karşıladığı izleyicilere koku eşliğinde bir bellek sorgulaması yaptırıyordu.

Duchamp'ın "kavramsal" oyunları

Kavramsal sanatın babası olarak bilinen, bazılarınızın meşhur "pisuar"ıyla tanıdığı Marcel Duchamp (1887-1968) sanatın sanatçının imzasından bağımsız değerlendirilmesi gerektiğine inandığı için zaman zaman işlerini farklı (ama anlamlı ve anlamı izleyenin bilgisine göre değişen) imzalarla etiketliyor.

"Çeşme" adını verdiği meşhur pisuarını da kendi ismiyle değil *R. Mutt* olarak imzalayan sanatçı, bu isimlendirmeyi pisuarın imalatını yapan "Mott Demir İşleri Şirketi"nin ismini değiştirerek ve başına da Fransızca argoda "para kesesi/babası" anlamına gelen "Richard"ın baş harfini koyarak gerçekleştiriyor.

1920'li yıllarda Duchamp kendisine ikinci bir kişilik olarak trans bir kimlik seçiyor ve yakın dostu Man Ray tarafından kadın giysileri içinde fotoğraflandıktan sonra ismini de Rrose Sélavy olarak değiştiriyor. Bu ismin harflerine bakmadan telaffuzunu duyduğunuzda kulağınıza gelen ses *Eros, c'est la vie* ("hayat bu Eros") oluyor.

Duchamp'ın Rrose Sélavy kimliğiyle sunduğu işlerden birisi de "Belle Haleine" ("Güzel Nefes"). *Haleine*'in telaffuzunu da harflere bakmadan dinlediğinizde *Hélène* gibi duyuyorsunuz ve bu da güzelliği dillere destan Truvalı Helen'e bir gönderme.

Daha önce başka amaçlarla üretilmiş çoğunlukla endüstriyel nesneleri bağlamından koparıp basit müdâhalelerle yücelterek sanatın görsel değil kavramsal olduğunun altını çizen ve Dadaizm, devamında da Sürrealizm dâhil pek çok akımla ismi beraber anılan Duchamp, önce Rigaud markasına ait bir parfüm şişesini alıyor eline, sonra etiketini söküyor ve Man Ray'ın çektiği fotoğrafıyla beraber yeni bir etiket düzenleyip yapıştırarak müdâhalesini gerçekleştiriyor. Etikete konulan fotoğraf aynı zamanda Rrose Sélavy kimliğinin de kamuoyuna yansıyan ilk fotoğrafı oluyor.

Etiketin orijinalinde yer alan *eau de violette* (menekşe suyu) ibaresini *eau de voilette* (peçecik suyu veya duvakçık suyu) diye değiştiren sanatçı, bu müdâhalesiyle beraber tıpkı peçe takmış güzel bir kadın gibi, görünenin ardında başka bir gerçeklik daha olabileceğinin, sanat eserinin retinanıza düşen imgeden algıladığınızın ötesinde de anlamlar barındırabileceğinin sembolizasyonunu gerçekleştiriyor.

Etikette yer alan ve orijinalinde parfümü çıkaran marka Rigaud'nun logosu olan R'yi de Rrose Sélavy'nin baş harfleriyle değiştirip R'yi ters yöne baktıran Duchamp, ters görünen harfle beraber aynada imgenin ters görünmesini de işin içine sokuyor.

Genellikle Duchamp denildiğinde akla ilk gelen eserleri arasında yer almayan bu parça, zaman içinde pek çok el değiştirdikten sonra 1990 yılında Yves-Saint Laurent ve erkek arkadaşı/ortağı Pierre Bergé tarafından satın alınıyor. 2009 yılında Bergé'nin Christie's Müzayede Evi'nde satışa koyduğu *Belle Haleine*, 11.489.968 Dolar karşılığında satılarak kendi alanında ilginç bir rekora da sahip oluyor.

İlk başta salt büyük boy bir etiket kolajı olarak gerçekleştirilen *Belle Haleine*, daha sonra küçültülerek şişeye monte ediliyor. *Belle Haleine*, şişenin orijinali olan parfümü endüstriyel bir ürün olarak tasarlayanı, müdâhaleyi yapan Duchamp'ın kendisini ve fotoğrafı çeken Ray'ı düşündüğünüzde üç sahipli bir iş gibi de görünüyor. Zaten Duchamp'ın amacı da izleyiciyi imgeye bağlı retinal alandan çıkararak "izleyici"liğin ötesinde "düşünen" olarak da sanatın doğasını, bu iş özelinde de sanatçının rolü ile eserin müellifinin gerçekte kim olduğunu veya olmadığını sorgulatmak.

Hülasa, artık sanatçılar öyle veya böyle, belirli bir kokusal uyarıyı kullanarak insanları anlamların daha derin algılandığı bir yere göndermeye yetkin olduklarını fark ediyorlar. Anlamların derin algılandığı bu yere ulaşmak için görsel veya sözel dil gerekmiyor, çünkü duygular görsellik veya sözellikle dile getirilmediklerinde duygu olma vasıflarından bir şey kaybetmiş olmuyorlar.

Sanatçılar bunu fark ediyorlar ve belki artık sıra bizim de bu gerçeği fark etmemize geldi. Ancak unutmayalım; mevcut nesnenin anlamını değiştirerek soyutlaştıran ve estetiğini sorgulatarak Klasisizm'den ayrılan yeni sanat yolculuklarında kokuyu sadece bir araç olarak kullanmak ile kokunun anlamını değiştirerek işin kendisi haline getirmek bambaşka kavramlar. İlkine örnekler var, ikincisine de bekliyoruz...

Cesur Kokulu Opera

"Kokulu org nefis, serinletici bir bitkisel capriccio çalıyor, kekik, lavanta, biberiye, mersin, fesleğen ve tarhunlu arpejler saçıyordu; bir dizi cesur modülasyonla baharat tuşlarından ambere uzandı (arada bir inceden bozuk akor takılarak bir parça krem karamel ve biraz da domuz pisliği çeşnisini andırarak) sandal ağacı, kâfur, sedir ve yeni biçilmiş saman kokusuyla ağır bir havada parçanın başlangıcındaki basit aromalara döndü. Son kekik patlaması da sustuğunda alkışlandı ve ışıklar yandı. Sentetik müzik makinesinde ses kayıt rulosu dönmeye başlamıştı. Hiperkeman, süper çello ve yapay obua için bestelenmiş bir trio, hoş bir baygınlıkla havayı kapladı. Otuz kırk mezur böyle çaldı, sonra bu enstrümanların üzerine insan sesinin ötesinde bir ses şakımaya başladı; bir gırtlaktan, bir kafadan, bir flüt gibi boşluklu, bir atak armoniyle yüklü biçimde rahatça, Gaspard Foster'in müzikal tonların sınırında yakaladığı pes kayıttan (1770'te Parma Dükalık Operası'nda Mozart'ı hayrete düşüren bir tarzda) tarihte gelmiş geçmiş bütün ses sanatçıları içinde sadece Lucrezia Ajugari'nin kulakları yırtarcasına seslendirdiği, en ince do sesinden daha ince, kuş sesli yarasa notasına geçerek söylüyordu.

Basınçlı koltuklara gömülmüş olan Lenina ve Vahşî koklayıp dinlediler. Şimdi sıra gözlerle tene gelmişti.

Salonun ışıkları söndü; alev renkli harfler karanlıkta sapasağlam, kendi başlarına havada duruyor gibiydi. BİR HELİKOPTERDE ÜÇ HAFTA. SÜPER-ŞARKI, SENTETİK KONUŞMA İLE DOLU, RENKLİ, STEOROSKOPİK DUYUSAL FİLM. SENKRONİZE KOKULU ORG EŞLİĞİNDE."

Bu satırlar Aldous Huxley'in muhteşem distopik romanı *Cesur Yeni Dünya*'nın İthaki Yayınları'ndan çıkan, 2000 yılı baskılı, Ümit Tosun çevirisinden bir bölüm. Lenina Crowne ve Vahşî John duyusal filme (İngilizce'siyle "feelies"e) gidiyorlar ve yukarıdaki de bir duyusal film portresinden başka bir şey değil. Biliyorsunuz, roman 1932'de yazılmış ve yazarın endüstriyel toplum ve kapitalist sisteme kendi çizdiği geleceğin dünyasından hareketle yaptığı kuvvetli bir eleştiridir. İlginç olan; 1932'den bu yana Huxley'in yazdığı ve o dönem için fantazi olarak adlandırılabilecek pek çok olay ve olgunun günümüzde –maalesef– hayat bulması. Zaten muhterem de 30 yıl sonra *Cesur Yeni Dünya'yı Ziyaret* isimli devamını yazarak kendi sağlamasını da yapmıştı.

1932'den günümüze yaklaşalım. Tarih: 31 Mayıs 2009, Yer: Guggenheim Müzesi, New York. "Yeşil Arya" isimli, tarihin ilk gerçek koku operası sahneye konuluyor. 30 dakikalık soyut müzikal kompozisyona izleyici koltuklarının yanlarına konmuş boyun hizasındaki spiralli koku salıcılarından 23 değişik koku eşlik ediyor. Müziğin bestecileri; İzlandalı Valgeir Sigursson ve Amerikalı Nico Muhly. Operanın kokularını Fransız parfümör Christophe Laudamiel tasarlıyor. Gösterinin sponsoru, Thierry Mugler Parfümleri.

Operanın aromatik librettosu doğa ile endüstri arasındaki çekişme ve mücadeleyi anlatıyor. Spiralli koku salıcıları "koku mikrofonu" olarak adlandırılıyor ve altı saniye süreli, müziğe ve temaya uygun kokuları salmakla görevliler. Salonda koku mikrofonlarından gayrı bir de çok kuvvetli bir genel koku üfleme sistemi daha var. Bu sistem de koku salınım aralarında havaya "kokusuz

ortam kokusu" basarak, magmadan parlak çeliğe, ateşten toprağa, kokusal librettoda salınan 23 değişik kokunun birbiriyle örtüşmesini, öngörülmeyen ve istenmeyen koku akorlarının oluşmasını engelliyor.

Guggenheim Müzesi'ndeki *Yeşil Arya Koku Operası*'ndan görüntüler

Koku operası, izleyicileri görsel-işitsel (*audio-visual*) dünyayı geride bırakarak kokusal-işitsel (*arom-audio*) tabir edilen bir dünyaya davet ediyor. Pek çok parfümör, yıllar boyu hayatta kalacak bir parfüm yaratmak peşinde koşarken operanın parfümörü Christophe Laudamiel iki yıl geceli gündüzlü çalışarak sadece yarım saat süresince havada kısıtlı sürelerde asılı kalacak 23 değişik kokuyu yaratma peşinde koşuyor.

Laudamiel, operanın yapımcısı ortam kokulandırma şirketi Aeosphere'e geçene kadar dünyanın beş büyük koku üreticisi şirketinden biri olan I.F.F.'de çalışmış bir parfümör. Yaratı geçmişinde Abercrombie & Fitch, Frederic Fekkai, Cath Kidston, Estee Lauder Şirketleri, Ralph Lauren Parfümleri, Harvey Nichols,

Elton John'un ödüllü *Black Candle* adlı parfümünün sahibi Slatkin & Co. gibi şirketler için parfüm ve ürün kokusu tasarlamak var. Laudamiel, aynı zamanda 2003 FIFI (Uluslararası Koku Vakfı) ödülü sahibi Ralph Lauren ile *Polo Blue* (2002) isimli parfümde de ortak tasarımcı olarak çalışmış. Tek tek parfüm saymak gerekirse, tasarladıkları arasında Estēe Lauder / *Youth Dew Amber Nude*, Michael Kors / *Island*, Clinique / *Happy Heart* sayılabilir.

Fransa'da kimyada yüksek lisans derecesiyle mezun olan Laudemiel, Harvard Üniversitesi'nde yardımcı öğreticilik ve M.I.T.'de hocalık yapmış. 1997'de Procter&Gamble'a parfümör olarak girmiş ve daha sonra baş parfümörlüğe terfi etmiş. Pek çok yeni koku molekülünün patent sahibi olan Laudamiel, "çağdaş parfümerinin aykırı çocuğu" olarak da biliniyor. Süskind'in *Koku* isimli kitabından uyarlanarak çekilen filme Thierry Mugler Parfümleri tarafından bir koku seti hazırlanması gündeme gelince, bu işin tasarımı da Christophe Laudamiel'e veriliyor. Thierry Mugler Parfümleri ile başlayan bu işbirliği, Koku Operası'nın sponsorluğunun bu iki isim tarafından paylaşılmasına kadar uzuyor.

Yeşil Arya'nın kokularını tasarlayan parfümör Christophe Laudamiel.

Laudamiel, Amerikan Parfümcüler Cemiyeti, Fransız Parfümcüler Cemiyeti, Amerikan Bilimsel İlerleme Birliği, Dünya Doğal Hayatı Koruma Fonu ve Fransız Kuşları Koruma Birliği'nin de üyesi. Yani çok şapkalı ve renkli bir muhterem. Bu renklilik kelimesi sadece lafta kalmıyor, zira buraya pek çok kez gelmesine rağmen henüz kendisiyle tanışma imkânım olmadı ama bir dönem, kendisini fotoğraflarından hatırlıyorum. Bir Mohawk kızılderilisinin saç kesimini düşünün, yanlar traşlı ama tepedeki saçlar bırakılmış, buna bir de tepesindeki çizgi şeklinde kırmızıya boyanmış bir saç şeridi eşlik ediyor.

Koku Operası'nın kokuları tasarlanırken elbette birtakım ironik zorluklar da yaşanmıyor değil. Performansta aktör veya opera sanatçısı olmadığı için, kadro kokulardan oluşuyor. Örneğin New York'ta bu karaktere uygun koku çağrışımı yaşatmak zor olduğundan, başlarda anons edilen Taze Hava karakteri yerine, Temiz Hava karakteri geçiyor. Zaten verilen kokuların hiçbiri parfüm olarak adlandırabileceğimiz hoş kokulardan değil. İçlerinde hoş olanlar da olmasına rağmen, çoğu endüstriyel veya doğal ortamların kokusunu modelleyen koku akorları.

Karakterlerin tasarlanmış kokuları kristal halde koltukların arkasında bir bölgede çelik tüplerde duruyor ve merkezî sistemden verilen basınçlı havayla koku mikrofonu denilen koklama aygıtından dışarı salınıyor. Kristal kullanılmasının sebebi, kristallerin sıvı veya yağlardan daha çabuk buharlaşması, böylece müziğe eşlik ederken eşzamanlılığı yakalamaya imkân vermesi. Genel ortama verilen temizleyici "temiz hava kokusu" her püskürtmeden sonra koku mikrofonundan da verilerek dinleyicinin burnunun temizlenmesini amaçlıyor.

Müziğin yapısı yer yer sert, yer yer yumuşak, ama genel olarak deneysel diye tanımlanabiliyor. Tahmin edebileceğiniz gibi, sert temalar endüstri öne çıktığında, yumuşak armoniler ise librettodaki doğayla ilgili konulara geçildiğinde sahne alıyor. "İzleyicilerin hepsinin her kokudan hoşlandığını söylemek imkânsız," diyor

Koku Operası'nı izleyen eleştirmenlerden biri: "Bazı kokular öyle irkiltici ve sertti ki izleyicilerin büyük bölümünün koku mikrofonlarını iteliediklerini gördüm," diye de devam ediyor.

Opera bittiğinde, video ekranından tüm karakterlerin isimleri geçiyor ve buna kısa salınımlarla kokuları eşlik ediyor. En çok alkışı alan karakter, Funky Green Imposter, yani Funky Yeşil Taklitçi karakteri. Finalden sonra fuayeye dağılındığında izleyiciler burada açık büfe ikramla karşılanıyor ama içerideki havanın sıradışılığından olsa gerek, kimse pek bir şey yemeye iştahlı görünmüyor. Birkaç ayaküstü dedikodudan sonra, Guggenheim boşalıyor.

Evet. İnanılmaz gibi geliyor ama yukarıda anlattığım her şey gerçek. Koku Operası gerçekten 31 Mayıs ve 1 Haziran 2009 tarihlerinde New York, Guggenheim Müzesi'nde sahnelendi. Umarım artık Huxley'in başka öngörülerinin gerçekleştiğine şahit olmayız ve o romandan hareketle yeteri kadar distopyadan nesil olarak nasiplenmiş addediliriz.

Kokunun Çocukları

Bir güney Hint masalında, kahkahasıyla birlikte ağzından çıkan yasemin kokuları kilometrelerce uzağa yayılabilen bir kraldan söz ediliyor. Şiirsel bir imge, kelimelerle resmedilmeye çalışılıyor ve ne hoş bir şey tabii. Hoş koku ve hoş ruh hali arasında güçlü bir bağ kurularak kahkaha, yani neşe ile yasemin kokusu arasında bir ilişkilendirme yapılıyor. Doğrudur. Koku, hatta daha spesifik olmak gerekirse hoş koku, son derece güçlü bir estetik güzellik algısına işaret edebilir. Ama gelin görün ki, hepimizin güzellikten anladığı farklı şeyler olabiliyor.

Algımıza gömülmüş estetik kodlarını, içinde bulunduğumuz toplumun kültüründen alıyoruz. Dolayısıyla farklı kültürel yapılar, farklı beğenilere işaret edebiliyor. Zaten konuyu basite indirip şöyle bir baksak, belki çok daha mikro ölçekte, hepimizin farklı tercihleri olduğunu bilmiyor muyuz? Parfüm satan dükkânların rafları da hepimizin farklı anlayışlarına hitap etmek üzere, farklı koku profiline sahip sıvıları barındıran şişeleri sergileme çabasında değiller mi? Ben yasemin sevmeyebilirim, siz de vanilyadan hoşlanmayabilirsiniz. Gene de bu bahsettiğim farklılıklar "tahammül edilemez" farklılıklar olmaktan uzak, zira bir de makro düzeyde kültürün genel yargıları var ve biz de bunlardan pek uzağa düşemiyoruz. Yasemini sevmiyoruz belki ama bu sevmemeyi kokusuna dayanamamak şeklinde değil, "Tercih etmiyorum," şeklinde dile getiriyoruz. Fark açık değil ve ayrım çizgileri nispeten bulanık.

Oysa "beyaz adamın üstün Batı kültürü"nün dışına çıkıp bize tamamen yabancı dünyalara göz attığımızda, kurtulmaya çalıştığımız ve "kötü" diye nitelendirdiğimiz pek çok koku profilinin kucak açılarak karşılandığını görebiliyoruz. Bireysel farktan da öte, genel anlayış farkları bunlar.

Hangimiz "teke gibi" kokmak isteriz veya evimizden yayılan ahır kokusu kaçımızı mutlu eder? Oysa mesela Etiyopya'daki Dasanetchleri, daha doğrusu Dasanetch erkeklerini mutlu ediyor bu büyükbaş hayvan kokuları. Onlar için sığır kokusu kadar çekici bir başka koku yok. Hem üretkenliği, hem de sosyal statüyü simgeliyor. Bu nedenle sığır postu ve kemiklerini vücutlarında aksesuar olarak kullanıyor, yetmezmiş gibi ellerini sığırın idrarıyla yıkayıp vücutlarına inek dışkısı sürüyorlar. Dassanetch kadınları da erkeklerin bu çekici olma çabasını cevapsız bırakmıyor elbette ama onların çekici kokudan anladıkları biraz farklı.

Kadınlar; baş, omuz ve meme kısımlarını tereyağıyla sıvıyorlar ki hem doğurganlık potansiyellerini haykırsınlar, hem de vücut üzerindeki bu tereyağı kokusuyla erkeği tahrik edebilsinler. Et üzerine sürülmüş tereyağı bize biraz İskender kebabını çağrıştırıyor belki ama bu sadece o kebabın kokusunu bilen bizlere öyle geliyor.

Demek ki neymiş?

Her hikâyenin birden fazla yorumu olabileceğini asla aklımızdan çıkarmamalıyız, zira esas olan, algılardaki farklara yol açan kültürel ayrışımlarımız. Biz içine konumlandığımız makro kültürel normlar dizisine uygun duygular geliştiriyoruz ama dünya üzerinde sadece bizim benimsediğimiz kültür değil, pek çok farklı kültür ve anlayış var. Diğerlerinin de var olduğunu kabul edebildiğimiz sürece, kendi anlayışımızı dayatma çabalarının ve bunun yol açacağı çatışmaların önüne geçme şansımız var, yeter ki biz böyle bir olasılığın bilincinde olalım.

Dogonların yaşadığı Mali, Cezayir'e komşu bir Batı Afrika ülkesi. Bir önceki örnekte en makbul koku olan sığır kokusunun yerine Dogonlarda başka bir koku geçiyor. Onlar için en hoş ve en

çekici, dolayısıyla en güzel koku; soğan kokusu. Hayır, balık yerken yanına kırdığımız bir baş çiğ soğanın ağzımızdan efil efil yayılan kokusundan bahsetmiyorum. Uygulaması biraz değişik bu Mali kokusunun ve tereyağında kızartılmış soğanların, yağdan çıkartılıp soğutulduktan sonra bir parfüm gibi vücuda sürülmesinden bahsediyorum.

Çok para vererek satın almış olduğunuz bir parfümü, içiniz titreyerek vücudunuza püskürtmeniz gibi, Dogonlar da kızarmış soğan sürünüyorlar ve bu süründükleri doğal parfümün kokusunun onları çekici kıldığına inanıyorlar. İnanıyorlar derken, gene öznel davranıyorum, zira kendi toplumları içinde ilişkilerini sürdürebildiklerine göre, gerçekten aynı toplumun karşı cinsten üyelerine çekici gelebiliyorlar. Biz onlara şaşırıyoruz, muhtemelen onlar da bizi bilseler, bize şaşıracaklar.

Batı Afrika'dan Güney Asya'ya uzanalım ve Tamillere geçelim. Hindistan ve Sri Lanka, yani çayıyla meşhur eski Seylan taraflarında yaşayan, hatta Veerappan'ın ulusal kimliği olarak tanımladığı Tamiller (bkz. "Ağbi, Önceki Hayatında Robin Hood muydun?"). Biz onların isimlerini daha çok haber bültenlerinde bahsi geçen "Tamil Kaplanları" (*Tamil Eelam*) isimli bağımsızlık yanlısı örgüt vasıtasıyla duyduk. Sri Lanka'nın bir bölümü 2009 yılına kadar gayriresmî olarak Tamil Eelam'ın idaresi altındaydı ve kendi yargıtayları, polis güçleri, orduları, donanmaları, hava kuvvetleri, haberalma teşkilatları ve kendi para birimleri olmamasına rağmen bir de merkez bankaları var.

Merkezî idare tarafından resmen tanınmıyor olmalarına rağmen, fiilen yarı bağımsız bir devlet konumundaydılar. Konvansiyonel savaş dışında sivil kayba da yol açan mücadele yöntemleriyle tepki toplayan Tamil Kaplanları, aynı zamanda intihar bombacılarının vücutlarına taktıkları bombalı yeleğin mûcidi olarak da biliniyorlar. 2009 yılındaki savaş sonucu örgütlü yapı ortadan kalktı ama Tamil halkı hâlâ yerinde tabii.

Tamillilere göre Dogonların ah-vah edip bayıldıkları soğan kokusu tahammül edilemez bir koku. Çok zengin bir mutfak kül-

Tamil Kaplanları'nın 2009'da öldürülen lideri Velupillai Prabhakaran'ın örgüt bayrağı önündeki fotoğrafı.

türleri var ve bu mutfak kültüründen hareketle soğana yönelik verdikleri tepki; "Ne kadar çok farklı kokuyla birleştirirseniz birleştirin, soğanın o kendi berbat kokusunu bastıramazsınız," şeklinde. Tamillerin kokulardan hareket eden zengin mutfak kültürlerine ilişkin küçük bir ayrıntı vereyim: *Saapadu* isimli pirinçli bir çeşit yemekleri var ve bir Tamil lokantasına gittiğinizde muz yaprakları üzerinde servis ediliyor. Sebep? Muz yaprağının, üzerinde servis edilen yemeğin aromasına yapacağı katkı. Bizler porselen tabaklar yüzünden, yemeğe altlık olan servisin aslında yemeğin bir parçası haline dönüşebileceğinden bîhaberiz ama başka kültürlerde böyle küçük ama önemli aromatik ayrıntılar da var işte. Tamillerin sevdikleri kokular; sandal ağacı ve ud ağacı kokuları.

Etiyopya'da sığır dışkısı kokusuyla başladık, Batı Afrika'da kızarmış soğana geçtik ve Güney Asya'da sandal ağacıyla buluşmuş durumdayız. Bu saydığım üç koku örneği de belirgin ve güçlü kokular. Bir daha Afrika'ya dönüp de güneyine, Kalahari Çölü civarına indiğimizde, bu kez Buşmelerle karşılaşabiliyoruz ve onla-

Muz yaprağı üzerinde *saapadu.*

rın kokusal tercihleri asla saydığım örnekler kadar güçlü kokulardan yana değil. Yağmur kokusuna âşıklar. O hafif, ıslak ve enerji dolu, var ile yok arası bir yerde duran yağmurun kokusuyla ilgili yüzlerce halk hikâyesi var Buşmeler arasında kulaktan kulağa anlatılan.

Onlara göre, yağmurun tatlı ve baştan çıkarıcı kokusu ile başka hiçbir koku boy ölçüşemez. Buşmeleri sinema meraklısı okurlarım *Tanrılar Çıldırmış Olmalı / Gods Must Be Crazy* isimli filmden hatırlayacaklardır. O filme konu olan ve hani şu üzerlerinden geçen bir uçaktan atılan boş kola şişesinin köy meydanına düşmesiyle beraber bütün alışkanlık ve hiyerarşisi alt üst olan yerli kabilesi de bir Buşme kabilesiydi. (İzlemediyseniz öneririm, kişisel değerlendirmemde sinemanın klasikleri arasındadır.)

Evet, dünya turumuza devam edelim, ama gelin yörüngemizi değiştirelim. Yörünge değiştirmek derken, metaforik bir anlamda söylüyorum. Gene farklı kültürlerin kokularına bakmaya devam edelim ama bu kez ne değil de nasıl koktuklarına bakalım. Yani kokusal profili ne olursa olsun, kokuları kendilerine uygulama yöntemleri nasıl?

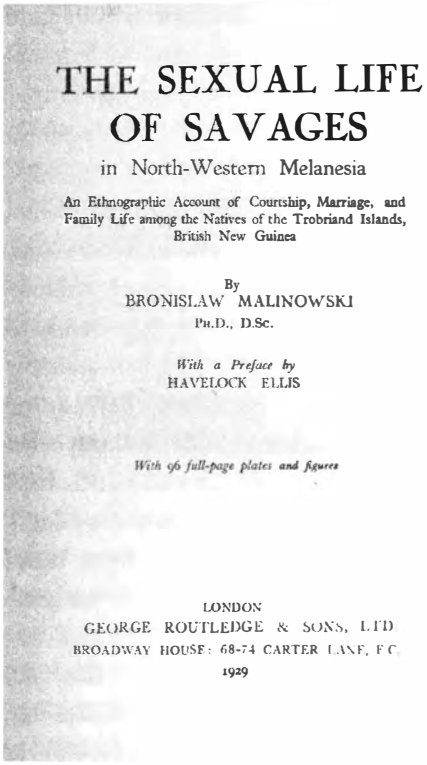
Trobriand Adaları veya bugünkü resmî adıyla Kiriwana Adaları, Yeni Gine'nin doğusunda bir mercan atolleri topluluğu. Bu adacıkların üzerinde yaklaşık 12 bin nüfus yaşıyor ve büyük çoğunlukla patates benzeri bir kök yumru olan *yam* ile besleniyor, hatta *yam*'ı para birimi olarak da kullanıyorlar. Yiyecek derken; Trobriand Adaları'nın yerlileri için beraberce yemek yemek bir tabu ve tek bir durum haricinde asla beraber yemek yemiyorlar. Hepsi tek başına yemek yiyor, hatta eğer yakın konumdaysalar, birbirlerine sırtlarını dönüyorlar ki başkası onları beraber yemek yerken görmesin. Beraber yemek yemek sadece yeni evlenen çiftler için geçerli bir uygulama ve o da bir yıl sürüyor. Beraberce yemek yemeye başlamaları da "resmen" karı-koca olmalarının gözlenebilir özelliği oluyor, zira yerlilerin ayrı ve belirgin bir evlenme seremonileri, "Ankara'nın Bağları" eşliğinde dansları ve halayları veya parmaklarına taktıkları, içine tarih atılmış evlilik yüzükleri yok. Beraberlikleri, toplum tarafından birlikte yemek yemeleri gözlenerek öğrenilen çift, bir yıllık süre sonunda ayrı oturup yemek yemeye geri dönüyor. Neyse, onların yeme âdetleri kendilerine kalsın, biz dönelim kokuyu nasıl farklı uyguladıklarına.

Efendim, bu yerliler hindistancevizi yağı içinde nane yaprakları kaynatıyorlar. Yapraklar kaynarken elbette bir dua veya büyülü sözler dizisi bu olaya eşlik ediyor, çünkü ilahî bir iş gerçekleştiriliyor. Evet, bir aşk iksiri yapıyoruz. İlginç olan; okunup üflenmiş bu nane yapraklarının, iksiri yapanın kendi üzerinde asla uygulanmaması gerekliliği. Erkeklerin yaptığı bu iksir, uyurken arzulanan kadının göğsüne ve memelerine sürülüyor. Artık nasıl hafif sürülüyorsa veya o hanımefendinin cildi nasıl zımpara gibi örselenmişse, o da uyanmıyor bir türlü. Sürülen karışımının kokusunun erotik rüyalara yol açması bekleniyor. Bu erotik rüyaların nesnesi de elbette aşk iksirini hazırlayan erkek.

Bu inanışa göre; uyurken iksirin etkisine giren ve rüyalanan kadının, uyandığında iksirciyi delice arzulamaktan başka şansı kalmıyor. 1929'da yapılmış bir antropoljik araştırmada, aynen şu cümlelerle tarif ediliyor bu durum: "Kadın uyandığında, artık iksiri hazırlayana yönelik şehvetini kontrol edebilmekten uzak ve acizdir."

Bu söylemi fazla iddialı bulan varsa, kaynağı kontrol edebilsin diye hemen adını vereyim: Sözkonusu çalışma, 20. yüzyılın en önemli antropologlarından Bronislaw Kasper Malinowski tarafından yapılmış ve adı *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia*, yani *Kuzey-Batı Malinezya'da Vahşilerin Cinsel Yaşamları*. İsim itibariyle bize biraz cins bir çalışma gibi gelebilir ama 1929'dan bugüne öneminden zerre kadar yitirmemiş bir çalışma olduğunu ve özellikle Freud'un ödipal kompleks teorisine muhalefet edenlerce çok sık başvurulan bir kaynak değerini taşıdığını belirtmeliyim.

Yeni Gine dolaylarından fazla uzaklaşmadan, gelin bir de Nauru'ya bakalım. Bu küçücük adanın eski ismi *Pleasure Island*, yani "Zevk Adası" olarak geçiyor ve Güney Pasifik'teki Mikronezya'da

THE SEXUAL LIFE
OF SAVAGES
in North-Western Melanesia
An Ethnographic Account of Courtship, Marriage, and Family Life among the Natives of the Trobriand Islands, British New Guinea
By
BRONISLAW MALINOWSKI
Ph.D., D.Sc.
With a Preface by
HAVELOCK ELLIS
With 96 full-page plates and figures
LONDON
GEORGE ROUTLEDGE & SONS, LTD
BROADWAY HOUSE: 68-74 CARTER LANE, E.C.
1929

Bronislaw Malinowski'nin ünlü çalışmasının 1929 İngiltere baskısında önsöz Havelock Ellis'ten. Kitap aslında *Trobriandlılar* isimli üç ciltlik çalışmanın ikinci cildi.

yer alıyor. Nüfusu, 13 bin kişi dolaylarında bir cumhuriyet. 21 kilometrekare yüzölçümüyle dünyanın en küçük ada devleti olarak biliniyor. Ada küçük ama yakın zamana kadar öyle bir fosfat madeni varmış ki üzerinde ve asidik topraklarda ince öğütülmüş fosfat, gübre olarak kullanıldığı için, neredeyse gübre fışkırıyormuş her yerden. Bu sayede de 1970'lerin ortasına kadar dünya üzerinde kişi başına düşen en fazla milli gelire sahip olan ülkede maden tükenmeye yüz tutunca ve çevreye verdiği zararlar nedeniyle işler karışınca, iflas ediyor ve ele güne muhtaç hale geliyor ada halkı.

Hatta geçen yıllarda ülkenin tek havayolu olan Air Nauru bile kepenkleri indirince adaya gidip gelmek, deniz yolu hariç, imkânsız bir duruma geliyor. Gübre ihracatı tıkanınca önce vergi cenneti ve kara para aklama merkezi oluyor, sonra da Avustralya hükümetine bağlı bir hapishane yapılıyor ve buradan üç beş gelir elde ediliyor. Yani denizin ortasında, Guantanamo benzeri bir cezaevi var. Avustralya hükümetinin cezaevini de kapatacağı söyleniyor ve sonuçta halihazırda dünya işsizlik oranı rekorunu, yüzde 90 ile ellerinde bulunduruyor ada sakinleri.

İşsizlikmiş, fosfat azalmış, hapishane adası olmuşlar falan, bunlar aslında gündelik yaşamdaki âdetleri pek etkilemiyor. Onlar acıktıkça egzotik meyveler ve özellikle hindistancevizine yüklenmeye devam ediyorlar. Hindistancevizi de kardeşim, öyle bereketli bir şey ki, hem mideye, hem cilde, hem de burna iyi gelen eşsiz bir mucize sanki. Naurulular da elbette o yokluk içinde ellerinde ne varsa sonuna kadar ve kullanılabilecek her şekilde kullanıyorlar. Hindistancevizi, başlıca yiyecekleri olduğu gibi, aynı zamanda başlıca koku kaynakları da. Ama demiştim ya, "Farklı kokuları değil, farklı kokuların nasıl uygulandığına bakalım biraz," diye; bunu dememden de tahmin edebileceğiniz gibi, adalılar hindistancevizinin sütünü oralarına buralarına falan sürmüyorlar.

Onun yerine, zaten beslenmekte kullandıkları bu meyveyi biraz zenginleştirerek aynı şekilde tüketmeye devam ediyorlar. İnanışlarına göre, hindistancevizi sütünü muhtelif çiçeklerle

aromalandırıp içerseniz, hem nefesiniz, hem de vücudunuz tarifi imkânsız hoş kokulara bürünür. Bunun için de hindistancevizinin sütünü çıkarıp içinde muhtelif çiçekleri dinlendiriyorlar, yani bir anlamda *maserasyon* dediğimiz işlemi yapıyor, sonra da bu sütü içiyorlar. İçilmesiyle beraber sadece içildiği an veya az sonrasını değil, günler süren bir kokulu serüveni başlatmış oluyorlar. Bunu da kendilerine göre gayet mantıklı bir şekilde açıklıyorlar; "Biz kokuyu sizin gibi sadece cilt yüzeyimize sürmüyoruz, onu içerek içeriden dışarı buharlaşmasını sağlayacak şekilde vücudumuza bir anlamda ithal ediyoruz."

Naurululular, vücudun kokmasına takılmış durumdalar. Tek koku sürünme uygulamalarının, içine çiçek emdirilmiş hindistancevizi sütünden ibaret olduğunu sanmayın ve hemen ikinci kendini kokulandırma tekniklerine geçelim muhteremlerin.

Nauru Adaları yerlileri kokmak için bir de buhar banyosu tekniğini uyguluyorlar. Bu yöntem için de öncelikle yerde ateş yakılacak bir çukur açılıyor. Çukurun içi yanıcı maddeler, yani odun, dal falan gibi şeylerle doldurulduktan sonra, üzerine taş ve kaya parçaları konuyor. Alttan gelen ateşle ısınmakta olan bu taşların üzerine de kokulu çiçek ve bitkiler serpiştiriliyor. Sonra kokulandırılacak kişi, ki muhtemelen bu bir Naurulu hanımefendi oluyor, bir yaygıya sarınarak bu taşların üzerine çıkıyor. Yaygı veya kumaş parçası, başını da örtüyor ve aşağısı hariç her tarafı kapalı.

Kokulu maddelerin yükselen buhar ve dumanları, uzunca bir süre kadını çevreleyen kumaşın içinde hapis kalıyor. Öyle ki o buhar ve dumanın taşıdığı koku molekülleri cildine nüfuz edebilsin ve koku bitkiden kadının tenine aktarılabilsin. Tabii nefes aldıkça da bu dumanlı ve buharlı havayı soluyor, böylece koku sadece tenden değil, solunum organları aracılığıyla da vücuda giriyor. Bu ritüel sırasında öncelikle vücudun kötü kokulardan temizlendiği, daha sonra da uzun süre kalıcı bir parfümle bezendiği düşünülüyor. Bu arada o dumanı sürekli soluyan ciğerler ne oluyor, onu bana sormayın. Tabii kızgın taşların üzerindeki ayakların hali de bir başka konu.

Ancak dediğim gibi, bu insanlar kendileri için bunun iyi olduğuna inanıyorlar ve hoş algılanmak için bütün bunlara razı geliyorlar. Kaçımız gençliğinde refahından fedakârlık etmek pahasına kemerini bir delik daha fazla sıkmadı veya bir beden dar blucin içinde işkence çekmedi ki Allah aşkına? Ayrıca mesela hanımefendilerin hoş görünen ince topuk ve ince burunlu ayakkabılarını giymek ve gün boyu onunla yaşamak, ciddi bir fedakârlık gerektirmiyor mu? Hepimiz kendimize ilişkin algıda farklılıklara yol açabilecek şeyler yapmak uğruna bazı şeylerden ferâgat ediyoruz. Öyle veya böyle, o kadar veya bu kadar. İşte bu Nauru kadınları da vücutlarını kötü kokulardan temizleyip tenlerini kalıcı parfümle kokutmak için sıcak taşa basıp çiçek dumanını solumaya razı gelmişler. Eh, bize hiçbir şey demek düşmez elbette bu durumda.

Çekiciliğin başka yolları

Geçelim bir başka boyuta ve âşıklarına kendilerini arzulatan erotik rüyalar gördürmek için kokulu merhemler kullanan Trobriand Adaları yerlilerine geri dönelim. Bu kabilede ve dünyanın pek çok başka yerindeki kültürlerde, koku sadece koklama duyusuna hitap ederek kullanılmıyor ve görsellikle birleştirilerek bir nevi duyusal pazarlama paketi olarak yer buluyor gündelik yaşam içinde. Hoş kokulu çiçekler ve bitki yaprakları özellikle kabile kadınları tarafından bir ziynet eşyası veya takı gibi kullanılıyor. Sadece olduğu gibi kokulu maddelerin kendilerinin süs amacıyla kullanılmasından öte, kokulu maddelerden elde edilen şeylerle de süslemeler yapılabiliyor.

Trobriand Adaları yerlileri, gövdeli ağaçlardan elde ettikleri talaşı kömürle karıştırıp daha sonra hindistancevizi yağının içine boca ediyorlar ve macun haline gelene kadar ezerek karıştırmaya devam ediyorlar. Biraz kömürden karalık, biraz da içine katılan talaştan ağacın rengini alan macun, tahmin edebileceğiniz gibi, aslında bir boya. Trobriandlı hanımlar, hindistancevizi, odun ve kömür kokan bu boyayı yüzlerindeki yaş veya mimik çizgile-

rini belirginleştirmek maksadıyla kullanıyorlar. Şu hale bakın; biz buradaki kültürel normlar içinde o çizgilerden kurtulmaya çalışırken, bunun için estetik operasyonundan bakım kremine, botoksundan detoksuna kadar her yöntemi kullanarak çizgisiz ve pürüzsüz bir cilt peşinde koşarken, onlar tam aksine, o çizgileri belirginleştiriyorlar. Üstelik bu belirginleştirmeyi sadece görsel efektler kullanarak, yani yüz çizgisinin üzerinden boyayla geçerek değil, bir de üstüne üstlük o boyayı kokulandırarak ve kullanımını da bu şekilde ayan beyan ilân ederek yapıyorlar.

Yüzüne kokulu boya süren sadece Trobriand Adaları yerlileri mi sanıyorsunuz? Hayır, elbette değil. Güney Amerika'da, daha doğrusu Amazonlardaki Desanalar da öyle (bkz. "Osmoloji ile Antropoloji Bi Gün..."). Yeri özellikle belirtiyorum, çünkü İtalya'nın kuzeyinde, Torino'ya 60 km. mesafede de bir Desana daha var, ki konumuzla hiçbir ilgisi yok bu küçük kasabanın.

Bu muhteremler de Trobriandlılara benzer süslenme teknikleri kullanıyorlar. Çiçek, meyve, dal ve boya verici maddeleri karıştırarak kendilerine kokulu makyaj malzemeleri imal ediyorlar. Bu malzemeyle de yüzlerini boyuyorlar ama her boya yüzün her bölgesine sürülmüyor. Mesela, kokusuyla meşhur yerel bir ağaç türünün sarı dallarından yapılan boya, Desana erkeklerinin yüzüne keskin kokulu küçük sarı daireler resmetmek için kullanılıyor. Bu uygulama sonucunda hem muhteremin yüzüne doğru yanaştığınızda ağacın kokusunu alıyorsunuz, hem de yüzündeki küçük sarı daire formlarını görebiliyorsunuz.

Peki, o sarı daireler ne anlama geliyor sizce? Doğru bildiniz; o küçük sarı daireler, güneşi temsil ediyor. Daire sadece güneş imgesini değil, onun doğurganlığını da simgeliyor. Daha önce bahsetmiştim, Desanalar kendilerine "Rüzgârın Çocukları" diyorlar ve insan ile evrene ilişkin oldukça farklı bir anlayışları var. Bir anlamda Zen ile koşut, kompleks bir yaşam felsefesi içinde tanrı ve evren, yani kosmosa ait çevresel ve kültürel bir dil kullanıyorlar. Bu anlamda yüzlerine güneşi resmetmeleri, bu resme de koku duyusu aracılığıyla bir boyut daha eklemeleri, çok da şaşırtıcı gelmiyor.

Sinensis or not sinensis!

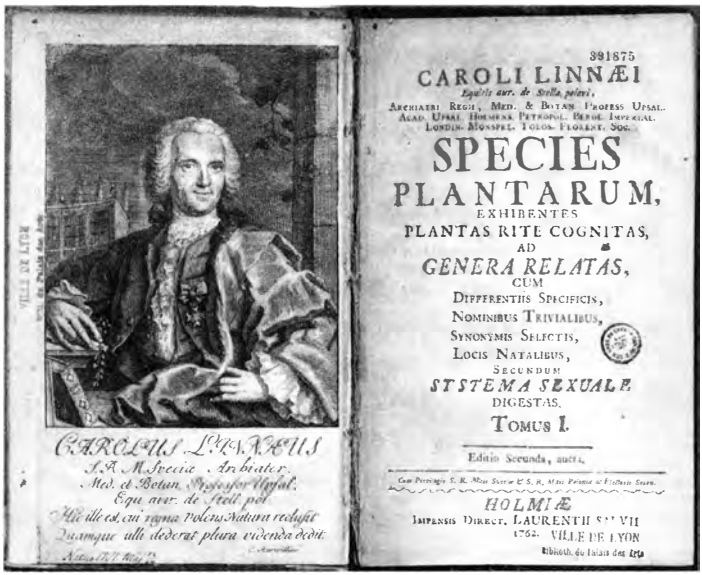
Camelia sinensis ne demek? Veya *Citrus sinensis*? Google'la falan uğraşmayın, hemen söyleyeyim: *Camelia sinensis*, çay bitkisinin; *Citrus sinensis* ise portakalın Latince isimleri. Bu örneklerde ilk kelime botanik kökeni, ikinci kelime ise coğrafî kökeni belirtiyor. Yani *Citrus sinensis* derken *citrus* kelimesi bize narenciye ailesinden bir meyveyle karşı karşıya olduğumuzu anlatıyor, *sinensis* kelimesi de bu narenciyenin coğrafî kökenini. Doğrudur, hem çay hem de portakal, kökeni Çin olan bitkiler.

Peki, *Prunus persica* ve *Prunus armenica* ne demek? Bu kez ilk kelimeler meyvenin ailesini, ikinciler de türünü belirtiyor. Çünkü bu iki meyve de klasman sistematiği içinde ikinci kelimelerde zaman zaman kullanılan "coğrafya" elemanına istisna oluşturan nadir örneklerden. Yani, *Prunus* ailesinden iki meyveyi tarif ediyor bu Latince isimler. Bu iki yakın akraba meyve, modern zamanların pek çok parfümünde yer alarak "meyveli" yani "fruity" tabir edilen parfüm ailesinin sabit üyeleri oluyorlar. Her ikisi de *Prunus*, yani erik kökeninden geliyor. *Prunus* ailesi oldukça geniş bir aile; erik, kiraz, badem, şeftali ve kayısı falan hep bu ailenin üyeleri. *Persica* ve *armenica* alt türleri de sırasıyla şeftali ve kayısı demek.

Botanik veya zoolojide bugün geçerli olan *taksonomi*, yani bitki isim ve sınıflandırma sistematiği, Carl von Linne tarafından 1753 yılında oluşturuluyor. Latince yazdığı kitaplarda Carl von Linne değil de Carolus Linnaeus ismini kullanan muhterem, *Species*

Plantarum yani *Bitki Türleri* diye bir kitap derliyor ve bu kitapla beraber 6 bin civarında bitki türüne ikili isimlendirmeyi yapıştırıveriyor.

İlk isim Yunanca veya Latince olup ana aileyi belirtirken, ikinci isim özel isim olabiliyor ve kâh coğrafya, kâh türü keşfedip bilim dünyasına sunan kişinin ismi gibi zengin bir palet içerisinden seçilebiliyor. Linne'nin sisteminin avantajı ve yeniliği, o güne kadar çeşitli uluslardan biliminsanlarının önünde büyük bir engel olan lisan sorununu aşması, evrensel bir nomenklatura oluşturarak her milliyetten biliminsanının birbirinin ne dediğini anlayacağı şekilde bitki ve hayvanların sınıflandırılmasına olanak sağlaması. Yani bir Rus biliminsanıyla bir İtalyan biliminsanı yan yana geldiklerinde şeftaliye biri *pyersik* (Rusça), öbürü *pesca* (İtalyanca) demiyor, ikisi birden *Prunus persica* deyip birbirlerinin şeftaliyi kast ettiklerini anlayabiliyorlar.

Species Plantarum'un 1762 baskısının iç kapağı. Linnaeus, kitabı yazdığında yeryüzünde mevcut bitki sayısının 10 binin altında olduğunu düşünüyordu ve bunu da önsözünde belirtmişti. Bugün, sadece çiçek açan bitkilerin sayısının 400 binin üzerinde olduğunu biliyoruz.

Bunlar iyi hoş da, bu *Prunus* nâm meyvenin *persica* ve *armenica* türleri nasıl coğrafî birer işaret ve neden bize konu oluyorlar? Sebep basit: Genelde klasmanın ikinci kelimesinde yer ismi varsa, kaynak ülkeyi gösterir ama bu iki meyvede kullanılan yer isimleri, yani İran ve Ermenistan, kaynak ülke değil, sadece Batı dünyasının bu meyvelerle ilk tanıştığı yere işaret ediyor. Yani? Şeftali ve kayısı aslen Çin kökenli meyveler ama İpek Yolu zamanında kervansaraydan kervansaraya aktarılırken Batılı ithalatçının eline ilk ulaştıkları istasyon İran ve Ermenistan olduğundan nâşi, bu meyveler orijin değil, tanışma noktasıyla isimlendiriliyorlar. Eh, bu sistematiği kuranın bir Batılı olduğunu düşünürsek, biz de Batı dünyasına bu kadarcık krediyi kullandıralım ve fazla itiraz etmeyelim. Ne dersiniz?

Sonuçta şu aşikâr, çay da, portakal da, şeftali de, kayısı da Çin'den kaynaklanmış ama bugün için uluslarötesi diyebileceğimiz kadar yaygınlaşmış meyveler. İyi de, bu meyvelerin her birini biz hem parfümlerin içerisinde, hem işlevsel ürünlerin kokuları bünyesinde gıda olarak duyumsuyoruz. Demek ki bu Çin nasıl bir memleketse, bir iş var bu memlekette.

Bir uzun yol hikâyesi

Çin'in tarih boyunca kokulu ürün kullanımı yaygın olabilir ama kokulu malzeme kaynağı açısından diğer bölgelere kıyasla, zengin olmasına rağmen, hiçbir zaman Hint veya Arap elleri kadar zengin bir coğrafya değil. İklim ve alışkanlıklar, dolayısıyla doğal yapının kendine çeşitlenme yolları bulabilmesinden ötürü olduğunu düşünebiliriz bunun. Nasıl bir sebep düşünürsek düşünelim, Tang Hanedanı döneminde Çin'de bulunan kokulu maddelerden bahsedilirken Çin kokulu kaynaklarının ancak "dilencinin tütsüsü" kadar zengin olabildiği tanımı, bizzat Çinli yazarlarca yapılmış. Bu da demek ki bir kısım kokulu madde Çin'e başka yerlerden gelmek zorunda.

Eh, kimse de kimseye karşılıksız günahını bile vermediğine göre, bu kokulu madde ithalatı da ancak Çinlilerin maddî kay-

nakları yeterli duruma geldiğinde gerçekleşiyor. Yani MS 700 yıllarından sonra Çinliler diyar-ı Hint'in baharatına erişebiliyorlar. Onlara bu maddeleri ilk satanlar da her zaman olduğu gibi Ortadoğu'nun en büyük tüccarları olan Araplar. Ancak Sung Hanedanı yönetime geldiğinde, bu ticaret Çinlilerin eline geçip uzak seferler yapabilecek gemilere kavuşuyor Çinliler ve Arapları kısmen de olsa devre dışında bırakabiliyorlar.

Hindistan veya Güney denizlerinden ve elbette Arabistan topraklarından Çin'e gelen kokulu maddeler, çoğunlukla sandal ağacı, öd ağacı, amber, muskat cevizi, kuru karanfil, kakule, kâfuru, paçuli, günnük ağacı ve *civet* oluyor. Çin seçkinleri arasında Acem gülsuyunun ayrı bir yeri var ve gülsuyu da bu ayrıcalıklı konumunu Hint yasemin yağıyla paylaşıyor.

"Yasemin yağı" derken aslında yasemin kokulu susam yağından bahsediyorum. Dikkatli okurlar hatırlayacaklardır, Hint ellerinde yaseminin yağı çıkarılırken önce susam tanecikleriyle birlikte beklemeye bırakılıp yasemin çiçeklerinin içeriğindeki kokulu moleküllerin susam taneciklerine transfer olması sağlanıyor, sonrasında da yaseminin kokusunu doyana dek emmiş bu susam tanecikleri preslerde sıkılarak yağı çıkarılıyordu. Daha sonraları Fransa'nın güneyindeki Grasse bölgesinde çokça uygulanan domuz yağına yasemin kokusu aktarma işlemi diyebileceğimiz *enfleurage*'ın atası olan bir yöntem bu. Süskind'in *Koku* romanından uyarlanan filmde Grasse kentindeki koku fabrikasında ellerindeki üzeri beyaz yağ sıvalı çerçevelere çiçekleri dizen işçiler de işte bu *enfleurage* işleminin başlangıç aşamasını gerçekleştiriyordu.

Peki, Çin'e dağılmak üzere gelen bu maddeler Batılı telaffuzla *Cathay*'a veya Çinlilerin telaffuz ettikleri şekilde *Katai*'ye, veya Gaznelilerin telaffuzuyla *Kitay Hanlığı*'na nasıl geliyor? Önce şunu bilelim, *Cathay* ismi, özellikle Marco Polo'nun seyahati ve aktardığı bilgilerden sonra Batı'da "Çin"in tümünü değilse bile tüm doğusunu kapsayan büyükçe bölümünü temsil eder anlamda kullanılıyor. Çinliler ise bu kelimeyi hiçbir dönemde kullanmıyorlar.

İsim konusunu geçip yola gelelim. Bu ulaşım için ilk yol elbette İpek Yolu. İpek Yolu, Han Hanedanı sırasında tesis edilmiş bir rota. Amacı da Çin'e bir şey getirmek değil, Çin'den bir şeyler satmak için düzenli bir çıkış yolu oluşturmak. "Yol" dedim diye bugün kullanıldığı anlamda bir yol, yani sabit ve stabil bir parkur düşünmeyin. Yaklaşık bir bant aralığı içinde başı ve sonu belli seyahat hareketleri demek daha doğru olur.

Satılan Çin ipekleri ve alanlar da varlıklı Roma İmparatorluğu, taşıyıcı da kervanlar. Ancak kervan deyince başından sonuna bu yolun yolcuları olan aynı tüccarların yolculuk ettiği gelmesin aklınıza. Yolda kervanların konaklaması için muhtelif kervansaraylar var ve bunların pek çoğu aynı zamanda bir aktarma istasyonu görevi görüyor. Yani mallar satış noktasına doğru yol boyunca elden ele aktarılarak ilerliyor.

Rota önemli, ancak her dönemde aynı önemi taşımıyor, zira Han Hanedanı iktidardan uzaklaşıp Roma İmparatorluğu'nun gücünün zayıfladığı dönemlerde bayağı bir önemsizleşiyor. Daha sonra iş başına gelen Tang Hanedanı ve hem Arap hem de Acem tüccarların ticareti tekrar ateşlediği dönemdeyse, kaybettiği önemi geri kazanıyor. Bugünkü adı ile Sian bölgesi, tüm yolun doğudaki en önemli istasyonu ve zamanında iki milyonluk nüfusuyla muhtemelen yeryüzündeki en kalabalık şehir sayılıyor. Yaseminli yağlar, gül suları vesaire buradan saraylara dağılıyor, kâfuru ve miskler ise, ipeklerle beraber daha batıya yollanmak üzere gene buradan yola çıkıyor. Rota, daha sonra Gobi ve Taklamakan çöllerinin eteklerinden dolaşıp dünyanın çatısı denilen Pamir yaylasından geçiyor.

Ancak tek rota bu değil. Arap tüccarların gemileri de bugünkü Irak sınırları içindeki Basra limanından yola çıkıyorlar. Yükleri sandal ağacı tomrukları ve bilumum baharat. Bu gemiler de Malay yarımadasını dolaşıp Vietnam kıyısından Doğu Çin Denizi'ndeki limanlara ulaşıyorlar. Bu deniz yolculuğunun ilk gerçekleştiği dönem, Abbasilerin ikinci halifesi olan Halife El Mansur'un dönemi. Basra körfezinden Çin'e uzun menzilli bu ticarî seyahatler

aslında gerçekten uzun oluyor, çünkü arada ve ortadaki mecburî beklemeler dâhil gidiş-geliş bir "ring" seferinin süresi yaklaşık bir buçuk yıl. Fazlası var, azı pek yok.

Ancak unutmayalım ki zaman da o yıllarda bugünkü kadar hızlı akmıyor. Hayatın temposu imkânlar ölçüsünde süratli olsa da kimsenin öyle büyük bir acelesi yok. Bu deniz rotasında Basra'dan Çin'e tam yedi kez gidip geldiği söylenen meşhur bir kaptan var mesela. Kolay bir yolculuk değil ve yolda geçen süre özellikle muson rüzgârlarının cömertliğine fazlasıyla bağlı. Çünkü yolun iki ucunda da bu ticareti yapmaya epey hevesli iki büyük imparatorluk var ve bu nedenle de neredeyse düzenli diyebileceğim gemi seferlerine kadar varıyor iş. Çin'e varınca da "Hocam, malı vereyim kaçayım ben, sabah da erken kalkıcam, evden beklerler," muhabbeti asla mümkün değil, çünkü çok sıkı bir gümrük kontrolü sözkonusu. Bu nedenle gemilerin yaptığı bu bir buçuk yıllık ve toplamda 16 bin kilometrelik yolculuğun altı aylık süresi gümrük işleriyle geçiyor. Lüzumsuz bilgi: Gemi Çin'e varıp limana yanaşınca daha kafadan malın yüzde 30'una vergi olarak el konuyor.

Bu seferler sırasında sadece baharat ve ipek mi el değiştiriyor? Hayır. Kültürel anlamda da her iki uçtaki medeniyet pek çok şey alıp veriyor birbirlerine. Çinliler, Hint-Arap kültürü içindeki sıfırlı sistemi bu kültürel alışverişin bir nişanesi olarak kendi matematik kültürleri içine gömerken, Araplar da Çinlilerden "pusula" diye bir nesne öğreniyor ve hemen öğrendikten sonra da özellikle deniz seferlerinde yön bulmak amacıyla bol bol kullanmayı ihmal etmiyorlar.

Araplar sefere çıkar da elmanın öbür yarısı, yani Çin durur mu? Onlar da diyorlar ki "Ya kardeşim, madem Arap gemileri gelip bize mal satabiliyor, biz neden gidip direkt yerinden almayalım? Hem navlundan kazanırız, hem de yüksek aracı kârının bir kısmından biz de sebepleniriz." Bunu diyorlar da, tabii arzuların gerçekleşmesi imkânlara bağlıdır. Arap ellerindeki toptancı tüccarları kendi ticarethanelerinde ziyaret edebilmek öyle otobüse binip Tahtakale'ye gider gibi olmuyor. Oralara gidip parayı önle-

rine "löngedenek" atabilmek ve malı nispeten ucuza kapatabilmek için gemi lazım, donanma lazım. Var mı? Yok. Çin hükümeti de hemen karar alıyor ve ticaret donanmalarını genişletmeye başlıyor. Kısa denebilecek bir süre içinde, üç bin denizciden oluşan Çin bahriyesi, elli bin kişiye ulaşıyor ve başlıyor bu kez Çin'den yola çıkan baharat ticareti donanmaları sulara açılmaya.

"Ey koku, sen nelere kâdirsin!"

Bu arada, âdet olduğu üzere, bu kokulu madde ticaretinin bir başka yönüne daha bakalım: Çin'deki imparatorluk hükümeti, baharat ve kokulu madde ticaretini devlet tekeline alıp bağımsız ticareti engellemek istiyor. Sebep? Şahısların kasaları dolup taşacağına imparatorun kasası dolup taşsın. İmparatorun büyüyen servetinden arada üç-beş de tebaasına hizmet olarak geri dönerse, oh ne âlâ! Yani kısaca, ey Çinli tüccar sen kimsin? Ticaret yapabilirsin ama öyle bir vergi verirsin ki, ticareti sen mi yapıyorsun devlet mi yapıyor, belli olmaz. Bu politika sebebiyle 1189 yılında Çin İmparatorluk hazinesinin tüccarlardan 65 milyon "sıra para" topladığı söyleniyor.

İyi de, vergi çok toplanıp "sıra para" piyasadan sırra kadem basınca, ona temel olan gümüşlerin de büyük bölümü mal almak için yurtdışına gidince ne oluyor peki? Bugün ne oluyorsa, o gün de o oluyor. İmparatorluk hükümeti bu sefer ipek elyaf kullanılarak üretilmiş ve kokulandırılmış kâğıt üzerine bildiğimize benzer kâğıt para basmaya başlıyor. Tahmin edebileceğiniz gibi, bu da dünyanın bilinen ilk kâğıt parası ve kokulu madde ticareti sırasında oluşan açığı kapamak maksadıyla gene kokulu olarak üretiliyor. "Ey koku, sen nelere kâdirsin!" dedirtmez mi insana şimdi bu?

Durun daha, bitmedi. Tabii para sözkonusu olunca olaylar doğal akışında gerçekleşiyor, parayı kokulu ipek kâğıda basmak keyifli gelince ipin ucu kaçıyor ve hazinede mevcut gümüş karşılığından çok daha fazla nominal değeri haiz kâğıt para piyasada dolaşmaya başlıyor. Tarihin ilk hiperenflasyonuna sebep olup, bir

Sıra para'ya geldi!

"Sıra para" veya İngilizce'siyle *strings of cash* ne demek?

Efendim, o zamanlar para madenden yapılıyor. Yani bakır, pirinç, demir gibi metal malzeme üzerinde resmî otoritenin damgasıyla darb ediliyor ve değişim değeri var, yani alışveriş birimi olarak "para" diye kullanılıyor.

Çin'deki bu paraların ortasında da genişçe bir delik var. Bu delikten kenevirden mamul bir ip geçirmek suretiyle "sıra para" yapılabiliyor. Tıpkı, bildiğiniz destelenmiş banknot gibi metal paralar aralarından geçen bir iple birbirlerine bağlanıyor.

Biraz şangır şungur da olsa, 1.000 adedi biraraya gruplanıp grup değeriyle el değiştiriyor. 1.000'i sayması kolay olsun diye de tespih tanesi gibi dizilmiş metal paraların her 100 tanesinin arasına bir ayraç konuyor.

Niye 1.000 adet? Çünkü 1.000'lik bir metal para destesi, gene Çin ölçüsü ile 1 Liang, bizim ölçülere göreyse 40 gram kadar gümüşe eş kıymette.

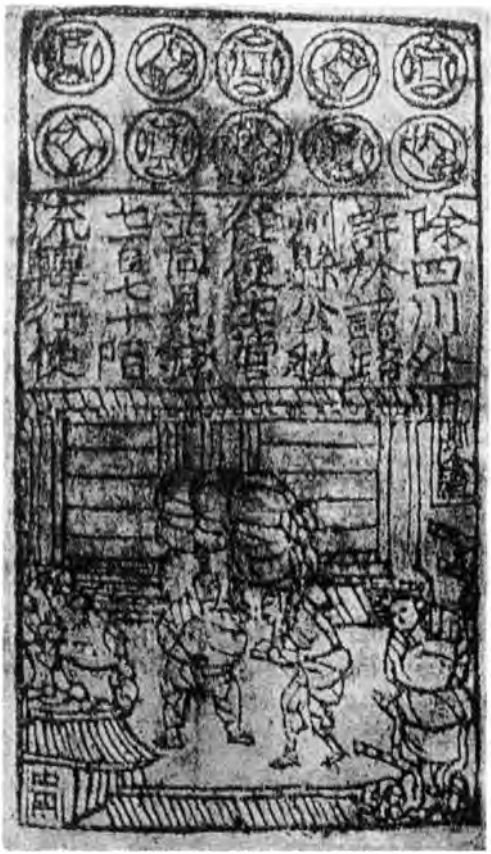
İşçiler madenî paraların ortasındaki delikten kenevir ipini geçirerek "sıra para" hazırlıyorlar. Bitenler, öndeki masaya dizilmiş durumda.

1800'lü yıllardan sıra para yapmaya müsait halde ortası delik madenî Çin paraları.

süre sonra tedavülden kaldırılıyor. Kendiliğinden de kalkmıyor tabii tedavülden, çünkü bu geçen süre içinde habire kıpırdanıp duran Moğollar, sonunda zayıf düşen Çin tahtına oturuyorlar ve işleri kendi bildikleri yöntemlerle yürütmeye başlıyorlar.

Evet, Moğollar sonunda buraya da geldiler ve Çin'de iktidarı ele geçirdiler. Bu, karadan Batı ile yapılan ticaretin, yani İpek Yolu'nun ve ona paralel diğer kervan rotalarının canlandığı dönem oluyor. Moğol hükümranlığı döneminde Çinlilerin Batı'dan da oldukça ünlü bir ziyaretçileri var ve ziyaretçinin evine döndüğünde aktardıkları, belki Çin'de değil ama Batı'da çok büyük ilgi görüyor. Evet, doğru bildiniz, bu muhteremin ismi: Marco Polo.

İlk kâğıt para örneği, XI. yüzyıl, Song Hanedanı dönemi.

Marco Polo, karadan Hanlar Hanı Kubilay Han'ın, o zamanki adıyla *Kambalik*, (sonraki adıyla) Pekin'deki sarayına ulaşıp konuk olduktan sonra, Malay yarımadası üzerinden deniz yoluyla Venedik'e geri dönüyor. Bu geri dönüş sırasında da bütün baharatın kaynağı olan tam 7.448 adet adayı gördüğünü ifade ediyor. Mümkün müdür? Valla ölünün arkasından konuşulmaz ama bizim bildiğimiz onun verdiği bu bilgilerin o güne dek Avrupalıların deli gibi bir hırsla tükettikleri baharatın kaynağına dair kafalarda oldukça net bir hedef belirtmiş olduğu. Yani, sonraki dönemde baharat ticareti ve dolayısıyla dünyadaki güç dengelerinin değişimi, ayrıca yeni bir ekonomik sistemin belirleyicisi olan finansman yapılarının oluşumu konusunda Marco Polo'nun seyahatleri bayağı bir etki yaratıyor.

Marco Polo'nun Sanal Gerçekleri

Bütün edindiği bilgiyi seyahat dönüşü Cenevizlilere esir düştüğünde, zindanda arkadaş olduğu Rusticello da Pisa diye bir yazara nakletiyor ve Rusticello da Pisa da bunları bir kitaba dönüştürüyor. Yani kitap Marco Polo'nun seyahatlerini anlatıyor ama yazan kendisi değil. Kitap büyük sükse yapıyor, hatta ileriki yıllarda Christopher Columbus'un defalarca okuyup sayfa yanına bir sürü notlar aldığı da söyleniyor. Arkaik bir Fransızca ile kaleme alınmış ve ismi; *Livres Des Merveilles Du Monde*, yani *Dünyanın Harikaları Kitabı*. Ancak isim uzun geldiğinden olsa gerek, daha çok takma adıyla *Il Millione*, *Milyonlar Kitabı* diye biliniyor.

Sonraki yıllarda kitapta anlatılanları sorgulayan pek çok kişi kitabı "Milyonlarca Yalan Kitabı" diye isimlendiriyor ve iddiaları; Marco Polo'nun anlattıklarının pek çoğunu bizzat yaşamak yerine, kendisine başka gezginlerce anlatılanları, sanki kendi gezmiş görmüş gibi aktardığı. Kitapta aktarılan pek çok bilginin, babasının İstanbul'daki (tabii o zamanlar henüz Konsantinopl) acentesine gelen doğulu tüccarlardan toplanan bilgilerden devşirildiği söyleniyor. Gerçekten de kendini oldukça önemli bir tarihî şahsiyetmiş gibi göstermesi, Kubilay Han'ın ona elçilik payesi verdiği, hatta bu

Marco Polo'nun *Livres Des Merveilles Du Monde* kitabının sayfalarının kenarlarında Christopher Columbus'un notları.

muhterem İtalyan'ı üç yıl boyunca hükmetmek üzere 27 şehrin bağlı olduğu Yang-Chow eyaletinin yöneticiliğine atadığı gibi inanması zor pek çok anlatı var kitabın içinde.

Öyle veya böyle, kitapta anlatılanlar, başta baharat ve ipek olmak üzere pek çok doğu zenginliği, Avrupa'nın iştahını fena halde kabartıyor. Kâğıt para ve "yanabilen siyah taşlar" diye adlandırdığı kömürün ısınma amaçlı kullanımı da Marco Polo'nun hikâyelerinden aktarılan ve sonraları Avrupa yaşam tarzının bir parçası haline gelen ilginç yeniliklerden.

İyi de, bu muhterem neden durup dururken yola çıkıp bilinmeyen, pek çok kişi için "tekinsiz" topraklara dalıyor? Marco Polo öyle sandığınız gibi coğrafyacı veya biliminsanı falan değil. Kiliseye bağlı, imam hatipten hallice bir mektepte teoloji (Din Bilgisi), Fransızca ve muhasebe eğitimi almış bir adem. Gerçi sözkonusu uzun gezisi (hatta uzun iki gezisi) Moğolları Hıristiyanlığa devşirmek gibi resmî bir misyon üstlenmiş durumda ama aslında bu yol maceralarına atılmasının tek sebebi var: Marco Bey aileden

tüccar ve baharat gibi talebi sınırsız ama arzı kısıtlı, dolayısıyla zaman zaman 100 misline varan, hatta aşan kârlarla satılabilen kıymetli kokulu malzeme, bütün Avrupalı tüccarların olduğu gibi, onun da ilgisinin odağında yer alıyor.

Zaten sanılanın aksine bu seyahatlerde tek başına değil, gene tüccar olan babası Nicolo Polo ve bir diğer tüccar, amcası Maffelo Polo da yer alıyor. Ticaret heyeti ziyaretinden hallice bir durumdan bahsediyor gibiyiz neredeyse ki öyle hakikaten. Bu muhteremin ya duyarak, ya da bir kısmını yaşayıp gerisini uydurarak, öyle veya böyle hikâye ettiği bu seyahatler acımasız Avrupa sömürgeciliğinin kendine yeni ve verimli bir hedef bulmasına yol açan başlıca etkenlerden biri olarak tarihe geçiyor.

Bırakalım bu muhteremi bir kenara ve dönelim konumuza. Moğol hükümranlığı sırasında kokulu maddeler ticareti daha çok Batı'ya yönelmişti, demiştim. Bu dönemde Batı da durduğu gibi durmuyor. Arapların sattığı Hint kökenli baharatın Avrupa'da tek yetkili satıcısı diyebileceğim Venedik'in de bir rakibi var: Genova, yani Ceneviz. (Marco Polo da Venedik ile Ceneviz arasındaki bu çıkar çatışması yüzünden hapse düşüp, az önce bahsettiğim kitabı yazdırmıştı.) Cenevizliler, bu dönemde Venedik'in baharat ve kokulu madde ticaretindeki tekelini kırmak için lojistik güzergâhın bir kısmını kontrol eden Çinlilerle direkt görüşme yolları aramaya başlıyorlar. Amaçları, Avrasya'nın neredeyse tamamını kontrol eden Moğollarla anlaşıp Arap-Venedik işbirliğini es geçebilmek ve onların baharattan sağladıkları yüksek kârı kendi ceplerine indirebilmek. Ancak tüm değişkenleri kontrol etmek imkânsız elbette ve Moğol Hanlığı da kendi içinde bölünmeye başlayınca, üstüne üstlük İlhanlılar da Arapların yaymakta olduğu Müslümanlığı benimseyince, bu çabalar sonuçsuz kalıyor.

Dikkatinizi belki çekmiştir, önce başlarda Roma ile ticaret vardı Çin cephesinde, sonra Venedikliler çıktı ortaya, ardından Cenevizliler. Yani kısaca, artık Avrupalının gözü açılmış durumda ve hepsi bu ticaret yolunu ele geçirebilmek için birbirinin kuyusunu kazmakta. Çin'de de bu güç mücadeleleri sırasında

sular durulmuyor elbette ve sonunda Çin'in yerli halkı, dışarlıklı Moğolları sepetleyerek 300 yıl sürecek Ming Hanedanı'nı başa geçiriyorlar.

Ming Hanedanı döneminde, daha önceleri kurulmaya başlanan ticaret donanması girişimleri yeniden canlandırılıyor. Hatta ikinci Ming hükümdarı Cheng Ho isimli bir Çinliyi 63 gemiyle beraber Endonezya, Hindistan, İran, Arabistan falan derken taaa Doğu Afrika'daki Somali'ye kadar sürecek bir sefere yolluyor. Hakkını yemeyelim; İmparator, gönderilecek armadanın başına Cheng Ho'yu seçerken bayağı uyanık davranıyor, zira çoğu Müslüman olan bu uzak coğrafyalara gönderdiği Cheng Ho da Müslüman bir Çinli. Sarı adam ile kara adam yüz yüze geliyor, mü'min ve mütedeyyin Cheng Ho yol boyunca gittiği her yerde anlaşmalar yapıyor, mal bağlıyor ve tabii bu arada da denizcilik konusundaki bilgilerini geliştiriyor.

Ne yazık ki bu çok başarılı seferin meyveleri pek fazla toplanamıyor, çünkü 1400'lerdeyiz ve Çinliler bu kez kuzey sınırlarını korumak amacıyla inşa edilen Çin Duvarı'na yönelik başta Mançular olmak üzere bilumum göçebe kavmin saldırılarıyla baş etmek derdine düşüyorlar. Uzun Moğol hükümranlığı yıllarının acı hatıralarının henüz taze olduğu zihinlerde, yeniden işgal edilmek düşüncesi o kadar korkutucu oluyor ki bütün dış ticareti yasaklıyor, takip eden imparatorlar. Çin, tam anlamıyla içine kapanıyor. Yabancılarla iletişim kurmak kesinlikle yasaklanıyor, hatta sokakta yabancı görülürse neredeyse evden çıkmak bile mümkün olamıyor.

Doğa boşluk kabul eder mi?

Çinlilerin kendilerini tamamen izole etmeleri bu kez bir başka Asyalı millete, Japonlara yarıyor. Bir dönem Çin gemilerinin cirit attığı sularda, bu kez Japon korsan gemileri boy göstermeye başlıyor. Şansa bakın ki Çin'in kendini izole ettiği ve meydanı Japonlara bıraktığı bu dönem, aynı zamanda Avrupa'nın da izolasyonunu kırıp dışa açılmaya başladığı ve Asya ile ticaretin yollarını en agresif şekilde aramaya başladığı dönem oluyor.

İyi de, konuya şeftali ve kayısı bahanesiyle girip Çin'deki kokulu yaşamı anlatmayacak mıydım? Haklısınız, öyle yapacaktım, anlattıklarım da bunun bir parçası aslında. En azından Çin ile diğer coğrafyalar arasındaki kokulu madde alışverişinin kaba bir özetini yapmış oldum. Mukaddimesi böyle oldu, artık Çinlilerin kokulu kültürlerine daha yakından bakabiliriz.

Çin İşi Fumum

Damıtma teknolojisini lütfen sadece Arap ellerinde pratiğe dönüşmüş bir uygulama olarak kabul etmeyin. Asya'nın uzak yerlerinde de özyağ damıtılması, aromatik maddelerin formlarının değiştirilmesi, sık sık uygulanan bir yöntemdi. Tabii elde olan ham malzeme Arap ellerine Hint dünyasından gelenler kadar bol ve çeşitli değildi ama gene de bir şeyler yapmaya yetecek kadar malzeme mevcuttu. Uzak Asya'da bir kokulu maddenin özyağının damıtma yoluyla çıkarılması, dünyanın diğer köşelerinde olduğu gibi sadece fiziksel bir işlem olmanın ötesinde anlam taşıyordu.

Taoculara göre bir bitkinin kokusunun açığa çıkarılması, aynı zamanda o bitkinin ruhunun özgürleştirilmesiyle eş anlamlıydı. Tıpkı Yunanlar gibi Çinliler için de parfüm, tütsü ve koku, tek kelimeyle ifade ediliyordu ve bu kelime de *heang* kelimesiydi. *Heang* kelimesi de kullanım yerine göre kendi içinde (veya altında) altı değişik estetik ve duygudurum ifade ediyor; sükûnet, güzellik, seçkinlik gibi anlamlar, hep *heang* içinde yerini buluyordu.

Çin seçkinleri, VII. yüzyılda Tang Hanedanı'yla başlayıp XVII. yüzyılda Ming Hanedanıyla sonlanacak uzunca bir dönem boyunca parfümlerin ve üretilmiş hoş kokuların bolca kullanımından nasiplerini aldılar. Vücutları, banyoları, giysileri, evleri ve tapınakları buram buram kokulandırılıyordu. Bu alanlar yetmezmiş gibi mürekkep, kâğıt ve giysilerinin ceplerine konan kokulu kesecikler, kokulu yaşamın Çin seçkinleri için tanıdığı varlıklı bir ayrıcalık

olarak hayata geçiyordu. Bu kokulu keseciklerin bir benzerine, komşu Japonya'da da rastlayabiliyoruz. Hatta ilaç taşımak için de kullanılan bu kaplar, Japon İnroları, uzun yıllar sonra Yves-Saint Laurent'nin *Opium* isimli parfümünün şişesine tasarım modeli olabiliyordu (bkz. *KK II - Parfümler*, "Opium ve Yves Saint Laurent").

Çin seçkinlerinin banyolarındaki suyun içine Hint Limon otu (*lemongrass*) atılıyor, o Hint limon otlarına bazen de şeftali ağaçlarının çiçekleri eşlik ediyordu. Banyodan çıktın da sokağa mı fırlayacaksın? O zaman da ağıza atılan iki kuru karanfil taneciğiyle nefes kokulandırması sağlanıyor, yüz yüze konuşan iki Çinli de bu sayede birbirlerine sadece kısa Çin kelimelerini değil, karanfilin o baygın kokusunu da aktarıyorlardı. Bilirsiniz, bizde de aslında çikletin veya sakızın bilinmediği yahut yaygınlaşmadığı dönemlerde kokulu, mesela sarımsaklı veya soğanlı bir yiyecek yenildi mi, ağza iki karanfil taneciği atılır, sosyal ortamlara öyle girilirdi. Benim gibi zamanın gerisinde kalan bazı ademler, hâlâ ceplerinde birkaç karanfil taneciği taşırlar, gerektiğinde böyle ağız kokulandırması yapmak için.

Geçen bölümde bahsetmiştim; ilk kâğıt para da zaten ipek elyafı kullanılarak üretilmiş ve kokulandırılmış, kumaşla kâğıt arası bir cins materyale basılmıştı. Kumaşla kâğıt arası diyorum, çünkü muhtemelen kâğıdın hep odundan üretildiğini varsayanlar vardır aranızda. Yok böyle bir şey, efendim. Kâğıdın oduna mahkûmiyeti, sandığınız kadar eski bir uygulama değil. Ortaçağ boyunca kâğıt yapımında sıklıkla muhtelif paçavra kullanılıyordu. Tarihteki ilk kâğıda dair bulgularda hammadde olarak kenevir, yani bildiğiniz "ot"un kullanımına rastlanıldığını da ayrıca not etmiş olayım. Yok efendim, kağıt tomruktan yapılırmış, pöh!

Kullanılan mürekkebin de zaman içinde karmaşıklaşan hammaddeleri gereği kendine has bir kokusu vardı. Kokunun bir başka malzemeye emdirilmesinden gayrı, bir de daha farklı bir coğrafyada, Mezopotamya'da uygulanan, benzer bir başka uygulama daha vardı ki o da kokulu ağaçların gündelik kullanım için gerekli bir kısım eşyanın hammaddesini oluşturmasıydı. Bunun en yaygın örneği de ithal edilen sandal ağaçlarından binbir emekle oyularak işlenip üretilen yelpazelerdi.

Sandal ağacının o sütlü/odunsu kokusu yelpazeyi kullananın elinde birdenbire bir ortam kokulandırma aygıtına dönüşüyor, sallanıldıkça buram buram sahibini ve çevresini kokutuyordu. Kokulu malzemenin direkt eşyaya dönüştürülerek kullanımına örnek, sadece keyif için sallanan kokulu yelpazeler değil elbette. Kâfurudan yontulan dev Buda heykelleri de dinsel bir öğeye soyut ve duyusal anlam kazandırıyordu.

Hem haşerata hem mideye seslenen bir mucize

Kâfuru, defne türünden bir ağaçtan elde edilen bir malzeme. Terebentin ile nane arası bir kokusu var.

Büyüklerimiz, bu malzemeyi yazlık-kışlık eşyalarının ve giysilerinin denklerle yer değiştirmesi sırasında güve ve diğer haşerattan uzak tutma özelliği sayesinde bolca kullanırlardı.

"Kâfuru kokusu neye benzer?" derseniz, kuru biberiye yapraklarının yüzde 20'si de kâfurudan oluşur. Tabii doğal olarak elde edilen kâfurunun yanında, terebentin yağından yapay yollarla da kâfuru elde etmek mümkün.

Sadece bizim büyükler gibi naftalin benzeri bir beklentiyle kumaşları güve yeniğinden uzak tutmak amaçlı kullanımının yanı sıra, Asya'da çok farklı kullanım alanları var ve bu bize sert gelen koku, oralarda bir anlamda saygın bir kokudur da denilebilir.

Dinsel anlam içeren Buda heykellerinin kâfurudan imal edilip doğal hallerinde kokmalarının sağlanmasının yanı sıra, mesela Hint mutfağındaki yemek tarifleri içinde kendine yer bulabilen, aynı zamanda ilaç olarak da muhtelif derde deva olduğu söylenen bir garip doğa harikası yani.

Sultan Süleyman'ın cenazesinde bahsinin geçtiğini de şuracığa bırakmış olayım.

Misal pastırma

Bir dans gösterisi izlerken veya başka bir toplu merâsime tanıklık ederken, o dönemlerde, dansçıların ellerinden havaya atılıp izleyicilerin üzerlerine saçılan kokulu kesecikler de Çin gündelik yaşamının o dönemki hoşluklarından. Hoşluğun ötesinde, XVI. yüzyılda basılan Li Shizhen'in *Pen-tsao Kang-mu*'sunda yaklaşık 1.800 bitki ve ayrı bir bölüm olarak da 20 esans yağı, yani özyağın konu

olduğu görülüyor. Mesela; "Yaseminle kokulandırılmış susam yağı genel bir canlandırıcı tonik olarak kullanılabilir. Gülsuyu hazma iyi gelir, ayrıca karaciğer ve kalbe yararlıdır. Papatya baş ağrısını geçirir, soğuk algınlığı ve baş dönmesini tedavi eder. Zencefil, sıtma (*malaria*) ve öksürük için birebirdir," falan gibi, bitki ve esansların tıbbî tedavi özelliklerine değiniliyor bu kitapta.

Bütün bu kokulu aromatik bitki ve çiçek yağları, ilaç niyetine kullanıldığında sadece tedavi sağlamakla kalmıyor, ayrıca bir süre sonra kullanıcının vücudundan dışa doğru kendi kokularını da veriyorlardı. Bazen ilaç niyetine kullanılan bu bitkilerin kokusu o denli güçlü oluyordu ki kullananın dokunduğu yerde kokulu bir iz bıraktığına da rastlanabiliyordu. Abartıyorum gibi gelmesin ve hemen bu hoş kokuların tersini bir düşünün lütfen. Diyelim ki pastırma yediniz. Sadece ağzınız değil, teriniz ve hatta idrarınız da birkaç gün boyunca çemenden kaynaklanan o kuvvetli baharatlı kokuyu taşımaz mı? Valla sırf bunun korkusuna pastırma yemeyen tanıdıklarım var benim. Bu da aynı o hesap, ama tersinden.

Yani gerek tıbbî kullanım, gerek dinî kullanım, gerekse kişisel keyif veya statü sembolü olarak kullanım derken, dört hanedan döneminde, kokulu maddelerin Çinlinin yaşamı içindeki yeri için California Üniversitesi'nden sinolog ve tarihçi Prof. Edgar Schaefer tarafından kaleme alınmış şöyle bir tanım, durumu sanırım doyurucu bir şekilde özetliyor:

İlaçlar, baharat, parfümler ve tütsüler arasında çok belirsiz bir sınır var; bedeni veya ruhu besleyecek maddeler arasındaki, kesin olmayan ayrım çizgisine benzer bir durum bu. Yüksek sınıftan bir kadın veya erkek, tütsü dumanları ve parfümden oluşmuş bir sis içinde dolaşır. Vücut parfümlüdür, banyonun suyu parfümlüdür, giysilere parfümlü kesecikler asılır. Ev, işyeri veya tapınakta da binlerce tatlı kokulu özyağ ve balzamın kokusu birbirine karışır.

Bu tanım, dört hanedan döneminde Çin yaşamında kokunun yerini özetlerken, bunun biraz fazla genel bir tanım olduğu yolunda fikirler de yok değil elbette. Doğu Asya'da parfüm kullanımı üzerine pek çok araştırma ve eserin sahibi olan Japon Profesör

Kentaro Yamada'ya göre, bu ifade durumu çok kabaca özetliyor. Yamada, her ne kadar koku Çin ve Japonların yaşamında geniş bir yer bulsa da, onlar aslında kendi vücutlarını kokulandırmaktan çok, içinde bulundukları ortamı kokulandırmayı tercih ediyorlar, diyor. Bu savını desteklemek için öne sürdüğü argümanlar da gayet akılcı görünüyor.

Öncelikle, vücudu kokulandırmanın önemli olduğu Batı kültürleri ile Uzak Doğu'yu ayıran bariz bir fizyolojik farklılık var. Bu fark, aynı zamanda bu konuda yapılmış bilimsel araştırmalarca da desteklenen bir sonuca götürüyor bizi. Biliyoruz ki tükettiğimiz gıdalar dışında vücut kokumuzu veren, ter kokumuzun da sebebi olan, apokrin bezelerimiz. Apokrin bezeleri Çinlilerde bizden az, Japonlarda da eser miktarda var, Korelilerde de keza bizim kadar apokrin bezesi mevcut değil. Halbuki Avrupalı beyaz adama geldiğimizde, apokrin bezelerinin varlığı o kadar belirgin ki en yoğun bulundukları koltukaltı bölgesinde neredeyse bir tümsek oluşturuyorlar. Bu bezeler, bir anlamda direkt kıl köklerini besliyorlar. Asyalıların vücutları da Avrupalıyla mukayese edildiğinde çok daha az tüye sahip. Bundan ayrı olarak Avrupa'da yıkanmanın tabu olarak algılandığı dönemlerde günlük yıkanma alışkanlığı Asya'da olağan.

Bütün bunları üst üste koyduğunuzda, vücutta oluşan kokudan kurtulma isteğinin ve bu isteğin mevcut vücut kokusu üzerine parfüm uygulayarak karşılanması pratiğinin, koku üreten apokrin bezeleri eser miktarda mevcut bulunan, tüysüz ve dolayısıyla terle buluştuğunda koku salacak bakteriyi de az üreten, üstüne de sık yıkanan Asyalılarda bir parametre olmamasını doğal karşılamak gerekiyor. Yani Avrupalılarda kokuyu vücuda uygulayarak alttaki istenmeyeni maskeleme arzusu, böyle bir olgudan habersiz Asyalılara göre çok daha baskın. Hal böyle olunca, Asyalıların kokulandırma tercihleri de kendilerini değil, içinde bulundukları ortamları kokulandırmaktan yana oluyor haliyle.

Ortamın kokulandırılmasından bahsedince de ister istemez tütsülere çıkıyor bu yolun sonu. Elbette farklı uygulamalar, mesela

kokulu maddelerin dolaysız olarak heykel veya gündelik eşyalara evrilmesi gibi uygulamalar var ama en yoğun ve kesin ifadenin tütsülerde oluştuğu da bir gerçek. İşin ilginci, tütsü başlangıçta Çin kaynaklı bir kokulandırma uygulaması değil. İpek ve Baharat yollarıyla daha sonra yerel kültürün içine asimile olan Budizm'den kaynaklanıyor. Kısaca, ortaya çıkış ve yaygınlaşma sebebi inanç sistemiyle bağlantılı. Soyut bir varlığa gene soyut bir araç aracılığıyla ulaşma çabası yani. Tüm kültürlerin dinsel inanışlarındaki ortak motivasyon da denebilir bu soyutlama çabasına. O zamanlarda ve halen, normal bir Çinli vatandaş için tapınmanın en basit yolu, elinde üç tütsü çubuğuyla tapınağa gitmek, yakmak, elinde tutarak üç kez üflemek ve daha sonra Buda veya *pinyin*lerden (*bodhisattvas*) birinin önündeki tütsülüğe yerleştirerek öne doğru saygı ile eğilmek ve avuçlarını birleştirmek.

Taoculardа da durum çok farklı değil. Taoculardа tütsünün, yağın kullanımı Shang Hanedanı döneminde başlıyor. Hatta öyle seviyorlar ki tütsü yakma işini, "Taoculardа tütsü kullanımı, Budistlerin tütsü kullanımını geçer," deniliyor ve Tao tapınaklarında tütsülüklerin varlığı herhangi bir diğer görsel imgenin önüne geçiyor. (Not: "Tao" veya doğrusu "dao" kelimesi "yol", yani "tarikat" anlamına geliyor.)

Fa lu denilen ve tütsünün tütsülükte yakılmasıyla başlayan ayinler, *fu lu* denilen ve gene tütsülükte sonlanan bir seri duayla bitiyor. Taoizm, transformasyon süreciyle çokça ilgili bir din felsefesi. Mevsimlerin geçişi bile bizim (Taocu olmadığımızı varsayarak söylüyorum) üzerine kafa yormadığımız ama onlar için değişim adına pek çok merakı barındıran oluşumlar. Tao simyası insanın ölümlü olmaktan ölümsüz olmaya evrilmesini de ilginç buluyor ve bu durumu ateşin bir tütsüyü yakarak maddeyi kokuya dönüştürmesiyle benzeştiriyor.

Tütsü, tütsülük

Tütsü gibi Çin yaşamı içinde geniş yer bulan bir kokulu uygulama öyle yaygın ve sofistike bir hale geliyor ki tütsülerin içinde

Kutsal dağ formunda tütsülük. Öncelikle tütsülüğün üst kısmı açılarak içine tütsü yerleştiriliyor ve yakılıyor. Kapak kapatıldığında da üst kısımdaki dağ figüründeki boşluklardan duman çıkıyor.

yakıldığı tütsülükler, neredeyse birer sanat eserine dönüşüyor. Genel kullanımdaki tütsülük, öyle bugün bildikleriniz gibi tek çubuk takılan minik kaplar değil elbette. Çin geleneksel tütsülüğü genelde üçayak (*tripod*) üzerinde duruyor ve bronzdan dökülüyor. Üzerinde delikler var ve bu deliklere tütsü çubuğu yerleştiriliyor. Yerleştirilen tütsü çubuğunun devrilmemesi için de tütsülüğün iç kısmı külle doldurulmuş durumda. Yani tütsü çubuğunu tütsülüğün içine bir nevi "saplıyorsunuz".

Bazı tütsülükler ise öyle tasarlanıyor ki bunların üst kısımları, yani üçayağın üzerindeki ana kütle kutsal bir dağ şeklinde şekillendiriliyor. Bu kutsal dağ oymaları, Kunlun ya da Penlay dağlarının görüntüsünü andırıyor ve bu kütlenin altındaki daire şeklinde bir kaide üzerine de tütsüler yerleştiriliyor. Yani tütsü dağın içinde ve dağ yüzeyinde duman çıkması için delikler açılmış durumda.

Bu sayede de tütsü yandıkça dumanın hesaplanarak açılmış deliklerden kontrollü bir şekilde çıkarak zirveyi saran bir bulut görüntüsü oluşturması sağlanıyor. Yani öyle bir tütsülük ki hem ortama koku veriyor, hem de kutsal dağın tepesinde bir bulut oluşturarak hologram benzeri üç boyutlu ve hareketli bir görsellik elde ediliyor.

Tapınaklar için bu bahsettiklerimin büyük ölçektekileri kullanılırken, kişisel kullanım da unutulmuyor elbette ve bir kısım tütsülük elde taşınabilecek kadar küçük boyutta. Bu küçük el tütsülükleri pek çok bakımdan Mısır'daki tapınaklarda tanrılar huzurunda yakılan tütsülükleri andırıyor.

Tütsülüklerin içinde sadece koku verici malzeme değil, aynı zamanda başka bitkiler de yakılıyor. *Cannabis* benzeri halüsinojenik bitkilerin varlığı Çin'de biliniyor ve bazen bu tip malzeme de yakılacak kokulu maddenin içine karıştırılıyor. Bunu olumlamak için de "Tao pratiği yapmaya başlayanların dağlara çıkması gerekmez," deniliyor, zira halüsinojenik maddeyi soluyan muhterem, kafa yapıp zaten sanal olarak dağların doruklarına çıkabiliyor.

Asya'nın batısında ağaçlardan veya bitkilerden elde edilen reçineleri ateşe atıp buna tütsü demek, yaygın ve nispeten kolay bir uygulama geliyor. Ancak Asya'nın doğusu, yani Uzak Asya sözkonusu olduğunda tütsü hazırlama işi de komplike bir hale gelmeye başlıyor. Burada tütsüyü hazırlamak için muhtelif yöntemler var. Mesela kokulu ağaç, reçine, baharat ve kuru yapraklar önce havanda dövülerek toz haline getiriliyor. Eğer ev için kişisel kullanımın ötesinde, mesela tapınak falan gibi bir mekân için tatmin edici olabilecek büyük bir miktar sözkonusuysa, havanda dövme işinin yerini ayakla basılarak döndürülen değirmenler alıyor.

Sözkonusu kokulu malzemeye sedir talaşı, çam sakızı ve mutlaka güherçile de katılıyor. Güherçilenin, yani *potasium nitrate*'ın katılma sebebi, çürümekte olan toz malzemeye düzenli bir yanma ritmi sağlamak. Bu kokulu malzemeyi ateşe atıp kokusunun çıkmasını sağlamıyorsunuz bu ortamda ve onun yanmasını sağlayacak başka bir itici güç gerekli. Güherçile de bu itici yanış gücünü sağlayarak kokulu macunun bir nevi fitil gibi yanmasını sağlıyor.

Güherçile, hem gübre, hem gıda koruyucu olarak, hem de patlayıcı madde imalatında kullanılan, doğal bir potasyum. Kaba bir tanımla, doğal halde katı nitrojen de diyebiliriz. Güherçile ile kükürt ve odun kömürünü biraraya getirdiğinizde de "kara barut" (*gun powder*) elde edebiliyorsunuz. Doğal malzemeden potasyum nitrat elde etme yöntemine, ilk kez 1270 yılında Arap biliminsanı, mühendis ve eczacı Hasan El Ramah'ın *al Furussiyya wa al-mansib al Harbiyya* kitabında, barut veya Arapça'sıyla *barud* elde etme şekillerini formüle etmesiyle rastlıyoruz. Biz yazılı kaynaklarda o zaman rastlayabiliyoruz belki ama Çinliler bunu çoktan biliyorlar. Hatta baruta bir dönem Çin karı bile deniliyor. Eh, Çinlilerin havaifişek, roket, patlayıcı vesair uygulamalara düşkünlüklerini aklımıza getirirsek, hangi malzemenin yanıcılığı nasıl düzenlediğine dair, akranları olan diğer uluslara göre çok daha gelişkin bilgilere sahip olmalarını da elbette normal karşılamak gerek.

İçine güherçile de katılmış ve ince toz haline getirilmiş karışım, daha sonra ipek kumaştan elenerek parçacık boyutlarının aynı olması sağlanıyor. İpekli kumaşın gözeneklerinin standardize edilmesiyle hepsi aynı boya gelen toz parçacıkları yığını daha sonra su ve şarapla karıştırılıp elle işlenebilecek hamur kıvamına getiriliyor. Çocukların oynadığı oyun hamurlarına benzer kıvama gelen bu kokulu macun daha sonra başka bir işleme gerek duyulmadan gene elle şekillendirilerek kullanıma sunulabiliyor. Çoğu kez küçük koniler yapılıyor bu tütsü macunundan ve bu küçük konileri de rahip adaylarının traşlanarak kazınmış kafalarının üzerinde yakılarak hem bir dinsel törene, hem de o yanma sonucu ete kadar gelen ateşe tahammül ölçülerek bir anlamda sabır ve katlanma eğitimine sebep olabiliyor.

Macun da olmaz mı...

Macun daha farklı yöntemlerle de kullanılacak hale getirilebiliyor. Mesela bir ucunda delik olan bir kalıbın içine basınçla sıkılarak ucundaki delikten spagetti makarna benzeri uzun şeritler elde edilebiliyor. Bu *noodle* benzeri şeritler de ya olduğu gibi çubuk halinde bırakılıyor ya da henüz şekil verilebilecek kadar nemliyken kendi

etrafında döndürülerek spiral tütsüler üretiliyor. Düz çubuklar veya daha genel adıyla *joss stick*ler yukarıda bahsettiğim gibi Buda heykelinin önünde yakılarak dinî amaçlarla kullanılıyor, spiraller ise ev veya tapınağın muhtelif yerlerine asılarak rüzgâr estikçe dönmeleri, böylece hem kokunun dağılması hem de görsel bir hoşluk yaratılması sağlanıyor.

Tapınaklarda tavana asılan spiral tütsüler daha az yer kaplayarak çok daha uzun sürede yanıyorlar.

Tabii ki elde şekil verilebilecek yumuşaklıkta hamur olunca, sadece spiral üretilmiyor ve Çin kaligrafisinden anlamlı harfler de tütsülere form olabiliyor. Bu kaligrafik karakterler içinde en çok üretilenleri ise "uzun yaşam" anlamına gelen *shou* veya "mutluluk" anlamına gelen *fu* oluyor. Bu karakterleri düzlenmiş külün üzerine bırakıp yakabiliyorsunuz ve tütsü yandıktan sonra o kül üzerinde de şablon gibi harf ve temsil ettiği anlam kalarak izleyenlerin gönlünü hoş ediyor.

Sonrasında Japonlara da geçen farklı bir kullanımı daha var tütsülerin. Dedik ya, "Tütsüyü oluşturan toz, ipekten elenerek parçacıklarının tek tip ve tek boy olmasına dikkat ediliyor" diye, buna

Saatleri bile tütsülü

Tütsü yakılarak saat hesabı yapmak mümkün. Tütsü çubukları belli boylarda kesiliyor ve her kesilen boy örneğinin bir saatlik yanma süresi olmasına dikkat ediliyor. Zaten malzeme aynıysa, bir çubuğu yakıp geçen süreyi not almanız, buradan hareketle de muhtelif zaman birimleri için ne uzunlukta tütsü gerekeceğini saptamanız işten bile değil.

Bu tütsü saatler de muhtelif amaçlarla kullanılıyor. Hadi diyelim ki güneş tepedeyken zaten eğiminden aşağı yukarı zamanı saptayabilirsiniz veya Çinlilerin meşhur su damlası saati gibi sizin de kum saatiniz vardır, ona bakabilirsiniz.

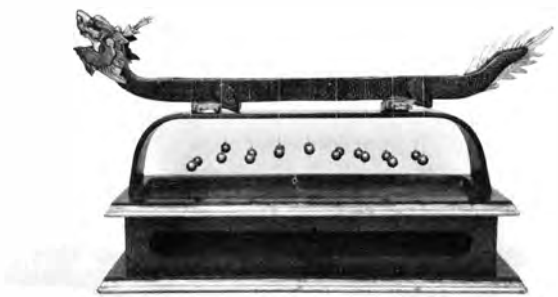
Ancak bir de güneşsiz, ışıksız zamanlarda geçen ve bilinmesi gereken süreler var. İşte bu tütsü saatleri de gerektikleri durumlar için can simidi oluveriyorlar. Yer altında çalışan madenciler, gece meditasyon yapan rahipler veya gece yolculuk yapan, teknelerdeki nöbetçilerin vardiya değişimleri falan hep bu tütsü saatler vasıtasıyla oluyor.

Kokulu maddenin kendi amacından farklı olarak böyle bir işe de yaraması yeterince ilginç gelmediyse, sıkı durun: Bu tütsü çubukları, bakır bir tepsinin üzerine ama biraz yukarıya yatay olarak yerleştiriliyor. Yatay durumdaki tütsü çubuğunu 90 derece kesecek şekilde de üzerinden bir iplikçik sarkıtılıyor.

İplikçiğin ucunda iki metal var. Tütsünün yanışı iplikçiğin hizasına gelince, yani belirlenmiş süre tamamlanınca iplik yanıyor ve ucuna bağlı metal toplar da bakır tepsinin içine düşüyor, düşerken de elbette "kling-klang" sesler çıkarıyorlar.

Alın size, tarihin ilk çalar saat uygulamalarından biri.

Bazen bir tütsü çubuğuna birden fazla top bağlanıyor ki aralıklı olarak ötsün ve periyodik işler için gerekli zamanı haber vermeye devam etsin.

Çin tütsü (çalar) saati örneği. Tütsü, üstteki oluğa yerleştiriliyor ve yandıkça ipi de yakarak metal bilyeleri önceden belirlenmiş zaman aralıklarında sırayla tepsiye düşürüyor.

bir de yanış ayarını veren potasyum nitratın kontrollü ilavesini ekleyin. Sonuçta elinizde son derece düzgün ve eğer dış bir etkiye maruz kalmazsa, hep aynı sürede yanabilecek bir tütsü çubuğunuz oluyor. Eh, madem elinizdeki bu madde hep aynı sürede yanabiliyor, o zaman neden bunu zamanı öğrenmek veya işaretlemek için kullanmayasınız?

Çinlilerin tütsü saati uygulaması için Cizvit bir rahip ve Portekizli gezgin Gabriel de Magalhanes, *Doze excellensias de China* isimli kitabında şöyle diyor; "Bu tütsüler, Çin mühendisliğinin birer harikası. Zamanı o kadar âdil ve dakik ölçüyorlar ki şu âna kadar ben herhangi bir hata saptamaya muvaffak olamadım." Çinlilerin tütsü saati uygulaması, Japonlarda da sık sık kullanılıyor. Hatta "zevk evleri"nde geyşaların hangi müşteriyle ne kadar zaman geçirdiği, hep bu tütsü çubuklarıyla ölçülüyor. Gün sonunda elindeki kısmen yanmamış çubukları mama'ya götüren geyşa, yanan kısımların hesaplanmasıyla beraber iş başında geçirdiği saatlerin bedelini "charge" ediyor.

Çinlilerin icadı olan bu "zaman saptama" uygulamalarının kokulu maddelerle nasıl olup da biraraya geldiğini bilmek pek olası değil. Ancak muhtemelen, zaten herhangi bir ağaç tozuna uygulanacak kontrollü bir yanma ritmiyle ulaşılabilecek bu zaman saptama aygıtının işin içine aromatik maddelerin girmediği koşullarda ortama sadece yanık kokusu salacak olması. Bu da herhalde pek çok kişi için keyif olmaktan ziyade rahatsızlık kaynağı haline gelecekti. O zamanlarda yaşadığınızı ve Çinli olduğunuzu düşünelim bir an için. Zamanı saptamanın tek yolu yanan bir çubukla olabiliyorsa, bunu alışık olduğunuz hoş kokular eşliğinde yaşamak yerine neden yanık vasat tahta kokusuyla yaşayasınız ki?

Hemen araya girelim: "İşlevsel ürün" nedir? En basit anlamıyla belli bir işlevi yerine getirmesi beklenen ürün demektir. "İşlevsel ürün kokulandırması" nedir? Belli işlevi yerine getirmekte olan ürünün, bu işlevin yerine getirilmesine direkt katkı sağlamayacak ama kullanımı hoş kılacak şekilde kokulandırılması (sabun, şampuan, çamaşır yumuşatıcısı, vb.) demektir.

Peki, kokulu tütsü çubuğu ile saat yapmak nedir? Alın size, bir işlevsel ürün kokulandırması örneği. Hem de tarihin ve coğrafyanın pek âşina olmadığımız uzak köşelerinden.

Toplama Kampları

Sosyal Darwinizm, Darwin'in evrim kuramının sosyal, politik ve ekonomik hayata uyarlanmasını amaçlayan bir akım. Bu akım, özellikle 1800'lerin sonundan başlayarak Batı dünyasında oldukça yoğun bir şekilde yandaş toplamaya başlıyor ve Darwin'in saptamalarını toplumsal hayatın içine adapte etmeyi amaçlıyor. Biyolojik ve antropolojik bilimsel bazı verilerin manipülasyonu olarak da adlandırabileceğimiz bu akımın ardındaki saf ve dayanıklı olana ulaşma arzusu, önce *eugenics* (öjeniks) denen ırkın saflaştırılması akımına, ardından da II. Dünya Savaşı sırasında yaşanan soykırım olaylarına yol açıyor. Bu akımın savunucusu olan muhteremlerin temel önermesi de şu: Sağlıksız olanları ayıklayalım ki, sadece sağlıklılardan oluşmuş, saf bir insan türüne ulaşabilelim. Türü sağlama bağladık mı, daha da insanlık yok olmaz ve dünyaya kazık çakmış oluruz zaten.

Stell-vertreter des Führers, Almanca bir tanım. Türkçesi "Önderin Vekili" demek. Tanım bir makam belirtiyor ve Führer, yani Adolf Hitler'in yanındaki en yüksek onursal mevkiye işaret ediyor. Bu mevkinin sahibi ise Walter Richard Rudolf Hess. 1894 yılında Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde, İskenderiye'de doğan Rudolph Hess, Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'nin (kısaca Nazi Partisi) önde gelen isimlerinden. 1987 yılında Spandau Hapishanesi'nde öldü ama neo-Naziler ve Yahudi karşıtları için hâlâ sık sık hatırlanan bir isim. Nazizm'den ayrı düşünemeye-

ceğimiz, ırksal temizlik teorilerine de ilginç bir cümleyle katkısı var Hess'in. Bir kitle toplantısında diyor ki muhterem "Nazizm, uygulamalı biyolojiden başka bir şey değildir."

Ne demek istiyor Rudolph Hess? Antropolojik verilerden yola çıkarak sürdürülebilir üstün ırkı sağlamanın tek yolunun ancak bu üstün ırkın saflığına halel getirdiği düşünülen unsurların temizlenmesinden geçtiğini ve bu temizlik için yapılanların aslında bilimsel bir temele dayandığını söylemek istiyor. Bu saptama, üst düzey bir Nazi'nin ağzından çıkıyor ve zaten Nazi iktidarı dönemine bakıldığında da bu ırksal saflık politikalarının ana devlet politikası haline geldiği görülüyor. Bunu sağlamak için insanlık dışı yöntemlere başvuruluyor. Milyonlarca Yahudi, Çingene, zihinsel veya bedensel engelli, eşcinsel, politik olarak kirliliğe yol açtıkları için de sosyalist, komünist ve anarşist, önceleri daha ilkel, sonraları daha gelişmiş yöntemlerle kitleler halinde imha ediliyor. Sadece yok etme değil, üremeyi engelleme de bu politikanın öncelikli ayaklarından biri ve hepsi biraraya geldiğinde üstün insan ırkına (veya Almanlar için geçerli olmak üzere "ulusal vücuda") ulaşma politikasının temel uygulamalarını teşkil ediyorlar.

Bu görüş tabii ki sadece Viyanalı eski onbaşı Adolf Schicklgruber (sonraki ve bildiğimiz adıyla Adolf Hitler) ve çevresindeki birkaç politikacı tarafından değil, o dönem için en gelişmiş bilim dünyasına ev sahipliği yapan Almanya'da mevcut pek çok biliminsanı tarafından da kucak açılarak karşılanıyor. Zaten bu biliminsanları da Nazilerin iktidarı döneminde bu konuda yaptıkları araştırmalar için neredeyse "sınırsız" diyebileceğim maddî fonların sahibi oluyorlar.

Bu biliminsanlarının toplaştığı en önemli kurum da Berlin'deki Kaiser Wilhelm Enstitüsü. Bugün adı değişerek Max Planck Enstitüsü olan ve "Ölüm Meleği" olarak tanınan Dr. Joseph Mengele'nin de bağlı olduğu bu enstitünün kuruluşu büyük ölçüde yurtdışından sağlanan fonlarla gerçekleşiyor. Bu fonlara en büyük katkıyı da New York'taki Museum of Modern Art, yani MoMA'nın kurucusu olan Rockefeller Vakfı sağlıyor (bkz.

"Ars Gratia Artis" – "Sanat Sanat İçindir"). Nereden nereye, değil mi? Bu ırksal saflık politikalarına karşı çıkanlar ve insan hakları savunucuları ise iktidarın demir yumruğu altında ezilerek susturuluyorlar.

Bu söylediklerim paralelinde iki yöntem öngörülüyor Nazi ırksal temizlikçileri tarafından: 1-Irkı kirletecek eşleşme ve çocuk doğumları engellenecek; 2-Genetik olarak ırkı kirletme potansiyeli barındıranlar yok edilecek.

Birinci maddeye baktığımızda; yok etmeye gelmeden önce genetik saflığı bozan unsurların üremesinin engellenmesiyle başlıyor iş. Bu garabetin başladığı yer de asla Nazi Almanya'sı falan değil. Tahmin edebileceğiniz sebeplerle, pek dillendirilmiyor olsa da bu işin başlangıcı ABD'de. İlk ırk saflığını koruma yasaları, diğer adıyla "sterilizasyon yasaları" ABD'de çıkartılıyor. Bir başka deyişle, bizim Adolf daha henüz 18 yaşında bir yeniyetme ergenken Amerikalılar bu işin bayraktarlığını çoktan yapıyor durumdalar ve 1907 yılında Indiana eyaleti zihinsel özürlüler için mecburî bir sterilizasyon yasası kabul ediyor.

1930'lu yıllarda Nazilerin ırksal sterilizasyon politikaları daha hayata bile geçmemişken, Washington ve California dâhil 17 ABD eyaletinde bu yasalar yürürlükte ve yılda iki bin ila dört bin arası strerilizasyon işlemi gerçekleştiriliyor. Amerikan ırk saflığı projesinin önderi Dr. Paul B. Popenoe, "Eğer gerekli önlemler alınmazsa, zihinsel özürlülerin toplumun gen havuzunu kirletme olayının gittikçe kötüleyeceğini, bu yüzden 5 ila 10 milyon Amerikalının sterilize edilmesi gerektiğini" söylüyor. Bu işlemlerin çoğu erkeklere uygulanıyor ve zihinsel özürlüler alenen, zorla hadım ediliyorlar.

Kadınlarda ise salpinjektomi, yani fallop tüplerinin ve yumurtalıkların çıkarılması işlemi uygulanıyor. Bu işleme tabi tutulmak için bir uzman görüşü ve bir ihbar yeterli olabiliyor, çoğu kez kronik epilepsi vakaları da bu kapsam içinde değerlendiriliyor. Yasaların ortak gerekçesi, eğer zihinsel olarak özürlüyseniz (veya dejenereyseniz), çocuğunuz da büyük olasılıkla böyle olacak ve bir

şekilde suça karışacaktır. Yani diyor ki yasa koyucu: "Suçu işledikten sonra çocuğu cezalandırmak yerine, gel biz senin bu çocuğu yapmanı baştan engelleyelim. Ha, sen kendi rızanla gelmiyor musun? O zaman da ben gelir, tutar yakandan keserim oranı."

II. Dünya Savaşı'nı takiben ve özellikle 60'ların başlarında kamuoyundan alınan tepkilerle teker teker bu yasalar yürürlükten kaldırılmaya başlanmış olsa dahi son sterilizasyon işleminin 1981 yılında Oregon eyaletinde gerçekleştiğini bilmek, belki her şeyden ne kadar habersiz yaşadığımıza dair bir ipucu verebilir. Irksal temizlik peşinde koşanlar sadece Amerikalılar değil elbette. Mesela İngiltere'de de benzer bir yasa, bizzat Winston Churchill'in kanun teklifi olarak parlamentoya sunuluyor. Bu tahammülsüzlük akımlarının yandaşları arasında da âşina gelebilecek pek çok isim var. Ben sadece telefonun mucidi olarak bildiğimiz Alexander Graham Bell'in büyük bir öjeniks taraftarı ve ırksal saflık savunucusu olduğunu söylemekle yetineyim, merak ediyorsanız diğerlerini siz araştırırsınız.

Evet, Alman ırk saflaştırma politikalarının mimarları pek çok kez kendilerine örnek aldıkları modelin California'da uygulanan sterilizasyon projesi olduğunu söylüyorlar ve ekliyorlar: "Daha önce gerçekleştirilmiş bu kadar önemli bir deneyim olmadan ve bu deneyimi ayrıntılı olarak incelemeden, elbette biz böyle kapsamlı bir işe kalkışamazdık." Almanların bu konudaki abartısını görünce de Amerikalılar bayağı kızıyorlar. Yok, sandığınız gibi bir kızma değil bu; "Bizim oyunumuzda bizi geçiyor yahu bu adamlar!" diye feveran ediyorlar. Acı ama gerçek, maalesef.

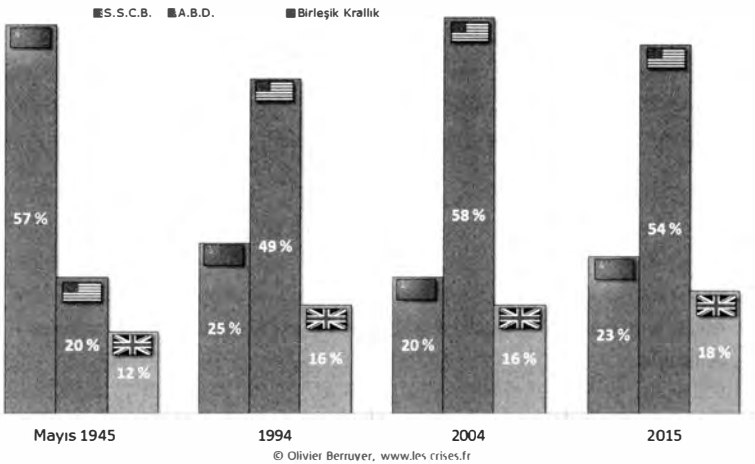
Evet, Amerikalılar başlatıyor, İngilizler ve Sovyetler takip ediyor ama şüphesiz ki bu ırk saflaştırma politikalarının en kanlı örnekleri Nazi dönemi Almanya'sında görülüyor. Sadece gelecek olana yönelik strerilizasyonu yapmakla kalmayıp, o an mevcut olduğunu iddia ettiklerini de yok etmeye vardırıyorlar.

Şunu da ekleyeyim hemen; bu politikaları oluşturan ve yürütenler de uzaydan gelmiyorlar ve Almanya'da "Nazi" diye ayrı bir millet veya etnik grup yok. Bunlar da elbette Alman ama II. Dünya Savaşı bitiverip de Almanya birdenbire doğudan gelen yeni Sovyet tehlikesine karşı sınırdaki en uç ülke haline gelince, aniden

aklanıveriyor, Alman ve Nazi kelimeleri de sanki hiç örtüşmemiş gibi ayrı kavramlar haline getiriliveriyor. Neden? Çünkü yeni düşmana karşı tampon bölgede tertemiz bir müttefik lazım. Eh, o müttefik de temiz değilse, temizleyiveririz hemen.

Geçenlerde bir istatistik görmüştüm; II. Dünya Savaşı sonrasında değişen algıyla ilgili. Fransa'da yapılan bir araştırmada "Almanları yenmeye en çok kim katkıda bulundu?" sorusu soruluyor ve savaş sonu verilenlerle daha güncel cevaplar karşılaştırılıyordu. Arada geçen süre içinde kamuoyu algısının nasıl manipüle edildiğinin çok çarpıcı bir örneği olan bu istatistikî karşılaştırmada, Mayıs 1945'te katkıyı savaşta en çok kayıp veren Sovyetler Birliği'nin verdiğine inanılırken, 2004 yılına gelindiğinde Sovyetler Birliği, Amerika Birleşik Devletleri'yle neredeyse birebir yer değiştiriyor. Hollywood, hamburger, çiklet, blucin ve soğuk savaş; budur işte arkadaş.

Politika yapmayalım ve konuya dönelim: "Mikrop taşıyıcılar" ve "Irksal Kirlenmenin Ajanları" olarak gördüğü Yahudiler hakkında Hitler, *Mein Kampf* (*Kavgam* diye çevrilir ama acaba doğrusu *Mücadelem* olmamalı mıdır?) isimli kitabında şunları söylüyor:

Savaşın sonlanmasına en çok katkıda bulunan ulusun hangisi olduğu konusunda Mayıs 1945 ila 2015 yılları arasında değişen algıyı gösteren grafik.

> Ahlakî veya diğer yönlerden Yahudilerin temizliği başlı başına bir konudur. Bunların dış görünüşlerine bakarak dahi suyla barışık olmadıklarını söyleyebilirsiniz. Bu saptamayı gözleriniz kapalı olarak da yapabilirsiniz. Bu kaftanlıların kokularını duyduğumda midem kalkıyor.

Hitler bunları söylerken, yapmaya çalıştığı şu: Irkçı politikalarının bir parçası olarak kokuyu da işin içine dâhil ediyor; Yahudileri "istenmeyen" ve "sosyal olarak tehlikeli" tanımlama çabalarına bir de "kötü kokulu" etiketini ekleyerek, kokuyu onların fiziksel ve ahlakî düşüklükleriyle ilişkilendiriyor.

Hitler'in mücadelesi artık bedava

Adolf Hitler, 1923 yılında giriştiği başarısız Münih Darbesi yüzünden içeri tıkıldığında, Rudolf Hess'e anılarını ve ileriye dönük planlarıyla politik ideallerini anlatmaya, kaleme aldırmaya başlıyor.

Bu anlatılanlar içinde kişisel hikâyesi, dünya liderliğini ele geçirdiğine inandığı Yahudi tehlikesi konusundaki düşünceleri, bu tehlike karşısında model ulus ve devletin inşası, kapitalizm ve Marksizm'e alternatif olarak daha sonra parti politikasının temelini oluşturacak "ulusal toplumcu" ideolojisinin temel unsurları, parlamenter demokrasinin eleştirisi ve bütün bunlar gerçekleştirildiğinde Almanya'nın doğusunda ulusun refahı için nelerin modellendiği gibi temalar mevcut.

Bu kitapta yer alan fikirler çerçevesinde, önderi olduğu Alman Ulusal Toplumcu İşçi Partisi (NSDAP) üstün ırk, Yahudi Soykırımı, diktatörlük, Polonya ve Rusya'ya savaş açılması gibi yakın tarihin uzunca bir dönemini acı, kan ve kayba boğan, bir daha yaşanmaması arzulanan çılgınlıkların tetikleyicisi oluyor.

İki ciltlik bu kitabı yazarken Hitler'in amacı; hem düşüncelerini sistematik bir metne dönüştürmek, hem de kitaptan elde edeceği gelirle malî zorluklarının, dava masraflarının falan üstesinden gelebilmek. Kitap için önerdiği ilk isim *Viereinhalb Jahre (des Kampfes) gegen Lüge, Dummheit und Feigheit*, yani *Yalanlara, Aptallık ve Korkaklığa Karşı Mücadelenin Dört Buçuk Yılı*. Ancak yayınevi yöneticisi Max Amann'ın uyarısıyla isim kısalarak *Mein Kampf*, yani *Kavgam*'a (veya *Mücadelem*) dönüşüyor.

Kitabın telifi 2016 yılı başına kadar Bavyera Eyalet Hükümeti'nin uhdesindeydi. Telif süresinin bitimiyle birlikte maliyeti telif ücretinden kurtulup sadece çeviri ve baskı masrafına düşen bu nefret dolu gerçeküstü yayın, ulusalcı ve antisemit alıcılar bulunabileceğine inanılan her ülkede pıtrak gibi basılmaya başladı.

Julius Streicher, Nazi Partisi'nin antisemitik politikalarının teorilerini oluşturan bir ideolog. *Der Stürmer* (*Saldırgan*) diye haftalık bir propaganda gazetesi çıkarıyor ve ayrıca da üç tane çocuk kitabı yazıyor. Savaş sonunda Avusturya'da yakalanarak idam edilen Streicher'in yazdığı bu çocuk kitapları o dönem için Alman okullarında çocuklara okutuluyor ve hepsinde de tema antisemitizm üzerine kurulu. Bu üç çocuk kitabı içinde en önemlisi "Zehirli Mantar" diye de bilinen *Der Giftpilz*. Kitaptan bir bölümde 7. sınıftaki çocuklardan ve sevgili öğretmenleri Herr Birkmann'dan bahsediliyor. Öğretmen Birkmann tahtaya karikatürize Yahudi resimleri çiziyor ve Yahudileri anlattığı bu dersler, çocuklar tarafından o kadar seviliyor ki sınıfın en haylazları bile dikkat kesilip hocalarını dinliyorlar. Birkmann çocuklara çevrelerindeki Yahudileri tanımalarının ipuçlarını vererek önce fiziksel özelliklerini anlatıyor, burun eğriliğini falan tarif ediyor, sonra da tıpkı Hitler'in yaptığı gibi işi kokuya getiriyor. Şuna benzer şeyler söylüyor çocuklara: "Yahudi konuşurken kafasını ve ellerini sürekli hareket ettirir. Sesi genizden geliyor gibidir. Baygın derecede tatlı ve rahatsız edici bir kokusu vardır. Bu nedenle eğer burnunuz hassassa, Yahudileri kokularından tanıyabilirsiniz."

Peki, Yahudilerin ırksal saflığı bozduğuna karar verdiler, onları görünüşlerinden ve kokularından tanıyıp bir yana ayırdılar. Sonra ne olacak? Sonra olacak olan şu; madem toplumun gen havuzunu kirletiyorlar, tıpkı engelliler, farklı cinsel tercihi olanlar, politik muhalifler veya diğer ırksal azınlıklar gibi yok edilecekler elbette. Yok etme işlemi için başlarda ilkel yöntemler uygulanıyor. Sıraya sokup silahla taranıyor, bir kısmı kamyona bindirilip motorun egzozu da kamyonun kasasının içine yöneltilerek egzoz gazıyla boğuluyor, vs.

Ancak bu öldürme şekillerinin verimsiz ve pahalı olduğunun ortaya çıkması üzerine, hepinizin bildiği gibi, *hidrojen siyanit* gazıyla zehirleme giriyor devreye. Bu gazı da biz ticarî ismi olan *Zyklon-B* ismiyle biliyoruz. Garibanlar önce, "Duş alacaksınız, bitlerinizden temizleneceksiniz," denilerek hava geçirmez bir

odaya dolduruluyorlar, ardından da odanın tepesindeki delikten *Zyklon-B* kristalleri boca ediliyor üstlerine. Belki bilenleriniz vardır; *Zyklon-B* kristalleri havaya karışıp gaza dönüşürken acı badem kokusunu andıran bir koku salıyorlar ortalığa.

Peki, gazla adam öldürmek birden mi akıllarına geliyor? Tabii ki hayır ve kimyasalların silah olarak kullanımına çok önceleri, MÖ 1000'li yıllarda Çinlilerin arsenikli duman uygulamasıyla rastlıyoruz. Topyekun savaşlarda ilk kullanımı ise I. Dünya Savaşı yıllarına denk düşüyor ve ilk kullananlar Fransızlar. Hemen akabinde, daha sonra birleşerek I.G. Farben isimli geçici ticaret trüstünü oluşturan Bayer, BASF ve Hoechst'ün ürettiği gazlar, bu kez Almanlar tarafından meşhur Ypres Muharebelerinde kullanılıyor. Ypres'te siperin içinde öldürücü hardal gazına maruz kalıp da tesadüfen hayatı kurtulan askerler, sonraları bu gazı leylak, turp, sarımsak, soğan ve başta hardal olmak üzere muhtelif baharatın karışımından oluşan bir koku olarak tanımlıyorlar.

"Sarımsak, soğan" dedim diye aldanmayın, öldürücü olmasına rağmen kesinkes "hoş bir kokusu vardı" diye tanımlanıyor hardal gazının kokusu. Aslında sarı-kahve arası bir sıvı olan sülfür hardalının kokusu yok. Ancak havayla karışıp gaza dönüştüğünde gerçekleşen reaksiyon sonucunda hardala yakın koku profiline sahip birtakım uçucu koku molekülleri oluşuyor.

Keza gene I. Dünya Savaşı döneminden kalan bir başka gaz olan *lewisite*'in tanımlamalarına baktığımızda, önde gelen karakteristiğinin *geranium*, yani ıtır çiçeğiyle neredeyse özdeş bir kokusu olduğunu öğreniyoruz. Savaş döneminde, halkı bu hoş çiçek kokusunu duyduklarında maskelerini takmaları için uyaran ve üzerinde ıtır resmi olan posterler bile var. *Geranium*'un kokusu güle çok benzediğinden ve misliyle ucuz olduğundan pek çok parfümün içinde kullanılır. İçinde *geranium* kullanılmış olmasına rağmen de tanıtım bültenlerine bu çiçeği değil, gene gülün adını yazmakta ısrar eder parfüm hikâyelerini yazanlar. Bir parfüm içerik malzemesi kadar güzel bile olsa, bu tip kimyasal silahların kokusunu hiç duymamayı temenni ediyoruz elbette.

"Önce mis gibi elma kokusu hissedildi, sonra ölüm..."

İran-Irak Savaşı'nın sürdüğü 80'li yıllarda, Mesut Barzani liderliğindeki Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ile Celal Talabani liderliğindeki Kürdistan Yurtseverler Birliği (PUK) birbirlerine rakip olmalarına rağmen, zaman zaman ortak düşman Saddam Hüseyin karşısında birleştiler.

İran'ın desteklediği ve Irak'ın kuzeyinde özerk cepheler oluşturan bu duruma karşı Saddam acaba ne yapacaktı? Yapılacakların en berbatını yaptı!

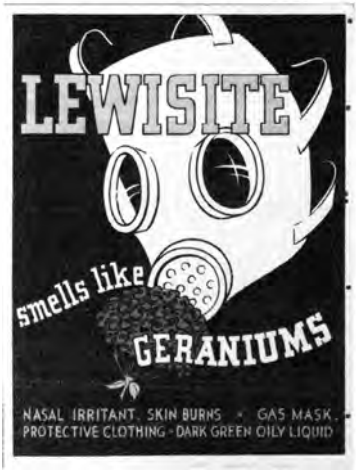
Kuzeni Ali Hasan El-Mecid'i (Kimyasal Ali) partisinin Kuzey Bürosu'na, yani Kürtlerin yaşadığı bölgeye atadı ve kendine eş yetkilerle donattı. İran'ın Kürt güçleriyle beraber Zafer-7 harekâtına başlayarak Süleymaniye karayoluna inmesi üzerine Enfal operasyonu başladı.

Tank, top gibi konvansiyonel silahların ateşiyle beraber evlerde camlar kırıldı, insanlar sığınaklara saklandılar. Ne var ki Saddam'ın istediği de zaten halkın kapalı yerleşim birimlerinde yoğunlaşmasıydı. Önce kısa iki dalga (Balisan ve Şanexşê) ardından da üçüncü büyük dalgayla kimyasal saldırı geldi. Üçüncü dalganın hedefinde, Halepçe vardı.

16 Mart 1988 günü, sabah saat 11'e doğru, sekiz uçaklık filo, 14 sorti yaptı. Attıkları bombalarda hardal, sarin ve *VX* gazı vardı. Önce bir şey anlamadı insanlar, hatta çocuklar gülümsemeye falan başladılar, çünkü uzaktan hoş bir "elma kokusu" geliyordu burunlarına ve içlerine çektiler bu tatlı kokuyu.

Zaten son sözleri de, "Daye behna seva te", "Anne elma kokusu geliyor" oldu. Sonra derileri yanmaya, solunum sistemleri çökmeye başladı. Beş binden fazla insan öldü, on beş bin kişi yaralandı Halepçe'de.

Yaralananlar on yıllar boyu kimyasal silahların etkilerini taşıdılar. Bölgede ölü bebek doğumları ortalamanın 14, kolon kanseri hastalıkları ise 10 kat üzerine çıktı.

Saldırıda kullanılan uçaklar Rus ve Fransız yapımıydı. Kimyasalların sentezlenmesi için gerekli başlangıç malzemeleri ise Singapur (4.515 ton), Hollanda (4.261 ton), Mısır (2.400 ton), Hindistan (2.343 ton) ve Almanya (1.027 ton) tarafından satıldı.

Pek kimsenin sesi çıkmadı olaya. Hele bizden veya Arap ülkelerinden, neredeyse hiç tepki gelmedi.

Olayın tanığı Ramazan Öztürk, orada çektiği fotoğrafla dünyanın vicdanını sızlatır ve ödül alırken, tanıklığını şöyle ifade ediyordu:

Önce mis gibi elma kokusu hissedildi, sonra ölüm...
Memede çocuklar öldü,
Pirinç tarlasında kadınlar öldü,
Çiçekler öldü,
Kuşlar öldü...

Dünya Savaşı dönemlerinde zehirli gaz uyarı afişleri.

Gazla öldürmenin uygulandığı yerler, toplama kampları. Bir yanlış anlaşılma olmasın; toplama kamplarının pek çoğu sadece ölüm değil, aslında çalışma kampı olarak kullanılıyor. Buradaki mahkûmların işgücü de savaşla iyice obezleşen Alman sermayesinin endüstriyel üretiminde ücretsiz emek olarak kullanılıyor.

Ücretsiz ama çalışana ücretsiz tabii. Yoksa Alman sanayicileri kampların sahibi olan devlete işçi başına cüzi bir bedel ödüyor elbette.

Irksal saflaştırma hareketinin pratiğe geçirildiği Auschwitz ve benzeri toplama kamplarının kokusal profilleri, devasa hayvan çiftlikleri veya mezbahalarla neredeyse özdeş. Kampa gitmek üzere yola çıkarılan mahkûmlar, hayvan nakli için kullanılan penceresiz vagonlara tıklım tıkış dolduruluyorlar. Günler süren bu tren seyahati sırasında hem dışkı ve idrar gibi kendi vücutsal atıklarının, hem de bu yolculuğa dayanamayıp hayatlarını kaybeden mahkûmların çürümekte olan cesetlerinin kokularını solumak zorunda kalıyorlar. Kampa varıldığındaysa, aynı kalabalığı bu kez yatıp kalktıkları barakaların içinde görüyoruz. Kalabalığın ve ağır çalışma koşullarının yarattığı engellenemez vücut kokusu, tuvalet ihtiyacını da barakanın içinde gidermek zorunda olmak gibi sebeplerle, buradaki havayı da tanımlanamayacak kadar ağır ve bunaltıcı hale getiriyor.

Herhangi bir temizlenme olanağı sağlanmayan mahkûmlar, sonu gelmez ve tahayyül edilemez bir pislik içinde yaşamlarını sürdürüyorlar. Bu ağır koku hem erkeklerin, hem de âdet dönemlerinde doğal olarak vücut kokuları ek değişim gösteren kadınların koğuşlarında yaşanıyor. Bu kokulu atmosfer, mahkûmlara gardiyanları tarafından hitap edilirken kullanılan "pislik Yahudiler" veya "insanlığın pisliği" tanımlarının neredeyse destekleyicisi oluyor. Mahkûmlarla özdeş hale gelmiş kötü kokudan sadece gardiyanlar değil, mahkûmlar da şikayetçi elbette. Kokularından rahatsız olup dönem dönem utanç içinde kendilerini benzer kelimelerle tanımlıyorlar.

Bütün bunlara ek olarak, eğer sözkonusu kamp bir çalışma kampı değilse ve eğer imha işlemi de yapılıyorsa, bu kez öldürüldükten sonra krematoryumda toplu halde yakılan cesetlerin kokusu giriyor devreye. Bu yanık et kokusu, sadece ironik bir şekilde "kamp sakinleri" diyebileceğimiz mahkûmların sorunu değil, aynı zamanda onları orada tutup sıraları geldikçe yok

etmekle görevli Almanlar için de bir sorun. Çünkü sesi veya görüntüyü kampın duvarları ve yaklaşılamayan güvenli alan mesafeleriyle engelleyebiliyorsunuz ama koku moleküllerinin havaya karışıp yayılmasını engellemeniz olanaksız. Kulağınızı tıkayabilirsiniz, gözlerinizi kapatabilirsiniz ama nefes alma organınız olan burnunuzu...

Kampların bulunduğu bölgede yer alan kasaba veya köy gibi sivil yerleşim birimlerinde bu kokunun duyulmasını engellemek imkânsız hale geliyor ve bu da kamp yöneticilerinin raporlarına yansıyor. Auschwitz'in kumandanı olan Rudolph Höss şöyle diyor:

> Kötü hava koşullarının olduğu dönemlerde veya rüzgârın kuvvetli estiği günlerde, yanan cesetlerin kokusu kilometrelerce uzaktan bile duyulabiliyordu. Böyle zamanlarda kampa komşu kasabalarda da başlıca konuşma malzemesi tabii ki bu kokunun kaynağı olan kitle halinde imha edilmeler ve yakılan cesetler oluyordu. Buna mukabil olarak yoğun bir inkâr propagandası yapmamıza rağmen çok fazla işe yaramadı.

Evet, kampın komutanı böyle diyor ve Almanlar hakikaten bu yanık ceset kokusunun önüne geçebilmek için bütün teknikleri deniyorlar ama bir türlü başarılı olamıyorlar. Başarılı olamadıkça da sinirlenip iyice bu konuya takılır hale geliyorlar. Yıllar sonra bu konuyu araştıran değerli dostum Profesör Hans Rindisbacher, engellenemeyen kokuya yönelik obsesif olma halini "Yaptıkları rezaletlerin vicdanlarındaki yegâne rahatsız edici kalıntısı," olarak değerlendiriyor. Çevre köylerde oturanların da savaş sonrasında "Kamplarda neler yapıldığından haberimiz yoktu," demeleri zaten bu yüzden kimseye inandırıcı gelmiyor ve kamplara uzak yaşayarak haberleri sadece yandaş basın organlarından alan Almanlar ile kampa komşu olan bu insanları kesin bir şekilde ayrıştırıyor.

Ancak şunu unutmayalım ki ne tür olursa olsun, kokulara karşı doğal bir adapte olma yetimiz var (bkz. *KK*, "Ağzını Çalkalasan

Diyorum..."). Gerek mahkûmlar, gerekse kamp yöneticileri, bir süre sonra içinde yaşayıp soludukları bu kötü kokuyu almaz hale geliyorlar. Kamp doktorlarından biri bu durumu şöyle özetliyor:

Ucuz emek kampları!

İlk toplama kampları, hemen Hitler iktidara geçer geçmez, 1933 yılında kuruldu. 1934 yılında SA'ların tasfiyesinden sonra SS lideri Heinrich Himmler'e tüm kamplar için merkezî bir yönetim sistemi oluşturması emri verildi.

Himmler de ilk kamp örneklerinden Dachau'nun komutanı General Theodor Eicke'yi görevlendirdi ve SS örgütsel şeması altında kamplar için yeni bir birim açıldı. 1937'ye gelindiğinde, tüm toplamalar dört merkezde yapılıyordu: Dachau, Sachsenhausen, Buchenwald ve sadece kadınlar için Lichtenburg.

Kamplara adi suçlular, politik muhalifler, engelliler, Yahudi veya Çingeneler gibi âri ırkı kirlettiğine inanılan insan grupları, zaman ilerledikçe de savaş esirleri konulmaya başladı.

1938 yılında kamplardaki tutukluların yol projelerinde çalıştırılması gündeme geldi ve gene SS altında yeni bir iş birimi oluşturuldu. Mauthausen ve Flossenbürg kampları bu yaklaşımla taş ocaklarının yanında kuruldu.

Eylül 1939'da savaşın başlaması ve Almanya'nın doğuya doğru yayılmaya başlamasıyla beraber yeni erişilen yerlerde yeni yeni işlevlerle kamplar açılmaya başlandı. Bu süre zarfında müttefik ülkelerde de Alman kontrolündeki kamplara sevk edilecekleri barındırmak üzere transfer kampları oluşturuluyordu.

Gene 1939'da, geriye dönük olarak yürürlüğe konulan bir kanunla "yaşamaya uygun olmayanların elimine edilmesi" programı da başladı. *T-4* programı adını alan bu program, doktorların rapor ettiği zihinsel veya fiziksel sakatlığı bulunan çocuk, kadın ve erkeklerin yok edilmesini amaçlıyordu. Bu işlem için altı yeni kamp atandı.

Bu kamplarda yok etme işleminde uzmanlaşanlar ise daha sonra Wannsee Konferansı'ndan çıkan "Nihaî Çözüm", yani Yahudilerin yok edilmesi sistematiğinin deneyimli icracıları oldular.

Acı olan şu ki bu kamplar nedense insanların boş boş ölümü beklediği yerler olarak bilinir, esas özelliklerinden "nedense" hiç bahsedilmez. Alman sanayi devleri, ucuz işgücü ve terlerinin son damlasına kadar emeği sömürebilmek amacıyla bu kamplar için devletle işbirliğine gittiler.

Bir ara tüm Alman sanayisinin işgücünün yüzde 40'ı toplama kamplarından sağlandı. En bilindik toplama kampı olan Auschwitz, aslında üç ayrı bölümde çalışan dev bir üretim tesisiydi. Şirketler kendilerine bağlı alanlarda mesai için kamptan getirilen mahkûm ve esirlerden oluşan işçileri canları çıkana kadar çalıştırıyor, verimi düşenler ise kampa iade edilip imhaya gönderiliyordu.

Dachau'da BMW için çalışan mahkûmlar. Hiçbirinin eli temiz değildi: Bosch, Siemens, Daimler-Benz (Mercedes), Auto Union (Audi), BMW, Volkswagen, Thyssen, Krupp, ayrıca yabancı şirketlerin yerli üretim ayakları, yani Fordwerke (Ford Motor Company) ve Adam Opel A.G. (General Motors), hepsi çaresizce ölümü bekleyen insanların ucuz ve sınırsız emeğinden faydalandılar, kamp yakınlarına fabrikalar kurdular, kamplardan işçi satın aldılar.

Arbeitsamt Stuttgart

Daimler-Benz'e tahsis edilen, doğu cephesinden gelmiş esir işçilerin makbuzu. Bunlara ek olarak bir de kimya şirketlerinin biraraya gelerek kurduğu I.G. Farben tröstü vardı elbette. Dünya kimya sanayisini kontrol eden Almanya'nın savaş makinesi için ihtiyaç duyduğu tüm kimyasallar, sentetik kauçuk falan, bu tröst tarafından üretiliyordu ve Auschwitz-III (Monowitz-Buna) kampının neredeyse tek sahibiydi. Bilindik Alman kimya sanayicilerinin biraraya geldiği bir ortaklıktan başka bir şey değildi aslında; I.G. Farben, BASF, Bayer, Hoechst ve Agfa'nın birleşmesiyle oluşmuştu. Kamplarda kullanılan ölüm gazı *Zyklon-B*'nin patentini de elinde bulunduran ve sarin gazının ilk üreticisi olan bu dev tröst, savaş sonrası parçalandı ve bileşenleri olan Agfa, BASF, Bayer gibi bilindik isimler tek tek hayatlarına devam ettiler. Hoechst ise birleşme ve ortaklıklarla Sanofi ismiyle bilinen ilaç ve kimya devine dönüştü.

Auschwitz-III'de yer alan I.G. Farben fabrikası. İsminin tam Türkçe açılımı "Boya Şirketleri Menfaat Birliği A.Ş." olan ve dönemin Alman kimya devlerinden oluşan dev yapının tasfiyesi hemen savaştan sonra 1952 yılında başladı ve tamamiyle sonlanması 2012 yılını buldu. I.G. Farben'in 24 yöneticisi Nürnberg mahkemelerinde bir buçuk ila sekiz yıl arası hapis cezası aldı ama hiçbiri bu kadar uzun süre yatmadı. Kısa sürede affedilip çıkarak tröstten türeyen dev şirketlerinde üst düzey yöneticilik veya danışmanlık konumlarına geri döndüler.

> Mezbahaya gittiğinizde orada hayvanlar kesilir elbette ama koku da bu kesim işleminin bir parçasıdır. İçinde dolaşıp mezbahanın kokusunu aldıktan sonra, yediğiniz biftek aynı lezzeti vermez size. Ama iki hafta boyunca her gün mezbahaya gidip o kokuyu koklarsanız, bifteğinizi yerken gene eski güzel lezzet algınıza dönersiniz.

Hep kötü kokular yok toplama kamplarında. Parfüm kullanımı da iç acıtan bir çelişki olarak mevcut aynı ortamda. Kendisi bir SS subayı olmasına rağmen, aslında Kaiser Wilhelm Enstitüsü'nde post-doktora çalışmasını yapmakta olan ve ikizlerle göz renkleri, yani genotip ve fenotip üzerine tez hazırlayan meşhur "Ölüm Meleği" Joseph Mengele de hoş olmayan kokulardan nefret ediyor.

Kamplardan sağ kurtulanlar, Mengele'nin bu yüzden sürekli *4711 Echt Kölnisch Wasser* isimli meşhur limon kolonyasnıı kullandığını anlatıyor.

Kamplarda gündelik hayat, söylemeye gerek bile yok, ölümü beklemenin çaresizliği içinde oldukça karamsar bir havada geçiyor. Her an "alınacağım" korkusu, hakaret, dayak, ağır çalışma koşulları... insanlık dışı bir durum. Böyle anlarda bir umut ışığına, direnci arttıran, canlandırıcı ve ferah imgelere de ihtiyaç duyuyor insanlar. Tıpkı limon kolonyasının, o portakal, limon, bergamot ve aromatik bitkiler karışımının verdiği ferahlık gibi.

Kurtulanların anılarında parfümünden çokça bahsedilen bir de "Güzel Canavar" olarak anılan ve gene kendi âleminde bayağı meşhur Irma Grese isimli bir kadın subay var kampta. Ravensbrück ve Bergen-Belsen kamplarındaki kadın mahkûmlardan sorumlu olan Grese, aynı zamanda Nürnberg yargılamalarında asılan en genç savaş suçlusu olarak da tarihe geçiyor. Sürekli çizmesi ve kamçısıyla dolaşan Irma, kılı kıpırdamadan mahkûmlara ateş ederek öldürmesi, onlara çeşitli işkenceler yaparken neredeyse sapkın bir cinsel haz almasıyla mâruf. Uzun lafın kısası, sadistin önde gideni bu genç kız.

Koğuşlara girdiğinde, saçına sıktığı parfümler dikkatini çekiyor hemen koğuş sakini mahkûmların. Bu parfümler ya hazır aldığı ya da kendi başına karıştırarak hazırladığı kokulu solüsyonlar. Karakteriyle tezat teşkil edecek garabet bir rafine durum (Tamam, tamam, ben de *Hannibal* dizisini seyrediyorum) sözkonusu yani. Fiziksel olarak aşağılanmış konumdaki mahkûmlar, kısa süre için de olsa burunlarına dolan bu genç kız parfümünü keyifle içlerine çekiyorlar. 30 bin kişiyi kontrolünde bulunduran Irma hakkında hazırlanan iddianame, onun sık sık koğuşlara dalarak gaz odasına gidecek kadın mahkûmları seçtiğini ve bunu yaparken de çok eğlendiğini dile getiriyor.

Koğuşta bulunması böylesi vahşî bir sebebe dayanıyor olmasına rağmen, Irma koğuşu terk edince geride kalan mahkûmlar hayatlarına geçici bir ışık yakan o kokuyu kaybettikleri ve gene

"Sevgili 4711..."

Milena Jesenska, Franz Kafka'nın tercümanı ve sadece iki kere görüşebildiği ama çılgın bir mektup aşkı yaşadığı sevgilisi.

Bu hatun, bütün ömrü boyunca çok dik duran, doğru bildiği konuda aykırı davranmaktan çekinmeyen bir kadın. Zaten Kafka da bu farklılığına vuruluyor.

Milena Jesenska, Yahudi olmamasına rağmen, devletin ırkçı politikalarını protesto için takıyor sarı yıldızı yakasına. Ama tabii Almanlar protesto falan dinlemeyip, Yahudi arkadaşlarıyla beraber gönderiyorlar onu Ravensbrück toplama kampına. 1944'te aynı kampta ölüyor Milena Jesenska.

Orada bulunduğu süre içinde o kadar dik durup çevresini de o kadar şenlendirip canlandırıyor ki, koğuş arkadaşları onu kampa girerken koluna dövmelenen mahkûm numarası olan 4714 veya "Milena" diye değil, az önce bahsettiğim o zamanların en meşhur limon kolonyası *4711* diye çağırıyorlar.

Fransız çağdaş sanatçı François Quadron da şöhreti bugün de canlı olan bu hanımefendi için 1996 yılında Centre Pompidou Galerisi'nde "4711 Numaralı Kolonya" isimli iki enstalasyon sergiliyor.

Milena Jesenska'nın 1996 yılında Center Pompidou'da sergilenen büyük boyutlu *4711* etiketi deseninde tasarlanmış eteği.

koğuşun teneffüs edilemez berbat kokusuna döndükleri için ellerinde olmadan hüzünleniyorlar. *Femme fatale* olarak tanımlıyorlar bu genç sarışın kadını ve parfüm sürünerek koğuşlarına girmesini

de bir başka işkence şekli olarak değerlendiriyorlar. Oysa Irma aslında kullandığı parfümün ne kadar can yaktığının farkında değil ve onun çabası, hoş kokular sürünerek kendini kampın kötü kokularından ayırmak, farklı bir kokusal kimlik edinebilmek. Onlarca işkence ve cinayetle suçlanan Irma Grese'nin bu vahşî olayları gerçekleştirdiğinde henüz 20-21 yaşlarında olduğunu hatırlatayım. Nürnberg mahkemeleri sonucu idam edildiğindeyse, 22 yaşında.

Savaş sona erdiğinde bütün kamplar elbette teker teker müttefikler tarafından ele geçiriliyor. Tabii bu arada, pek çok katliam olayı, bu kez ters yönde gerçekleşiyor. Mesela Amerikalılar, Münih yakınlarındaki Dachau kampına girdiğinde, kamp alanı içinde yer alan ama aslında kamp hayatıyla ilgisi olmayıp doğu cephesinden yaralı döndükleri için tedavi gören Alman askerlerinin yattığı hastaneyi, içinde yaralılarla beraber ateşe veriyorlar. Ayrıca Alman üniforması giymiş her canlı, kamp personeli midir, yoksa kampın içeriğinden habersiz doğudan gelip transfer bekleyen asker midir bakılmadan, kurşuna diziliyor. Bu konuda müttefiklerin kendi içlerindeki vicdan muhasebesi sonucu oluşan katliam raporlarını da General Patton eliyle buruşturup çöpe atıyor ve kimsenin de o dönemin bu güçlü askerî figürüne gıkı çıkamıyor.

Unutulmayan koku

Kamplara ilk giren birliklerdeki askerlerin hepsinin ifadesinde ortak bir nokta var: Daha kampa yaklaşırken duyulmaya başlayan ağır koku. "Toplama kampı" ve "koku" kelimelerini İngilizce olarak Google'a yazsanız, bu konuda yüzlerce tanıklık, yüzlerce savaş anısı okuyabilirsiniz. Ben uzatmamak için iki kısa örnek vereyim. 333. Levazım taburundan Glustrom o ânı şöyle anlatıyor:

> Kampa geldiğimizde ilk izlenimim kokuydu. Berbat bir koku her yerdeydi ve şaşkın bakışlı kayıp tipler patetik bir ruh hâli içinde bana doğru yürüyor, ne yaptığımızı görüp ne yapacağımızı tahmin etmeye çalışıyorlardı.

71. Piyade tümeninden Yüzbaşı Pletcher ise şunları söylüyor:
Kampa yaklaştığımızı kokudan anladık. Gunskirchen kampının kokusunda ömür boyu unutamayacağım bir şey vardı. Kuvvetli ve nüfuz eden bir kokuydu. Oradan ayrıldıktan altı saat sonra, altı saat de ciple rüzgâr altında yol aldıktan sonra hâlâ Gunskirchen kampının kokusunu duyabiliyorduk. Giysilerimize bile nüfuz etti ve hep bizimle kaldı.

Aslında Almanlar savaşın sona yaklaştığını hissettiklerinde pek çok gaz odasını ve fırını yıkıp, imhâ edilememiş cesetleri de açık alanlarda yakarak görsel kanıtları yok etmeye çalışıyorlar ama az önce dediğim gibi, kokuyu saklayabilmek imkânsız. Bu nedenle o kamplara giren müttefik askerlerinin anılarında ve belleklerinde bu ağır koku kaynağı olan vahşet ve felâketle birlikte silinmemek üzere yer alıyor ve o kokunun yol açtığı olumsuz duygudurum ölene kadar peşlerini bırakmıyor.

Mısır Çarşısı

"Es'ar defteri", geniş anlamda "narh defteri" demek. Geleneksel İslam hukukunda "narh" kurumu üretici ve tüketici haklarını korumak, mal ve hizmette kaliteyi özendirmek, ticarî ahlakı kurumsallaştırmak amaçlarına yönelik bir kurum. Mal veya hizmetlere, bu kurumsal anlayışa göre narh veriliyor; yani satış fiyatı kamu otoritesi tarafından saptanıyor. Taban fiyata dikkat edilerek üretici korunurken tavan fiyat da göz önüne alınarak tüketicinin o mal veya hizmete ederinden fazla ödememesi sağlanıyor. Yani hem üretici zarar etmeyecek, hem de tüketici ürün veya hizmete ilişkin tanımlamalar nedeniyle kazıklanmayacak, tarife uygun mala belirlenen fiyatın üzerinde bir fiyat ödemeyecek.

Osmanlı döneminde şehir ve kasabalarda bu *hisbe* görevini merkezî otorite adına yürüten muhteremler var ve bu muhteremlere ise *muhtesib* veya *ihtisab ağası* deniliyor. Hem *hisbe*, hem *muhtesib*, hem de *ihtisab* kelimelerinin kökeni ise, tahmin edebileceğiniz gibi, *hesab*. Bu fiyatlama modelinde *muhtesib*'in, bulunduğu kasaba veya kentin ileri gelenleriyle görüşerek taban ve tavan fiyatları belirlemesi, ayrıca fiyata konu olan ürün veya hizmetin de net bir tanımını yapması bekleniyor. Tutun ki sözkonusu olan yer imparatorluğun herhangi bir köşesi değil de, bizzat başkent, o zaman da bu görevi sadrazamın görevlendirdiği ve şehrin ileri gelenlerinden oluşan bir komite yürütüyor. Tanımlanan ürün ve hizmetlerle bunlara ilişkin fiyatlandırmalar da bahsettiğim Es'ar defteri'ne kaydediliyor.

Modelin işlerliği veya kayırmalara açık olup olmaması, yahut ne kadar titizlikle uygulanabilmiş olduğu, bizim konumuz değil. Bizi ilgilendiren, bu Es'ar defterlerinin dönemsel piyasalar hakkında pek çok bilgiyi günümüze taşıması. 1982 yılında yeni harflerle basımı yapılan önemli bir kaynak, *1640 Tarihli Es'ar defteri*'ne baktığımızda, o yıl itibariyle İstanbul'daki ürün ve hizmet fiyatları hakkında fikir sahibi olabiliyoruz. (Bu tarihi belge ilk kez 1983 yılında Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu tarafından *Osmanlılarda Narh Müessesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* adıyla ele alınmış, 1992 yılında da Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi tarafından Prof. Dr. Yaşar Yücel'in katkılarıyla tıpkıbasımı da dâhil edilerek yayına sunulmuş. Bu bölümde anlatacağım pek çok konu da iki değerli araştırmacı Aybala ve Nejat Yentürk tarafından defalarca işlenmiş konular. Aybala Hanım ve Nejat Bey, İzmir'de yaşıyorlar ve koleksiyonerlikle meşguller, konu başlıkları ise Osmanlı kozmetolojisi. Ancak modern zamanların koşuşturmasından olsa gerek, böyle değerli çalışmalardan ne yazık ki pek çoğumuz bîhaberiz.)

Es'ar defteri, bize dönemin pek çok mal ve hizmeti hakkında bilgi verirken, elbette bunların sosyal alanda karşılık bulma şekli konusunda da ışık tutuyor. Misal, mutfakta kullanılan neler deftere konu olurmuş ve kullanılırmış, ne pahalıymış, ne ucuzmuş, hep buradan yola çıkarak dönemin mutfağının envanteri çıkarılabiliyor.

Keza defterin *Berberân* bahsine göz attığımızda, berberlerin meslek tanımını da ayrımlarıyla beraber görebiliyoruz:

> . . . tıraş ve fâsd ve hıcâmet ve cerrahlık san'atlarını öğrenmek içün şâgird olanlara beş seneden eksikde icâzet virilmeye. Ancak, tırâş öğrenmek içün şâgird olanlara iki seneden eksikde icâzed verilmeye. . .

Ne diyor? "Berber, aynı zamanda cerrâhtır," diyor. "Sadece tıraş edeceksen iki sene çıraklık yeter ama doktor olup ete girmeye, kan akıtıp hacamat falan da yapmaya niyetliysen, en az beş seneyi gözden çıkaracaksın, kusura bakma!" diyor.

Kanım çekildi, iyi geldi

Hacamat; toksik, yani zehirli, dolayısıyla hastalıkların sebebi olduğuna inanılan kanın emilerek vücut dışına alınması işlemidir.

Hz. Muhammed'in tavsiyelerinden olduğu için, günümüzde yükselişe geçen İslamî alternatif tıp anlayışıyla beraber, bayağı taraftar bulmaya başladı ve internette hacamat tedavisi reklamı yapan pek çok girişimci var.

Tabii kendilerini bu işlemi yapmaya mezun ilan edenlerin pek çoğunun herhangi bir tıp eğitimi almamış olduğunu, konuyla ilgili kısa bir kurs bitirmenin de işlemi yapabilmek için yeterli sayıldığını hatırlatmama gerek yok.

Kökü eski Mısır'a kadar giden, Ortaçağ filmlerinde sık sık göreceğiniz bu tedavi yönteminde cilt neşter gibi kesici bir alet yardımıyla çiziliyor, devamında da tüp, bardak veya boynuzla oluşturulan emme gücünün kanı çekmesi sağlanıyor.

Bu işlem elbette ağrı veya hastalık olan organa yakın bölgelere uygulanıyor ki oralardaki kirli kan vakumla çekilip çıksın, hastalık da iyileşsin.

Sterilizasyon, asepsi, antisepsi, dezenfeksiyon kavramları nelerdir bilmiyorsanız, şeker hastalığınız varsa veya hemofiliyseniz, aman uzak durun.

Yoksa isteyen istediğine inanır, istediği yeri çizdirip kanını akıtabilir tabii.

Peki, başka ne var bu *1640 Tarihli Es'ar defteri*'nde? Galliyeler hakkındaki en eski yazılı bilgiler var mesela. Galliye ne? Kelime anlamı "pahalı" demek ama burada ağırlıkla misk ve amberden oluşan kıvamlı parfümler anlamında kullanılıyor. Çoğunlukla misk ve amberden oluşuyor ama, içinde sünbül, tırnak buhuru, söğüt tütsüsü, saf beyaz mum ve nişasta da var. Galliyelerin rengi siyaha yakın koyulukta ve saç, kaş veya bıyığa sürülerek kullanılıyor. Galliyedân isimli kaplarda muhafaza edilen ve parmak ucuyla sürülen bu macun kıvamındaki parfümler, elbette tek çeşit değil ve o yıllarda piyasada muhtelif koku profillerine sahip çeşit çeşit galliyeler mevcut. Misk kokanı en makbulü ve bu nedenle o dönemde *galliye-i misk* jenerik bir isim olmaya aday gibi görünüyor. Hoş, dönem dönem bütün hoş kokan şeylere misk denildiği de vâki. Tabii ki bu tanım zaman içinde dilden dile evrilerek *galliye-i misk* olmaktan çıkıyor ve bazı kaynaklarda *kalemis* veya *kalemisk*'e dönüşüyor.

Fiyatlar da ilginç, zira macun kıvamındaki Mısır misk galliyesi buhur suyuna göre çok daha pahalı. İmparatorluk yıllarında *Mısır misk galliyesi*'nin miskali (bir miskal yaklaşık 4,8 gram) 90 akça, ancak yine değerli bir koku olan *Buhur suyu*'nun vukiyyesi ise (kıyye/okka, 1,283 gram) 30 akça. En yaygın kullanılan koku formu olan gülsuyu ise galliyeyle karşılaştırıldığında sudan ucuz gibi neredeyse: 400 dirhemi 24 akça (bir dirhem, 3,2 gram). Tabii fiyatlar verilirken âlâ, *evsat* ve *edn*â, yani üst kalite, orta kalite ve düşük kalite olarak ayrı fiyatlandırmalar sözkonusu. Nâdir de olsa *gayet* â*l*â, yani süper kaliteli tanımını da görebiliyoruz *Es'ar defteri*'nde.

Galliyelerin İslam dünyasındaki kullanımları, VII. yüzyıla, Emeviler'e kadar geriye gidiyor ama geri değil ileri gitsek, XX. yüzyıl başlarında özellikle cami avlularının çevresindeki esans satıcılarının camlı tahta kutularında galliyelere rastlayabiliyoruz. VII. yüzyıldan XX. Yüzyıla, arada geçen yüzlerce yılı düşünürsek, zamana direnebilmiş bir parfüm formu galliye, üstelik sadece İslam dinine ait olmak gibi de bir özelliği var.

Peki, İslam dini neden kokuya bu kadar düşkün? Normal, çünkü ortaya çıktığı topraklar, kokulu madde ticaretinin yeryüzündeki en önemli tüccarlarına ait. Yani hem kültürel anlamda toplum yapısının içine kokulu uygulamalar nüfuz etmiş, hem de kokulu maddeler ekonomik hayatın en önemli kalemlerinden birisi olmuş. Bu anlamda Arap elleri doğumlu bir inanç sisteminin kokuyu benimsememesi olanaksız. Bu sadece İslam için değil elbette, aynı coğrafyadan doğan diğer dinler için de geçerli. Eh, tek tanrılı tüm dinlerin de, aynı coğrafî alandaki birbirine komşu bölgelerden doğup yayıldığını düşünürsek, hem *Tevrat*, hem İncil hem de *Kur'an*'daki kokulu uygulamaları yadırgamamamız gerekiyor.

KADINLAR, PARFÜMLER VE DUA

Sadece kutsal kitaplar değil, inanç önderleri olan peygamberlerin yaşam pratikleri de bu düşüncemizi doğruluyor. İmam Nesaî'nin derlediği hadislerden birinde, *İşret'ün Nisa*'da belirtildiğine göre, Hz. Muhammed, "Sizin dünyanızdan üç şeyi seviyorum:

Kadınlar, parfümler ve dua," diyor. Parfüm kelimesi geçmiyor elbette metinde ama ıttar, yani "hoş kokular" kelimesi geçiyor. Hadislerde ıttar kelimesinin geçtiği tek örnek bu değil; ancak bu örnek, parfümün veya ıttar'ın, inanç sistemi önderi olan peygamberin en sevdiği üç şey arasında ikinci sırada yer alabilecek önemde olmasına dikkat etmemiz açısından, gözden kaçırılmaması gereken bir örnek.

Evet, bütün bu gerçeklerin toplamından ötürü, İslam'ın hâkim olduğu bir devlet olan Osmanlı İmparatorluğu'nda koku kullanımı elbette oldukça yaygın. Bu yaygınlığı dönem Avrupa'sıyla karşılaştırarak söylüyorum elbette, çünkü İmparatorluğun doğusundan öteye gidildiğinde kokunun gündelik hayat içindeki yeri Osmanlı'yı katlayarak artıyor. Gene de, özellikle İmparatorluk topraklarına katılmasından sonra yolu Konstantiniyye'ye (İstanbul) düşen herhangi bir gezginin, Eminönü'nde, hemen merdivenlerin hitâmında yer alan Mısır Çarşısı'ndan yükselen kokularla başının dönmemesi imkânsız.

Mısır Çarşısı, İstanbul'un ikinci büyük kapalıçarşısı. Eski dönem bir *shopping mall* veya AVM örneği yani. Bu çarşı XVII. yüzyıldan bu yana varlığını sürdürüyor, gene yapıldığından beri de kentin en tanınmış, en büyük baharat çarşısı. Bu çarşı yapılmadan önce Bizans döneminde de gene aynı yerde *Makro Envalos* isminde bir kapalıçarşı bulunuyormuş.

Çarşı, Sultan IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Sultan tarafından, Yeni Cami'ye gelir getirmesi için yaptırılıyor. 1597 yılında başlanan cami inşaatı, 1660 yılında tamamlanıyor. 63 yılda yani. Neden? Çünkü bağlı olduğu Yeni Cami'nin inşaatı çok uzun sürüyor. Burası, eskiden beri ticaretin kalbi ve aynı zamanda da bir Yahudi yerleşim alanı. Ticareti Yahudi tebaasından Müslümanlara aktarmak isteyen sultan, cami inşaatını da buradaki gayrimenkulleri istimlak etmek için bir gerekçe olarak kullanıyor ama inşaat bayağı masraflı olduğundan yoğun eleştirilere maruz kalıp sürekli ara vermek zorunda bırakılıyor. Üç hükümdar ve iki valide sultan eskiten cami inşaatı sonunda bitiyor, bu camiye gelir sağlamak amacıyla inşa edilen çarşının mimarı da Mustafa Ağa oluyor.

"Pandeli Türkiye'ye lazımdır!"

Mısır Çarşısı deyince, meşhur Pandeli Lokantası'nı da es geçmemek lazım. Hikâyemiz şöyle başlıyor: "Mısır Çarşısı'nın ana kapılarında tüketici mahkemeleri de mevcutmuş zamanında" dedim ya hani... Deniz tarafındaki kapının yer aldığı revakta, Çarşı içine açılan iki küçük pencereden gün boyu dükkânları gözleyen muhafızlar, sorun çıktığında hemen davalıyla davacıyı kadı efendinin huzuruna getirirlermiş. Burada hem bu anlaşmazlıklar çözülmeye çalışılır, hem de aynı mekânda kadı efendinin sorumluluğunda bulunan kilitli dolaplar dönemin banka kasaları olarak kullanılırmış.

Mısır Çarşısı, 1943-1945 arasında yangından sonra onarılarak yeniden açılınca, eski kadılık binası, Çarşı Lokantası olmuş. Bu arada hayata köftecilikle başlayan Pandeli Çobanoğlu'nun da Eminönü'ndeki eski Ticaret Odası'nın sırasında, Yağcılar İskelesi'nde bir lokantası varmış. Müdavimleriyle de meşhur bu lokanta, 6-7 Eylül Olayları sırasında yerle yeksân edilince, Pandeli küsmüş ve Atina'ya göç etmek üzere hazırlanmaya başlamış. Ancak tam yola çıkacakken eski müşterilerinden, dönemin Başbakanı Adnan Menderes ve Cumhurbaşkanı Celal Bayar, "Pandeli Türkiye'ye lazımdır, burada kalacak," deyip de, "kendine bir yer beğen Pandeli Usta," diye topu ona atınca, o da Mısır Çarşısı içindeki bu eski kadılık binasında, Galatasaraylı meşhur sağ açık Leblebi Mehmet'in, hani şu 1925 yılında tek maçta 14 gol atan, süratiyle ünlü muhteşem futbolcunun, işletmekte olduğu lokantaya talip olmuş.

Eh, emir büyük yerden, İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay'ın girişimiyle Leblebi Mehmet'i bir şekilde tatmin edip lokantayı onun elinden almışlar, işletmek üzere Pandeli Usta'ya vermişler. Açılışını Celal Bayar'ın yaptığı lokanta, o günden beri yakın zamana kadar aynı yerde, Pandeli ismiyle hizmet vermeye devam ediyordu. Bu kitabı hazırlarken aldığım bir habere göreyse, maalesef Ekim 2016'da kapanmış. Sebep, ülkenin malum siyasî ikliminden ötürü neredeyse yok seviyesine inen yabancı turist sayısı.

Bir dönem lokantanın işletmecisi olan Leblebi Mehmet Bey (millî formayla) ve Pandeli'nin merdivenlerle çıkılan giriş kapısı.

Çarşı ilk zamanlarda *Valide Çarşısı* veya *Yeni Çarşı* olarak da anılıyor ama Mısır'dan getirilen malların satıldığı bir yer olması nedeniyle, XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Mısır Çarşısı olarak anılmaya başlıyor. O gün bugündür, ismi Mısır Çarşısı, lâkin bu mısırın, kapısının önünde güvercinlere yemlik diye satılan mısır tanecikleriyle ilgisi yok. Mısır'dan gelen baharat vesair malın satışının yapıldığı bir yer olması nedeniyle, yani ülke olan Mısır'dan mülhem Mısır Çarşısı deniliyor.

Mimarî özellikleriyle işlevinin örtüşmesindeki bir ayrıntı da ayrıca ilginç. Bu çarşının giriş ve çıkışları revaklı kubbe şeklindedir. İşte bu ana kapılarda yer alan revaklar, ticaretin yoğun olduğu çarşıda çıkan sorunları çözmekle görevli mahkemelere ayrılmış. Bu mahkemeden biri esnaflar arasındaki sorunlara bakarken, diğeri esnafla müşteri anlaşmazlıklarını çözmekle ilgilenen bir tüketici mahkemesi hükmündeymiş.

Kapalı bir alan ve içinde de envai çeşit baharat var. Dolayısıyla özellikle sıcak günlerde buram buram kokuyor. Bu koku sadece kent sakinlerini değil, buralara gelip daha sonra anılarını kaleme alan Oryantalistleri de etkiliyor. Francesco Gemelli, çarşıda satılan bitki ve ağaç türlerinin çokluğundan hayrete düşüyor. Charles White, burada satılan ürünlerin, ilaç, sülük, kaplumbağa kabuğu ve bilinemeyecek kadar çok baharattan ve bitki kaynaklı boya malzemesinden oluştuğunu yazıyor. Théophile Gautier, burası için hem baharat pazarı, hem de ilaç pazarı tabirlerini kullanıyor. Edmondo de Amicis ise ilk başta kokudan rahatsız olup kaçıyor ama alıştıktan sonra da müptelası oluveriyor Mısır Çarşısı'nın.

İstanbul'un, içinde olduğu bölgenin ilaç ve baharat ticareti merkezi olması, az önce bahsettiğim gibi taa Bizans zamanına dayanıyor. Bizans zamanında tüccarlar burada dört grup halinde yer alıyor: İlaç tüccarları yani eczaneler, baharat tüccarları, bitki satıcıları (yani *herbalist*ler) ve son olarak da parfüm satıcıları. Bütün bu meslek grupları, Osmanlı döneminde tek bir terim altında toplanıp hepsine birden "attar" deniliyor (Bugün yanlış kullandığımız haliyle "Aktar" değil!). Neden? Çünkü attar, hoş koku anlamına gelen "ıtr" kelimesinden geliyor ve saydığım tüm

ticaret erbabı da hoş kokulu malzemeyi bir şekilde imalatlarında kullanıyor. Tanım için kullanılan kelimenin teke düşmesi, bir süre sonra meslek ayrımını da belirsizleştiriyor ve aynı dükkândan hem parfüm, hem hastalığınıza ilaç, hem yemeğinize baharat talebinizi karşılayabilir duruma geliyorsunuz. Aslında belki işlevleri farklı ama tüm bu farklı malzemenin hammaddeleri üç aşağı beş yukarı aynı zaten.

Bu dükkânlar genelde iki bölümden oluşuyor: En göze çarpan bölüm olan ilk bölüm; vitrin. Vitrinde, geçenleri tavlamak için altın renkli şişelere doldurulmuş gül suları, gülyağları, macun şeklinde parfümler, misk ve amber kütleleri, öd ağacı ve sandal ağacı yongaları, kokulu topçuklar, buhurdanlıklar ve gülsuyu dökmeye yarayan gülabdanlar göz önüne serilmiş durumda. Daha içeri kısımda ise hap kutuları, ağaç, bronz veya porselenden mamul havanlar, teraziler ve ilaç yapımında kullanılan muhtelif malzeme yer alıyor. Bu iç bölümde, hem ham malzeme satışı yapılıyor hem de muhtelif kozmetik mamuller, ilaç veya parfüm, yapım yöntemi ve formülü gözlerden uzak tutularak imal edilebiliyor. Fiyatlar da elbette içerikte kullanılan malzemenin cins ve miktarına bağlı olarak değişiyor.

Çarşı mı değişen, biz miyiz...

Bugünkü Mısır Çarşısı'nda bu anlattıklarıma benzer bir manzara var mı?

Yok, çünkü artık orada hiçbir şey imal edilmiyor, daha çok hazır ürünler satılıyor. Hâlâ ithal ve çoğu "çakma" olmak üzere parfüm yağları falan mevcut ama bunlar da bal, pastırma ve üzerinde İstanbul yazan tişört satan dükkânların arasında kalıyorlar.

Kuruyemiş ve baharat da elbette satılıyor ama marketlerin devreye girmesiyle beraber buradan öğütülmemiş baharatı alıp eve götürmek, mesela tane halde alınmış karabiberi evde taze taze çekerek sadece tadının acılığının değil, taneler kırıldıkça açığa çıkan moleküller aracılığıyla o nefis baharlı kokusunun da keyfine varmak, biraz marjinal bir heves olarak kalmış durumda.

Çok da üzülmeyelim, biz yerlilerin elimizin tersiyle ittiği bu keyfi, çarşıyı ağızları açık dolaşan turistler nasıl olsa misliyle yerine getirip, dükkânların ekmek parasını çıkarıyorlar.

Tuvalet İçün Vakıf

Temizlik konusunda da elimizde ilginç birtakım vesika var İmparatorluk dönemine ilişkin. Yok, klişeye bağlayıp, günde beş kez abdest almak ne kadar temizliktir falan gibi şeylerden bahsetmeyeceğim.

Osmanlı toplumsal yaşamında vakıfların önemi malum. Şimdi, *kassamlık* müessesesi mirasçılar arasında terekeyi paylaştıran, yetimlerin mirasını korumak ve idare etmekle görevli memurlar müessesesi. Sivil ve askerî olmak üzere ikiye ayrılıyor. Askerî erkân vefat ettiğinde onun mal varlığını varisleri arasında paylaştırmak, Askerî Kassam'ın görevi. Bu veraset davalarına ilişkin kayıtlar da Kısmet-i Askeriyye mahkemesinde tutuluyor. İstanbul Şer'i Siciller Arşivi'ndeki kayıtlardan ulaşılan bu Kısmet-i Askeriyye kayıtlarından görülüyor ki Mehmet Beşe isimli bir şahsın bir vakfa 105 gümüş kuruş borcu var ve mahkeme de bunun ödenmesi için karar vermiş. Hangi vakfa oluşmuş bu borç? Efendim, alacaklı olan vakıf, 1667 yılında kurulmuş olan Tuvalet Vakfı. Sözkonusu vakıf, İstanbul Papazoğlu mahallesindeki mescidin tuvaleti için kurulmuş. Vakfiye'de, vakfın her şeyinden sorumlu, gelir ve giderini kontrol eden mütevellisinin, mescidin imamı Yusuf Efendi olduğu belirtiliyor. Kayıtlarda geçen diğer bir konu ise Tuvalet Vakfı'nın, ihtiyacını gören vatandaşlardan toplayıp biriktirdiği önemli bir miktar parasının olduğu, hatta bu paranın borç bile verildiği. Tuvalet Vakfi'na gelen gelirler ne oluyor peki? Eh, muhtemelen o gelirler de tuvaletin tamirat ve temizlik işlerinde kullanılıyor.

Şimdi klişeye bağlıyorum sevgili okur: Bakın, bahsettiğim yıl 1667. O yıllarda Avrupa sokaklarını dışkı götürüyor. İnsanlar, kadın-erkek, ota-bota basmamak için topuklu ayakkabı giymek ve altından geçmekte oldukları pencereden başlarına tatsız bir sürpriz inmesin diye şemsiye taşımak zorunda kalıyorlar. Onların tuvalet kültürüyle tanışmaları için daha bir 100 yıl beklemeleri gerekecek. Aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda, geçtim evlerdeki tuvaletleri, umûma açık tuvaletler de önemli görülüyor ve bu tuvaletlerin kendi kendilerini ekonomik olarak idare edebilmelerini sağlamak için vakıf tipi örgütlenmelere gidiliyor.

Çelebi'nin alayları

Evliya Çelebi (1611-1682), tarihimizin en meşhur gezgini, malum. Kırk yıl boyunca Osmanlı topraklarında dolaşmış, gördüklerini de *Seyahatnâme* ismi altında kaleme almış bir yazar. *Seyahatnâme*, 10 ciltten oluşuyor ve ilk olarak 1848 yılında Kahire Bulak Matbaası'nda *Müntehâbât-ı Evliya Çelebi* adıyla yayımlanmış. İçinde izlenen ve gözlenen olaylar, yalın ve duru bir anlatımla, sokaktaki insanın anlayacağı şekilde hikâye ediliyor. Osmanlı ve Türk kültür tarihi ve gezi edebiyatı açısından önemli bir yere sahip. Hele ki resmî kayıtlar dışında eline kalem almasını pek sevmeyen bir toplumun içinden çıktığı düşünülürse, öneminin daha da arttığını söyleyebiliriz. Marco Polo gibi Çelebi'nin de bazen gerçekler yerine hayal gücünün desteğini aldığı söylense de, bir kitap fuarı indirimine falan denk getirip bu ibretlik eseri edinmenizi hararetle öneririm.

Bu seyahatnâmenin bazı ciltlerinde muhterem, Osmanlı'daki kokulu hayata dair ilginç bazı bilgiler veriyor. Nedir bu veriler? Mesela kokulu maddeler ticaretiyle uğraşan meslek erbabının sayısı. Diyor ki Çelebi, İstanbul'da toplam iki bin attar dükkânı ve bu dükkânların da üç bin çalışanı var. Bu bilgileri elbette dükkân dükkân dolaşıp teker teker kafa sayarak yazmıyor. İyi de nasıl ulaşıyor?

O dönem her meslek erbabının bağlı olduğu meslek ocakları, yani loncalar var. Bu ocaklar ordunun sefere çıkması, şehzadelerin sünnet olması, sultanların evlenmeleri, saraydaki doğumlar ve şehre gelen çok önemli konuklar için düzenlenen şenlikler sözkonusu olduğunda tüm üyelerinin katılımıyla *esnaf alayları* düzenliyorlar. Bu esnada esnaf arasında da bir nevi rekabet olduğundan, her sınıf kendi alayının daha şatafatlı, daha ilginç, daha eğlenceli hale gelmesine çalışıyor. Bu da elbette izleyen halkın çok hoşuna gidiyor. Geçişlerden sonra her ocak kendi iş koluna uygun şekilde hem halka hem de sultana mesleklerinin örneği hediyeler takdim ediyor. Sultan da sultan tabii, boş durur mu? Hemen karşılığında bahşişi yapıştırıyor.

Sultan'ın önünden geçen esnaf alayını gösteren minyatür.

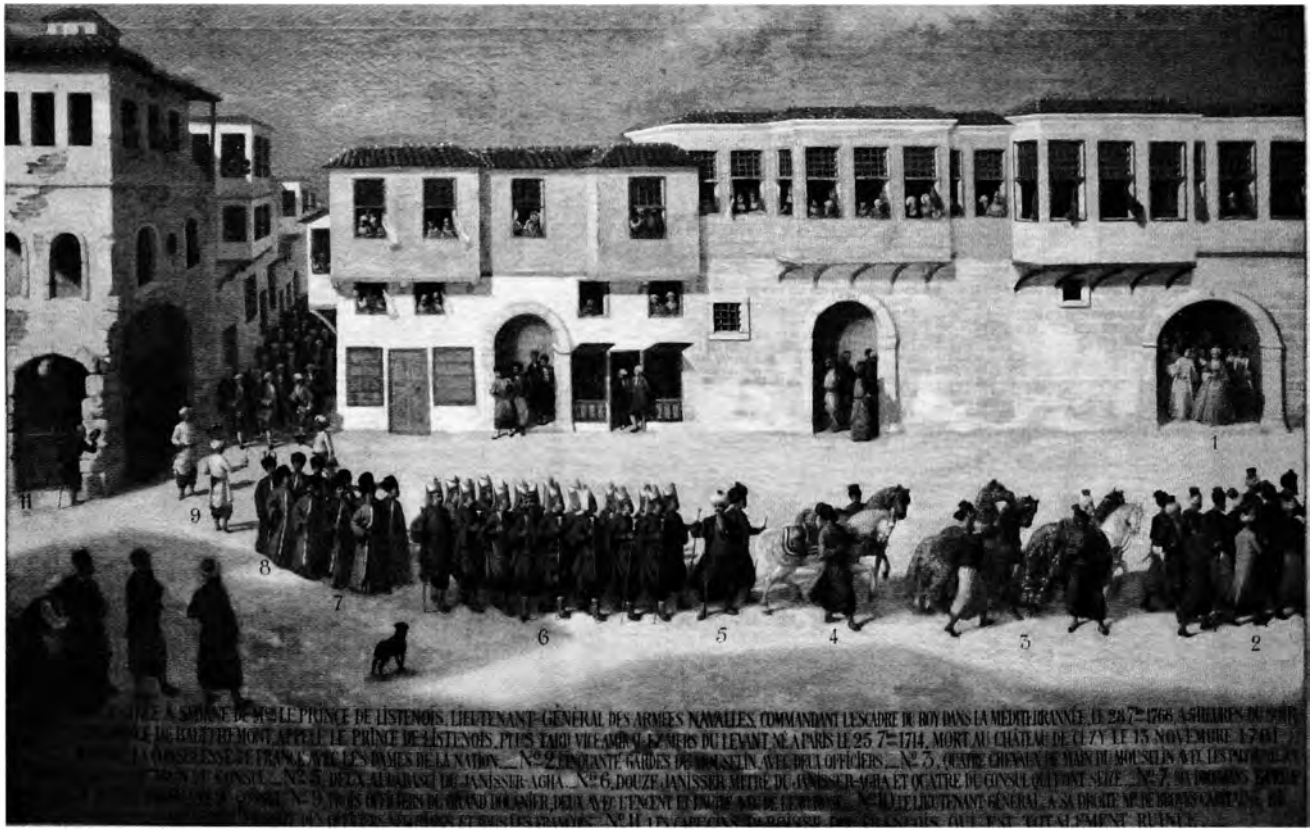
Evliya Çelebi örneğinde de Bağdat Seferi'ne çıkacak olan IV. Murad'ın önünden bu tip bir resm-i geçit, yani tören yürüyüşü yapılıyor. İşte, badem yağı ticaretiyle uğraşan üç dükkân ve bu dükkânlarda çalışan sekiz kişi olduğu, amber ticaretiyle uğraşan 25 dükkân ve bu dükkânlarda çalışan 100 kişi olduğu, gülsuyu ticareti yapan 25 dükkân ve 70 çalışan olduğu gibi sayılara da bu şekilde ulaşılabiliyor. Enderûn'da öğrenimini bitirdikten sonra 25 yaşında Ayasofya'da mukabele okurken camiye gelen sultanın iradesiyle saraya musahip olarak alınan Çelebi de, kim geçmiş, kaç kişiyle geçmiş falan, bunları hep not alıyor.

Gene Çelebi, bize İstanbul'da satılan parfümlerin isimleriyle ilgili bilgiler de aktarıyor. Sadece yukarıda bahsettiğim *galliye-i misk* gibi macun şeklinde parfümler yok tabii, bunun yanı sıra *ma-i amber* yani amber suyu, *ma-i yasemen*, yani yasemin suyu,

ma-i asilbent yani *benzoin* suyu gibi sıvı parfümler de var. Bunlar bugün bildiğimiz anlamda alkollü parfümler değil, sulu ortamda taşınan koku moleküllerinden oluşan parfümler. Elbette en ünlüleri de misk suyu ve gül suları. Zaten gülsuyu ikramı çok yaygın ve geleneksel, hatta bu nedenle bugünkü yaygın ve benzersiz kolonya kullanımı da bu gülsuyu kullanımından miras kalmış, denebilir. En pahalı malzeme, hayvansal ürünler olan amber ve misk ama ondan başka yasemin, gül, reyhan, sünbül gibi parfümlü yağların muhtelif kompozisyonlarda kullanıldığını yazıyor muhterem.

Mesela bunların dışında, macun veya sıvı haline getirilmeyip olduğu gibi katı halde karıştırılıp yakılan tütsüler de fazlasıyla revaçta imparatorlukta. Nazara karşı hâlâ tütsü yapılır, bilirsiniz, o yıllarda hele, tütsü bugünkünden kat be kat daha yaygın olarak kullanılıyor. Bebek doğduğunda mesela illâ tütsüleniyor ki, cinlerin nazarına gelmesin ve bebeği saran tütsü kokusu cinleri yanıltıp bebekten uzak kalmalarına sebep olsun. Veya diyelim ki yeni bir ev yaptınız, misafir gelecek. Misafirden önce ve sonra köşe bucak gene aynı sebeple, yani cinlerin nazarına gelmemek kaygısıyla tütsüleniyor. Bu tütsü uygulamalarından en fazla nasibi de evin helâsı alıyor, zira cinlerin orada biriktiğine inanılıyor.

Hayvansal kökenli koku maddeleri olan misk ve amber, farklı uygulamalara da konu oluyor, zira bu maddelerin moleküler ağırlıkları oldukça fazla. Bu da ne demek? Bu malzemenin kalıcılığı çok çok uzun zamanlara yayılabiliyor. Evliya Çelebi'nin aktardığına göre, "Kara Amed"deki (Diyarbakır) İpariye Camisi'nin (Parlı Cami) minaresi inşa edilirken harcına 70 okka, yani yaklaşık 90 kilo misk granülü harmanlanıyor. Keza Tebriz'deki Zübeyde Hatun Camisi'nde bu kez minareye değil mihraba, inşaat sırasında hem misk granülleri hem de amber kütleleri karıştırılıyor. Maksat, kokulu bir ortam sağlayarak içeride ibadet edenleri bir de koku alma duyuları aracılığıyla oraya ait hissettirmek. Yani son derece basit bir anlatımla, koku o dönem ibadethane inşaatları sözkonusu olduğunda bir pazarlama bileşeni olarak kullanılıyor. Benzer uygulamaları önceki yazılarda bahsettiğim diğer inançlarda da

28 Eylül 1766 yılında Amiral de Beauffremont'un İzmir, Frenk Sokağı'ndaki karşılama merasimini gösteren tablo. Kimin yaptığını bilemediğimiz bu anonim tablonun orijinali Paris'teki Musée de la Marine'de yer almakta.

gördüğümüze göre, inanç sistemleri duyusal pazarlamanın (*sensual marketing*) öneminin farkına çok çok önceden, hatta tek tanrılı dinlerden bile önce varmışlar anlaşılan.

Koku, lezzet katkısı olarak da yer alıyor tabii ki yaşam içinde. Hatta bizim damağımızın alıştığı ve bu alışkanlık nedeniyle ihtişamını fark etmekten uzak kaldığımız lezzetler, bazen ülkeyi ziyaret edenlere daha bir cezbedici gelebiliyor. Kahve ve şerbet ikramı mesela, o yıllarda ülkeye gelen yabancıların bayıldıkları şeyler. Hatta 1671 yılının Ocak ayında Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'yı ziyarete XIV. Louis'nin elçisi olarak Marquis de Nointel geliyor.

Fakat muhteremi ne buhurdanlıklardan yükselen kokulu dumanlar, ne şerbetler, ne de o dönem Avrupa'da pek fazla merak konusu olan kahve ikramları karşılıyor. Eh, haliyle bozuluyor adamcağız. Sonra fark ediyor ki ziyaretin zamanlaması biraz yanlış yapılmış ve Ramazan ayına denk düşülmüş. "Oruç bozar" diye de alışık olunan ikramların hiçbiri gerçekleşmemiş. Ya çevresindekilere yakındığından ya da yüzünü buruşturmasından adamcağızın derdi anlaşılıyor ve birkaç gün sonra bu kez mükellef bir sofraya buyur edilip tüm ikramlardan nasiplenmesi sağlanıyor. Yani kokulu karşılama, bir anlamda yabancı devlet erkânının gözünde de onurlu bir durum olarak algılanıyor.

1766 yılında bu kez gene bir Fransız, Listenois Prensi Amiral de Beauffremont, İzmir'i ziyaret ediyor. Benim çocukluğumda böyle yabancı heyetler uçaktan indiklerinde kılıç-kalkan ekibiyle karşılanır, ödleri de nerelerine karışırdı ama burada öyle olmuyor. Muhteşem bir karşılama töreni yapılıyor Beauffremont Bey'e. O zaman sahilde olan Frenk Sokağı'nda rengârenk tören giysileriyle sıra boyu Yeniçeriler diziliyor, peşlerinde de açık renk giyinmiş üç subay. Bu üç subayın ikisi duman tüten gümüş buhurdanlıklar tutuyor, üçüncüsünün elindeyse gülabdan dolusu gülsuyu var. Beauffremont Bey, Fransız Konsolosluğu'nun önüne doğru yürüdükçe, tütsünün buharı burnuna doğru tutulup üstüne-başına gülsuyu serpiliyor.

Tabii yol boyunca halk da pencerelere fırlıyor. Alkış çığırış, bir yandan tütsü dumanı, bir yandan damla damla gülsuları, derken muhterem sahil boyunca konsolosluk konutuna varana dek süren kokulu karşılama seremonisinden ziyadesiyle memnun ve mesut oluyor.

Amiral Bey anılarında bu durumun çok nadir bir durum olduğundan, böyle kokulu karşılamaların ancak çok istisnaî ve önemli durumlarda gerçekleştiğinden dem vurup Türklerin Fransızlara verdiği önemin bir göstergesi olduğunu söylüyor.

Ey Ruh, Geldiysen Üç Kere...

Daha önce pek çok kez, hoş veya kötü kokuların sadece bir estetik tercih meselesi olmadığından, bu kavram ve duyguların toplumsal hiyerarşiyi oluşturan ahlakî ve dinî öğelerle de bol bol donandığından bahsetmiştim. Bu dediğime örnek olarak da Batı dışında kalan uygarlıklardan örnekler vererek kokunun gündelik yaşam içindeki simgesel değerlerinden söz etmiştim. Hoş kabul edilen kokular genelde semavî güçlerin sağlayacağı yararlar, kötü kokular ise zararlarla özdeşleştiriliyor.

Başta İslam olmak üzere pek çok inanç sisteminde, kötü kokan bir ruhun şeytana esir düşmekte olduğundan, hoş kokular taşıyan bir insanın ise çevresinin meleklerle donatıldığından bahsediliyor. Elbette kelime kelime böyle denmiyor, ancak biraz dikkatli bakıldığında dinlere ilişkin ilk dönem yorumlarda bu ayrım hemen göze çarpıyor. Bu fikir, pek çok farklı söylem içinde ses bularak bir anlamda dinsel ve ahlâki kimliğin nüfus kâğıdının arka yüzünde de bir şekilde yer alıyor. Hangi peygamberin hangi kokulardan hoşlandığı, hangi kokulu malzemenin hangi ulu varlık bünyesinde neyi simgelediği falan, bol bol geçiyor bu tip metinlerde.

Bundan kelli olsa gerek, mesela Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki kokulu uygulamalarda, melekleri çekmek ve şeytanî olanı kovmak için günnük ağacı kokan tütsülere başvuruluyor. Aslında Hıristiyanlık'la özdeşleşen bir koku olmasına rağmen, semavî bir ortak noktayı paylaştığı için olsa gerek, günnük ağacı kokusu sadece hoş bir koku olmanın ötesinde, melek ve şeytana da gönderme

yaparak dinsel bir anlam kazanıyor. Bu nedenle de camiler, konutlar ve şeytana karşı en zayıf olduğu bilinen çocuklar, sık sık günnük ağacıyla tütsüleniyor. Çocukların neden şeytana kanmaya en müsait ruhlar olarak değerlendirildiği konusunda detaya girmek istemiyorum ama toplumsal normların kontrol mekanizmaları henüz beyinlerine tam yerleşmemiş olan ve olanca masumlukları ile büyüklerin bilincin ta dibine bastırdıkları pek çok konuyu gündeme getirip sorular sorabilen çocuklar, belli ki bu yüzden şeytanın tuzağına düşmeye meyyal görünüyorlar.

Başka Arap kültürlerinde de kokularla ilgili benzer inançlar var. Bazı olumsuzluklar, kokulu sonuçları nedeniyle açıklama bulup lanetleniyorlar. Fas'ta mesela, gübre yığınlarının cinler ve şeytanların yuvası olduğuna inanılıyor ve gübre bulunan yerler bu nedenle pek de muteber değiller. Gübreyi geçtim, biliyoruz ki gaz çıkarmak abdest bozar. Abdest bozmanın da bir adım ötesinde, gene Fas'ta, cami içinde gaz kaçırmanın melekleri kör edeceğine veya hatta öldüreceğine inanılıyor. Bu talihsiz olay cami dışına da çıksa, gene de ayıplanmanın ötesinde bir anlam taşıyor, lanetleniyor, hatta bazen gaz çıkarmanın vuku bulduğu yer taşlanıyor. Fas'ta yaşayan Berberîler arasında gaz çıkarmak o kadar utanç verici ki, bu yüzden intihar vakaları olduğu bile söyleniyor. Bunun tam tersi yönde, günnük ağacının, gülün veya portakal çiçeklerinin kokusunun kişiyi şeytanî güçlerden arındıracağına, iyiliğin gücünü davet edeceğine inanılıyor.

Gaz çıkarmanın serüvenini tarihten de örnekler verek *Kokular Kitabı*'nda anlatmıştım (bkz. *KK*, "Gaz Kaçırmak"), burada konuyu dağıtmayayım ama normal bir insan günde ortalama 10 ila 15 kez gaz çıkarma eyleminde bulunur. Bu eylemin sayısı 25'in üzerine çıkar ve beraberinde birtakım başka semptomlar belirirse, bu artık haddini bilmezliğin ötesine geçer ve başka ciddi sağlık sorunları olduğunu gösterir. Herkes ayıp olmasın diye kendisinden başka birilerinin olduğu ortamlarda gaz çıkarmamaya özen gösterir. Bazı koşullarda, yani mesela demin söylediğim gibi abdestli iken veya ibadet yerinde gaz çıkarmak ayıp olmanın da ötesinde sosyal bir kontratın bozulması anlamına gelebilir.

Koku ile kutsal olan arasındaki ilişkiye verilen anlam pek çok farklı kültürde ortak payda olarak yer buluyor. Sadece tek tanrılı dinlerdeki âdetlerde değil, diğer inanç sistemleri içinde de kokulu tapınaklar, tanrıları memnun ettiğine inanılan kokulu adak veya sunular mevcut. Meksika'daki Tzotiller mesela, törenlerde "tanrılar için sigara" diye adlandırdıkları kokulu mum ve reçineleri yakıyorlar. Hindu tapınaklarında yakılan o kıymetli sandal ağacı yongalarından bahsetmiştim (bkz. "Diyar-ı Hint'ten").

Keza Amerika'nın batı düzlüklerinde yaşayan Dakotalar da bunlardan geri kalmıyor. Çoğumuz küçükken *Red Kit* gibi çizgiromanlarda falan Kızılderililerin birbirleriyle duman sayesinde haberleştiklerini okumuşuzdur ama o haberleşme birbirlerinin arasında olmaktan çıkıp tanrılar katıyla iletişime dönüştüğünde, bu kez dumanı sağlayan otların da kokulu olması gerektiği o hoş çizgiromanlarda bahsi geçen konular arasında yer almıyor. Bu saydığım kültürlerin inanç sistemlerinde tanrılar katıyla kurulan iletişimde kokunun bir araç olması ortak bir payda ama her kültürün bu ritüele verdiği anlam ve kokulu dumanın içinde yer aldığı bağlam farklılık gösterebilir.

Dr. Joseph K. Dixon tarafından Haziran 1909'da Montana'da çekilen ve *National Geographic*'te yayımlanan bu fotoğraf, Amerika yerlisini dumanla haberleşirken gösteriyor.

Ne demek istedim?

Malaylardaki Chewonglar, ruhlarla etkileşime girmek için kokuyu en temel öğe olarak kabul ediyorlar. Chewong çocukları, sert kokusuyla kötü ruhları uzak tutması amacıyla boyunlarına ipe dizilmiş yabanî zencefillerden oluşan bir kolye takıyorlar. İyi ruhlar ise, bilhassa geceleri tütsü gibi yakılan kokulu ağaçların kokularıyla davet ediliyor ve besleniyorlar. Bu davet ve beslenme töreni sırasında Şaman, tütsüden yükselen dumanı avuçlarına sıkıştırıyor, içine sıkışmış tütsü dumanıyla beraber yumruğunu ağzına yaklaştırarak dört yöne doğru üflüyor. Bunu yapmasının hemen akabinde de kokulu dumanı üflediği yönlere doğru dualar etmeye başlıyor. İnanılan o ki, kokulu duman Şaman'ın duasında dile getirdiklerini tanrılar katına taşıyacak ve cevap arayacak. Chewonglarda kokunun taşıyıcı ortam olarak kullanıldığı bu törenler asla ihmal edilmiyor, zira ihmal edilmeleri halinde ruhlarla olan iletişimde aksamalara yol açacağı ve kabileyi tehlikeye sokacağı düşünülüyor.

Chewonglarda ruhlar da sınıf sınıf. Dişi ruhlara "yaprak insanları" deniliyor ve özellikle aromatik bitkilerden hoşlandıkları düşünülüyor. Bu ruhlar hoşlandıkları kokulara paralel olarak çiçek ve yapraklar içinde yaşıyorlar. Başlarında çiçeklerden yapılmış bir taç, saçlarına iliştirilmiş çiçek yaprakları, elbiselerine takılmış hoş kokulu yapraklar var. Bu yaprak-insanları denen dişi ruhlar aynı zamanda Chewong Şamanlarının ruhanî rehberleri.

Şaman bir tören esnasında dua dolu şarkılar söylerken, yaprak insanları da ortama geliyor, oturuyor, ellerindeki yaprak ve çiçek karışımı yelpazeleri sallıyorlar. Bu yaprak ve çiçek yelpazeleri elbette onlar geldiklerinde hazır bulmaları için kabile tarafından önceden hazır edilip dua odasına yerleştiriliyor. Eğer dua başarılıysa, tahmin edilen sayının üzerinde yaprak-insan ruhu odaya gelip kokulu yelpazeleriyle salındılarsa, odayı hoş bir koku kaplıyor. Bu koku aynı zamanda sadece Şamanların görebildiği ruhların Şaman olmayan vasat kabile üyeleri indinde somutlaştığı tek an. Yani

Şaman, hem görsel hem de kokusal algısında ortamdaki ruhları saptayabiliyor ama alelade bir kabile insanı için bunun tek yolu, onların varlığını odadaki hoş kokuyla algılamak.

Chewongların komşuları Batek Negritolar da ruhların ve tanrıların kokulara karşı oldukça duyarlı olduklarına inanıyorlar. Batek Negritoların *hâlâ* ismi verilen ruhları, meyve ve çiçeklerin birbiri ardına açtığı söylenen bir ülkede yaşıyor. *Hâlâ*lar, çiçek ve tütsü kokusunu ne kadar çok seviyorlarsa, kan ve yanık saç kokusundan da bir o kadar nefret ediyorlar. Bu nedenle kabilenin din-koku bağlamındaki tüm gündelik yaşamı, "Ruhları nasıl ve neyle memnun ederim, onları nasıl rahatsız etmem?" diye davranış biçimleri geliştirmekten oluşuyor.

Bir Batek Negrito kadını mesela, göksel bir yasağı çiğnediyse hemen ceza olarak "cırt!" diye bir tarafını kesiyor ve suçluluğunun bedeli olarak ruhlara kanını sunuyor. Ancak biliyoruz ki ruhlar da kan kokusundan hoşlanmıyor. O nedenle kadın hemen kanının aktığı yere kokulu bir yaprak basıyor ve sonrasında da kanıyla bezenmiş bu kokulu yaprağı yakarak kokusunun, dolayısıyla günahlarından affına yönelik ricasının tanrılar katına ulaşmasına çabalıyor. Veya eğer kabilenin kamp yerinin üzerinde şimşekler çakıp gök gürlüyorsa, kabile üyeleri oradan buradan bulup buluş-turdukları zencefilleri öbek haline getirip yakıyorlar ve bu yolla da fırtınanın dinmesi için ricacı olmuş oluyorlar.

Haa, baktılar ki ruhlar zencefil kokusunu falan pek takmıyor ve fırtına olanca şiddetiyle devam ediyor, o zaman da hemen taktik değiştiriyorlar. Yeni taktik uygulamada da tüm kabile saçlarını uçlarından keserek ortaya topluyor ve yakıyor ki "hoş koku" ile gelen talebi kulak arkası eden ruhlar, yanık saç kokusuyla beraber işin ciddiyetine iyice bir vâkıf olup gereği ne ise yapsınlar da şu fırtınayı bir durdursunlar.

Bazı kültürlerde kokular sadece ruhlar ile iletişim aracı olarak kalmıyor, kokuyu kullananların bizzat –geçici bir süre için de olsa– ruh konumuna gelmesine sebep oluyorlar. Brezilya'nın güneyindeki Batuquelarda, bu bağlamda bir transformasyona inanılıyor.

Şöyle ki: Ayinin yapıldığı mekâna elinde uzunca bir telin ucundaki kapta kor halinde kömürlerin üzerine serpiştirilmiş tütsülerle genç bir kadın giriyor. Elini salladıkça tütsü kabı da sallanıyor ve kalın, kokulu bir duman odayı dolduruyor. Bu kokunun temizleme ve arındırma özellikleri olduğuna inanılıyor ve orada hazır bulunanlardan bazıları ayağa kalkıyor, öne doğru eğilip sallanan tütsü ateşinden nefes almaya çalışarak üzerine doğru kollarıyla kapanıyorlar. Zaten kokuyla arınıldığına inanılan bir ortam, kokunun o esrikleştirici kendi ağırlığı falan derken, kendini kaptıran muhteremler gerçeklikten hızla uzaklaşıp transa geçiyorlar. Buna bir de ritmik davul sesini ve dans benzeri sallanma hareketlerini eklerseniz, o trans haline geçen kabile bireylerinin kendi içlerinde bir anlamda ruhlar âlemine transfer olup onlardan biri olduklarına inanmalarını belki bir dereceye kadar anlamlandırabilirsiniz.

Unutmayalım ki müzik, tıpkı koku gibi arınmışlığı temsil eden ve esrikliğe kapı açan bir başka önemli unsur. Ritmik salınımlar eşliğinde transa geçme hali, vecd, bizim pek de yabancısı olmadığımız bazı ritüellerin en belirgin ögeleri arasında yer alıyor.

Batuqueların bu ayinlerinde mekâna giren genç hanımefendinin elinde sallanan küçük mangalda yakılan tütsülerin kokusu hep aynı değil. Neden? Çünkü kokunun cinsi ortamda bulunması ve özdeşleşilmesi arzulanan ruhun çeşidiyle ilgili bir seçim. *Jurema* denilen bir ruh grubu var mesela, isimlerini aynı adlı bir ağaçtan, yani *Jurema* ağacından alıyorlar. Dolayısıyla eğer ayinin nesnesi *Jurema* adı verilen bu ruhlar olacaksa, o tütsü mangalının ateşleri üzerinde yakılan da bu ağacın yaprakları oluyor. Bu ağacın bir kısım yaprakları, çiçekleri ve gövdeden bazı parçalarla da bir cins çay kaynatılıyor ve bir kaba konarak sunağın altına yerleştiriliyor ki ruhlar gelip içsinler. Tütsünün kokusuyla kendilerini ruhların hâkimiyetine bırakan katılımcılar da benliklerine nüfûz eden bu ruhların öneri ve rehberlikleri sayesinde yaşantılarında "zıp! zıp!" kuantum sıçramaları yapıyorlardır herhalde, diye düşünüyorum.

Yeri gelmişken, bütün hayatlarını koku ekseninde düzenleyen Ongeeleri tekrar anmamak olmaz (bkz. "Osmoloji ile Antropoloji

Bi Gün...”). Efendim, Ongeelere göre ölmüşlerin ruhlarının veya onların taktığı isimle *tomya*ların kokuları yok ve bu nedenle yaşayanların peşine düşüyorlar ki onların yaşam kokularını alabilsinler. Bu nedenle Ongeelerin koku ayinleri az önce saydığım örneklerden önemli bir farklılık gösteriyor. Kokuyu kullanarak ruhları çağırmak değil, mümkün olduğu kadar kokusuzlaşarak ruhları uzak tutmak. Bu duruma bir nevi deodorizasyon/kokusuzlaştırma çabası da diyebiliriz. İyi de, acaba *tomya*lar fark edip yaşamlarını ellerinden almasın diye vücuttan yayılan kokuyu nasıl bastırıyor Ongeeler?

Kokularını belli etmemek için Ongeeler muhtelif yöntemler kullanıyorlar. Öncelikle vücutlarını killi boyayla baştan aşağı sıvıyorlar ki koku killi boyayla ten arasındaki mikro boşlukta kalsın ve dışarı çıkamasın. Bol bol ateş yakıyorlar ki duman kokusu, insan kokusunu bastırsın ve varlıklarının kaçınılmaz kokusu ruhlara davetiye çıkartmasın. Bu da demek ki, Ongeelerin evlerinde ateş hiç sönmüyor. Zaten onların indinde ateşi ateş yapan alevin rengi, parlaklığı veya sıcaklığı değil, çıkardığı dumanın kalitesi. Ongeeler bir yerden bir yere giderken de tek sıra olup yürüyerek gidiyorlar. Yani en öne birisi geçiyor, onun arkasından gelenler de adımlarını bir öndekinin ayak izinin tam üzerine basıyor. Burada maksat, birden fazla kişinin vücut kokusunun birbirine karışması, bu sayede de *tomya*ların kafası karıştırılarak tek bir bireyin peşine düşülmesinin önüne geçilmesi.

Hep de kaçılmaz ya, bazen de ruhlarla iletişime geçmek gerekli oluyor. O zaman da vücuda killi boya sürme işini kısmen yapıp birtakım desenler çiziyorlar kendi gövdelerine. Boyalı ve boyasız insan cildinin beraberliğinin, açıkta kalan yerlerin kokusunu daha da belirginleştireceğine inanıyorlar. Vücuda çizilen desenin de özel bir anlamı var, çünkü o desenler de aslında kendi ölmüş atalarının ruhlarına yönelik birer çağrı. Bu sayede kendi atalarının ruhlarının da serbest bıraktıkları vücut kokusuna gelerek, benlik ve varlıklarının onları tanımayan ama burunları kokuya ve hayata aç yabancı *tomya*ların ellerine geçmesine engel olduklarını düşünüyorlar.

Bütün bunların yanısıra Ongee Şamanları da periyodik aralıklarla ruhlar dünyasına yolculuklar yapıp ortalığı kolaçan ediyorlar, istihbarat topluyorlar. Bu yolculuğu yapmak için Şaman'ın tabii ki öncelikle ruhlar âlemi katına çekilmesi lazım. Yani Şaman kokusuz olmaktan vazgeçecek, onun kokusunu alan ruhlar da, onu "hüp!" diye emerek göklerdeki kendi dünyalarına buyur edecekler. Ruhlar âlemini ziyaret sırasında Şaman sadece ruh dedikodularına vâkıf olmakla kalmıyor, aynı zamanda onlardan faydalı bilgiler de ediniyor. Mesela aşağıda, yaşadıkları alanda nerelerde yiyecek var, tabii yukarıdan daha iyi görünüyor. Veya ruhların bir sonraki istikâmeti neresi olacak gibi bir sürü bilgi yani... Çok işlerine yarayacak olan bu bilgilerin kendisiyle paylaşılmasını da karşılıksız bırakmıyor Şaman Bey ve ruhların sahip olmadıkları ama ihtiyaç duydukları kesin olan birtakım alet edevatı onlara istihbarat hizmeti bedeli olarak takdim ediyor. Nedir bu araç gereç? Öyle çikolata-püskevit gibi mühim şeylerden ziyade, basit şeyler, mesela kesici aletler falan.

Eh, ruhlar dünyası da bu avantayı alınca tabii Şaman Bey'in tekrar geri dönmesine müsaade ediyor. Geri dönsün ki bir dahaki ay gene gelsin, gene onlara avanta versin.

Eeee, yumurtlayan tavuk kesilir mi? Bizde de kesilmez, ruhlar âleminde de.

Nicot Bey ve Tütünlü İşler

İnsanoğlu binlerce yıldır içerek, çiğneyerek veya başka kullanım yollarını devreye sokarak tütün bitkisini bir şekilde kullanıyor. Bitkinin bilimsel ismi; *Nicotiana tabacum.* Tahminler MÖ 6000'li yıllardan itibaren Amerika kıtasında kullanıldığı yönünde. Hatta bu uzun sürenin büyükçe bir bölümü de tütünün düzenli tarımla üretilmesini kapsıyor.

Kuzey ve Güney Amerika'nın keşfi, sömürgeleştirilmesi, dolayısıyla orada mevcut bitkisel kaynakların Batılı adamın gündelik hayatına girmesi, ilk başlarda tıbbî gerekçelerle gerçekleşiyor. Tıbbî gerekçe öne sürülüyor ama gene de "uygar dünyada" herkes pek memnun değil bu yeni keyif verici maddeden. Neden? Bir kere çok kokuyor. Hem kendisi kokuyor, hem de kullananı kokutuyor. Kokuyor-mokuyor ama gene de Avrupa'yı bir dönem şiddetle sarsan kara veba döneminde, ilaç olarak tütünden medet umulmaktan da geri kalınmıyor. Keyif vermesi şüphe uyandırırken, biliminsanları bu şüphelerin üzerine gidince, "Acaba bu ilaç bellediğimiz nesne bize zararlı olabilir mi?" diye soru işaretleri dolaşmaya başlıyor zihinlerde.

1920'lere gelindiğinde Almanlar akciğer kanseriyle tütün kullanımı arasında şeklen de olsa ilk ilişkiyi saptayınca, tarihin ilk sistemli "tütün karşıtı" kampanyası başlamış oluyor. Ne var ki uzun sürmüyor, zira araya giren II. Dünya Savaşı, devletlerin ölüme gönderdikleri gencecik insanlara zararlı da olsa biraz keyfi

hoş görmelerinden olsa gerek, bu kampanyayı tavsatıyor. Savaşın sona ermesiyle beraber bu konuda araştırmalar 1950'lerde tekrar başlıyor ve 80'lere gelindiğinde artık bırakın hekimleri, sokaktaki vatandaş bile emin tütün içmenin zararlarından.

Ancak unutmayalım ki tütün ticareti ve sigara imalatı çok büyük bir sektör ve dev gibi şirketler var işin arkasında. Bu nedenle önce "uygar ülkeler"deki tüketim azalmaya başlıyor, ardından da "gelişmekte olan ülkeler" diyeceğimiz ikinci sınıf dünya vatandaşlarının ülkelerindeki tüketim, oluşan satış kaybını dengede tutmak için körükleniyor. Nedense bu konuda açılan davalar, davaların açıldığı ülkeler dışında pek bilinemiyor ve artık neredeyse her ülkede sigara paketlerinin üzerine *zararlı* ibaresi konulup kamusal alanlarda içilmesi yasaklanırken, kimsenin aklına bu zararlı maddeyi üreten fabrikaları kapatmak gelmiyor. Eh, devlet babalar her şeyi düşünecek değil ya, "O kadar kusur kadı kızında da olur" diyelim ve biz üreticiyi değil, tüketiciyi suçlamaya ve cezalandırmaya devam edelim.

Peki, neden tütün mamulleri bilinen bütün zararlarına karşın kullanılmaya devam ediyor? Çünkü tütün, içeni iyi hissettiriyor ve hepimizin kendimizi iyi hissetmeye gün geçtikçe daha fazla ihtiyacı var. (Bunları yazıyor olmama rağmen, çaresiz bir şekilde benim de tütün kullanıcısı olduğumu ve puronun ufakçası olan *cigarillo* cinsinden tütün mamulünü içtiğimi itiraf edeyim, "Ele verir talkını, kendi yutar salkımı," demeyin.)

Efendim, tütünün içinde binlerce kimyasal var. Hemen "Biliyordum zaten, vay şerefsizler!" diye atlamayın, bahsedeceklerim sigara şirketlerinin koydukları değil, bilakis tütünün doğal yapısı içinde mevcut olan kimyasallar. Bunu derken sigara şirketlerini de aklamayalım elbette, zira önde gelen beş büyük sigara markasının itiraflarına göre, içilen sigaraların içine toplam 400 civarında katkı maddesi konuluyor. Bunların kimisi sigaranın çabuk yanmasını sağlarken, büyük çoğunluğu da içimi keyifli hale getirmek için dumanı kokulandırmakla görevli.

Ayrıca, katılan 400 değişik madde sadece ham halde katılanların sayısı ve sigara yakıldığında pek çoğu ısı nedeniyle reaksiyona

girip yaklaşık 3.000 değişik maddelik bir envanter oluşturuyor. Yani her ne kadar katkı maddelerinin gıda yönetmeliklerine uygun ve zararsız oldukları söylense de bu zararsızlık hali onların sigaranın içine konulurkenki halleri ve yandıklarında, yani ısıl işleme girdiklerinde ne oldukları konusunda araştırmalar yok –veya var ama pek açıklanmıyor. Çünkü gıda katkılarının testleri, içine katıldığı ürünün yanması durumunda değil, gıdanın pişme aşamasında sonlanıyor.

Neyse, katkıları bir yana bırakırsak, doğal olarak binlerce molekülden oluşan bu keyif verici bitkinin içinde bir molekül var ki işte o molekül içene tütünden keyif aldırıyor, bir sonraki içimi sabırsızlıkla beklemesine yol açıyor. Doğru tahmin ettiniz, meşhur *nikotin*'den bahsediyorum.

Nikotin, kafein veya kokain falan gibi *alkaloid* olarak adlandırılan kimyasal bileşimler ailesinden. Bunların hepsinin ortak özelliği, acımsı olmaları, çoğu kez miktara bağlı olarak zehirleyici özelliklerinin bulunması ve doğal varlık nedenlerinin, içinde bulundukları bitkiyi hayvanların yemesine karşı bir koruyucu kalkan görevi görmeleri. Biz insanlar fazlasıyla garip yaratıklar olduğumuz için o bitkinin "yeme beni-zehirlerim seni" uyarısını göz ardı ettiğimiz gibi, bu acılık ve zehir halinden de keyif alarak saçmalık şampiyonu nadir canlı türlerinden biri olarak evrenselleşiyoruz. Evet, kuru tütünün içinde ağırlık olarak yüzde 1 ila 5 arasında nikotin mevcut. Sigaralarda cinsine göre 8 ila 20 mg. nikotin yer alıyor, ancak içici genelde bunun yaklaşık 1 mg.'ını emiyor, sigarayı tellendirdiğinde.

Nikotine ismini veren, Jean Nicot de Villemain isimli muhterem, 1560'lı yıllarda Fransa'nın Portekiz büyükelçisi. Nicot Bey, Brezilya üzerinden Paris'e, Catherine de Médici'ye (bkz. "Hey Onbeşli, Onbeşli") tıbbî kullanım için tütün yollayınca, bunun şerefine isim babalığı payesine de erişiyor ve gerek bitki gerekse aktif maddenin ismi *nikotin* oluveriyor. Saray'a yollanma sebebiyse o dönemde ortalığı kasıp kavuran vebaya iyi geleceğine dair inanç. Tütünün bütününden nikotinin ayrıştırılmasıysa ilk kez 1828

yılında gerçekleşiyor ve gerçekleştirenler de Wilhelm Heinrich Posselt ve Karl Ludwig Reimann isimli iki Alman kimyager. Ayrıştırma sebepleriyse maddenin zehirli olduğunu anlayıp, bu zehri başka şekillerde kullanıma sunma çabası. Nikotin ayrıştırıldıktan sonra, 1893'te kimyasal yapısı çözülerek bilim dünyasının hizmetine giriyor ve hemen onu takiben 1904 yılında da tütünden bağımsız olarak laboratuvar ortamında ilk kez nikotin sentezlenmesinde muvaffak olunuyor.

Jean Nicot'yu Catherine de Médici'ye tütün sunarken gösteren bu litograf 1800'lü yılların ikinci yarısına ait.

Her ne kadar isim babası Fransız olsa da, İspanyollar da bu konuda iddiayı elden bırakmıyorlar ve ilk Amerikan sömürgelerine erişmiş olmak hasebiyle tütünün keşfinin kendilerinden bilinmesini istiyorlar. İlk zamanlarda tütünün deva olduğu iddia edilen dertler arasında vebadan gayri romatizma, astım, diş ağrısı ve ülser falan var.

Tütün içildiğinde vücudun nikotinin ne kadarını emdiği tütünün cinsi, içildiğinde ciğerlere çekilip çekilmediği, ucuna filtre takılıp takılmadığı falan gibi pek çok değişkene bağlı. Ayrıca tütün kullanmanın tek yolu da içmek değil, bu keyfe ulaşmanın çiğnemek veya enfiye olarak burna çekmek gibi başka yolları da var. Ancak bu yöntemlerde vücuda giren nikotin miktarı sigarayla mukayese edilmeyecek kadar fazla.

Sigara içildiğinde nikotinle zenginleşmiş kan yedi saniyecik içinde beyne ulaşıveriyor. Ulaşır ulaşmaz da hemen üstünü değiştirip başlıyor çalışmaya. Bir sürü kimyasal mesaj taşıyıcıyı tetikliyor, bu nöro-taşıyıcılar ve hormonların salınması da nikotinin bilinen etkisinin nedenleri oluyorlar. *Asetilkolin* artışı sayesinde dikkat artıyor ve bellek güçleniyor, gene *asetilkolin* ve yanında *norepinefrin* salınımıyla uyanıklık devreye giriyor. *Norepinefrin* aynı zamanda cinsel uyarıyı da tetikliyor. Gene mesaj taşıyıcılardan olan *asetilkolin* ve *betaendorfin* acıyı azaltmaya yararken, *betaendorfin* sadece acıyı azaltmaya destek vermekle kalmayıp, aynı zamanda endişe halini de ortadan kaldırıyor.

Esas sorun şu: Nikotin, bir başka nöro-taşıyıcı olan *dopamin*'in hem salgılanmasını arttırıyor, hem de olumlu etki süresini uzatıyor. Bunları yaparken de beynin ödüllendirilme merkezini hassas hale getiriyor. Çekilen her nefes, beynimiz tarafından ödül almışız gibi değerlendiriliyor ve olayı koparan, bağımlılığı yapan da maalesef bu zaten. Beynimiz de tıpkı köpeğimiz gibi ödüle bir kez alışınca, dönüp dönüp gene aynısından bekliyor. Nikotinin tütünün içinden tek başına gelmediğini, ona tütün içindeki pek çok molekülün yol arkadaşlığı yaptığını, bu arkadaşların bazılarının ise MAO inhibitörler (bkz. "Ayavaska Kafası") olduğunu düşünürsek, sigaraya bağlı davranış değişikliğini ve bağımlılığı, *amfetamin* gibi bir uyarıcıya olan bağımlılığa benzetebiliriz. Tabii bu bağımlı olma hali doğal olarak "sigarayı bırakma" fikrinden rahatsızlık duymayı da beraberinde getiriyor.

Bu bizim afacan nikotin sadece bunları yapmakla kalmıyor. İnsulin salgılamamızı da engelliyor. Yani nikotin almış birinin kanında yüksek miktarda şeker muhafaza ediliyor. İnsülin blokajı-

na ek olarak bazal metabolizmayı arttırması, yani sadece otururken bile eskisinden çok daha fazla kalori yakılmasını sağlaması da var. İlkinde, yani şeker olayında iştah kapanmasıyla az yemek yemeyi, ikincisindeyse metabolizmayı hızlandırarak daha fazla kalori yakmayı sağlaması, görünüşte sigarayı uygun bir zayıflama rejimi aracı haline getiriyor. Ancak ilk bakışta böyle görünse bile uzun kullanımda jimnastik yaparak metabolizmayı hızlandırmakla nikotin kullanarak metabolizmayı hızlandırmak arasında büyük fark var. Çünkü nikotin, kötü kolestrol dediğimiz LDL seviyesini arttırarak damar tıkanıklığına götürebiliyor insanı. Tam tersinden bakarsak, sigarayı bırakanların kilo almaya meyletmelerinin sebeplerinden en azından birini şimdi anlattıklarım içerisinde bulabiliriz herhalde.

Bir de başka taraftan bakalım: Öyle kişiler tanıyoruz ki jimnastik salonuna gidiyor, saatlerce duvarlardaki "sağlık için hareket" önermelerinin ve sağlıklı ideal insan imgelerinin altında ter dökü-yor, sonra iş bitip duşu alıp çıkınca yakıyorlar bir sigara. Neden? Çünkü hareket etmek, yani egsersiz yapmak nikotini daha hızlı metabolize etmemize yol açıyor. Hal böyle olunca da beyindeki nikotin seviyesi düşüp, size "Sigara içesim geldi!" sinyalleri veriyor. Seks yaptıktan sonra yakılan meşhur "orgazm sigaralarının" da sebebi bu ve asla romantizmle veya sevgilinin yanındaki rahat hissetme haliyle ilgili değil.

Peki, sigaradan dumanı çektik, nikotini de bünyeye aldık. Ne kadar kalacak bu misafir bizim evde? Pek fazla kalmıyor ve altı saat içinde alınan yaklaşık 1 mg.'ın üçte ikisi gidiyor. Bu gidişin yüzde 80'i karaciğerde enzimler tarafından *kotinin*'e dönüştürülerek oluyor. Karaciğer devreye girer de akciğer boş durur mu? O da *kotinin* ve *nikotin oksit*'e dönüştürüyor muhteremi. Bu ekip toplu halde idrarla beraber dışarı atılıyor. Ancak *kotinin*'in 24 saatlik bir yarılanma ömrü var, yani birinin sigara içip içmediği, iki gün sonra bile idrar tahlilinden anlaşılabiliyor. Bu anlattığım nikotinin vücuttan çıkışının fiziksel hikâyesiydi. Bir de beyinsel hikâyesi var.

Nikotinin o hoş etkisi taş çatlasın 30-40 dakika sürüyor. Bu süre sonunda, tiryaki "Bir tane daha yaksam?" diye kıpraşmaya başlıyor. Ancak "bir tane, bir tane daha" derken beynin yapısında

bir küçük değişiklik oluyor. Beyin çok fazla mutluluğa, yani *dopamin*'e uyum sağlamak için sanki elektrik sigortası gibi davranarak üretimi durduruyor ve *dopamin* alıcılarının bir kısmının kapısına da kilit vuruyor. Şimdi vaziyet daha fena, çünkü bırakın fazla *dopamin* alıp kendini daha iyi hissetmeyi, normal olarak salgıladığımız *dopamin* ile normal duygudurumumuzu yakalamak için bile ayrı bir itici güce ihtiyacımız var. Eh, bu itici güç de gene sigara, gene sigara...

Nikotin gelmediğinde rahatsız ve depresif hissedilmesinin sebebi de bu anlattıklarım. Beynimiz, daha doğrusu limbik sistemimiz, tütüne acıkma yolunda eğitilmiş oluyor istemeden ve bu da bir yaz günü soğuk bir bardak suya veya akşama kadar ağzına bir lokma koymayan birinin önüne çıkan ekmek parçasına acıkma hissiyle saldırmasıyla aşağı yukarı aynı. Hatta haksızlık etmeyeyim, aynı değil, daha bile güçlü bir açlık hissi.

Başlarda ek bir mutluluk kaynağı olan nikotin, zaman içinde olağan duygu haline erişmek için gerekli bir unsur haline dönüşüyor ve bunun adına da "tiryakilik" deniyor.

Enfiyeli İşler

Tütün, anavatanından çıkıp dünyaya yayılınca, girişte anlattığım sebeplerden ötürü hemen hayranları ve bağımlıları oluşuveriyor. Avrupa, Çin, Japonya, Müslüman ülkeler falan pafır pufur tellendiriyorlar cigaraları. Ancak böyle bağımlılıklar, din ve egemenler tarafından da hoş karşılanmıyor ve pek çok hükümdar tütün içimini yasaklıyor. Tütün içilmesine ilk yasağı koyan ise bizim IV. Murad. Katolik Kilisesi'yse yasak koymuyor ama diyor ki "İçersen seni kapı dışarı ederim!" İyi de kullananlar arasında rahipler de var, nasıl olacak? Kolay, toz haline getirilmiş tütün yaprakları parmak ucuna alınarak burna çekiliyor ve bu şekilde dumansız yoldan nikotin açlığı giderilmiş oluyor. Ardından da burna giren bu yabancı toz maddeden trigeminal sinir uyarıldığı için bir hapşırık geliyor. Ancak işin ustalarının enfiyeyi çeker çekmez hapşıranları acemi olarak gördüklerini de not edelim.

Tiryaki Çeliklemesi

Tiryak / *theriac*, tarihin eski zamanlarından beri muhtelif zehirlenmeler, özellikle de yılan zehirlenmesine karşı kullanılan panzehire verilen isim. Kelimenin kökenini oluşturan *therion* da Antik Yunanca'da "hayvan, canavar" anlamına geliyor.

Antik Yunan'da ortaya çıkan ilaç, ticaret yolları aracılığıyla Çin ve Hindistan'a, oradan da dünyaya yayılıyor. MÖ II. yüzyıldan MS XVIII. yüzyıla kadar evrensel bir ilaç olarak bilinen tiryak'ın içinde muhtelif malzemenin ezilmiş hali mevcut. Balla karıştırılarak macun haline getirilen ilacın içerdiği zehirli maddeler nedeniyle vücuda bağışıklık verdiğine inanılıyor.

Ancak kullanılan malzemenin bir kısmının bizâtihi zehirli olması, ölçüm ve hazırlanma sürecinde azamî dikkat gerektiriyor. Ünlü tıp adamı Galenus'a sadece tiryak üzerine bir kitap (*Theriaké*) yazdıran bu ilginç panzehirin sıkı kurallara bağlanan hazırlama işi de modern eczacılığın ilk düzenlemelerinin öncülü addediliyor.

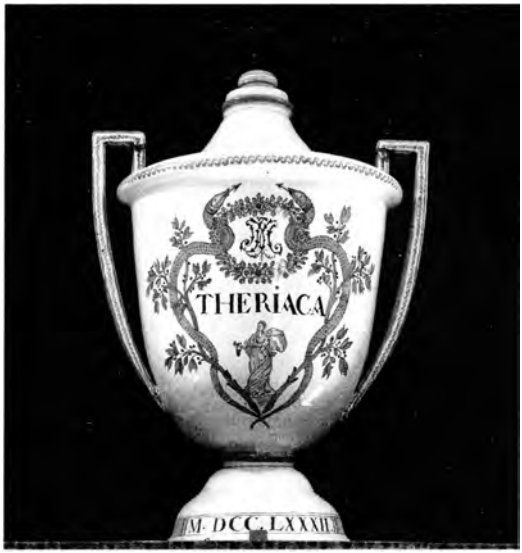
Tiryak'ın içinde engerek yılanından tarçına, safrandan zencefile envai çeşit hammadde ve ek olarak afyon bulunuyor, içerikteki afyon da elbette bağımlılık geliştiriyor. Zaman içinde afyonla eş anlama doğru giden ilacın ismi de *tiryaki* kelimesiyle uyuşturucu kullanımı veya bağımlılığını tarif eden bir anlam kazanıyor. Tarihin en ünlü tiryakilerinden (tiryak tiryakisi ama) biri de bizzat Galenus'un hazırladığı tiryakları içmeden gün geçiremeyen Roma İmparatoru Marcus Aurelius.

Mitolojik hikâyesi de ilginç tiryakın: Efendim, efsaneye göre Pontus Kralı VI. Mithriades, küçükken babasının zehirlenerek öldürülüşüne şahit olur ve kendisinin de zehirleneceğinden korkarak dağlara kaçar. Yedi yıl boyunca dağ bayır, ot ve hayvan inceleyen küçük bey, farklı zehirlere bağışıklık kazanabilmek için bu süre içinde küçük dozlarda zehirler tüketir.

Taht'a çıktığında da kendine bir karışım hazırlatarak düzenli olarak zehirlenme ve tolerans kazanma işine devam eder. Arada da ilacın etkisini mahkûmlar üzerinde denemeyi elbette ihmal etmez. Ne var ki gün gelir, ya Romalılara teslim olmak ya da kendini öldürmek ikiliğiyle karşı karşıya kalır. İntiharı seçerek bulduğu zehirleri lıkır lıkır içer ama zehirlerin hiçbir etkisi olmaz. Neden? E, biliyorsunuz işte, adam yıllarca küçük dozlarla kendini "çelik"lemiş zehirlere karşı.

Neyse, sonunda bakar ki zehirle ölemeyecek, korumasına kendisini kılıçlatarak hikâyeyi "mutlu son"a ulaştırır.

Meraklı okurlarımız, zehire zehirle karşı koyarak bağışıklık kazanmanın edebî bir örneğini Alexander Dumas'nın *Monte Kristo Kontu* isimli romanından hatırlayacaklardır.

XVII. yüzyılda bir Fransız eczanesinde tiryak kabı örneği.

Enfiyeyi de icat ettik, oh, bundan iyisi can sağlığı. Zaman içinde parmakla burna çekmek yerine özel aletler yapılıyor tütün tozunu teneffüs etmek için, ancak bunlar çok da yaygın değil. Yaygın olan, bu tütün tozlarının kutuları, yani meşhur enfiye kutuları. (Antikacılarda gördüğünüz "ilaç veya hap" kutularının çoğu, aslında enfiye kutusudur.)

Catherine de Médici, oğlunun migreni için bizim tanıdık büyükelçi Jean Nicot'dan gelen tütünü toz olarak, yani enfiye halinde oğluna çektiriyor. Bu hareketle beraber, enfiye saraya girmiş oluyor ve böylece hep seçkin ve asillerin uhdesinde şık bir âdet olarak kalıyor. Napoléon, Kraliçe Charlotte, Papa XIII. Benedict falan hep meşhur enfiye, yani tütün tozu kullanıcıları. Hatta kullanım işi öyle bir hale geliyor ki yüksek tabakayla halk arasında asiller enfiye çeker ve tıksırır, vasat halk ise cigara içer ve öksürür falan gibi ayrım etiketi oluşuyor.

Bu moda Fransız İhtilali, seçkin ve asillerin kökünü kurutuncaya kadar sürebiliyor elbette. Ancak son yıllarda pek çok Avrupa ülkesinde kapalı ortamda sigara içilmesi yasaklanınca enfiye modası yeniden filizlenmeye başladı doğal olarak. (Merak eden-

XVIII. yüzyıl sonlarından, Meissen porseleni bir enfiye kutusu. Kutunun fotoğrafta görünmeyen kapağının içinde de desen var ve enfiye haznesi altın varakla kaplanmış. Yüzyıllarca uçuk fiyatlara Çin'den ithal edilen porselenlerin ilk Avrupalı alternatifi olan sert beyaz porseleni E. Walther von Tschirnhaus, 1708 yılında üretmeyi başarmıştı. İki yıl sonra da Dresden yakınlarındaki Meissen Porselen Fabrikası kuruldu.

ler bu marjinal tüketim şeklinin tutkunlarının internet üzerindeki forumlarına bir göz atabilirler. Denedim, ancak burun kuruluğu yaratıyor ki bu da koku alabilmek için büyük sorun.) Enfiye, yani burna çekilen tütün tozunu marjinal varsayalım ve dönelim sigaraya.

Yahu kokuyla ilgisi ne?

İki yönlü ilişkisi var tütünün kokuyla. Öncelikle tabii ki kokuyor ve üst-baş, sakal-bıyık, koltuk-perde demeden her şeyi kokutuyor. Bu nedenle insanlar sigara içilen ortamların kokusunu değiştirmek için neler neler yapmıyorlar. Sadece "tütün kokusunu bastırır" iddiasıyla satılan spreylerden, odanın muhtelif yerlerine yerleştirilen ve fena da sonuç vermediği söylenen sirkeli kaplara kadar denenmedik şey yok. Elbette bu konuda herkes başka bir şey önerebilir, mesela ben balık kokusu sorununda yaptığım gibi "İş

bittikten sonra mutfakta yarım limonu yanana kadar tavada pişirin" diyebilirim. Ancak kim ne derse desin, sigara kokusunun en iyi ilacı, bol bol ortamı ve hatta ortamdaki tekstil eşyayı havalandırarak o kokulu moleküllerin terk-i mekân etmelerini sağlamak.

Gelelim koku ve sigara arasındaki ikinci ilişkiye: Sigara içenler nasıl koku alıyorlar? Kesinlikle içmeyenlerden daha az koku alıyorlar elbette. Her ne kadar bu görece bir fark ise ve pek çok ünlü parfümör sigara tiryakisi olsa da bu gerçeği inkâr edemiyoruz. Zaten parfümörler için sigara konusunda tek yöntem vardır:

Saçlara can, koltuklara leke

Tütün-koku ilişkisi mi istiyorsunuz?

İnsan saçı ve kılı dâhil bilumum doğal elyaf, kokuyu çok uzun süre muhafaza eder. Buyrun size, tütünün kaçınılmaz olarak kokuttuğu sakal-bıyıktan türeyen bir başka hikâye.

Yüzümüzdeki tüyler, dönem dönem erkekliğin göstergesi halinde yorumlanıyor. Bazı dönemlerde seçkinlik vurgusu yapmak için özel itina gösteriliyor; mesela 1800'lerde bıyıkları yukarıya dik ve kıvrık tutmak için aparatlar, içinden bir şey içerken bıyık bozulmasın diye özel tasarlanmış fincanlar var.

Keza "centilmenler" o dönem saçlarına da azamî ihtimam gösteriyor, habire yağlıyorlar. Bakım için kullanılan *makassar yağı*'nın ise saçları canlandırdığına, dökülmeyi engellediğine inanılıyor.

Makassar ismi yağa, formülündeki maddelerin Endonezya'daki Makassar'dan geldiğinin söylenmesinden ötürü yakıştırılmış. Makassar ağacı, yani yağın gizemli hammaddesinin kaynağı ise rivayete göre *ylang ylang* çiçeğinin (*Cananga odorata*) ağacına verilen isim.

Hoş kokulu bu yağı alıp palm yağı ile karıştırınca da *makassar yağı* oluyor. Yağ, saçı parlatıp kolay şekle girmesini sağlıyor (jölenin atası, diyebiliriz yani) ama bir sorunu var: Kullanan beyefendiler kafalarını nereye yaslasalar orada yağ lekeleri oluyor ve kolaylıkla çıkmıyor.

Bu lekeleri önlemek için de koltukların baş dayanacak üst kısımlarına ayrı örtüler yapılıyor. Örtünün ismi de tabii *antimakassar*. Bugün otobüs, tren, uçak koltuklarının baş kısmında yer alan, çoğu kez üzerine reklam konumlandırılan bezler, o dönemden kalma ve hâlâ isimleri *antimakassar* diye geçiyor.

Hatta bahriyeli kıyafetlerinin omuz kısmında yer alan ilave dörtgen parçanın da rüzgârda uçuşan saçlarını yağlayıp at kuyruğu yapan denizcilerin üniformalarının kirlenmesini önlemek için konulduğu, yani *antimakassar*'lık görevi üstlendiği söyleniyor.

Gerçek adı Honoré Balssa olan, ama bizim Honoré de Balzac ismiyle tanıdığımız muhterem de *César Birotteau* isimli romanında *makassar yağı* ile rekabete giren parfümör Birotteau'nun hikâyesini kaleme alıyor.

"Abdeker, Güzelliği Muhafaza Sanatı" isimli ve Arap kökenli olduğu iddia edilen bir kitaptan yola çıkarak, fındık yağından (soğuk pres) saç bakım solüsyonu yapmaya çalışırken, hırsı ve sınıf atlama endişesi yüzünden Birotteau'nun başına gelenler, okuyanların malumudur.

Makassar yağı'nın popülaritesi, Ed Pinaud'nun kolay sürülebilen briyantini icat edip 1900 Paris Fuarı'nda sunmasıyla birlikte kayboluyor.

Beyefendiler birşeyler içerken itinayla hazırlanmış bıyıklar bozulmasın diye özel tasarlanmış fincan tipine iki farklı örnek. James Joyce'un Ulysses'inde Leopold Bloom'un çayını kızı Milly tarafından 27. yaş günü için hediye edilen bıyık fincanından içtiğini görebiliriz.

"İçiyorsan bırakma, içmiyorsan başlama!" Çünkü her ikisi arasında oluşacak algı farkı seviyesi, daha önce üretilmiş formülleri bu kez başka gözle değerlendirmeyi getirebilir, dengeleri bozabilir, hafızaya kazınan koku değeri değişiklik sonrasında çalkalanıp parfümörün kafasını fazlaca karıştırabilir. Aslında bu ilginç önerme bile içenle içmeyenin koku algısında bir fark olduğunun kabulü anlamına geliyor.

Neden koku duyusunu etkiliyor sigara? Koku algı eşiğine yönelik olarak yapılan testler sonunda, hemen sigarayı söndürdükten sonra, içilmeyen dönemdeki seviyede bir koku algısına ulaşmak için kokunun yoğunlaşması gerekiyor. Hemen sigara içildikten

sonra bu fark gerçekleştiğinden bir kısım biliminsanı burnun yanık tütün kokusuna sağladığı uyumdan (adaptasyon) kolayca kurtulamadığını, bu nedenle de o kokunun üstüne gelen ikinci kokuyu rahat algılayamadığını söylüyorlar.

Bir başka grup biliminsanıysa, bunun arkasında uyumun ötesinde bir şeylerin olduğunu, kişinin ne sıklıkta ve ne kadar süredir sigara içtiğine bağlı olarak direkt zarar miktarında değişiklik olduğunu söylüyorlar. Yani uzun zamandır ve çok fazla sigara içen birinin, içmeyen birinin algıladığı yoğunlukta koku algılayabilmesi için sigarayı bırakmasının üzerinden bazen yıllar geçmesi bile gerekebiliyor. Ancak içen ile içmeyen arasındaki fark, asla genç ile yaşlı veya kadınla erkek arasındaki koku algı farkı kadar (bkz. *KK*, "Yaşlılar ve Koku") büyük bir fark değil.

Nikotin'in sonu "in" ile biten morfin, eroin, kokain, kafein veya kinin gibi bir *alkaloid* olduğundan bahsetmiştim. Bu maddelerin hepsi, kullanım dozajına bağlı olarak bazen tedavi maksadıyla kullanılabiliyorlar. Ancak nikotin her koşulda, bağımlılık yapıcı ve narkotik etkilerinin yanı sıra, bizim koku alma kapasitemizde hem geçici, hem kalıcı zararlara yol açabiliyor. Burundan geçen hava akımında azalma, alıcıların hemen altında, burnun hemen iç ve üst yüzeyindeki mukoza tabakasında dolaşım bozukluğu, vesaire. Dolaşım bozukluğu, elbette sinirsel uyarıların transferini de etkiliyor ve beyne gitmesi gereken koku sinyallerinin hepsi gitmiyor. Bu da, koku bize aslında koktuğu gibi kokmayabiliyor, demek. Hava alımındaki azalma da başka dert tabii ve bir anlamda teneffüs sorununa işaret ediyor. Bu gibi bir durumda, bir *kortikosteroid*, yani *prednizon* kullanılarak nefes alışverişi düzene sokulabiliyor. Ne var ki mukozadaki tahribatın önüne bu kadar kolay geçme imkânı maalesef yok.

Koku duyumuza sadece nikotin etki etmiyor elbette. Başka maddeler de var ve bunlar sadece sülfürik asit, aseton, amonyak, *formaldehit* gibi uçucu maddeler değil, kurşun, gümüş, krom, cıva gibi metaller de olabiliyor. Deterjan veya solventlerle, mesela boya tineriyle veya tutkalla fazlaca uğraşan meslek sahiplerinde yapılan

ölçümlerde ciddi koku algısı bozuklukları çıkıyor. Ressamlarda bile bu duruma rastlanıyor, çünkü onlar da tuval karşısında çalıştıkları süre içinde boya içindeki solventleri teneffüs edip duruyorlar.

Yalnız ilginç bir nokta var; sigara içen ressamlarda koku algısı içmeyenlere oranla çok daha iyi durumda. Bunun nedeninin tütünün kokusunun solvent kokusunu maskelemesinden olduğu sanılıyor. Tütün kokusunun tayin edicisi de bizim eski dost muhterem nikotin hazretleri oluyor, ama ters anlamda. Yani nikotini düşük sigaranın kokusu daha güçlü ve kötü oluyor. Ressamlar için söylenenle birleştirirsek, nikotinin koku maskeleme görevi bir dereceye kadar da olsa gerçekten var. Ayrıca nikotin kendiyle beraber gelen diğer uçucu moleküllerin bünyeye kabulünü de geciktiriyor. Tiner, terebentin, yanık lastik gibi maddelerin kokusuna uzun süre maruz kalmak sadece keyfimizi kaçırmıyor, aynı zamanda sinir sistemimiz üzerinde de yıkıcı etki yapıyor.

"Mad-hatter" diye bir ifade vardır mesela, eskiden şapkacıların keçeyi kalıplar ve yapıştırırken soludukları cıvalı hava yüzünden, âmiyane tabirle, kafayı yemeleri üzerine çıkmış, ismiyle müsemma, deli şapkacı tabiri. (Caz meraklıları bilirler, Chick Korea'nın aynı isimli bir albümü vardı.) Yani sevgili okur, mesleğe bağlı olarak teneffüs edilenden sebep zuhur eden hastalıklar da kaçınılmaz olarak var. İşin erbabı olmanın bedeli mi desek, ne desek?

Sosyal İçicinin Sırrı

Bir başka şeyle beraber olunca iyi çocuk rolüne bürünen sigara, parfümlerle biraraya geldiğinde ise mahallenin en yaramaz çocuğu oluveriyor. Meyveli floral bir parfüm, mesela *Miss Dior Cherie* sürüp sigara içmek, migrene, baş ağrısına kocaman bir davetiye demek. Aynı şekilde pudra kokan parfümler de sigara kokusuyla birleşince kullananı bile rahatsız eder hale gelebiliyorlar.

Kapanış için ayırdığım lüzumsuz bilgiye gelirsek: Bazı insanların içici olsalar bile ayda yılda bir taneyle yetindiklerini biliriz. Bu insanların nikotin ihtiyacı nasıl oluyor da onları nikotin açlığına sürüklemiyor? Bunun sebebi, bu şanslı kişilerde mevcut bir gene-

tik hata. Hatalar hep olumsuz olacak değil ya, bu muhteremlerin ciğerlerinde nikotini parçalayan enzimlerindeki bu hatalı gen, nikotinin yavaş ve yetersiz metabolize olmasına sebep oluyor.

Bu da doğal olarak kanlarındaki ve beyinlerindeki nikotin seviyesinin normalden uzun süre yüksek seviyeyi muhafaza etmesine yol açıyor. Hani demiştim ya, "Bir noktadan sonra nikotin için belli bir seviyeyi tutturmak gerekiyor ve bu yüzden içtikçe içiliyor sigara," diye; bu muhteremlerde o ihtiyaç çok çok daha seyrek oluşuyor.

Gene Bir İngiliz Oyunu

Parfümcülük, bir zanaat olarak İslam dünyasından Avrupa'ya taşındığında bu işlerin merkezi Venedik ve diğer İtalyan devletleriydi. Venedik, hem Akdeniz'deki ticaret yollarına erişimi olan bir kentti, hem de kentte oldukça gelişmiş bir cam zanaatkârlığı mevcuttu ve cam, çiçeklerin, bitkilerin damıtılarak esans yağlarının elde edilmesinde kullanılan aygıtlar için gerekli bir unsurdu. Zaman içinde Venedik'in tekel olma durumu kayboldu ve parfüm imalatı muhtelif coğrafyalara yayıldı.

Bu yeni coğrafyalardan biri de Fransa oldu (bkz. "Hey Onbeşli, Onbeşli"). Fransa'nın bu konuma gelmesinde *Le Roi Soleil* (Güneş Kral) olarak bilinen XIV. Louis'nin büyük katkısı var. XIV. Louis döneminde saray hem müşteri olarak, hem korumacı davranarak, hem de gerekli altyapıyı sağlayarak parfüm imalat ve tüketimini Fransız topraklarında körükledi. Bunda sarayın lükse olan düşkünlüğünün, mesela sokak lambalarının ilk kez şehir hayatına sokularak Paris'in sokak fenerleriyle ışıl ışıl hale getirilmesi gibi hamlelerin de etkisi var. Bu dönemde parfümler yatak örtüleri, elbiseler, mendil veya eldiven gibi aksesuarlar ve elbette asillerin sofralarındaki yiyecekleri içinde geniş yer buldular.

Gene Fransız krallarından XV. Louis'nin sarayı *la cour parfumée* (parfümlü saray) olarak biliniyor, saraydakiler her gün başka bir parfüm kullanıyorlardı. Saray derken, sadece kral ve ailesini değil, onları çevreleyen devlet görevlileri ve asilleri de kastettiğimi düşü-

nürseniz, bu aynı zamanda parfümcüler için para endişesi olmayan ve çok tüketen nefis bir müşteri kitlesi demekti. Saraya parfüm veren ve "saray parfümcüsü" olarak anılan sekiz parfümcü vardı ve bunlar sarayın siparişleriyle geliştiler, zenginleştiler ve birer parfüm hanedanına dönüştüler. Hâlâ güncel piyasalarda ismi geçen Houbigant veya Lubin, bu dönemden palazlanarak kurumsallaşan parfümevlerinden.

Ancak bu dönemlerde eldivenci-parfümcüler, sadece parfümlü eldiven, parfüm veya kokulu yağlar satmıyor, sabun, pudra, beyaz yüz boyası, ruj ve saç boyası da imal ediyor; bugünkü anlamda entegre birer kozmetik işletmesi gibi çalışıyorlardı. İmalatlarını sarayın dışında daha düşük gelir gruplarına, asillerin yanında yeni gelişmekte olan burjuva sınıfına da satarak bilançolarını şişkin tutmaya çalışıyorlardı. Rekabet yok muydu? Parfüm ve eldiven dışında saydığım diğer kozmetik ürünler için yoğun bir rekabet vardı elbette. Baharatçılar loncası, manifaturacılar loncası, perukacılar loncası ve sirke imalatçıları da muhtelif kozmetik ürün üretebiliyor ve satabiliyordu. Bu loncalar dışında küçük dükkânlar veya bugünkü tanımla butiklerin, kendi devamlı müşterileri için dükkânlarının bir köşesinde ürettikleri parfümlü sular, pudralar, hatta sabunlar vesaire de elbette rekabetin biraz daha altpazar dilimlerindeki unsurlarıydı.

Komşu ülke İngiltere'deyse dönemin en hızlı gelişmekte olan tüketici toplumu filizlenmeye başlamıştı. Bu tüketici toplumu da İngiliz parfümcülerine daha modern bir kapitalist üretim için gerekli omurgayı rahatça sağlıyordu. 1789 Fransız Devrimi ile beraber parfümün aristokrasiyle olan ilişkisi nedeniyle tökezleyen, yeni ve güçlü düşmanlar edinen Fransız parfümcülüğü, bu tökezlemesinden kısa sürede kendini toparladı ve kaybettiği saraylı müşterilerinin yerine burjuvaziyi yerleştirerek hem içeride Fransa'da, hem de dışarıda kendine yeni pazarlar geliştirmeye başladı. Zayıflayan lonca sistemi de 1791 yılında unutulur gibi oldu ve Paris'in zengin caddelerinde pıtrak gibi parfümevleri ve koku butikleri açılmaya başladı.

Napoléon'un yükselişi ve 1804'te imparator olarak taç giymesiyle beraber Fransız parfümcüleri kuvvetli bir geri dönüş yaparak, bugün bile devam eden ayrıcalıklı konumlarına ulaştılar. Eski gücü kalmasa da Eldivenciler ve Parfümcüler Loncası, onun döneminde ikiye ayrıştırıldı ve parfümcüler kendi bağımsız loncalarına kavuşarak bir anlamda terfi etmiş oldular. Daha önceki bölümlerde bahsetmiştim, parfümler ve kokulu sular, kolonyalar, Avrupa'da sadece hoş kokmak için değil, aynı zamanda çeşitli hastalıkların tedavisi amacıyla da kullanılıyor, çoğu kez içilerek tüketiliyorlardı (bkz. "Fargeon Majestelerinin Hizmetinde").

Ancak 1810 yılında Napoléon beklenmedik bir hamle yaparak toplum sağlığı açısından içilerek tüketilecek tedavi amaçlı kokulu suların içindeki maddelerin açıkça listelenerek belirtilmesini emredince, parfümcüler önce bir şaşırdılar. Haliyle, hiçbiri kendi parfümünün formülünü ve sırlarını açıklamak istemiyordu. Formüllerini açıklamak istemeyenler tedavi edici ilaç üreticisi iddialarından vazgeçtiler ve asılları olan kokuya sığındılar. Napoléon'un bu fermanıyla beraber, eczacılar ile parfümcüler kesin ve kalın bir çizgiyle ayrıştılar ve parfüm, gerçek anlamda bir sektör olarak ortaya çıkıverdi.

1815 yılında, Napoléon Savaşları diye bilinen savaşların sonlanmasıyla beraber, Avrupa'da bu kez yeni bir grup parfümcü ortaya çıkmaya başladı. Bunlar, parfümün geleneksel seçkin konumu üzerine odaklanmayı ihmal etmeden ticarî uyanıklığı da elden bırakmayan yeni nesil parfüm imalatçılarıydı ve olaya daha ticarî bir gözlükle bakıyorlardı. Bunların arasında akla ilk olarak Guerlain gelmesine rağmen, çok önemli birinin ismi genelde atlanır ve kendisinden koku dünyasıyla ilişkili olarak pek bahsedilmez. Bu niçin böyle olur? Çünkü aslen parfümcü olmasına rağmen parfüm alanında değil, kozmetik alanındaki ilkleriyle anılır bu muhterem. Evet, dedesi büyük çiçek tarlalarının sahibi, babası ise saray parfümcülerinden, meşhur Lubin'in yanında yetişmiş olan Eugène Rimmel'den (1820-1887) bahsediyorum. Hatırlarsınız, Lubin de Fargeon'un yanında çıraklık yapmıştı.

Baba Rimmel, saray parfümcüsü Lubin'in yanında çalışırken oluşturduğu şöhretinin de katkısıyla 1834 yılında Londra'ya davet ediliyor ve Eugène Rimmel henüz 14 yaşındayken en seçkin caddelerden biri olan Bond Street'te, yeni gelişen dinamik İngiliz sosyetesini hedefleyen bir dükkân ve laboratuvar açıyor.

İngiltere ile Fransa arasındaki uzun savaş yılları sırasında, Fransız limanlarındaki abluka nedeniyle İngilizlerin dünyanın diğer bölgeleri üzerinde kesin bir ticarî hâkimiyeti var. Bu hâkimiyet, her tür mal için geçerli olduğu gibi, elbette parfümeriyi de kapsıyor ve bu dönem süresince Fransızlar içlerine kapalı bir gelişme gösterirken, İngilizlerin gelişimi daha çok dışa dönük oluyor. Britanya Doğu Hindistan Şirketi'nin (*British East India Company*) pek çok hammaddenin bütün dünya üzerinde uzun dönem tekelini elinde tuttuğunu da lütfen unutmayalım. Bu hammaddeler arasında elbette Doğu'nun, gerek Arap diyarları, gerek Hint, gerekse Çin olsun türlü türlü egzotik koku kaynakları da var ve bu kaynaklar parfüm formülleri içinde kendilerine oldukça keyifli yerler ediniyorlar. Hem bol ve değişik hammadde, hem de kendi saray camiası, dinamik ve kalabalık tüccar zümresiyle beraber İngiltere'de XVIII. yüzyıl itibariyle sistemli bir parfüm sektöründen bahsetmek mümkün. Daha Fransızların markaları ülke dışına çıkamazken, İngilizlerde markalaşma var ve mesela bugün bile hâlâ hayatta olan House of Yardley, o dönem için çok yeni bir şey olan markalı sabunları ve lavanta sularıyla oldukça ünlenmiş durumda.

YÜRÜ YÂ RİMMEL!

Rimmel, Fransız kökenli ve ancak 1857 yılında İngilizliğe geçişi kabul ediliyor. Yaşadığı ve ticaret yaptığı ülkenin yabancısı olması, başta dezavantaj gibi görünse de, hepimizin bildiği gibi, bazen olaylara dışarıdan bakabilmek, aslında bir avantajdır ve içeridekilerin göremediği, fark edemediği pek çok şeyi dışarıdan bakan fark edebilir. Rimmel de böyle bir muhterem ve ilk olarak kendi gelişimini İngiltere içindeki demiryolu ağının gelişimine paralel

Markalı sabun neden yeni?

Çünkü o zamanlar, sabun bizim bugün kullandığımız gibi teker teker, cicili bicili ambalajlar içinde satılmıyor.

Büyük bloklar halinde, imalatçılardan dükkânlara geliyor ve tüketici bu dükkânlara gidip kendine sanki peynir kestirip tarttırır gibi sabun kestirip tarttırıyor. Hatta bu sabun bloklarına *cake* (kek) deniyor ve bir anlamda kendinize sabun kestirirken bir dilim kek alıyorsunuz.

Her ne kadar lisans hakları ve markalaşma bugünkü anlamıyla koruma ve kayıt altında değilse bile, en azından yerel ölçekte bilindik bir üreticinin ürününü satın almak çok şey fark ettiriyor.

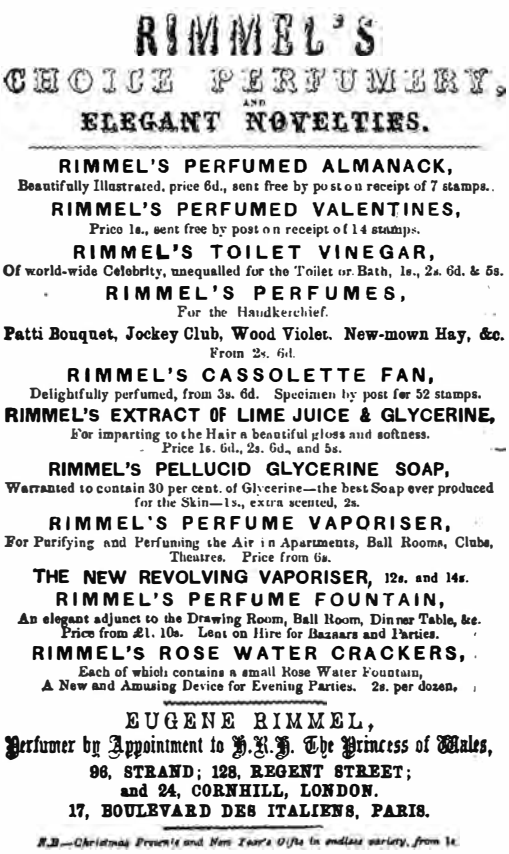
Marka neden önemli peki?

Çünkü markayla beraber tüketiciye ürün ve üreticisine dair bilgi ve mesaj aktarılmış oluyor. Üreticinin yeteneği, deneyimi ve mal içindeki farklılığı, bu marka altında tüketiciye iletiliyor, bu anlamda da üretici için paha biçilemez bir iletişim aracı haline dönüşüyor.

Zaten XIX. yüzyılla beraber pazarların gelişmesi, üretimin toplandığı ellerin azalması ve rekabetin keskinleşmesiyle, mal olarak satılan şeylerin ürün haline dönüşmesinde, sabun örneğinde gördüğümüz gibi, marka önemli bir unsur.

konumlandırıyor. Hedef pazarını diğer parfümevleri gibi dükkânını ziyaret eden müşterilerle sınırlamıyor, kırsal bölgelere de ürün sevk ederek potansiyel müşteri sayısını arttırıyor. 24 yaşına geldiğinde, Rimmel artık yeteneği herkes tarafından kabul edilmiş bir parfümör, belki daha da önemlisi, koku ve rengin beraberliğinin sınırlarını zorlayan bir yenilikçi oluyor. Ağız gargarası, kokulu merhemler, banyo esansları gibi o zamana kadar bu denli bilinmeyen veya bilinse de öyle konseptler altında ve şık bir şekilde satılmayan pek çok ürün, seri üretime girerek onun markası altında satılıyor.

Hatta ortam kokulandırmasının modern zamanlardaki ilk örneği de onun ismini ve imzasını taşıyor, zira Galler Prensi'nin düğününe Rimmel kokulu bir damga vuruyor. Demem o ki, daha sonra VII. Edward olarak krallık tacını giyen, zamanın Galler Prensi Edward ile Danimarka Prensesi Alexandra'nın düğün töreninde, Londra Köprüsü boyunca yaklaşık yüz adet kokulu düzenek yerleştiriyor. Aslında bu düzenekler çok eski zamanlarda tapınak-

RIMMEL'S
CHOICE PERFUMERY,
AND
ELEGANT NOVELTIES.

RIMMEL'S PERFUMED ALMANACK,
Beautifully Illustrated, price 6d., sent free by post on receipt of 7 stamps.

RIMMEL'S PERFUMED VALENTINES,
Price 1s., sent free by post on receipt of 14 stamps.

RIMMEL'S TOILET VINEGAR,
Of world-wide Celebrity, unequalled for the Toilet or Bath, 1s., 2s. 6d. & 5s.

RIMMEL'S PERFUMES,
For the Handkerchief.
Patti Bouquet, Jockey Club, Wood Violet. New-mown Hay, &c.
From 2s. 6d.

RIMMEL'S CASSOLETTE FAN,
Delightfully perfumed, from 3s. 6d. Specimen by post for 52 stamps.

RIMMEL'S EXTRACT OF LIME JUICE & GLYCERINE,
For imparting to the Hair a beautiful gloss and softness.
Price 1s. 6d., 2s. 6d., and 5s.

RIMMEL'S PELLUCID GLYCERINE SOAP,
Warranted to contain 30 per cent. of Glycerine—the best Soap ever produced for the Skin—1s., extra scented, 2s.

RIMMEL'S PERFUME VAPORISER,
For Purifying and Perfuming the Air in Apartments, Ball Rooms, Clubs, Theatres. Price from 6s.

THE NEW REVOLVING VAPORISER, 12s. and 14s.

RIMMEL'S PERFUME FOUNTAIN,
An elegant adjunct to the Drawing Room, Ball Room, Dinner Table, &c.
Price from £1. 10s. Lent on Hire for Bazaars and Parties.

RIMMEL'S ROSE WATER CRACKERS,
Each of which contains a small Rose Water Fountain,
A New and Amusing Device for Evening Parties. 2s. per dozen.

EUGENE RIMMEL,
Perfumer by Appointment to H.R.H. The Princess of Wales,
96, STRAND; 128, REGENT STREET;
and 24, CORNHILL, LONDON.
17, BOULEVARD DES ITALIENS, PARIS.

N.B.—Christmas Presents and New Year's Gifts in endless variety, from 1s.

Rimmel'in değişik ürünlerini içeren duyurusu. Almanak, sevgililer günü kartları, parfümlü sirke, parfüm, yelpaze, saç parlatıcısı, gliserinli sabun ile ortam kokulandırmak için davet ve balolara kiralanan fiskiyeli parfüm çeşmesi, listelenen ürünler arasında.

larda kullanılanların gelişmiş birer benzeri. Üçayak üzerinde duran birer metal tepsi ve tepsilerin içine konularak yakılan kokulu yağ karışımlarından oluşuyorlar ve yakıldıkça saldıkları kokulu dumanla hem Londra Köprüsü'nü, hem de Thames Nehri'ni yaklaşık dört saat süresince buram buram düğün kutlamalarının kokusuna boğuyorlar.

Elbette bu olaydan sonra Londra'daki ziyafet, kutlama vesaire şenlikler için Rimmel'in kapısı sık sık çalınıyor ve ortamları kokulandırması isteniyor. Lyceum Tiyatrosu'nda VIII. Henry'nın

beşinci karısı genç Catherine Howard'ın trajik hikâyesinin anlatıldığı *The Rose Without A Thorn* (*Dikensiz Gül*) isimli oyunda, tiyatro salonu gül kokusuna boğuluyor ve bu gül kokusunun uygulayıcısı da buharlı bir koku verme düzeneği icat eden Rimmel'den başkası değil.

Bu düzenek daha sonra patent altına alınıyor ve hastanelerdeki kötü kokuların önüne geçmek için kullanılmaya başlıyor. Bugün, Çin malı ıvır zıvır satan yerlerde benzerlerine çokça rastlayacağınız bu düzenek, bir bakır kap ve delikli kapaktan oluşuyor. Kabın içine su ve gülyağı damlatılıyor, altında ise ayaklar ve küçük bir ateş hanesi var ki biz *tea light* denen küçük mumları kullanıyoruz bugün, bu ateşin ısısını sağlamak için. Yanan mumun ısısıyla birlikte üst kattaki kapta bulunan su ısınıyor, ısınan su buharlaşırken de içine damlatılmış gülyağını deliklerden kendisiyle beraber buhar içinde çıkararak ortama uzun süreli ve sabit miktarda koku sağlıyor.

Windsor Şatosu'nun kokulandırması da Rimmel'den soruluyor o zamanlarda ve bu koku düşkünü mucit, o dönem içinde yaptığı bu yeniliklerle beraber sadece uygulamaları değil, parfümlerinin kalitesiyle de kendini ispat ediyor. Avrupa'da Kraliçe Victoria'nın da aralarında yer aldığı yaklaşık on kraliyet hanedanının resmî parfümcüsü oluveriyor. Ürettiği parfüm, kokulu yelpaze, kokulu kartvizit falan gibi envai çeşit kokulu ürünün hammaddesini, dedesinin Grasse'taki tarlalarından toplanan çiçeklerden Nice çevresindeki fabrikalarda üretilen esans yağları oluşturuyor. En meşhur parfümleri arasında *Golden Fern*, *Ma Mie Annette*, *Les Capucines*, *Vocalise*, *Fraxi* ve *Art Moderne* sayılabilir. Ancak biz maalesef bu kokuların hiçbirini bugün koklayamıyoruz, üretilmiyorlar.

Sadece yenilikçi değil, aynı zamanda pazarlamacı vizyonu da olan Rimmel, ürünlerini daha geniş alıcı kitlelerine ulaştırmak için o dönem bilinmeyen pek çok yolu deniyor. Posta ile sipariş kataloglarına giriyor, hatta tiyatrolardaki programların içine reklamlar veriyor. Bu tiyatro programlarına sadece reklam vermekle

Rimmel'in Jules Chéret tarafından çizilmiş tanıtım kartı. Rimmel, kendi yenilikçiliğine benzer karakterde ilginç insanlar gördükçe onlara da servetiyle el uzatmaktan geri durmuyor. Gördüğünüzde hemen hatırlayacağınız pek çok eski afiş ve posterin yaratıcısı, modern zamanlardaki litograf baskının babası olarak bilinen Jules Chéret de bunlardan biri. Önce sadece Rimmel'in dükkânlarının dekorasyonu için büyük litografiler yapan Chéret, daha sonra Rimmel'in sponsorluğuyla işi büyütüyor ve Londra, Paris gibi merkezlerdeki gösterilerin bir numaralı afişçisi haline geliyor.

kalmıyor, programların basımını da üstleniyor ve bu baskıları da koku emdirilmiş kâğıtlara yaparak tiyatro izleyicilerini hoş sürprizlerle buluşturuyor. Çılgın yenilikçiliğinin ve halkla ilişkiler dehasının zirve örneği ise 1851 yılında 1844'te Paris'te gerçekleştirilen Fransız Sanayi Fuarı'na cevap olarak düzenlenen ve Kraliçe Victoria tarafından açılışı yapılan, Hyde Park'taki Büyük Sanayi Fuarı veya diğer adıyla Crystal Palace Exhibition için düzenlediği "Parfüm Çeşmesi" oluyor. Çeşme daha sonra Dublin (1853) ve New York'taki (1854) fuarlarda da sergileniyor.

Rimmel'in çok önemli bir katkısı daha var parfüm dünyasına, o da 1864 yılında basılan *Book of Perfumes* (*Parfümler Kitabı*) isimli kitabı. Bu kitapta, uzak kültürlerin kozmetik ve parfüm alışkan-

lıklarını, çizimler ve efsanelerle beraber anlatıp o dönem için pek bilinmeyen, bugün de pek bilindiği söylenemeyecek bitkisel, çiçeksi veya hayvansı koku maddelerine, misklere, amberlere, *civet*lere değiniyor. Kitap uzun yıllar boyunca hem parfüm dünyasının, hem de şık İngiliz leydilerinin vazgeçilmez el kitabı oluyor. Sadece kitap olmakla kalmıyor *Book of Perfumes*, İngiliz gazetelerinde haftalarca tefrika halinde yayımlanıyor ve pek çok dile tercüme ediliyor.

Maskenin altındakiler

İyi de biz Rimmel'i veya kurumsal adıyla The House of Rimmel'i veya kendisine takılan lakapla, *Prince of Perfumes*'u (*Parfümlerin Prensi*) bunlarla tanımıyoruz. Neyle tanıyoruz peki Rimmel'i?

Efendim, *masca* kelimesi Latince "maske" anlamına geliyor. *Maschera* ise "maskelemek" demek. Bu isimle andığımız ve hanımefendilerin kirpiklerini uzatan, kalınlaştıran veya her ikisini birden

Eugène Rimmel'in parfüm çeşmesinin de göründüğü bir tanıtım broşürü. Çizimdeki hanımefendi, elindeki mendili parfümlü suya banarken, üstte de fıskiye çalışmakta.

yaparak bir de üstüne renklendiren kozmetik ürünün geçmişi, Mısır'a kadar uzanıyor. Mısırlılar gözlerini iklim koşullarından muhafaza etmek için kirpiklerine ve gözkapaklarına kurşun, kömür tozu, bal, su, hatta bazen timsah dışkısını birleştirerek yaptıkları *kohl* isimli bir karışımı uyguluyorlar. Bu uygulama onları sadece doğa koşullarından korumakla kalmıyor, aynı zamanda dinî ritüellerinin bir parçası haline gelerek nazardan ve kötü ruhlardan da koruyor. Üstüne bonus olarak bir de "güzel"leştiriyor.

Rimmel, bu kadim güzelleşme arzusunun üzerine giderek, kurşunla timsah dışkısını dışarıda bırakan, onların yerine petrol türevi vazelini ihtiva eden ilk zehirsiz ve seri üretilen maskarayı imal ediyor. Elbette ilk üretilen maskaranın bugün kullanılandan epey farkı var. Mesela kapağı açılıp hemen kirpiğe sürülemiyor, sağa sola bulaşıyor ama ne olursa olsun modern zamanlarda bu

O gözler ki dünya pazarı

Eski kıtada üretilen maskara, nasıl oluyor da Atlantik'i geçip oradaki kadınların gündelik hayatına nüfuz ediyor?

Efendim, T.L. Williams isimli Chicagolu bir eczacının Mabel isminde çok sevdiği bir kızkardeşi var. Mabel'in de Chet isminde bir erkek arkadaşı var ama gün gelip de Mabel, Chet'nin başka bir hanımefendiye ilgi duyduğu dedikodularını işitince, pek fena etkilenip bunalıma giriyor.

Kardeşinin bu durumuna üzülen Williams da "Ne yaparım da Chet'nin tekrar kardeşime ilgi duymasını sağlayabilirim?" diye düşünürken, kömür tozu ile vazelini biraraya getirerek, Rimmel'in maskarasını bir adım ileri götürüyor ve kardeşine veriyor.

Mabel bu maskarayı kullanarak kirpiklerini boyuyor ve o güzel gözleri yüzünün içinde birer çiçek gibi açıp nefes kesen bir güzelliğe bürününce, mantıklı bir erkek olan haşarı sevgili Chet için de tekrar Mabel'e dönmekten başka bir şans kalmıyor.

Tekrar biraraya geldikten bir yıl sonra evleniyorlar ve hem kendileri, hem de bu ilginç maskaranın mucidi Williams ağbileri pek mutlu oluyor.

Yaptığı maskaranın başarısından ve kadın güzelliğine olumlu etkisinden cesaret alan Williams da bu ürününü kardeşi Mabel'in ve ürün içeriğinde kullandığı vazelinin adlarının ilk ve son hecelerinden türettiği isimle, yani *Maybelline* markasıyla 1915 yılında pazara sunarak başka bir kozmetik devinin kurucusu oluveriyor.

Bugün kullanılan, tüp içinde fırçalı ambalaj formu ise 1950'li yıllarda Helena Rubinstein sayesinde ortaya çıkıyor.

işin yeniden ivme kazanması, Rimmel'in buluşuyla oluyor ve pek çok lisanda da bu ürün onun ismiyle, "rimel" diye anılıyor. Sadece Türkçe'de değil, Fransızca, İtalyanca, Portekizce, Acemce, Romence ve İspanyolca gibi pek çok lisanda, hanımefendilerin kirpiklerini belirginleştirmek için kullandıkları kozmetik malzemenin ismi Eugène Rimmel'in soyadıyla özdeşleşiyor.

Eugène Rimmel 1887 yılında hayata gözlerini yumuyor ve geride dev bir imparatorluk bırakıyor. Kendinden sonra gelen iki oğlu, şirketi genişletmeye devam ediyorlar ve House of Rimmel, 1949 yılına kadar ailenin elinde kalıyor. Daha sonra değişen pazar koşulları nedeniyle şirketin pay yapısı da değişiyor ve 70'li yıllarla 80'li yıllar arasında şirket elden ele geçiyor. Sonunda 1996 yılında Rimmel ve bütün bağlı kozmetik markaları Coty isimli pazarlama devinin eline geçiyor.

Bütün bunlar iyi güzel de, akla ister istemez şöyle şeyler geliyor: Hanımefendiler neden gözlerini belirginleştirmek, olduğundan iri ve dikkat çekici hale getirmek istiyorlar veya neden beyefendiler göz için varsaydıkları ideal güzelliğin peşine düşüyorlar? Veya kendimi sizin yerinize koyayım: "Vedat, bu Rimmel'i falan neden anlattın bize? Hikâye mikâye, laga luga, tamam da, sadede gel, kitap bitiyor!"

Canlıların doğada varlık sebepleri arasında genetik miraslarının sorunsuz şekilde iletilmesi, üst sıralarda yer alıyor. İnsan da bir canlı ve bilinçli olarak olmasa da bu kuraldan âzâde değil.

Aynı yüzde maskara/rimel uygulanmamış ve uygulanmış göz mukayesesi.

İlkel beynimizle çiftleşecek kişiyi seçerken, adı üstünde, beynin ilkel değerlendirme departmanını devreye sokuyor ve başka değişkenleri değerlendirmediğimizden standart birtakım işaretler arıyoruz (bkz. *KK*, "Mevzular Isınıyor Demiştik: Seks"). Ayrıca hiçbir deneyimimiz tek bir duyuya bağlı olarak gelişmiyor ve pek çok duyuya gelen uyarıyı o an yaşanan durumun özelliğine has bir hiyerarşik sıralama oluşturarak değerlendiriyoruz. Dolayısıyla, türün devamını sağlayacak eşin seçiminde de sadece koku duyusunu değil, pek çok duyuyu birarada değerlendiriyoruz.

Bunların içinde görsellik de kuşkusuz önemli bir role sahip. Karşı cinsin görsel yapısı, bize aradığımız çocuk üreticisinin o olup olmadığı konusunda pek çok işaret veriyor. Bu hem erkek, hem de kadın için geçerli. Ancak sözkonusu olan göz ve makyaj olduğundan, müsaadenizle daha çok kadının fiziksel görünüm üzerinden erkeğe verdiği bir kısım sinyal üzerinde duracağım. Bunu söylerken makyajın tarihsel serüveninde elbette erkeğin de varlığının sözkonusu olduğunu, hatta binlerce yıl öncesinde, yani işin başında bu uygulamaya toptan bir cinsiyet ataması yapılmadığını da belirtmek isterim. Unutmayalım ki Romalılar bir türlü yenip de topraklarını ele geçiremedikleri, İngiltere'nin kuzeyindeki Kelt kabilelerine yüzlerinin boyalı (*Braveheart*, sevgili okur?) olmasından sebep *pict* lakabını takmışlardı. *Pict/picti* Latince "boyalı" anlamına geliyor, geldiği bu yerden de İngilizce *picture* kelimesine kadar gidiyor. Bu rezervi koyarak, olası yanlış anlaşılmaların önünü alayım ve devam edeyim.

Hayır, zayıf veya kilolu eş tercihinden bahsetmeyeceğim. Zaten biliyoruz ki zayıflık veya şişmanlık dönemsel değişkenliğe sahip değerlendirmeler. Yüz yıl öncesinde "balık etli" tabir edilen, nispeten kilolu vücutlar tercih sebebiyken, 1970'lerde "sıska"lık zirvede. İçinde yaşadığımız dönemde de fazla kilolu olmanın ideal kabul edilen veya ideal diye dayatılan vücut formunda makbul karşılandığını söyleyemeyiz.

Mesela klasik dönem tablolarına bakın ve oradaki kadın vücut formunu bugünkü ideal ölçüler bağlamında değerlendirmeye çalı-

şın. Olmuyor, Venüs veya Afrodit bile bugün için fazla "balık etli" kalıyor. Bugün öyle bir "ideal" var ki eğer az biraz kiloluysanız, bazı zincir giyim mağazalarında kendinize uygun giysi bulabilmeniz neredeyse imkânsız. *Slim* veya *super slim* gibi incenin de ötesine geçen ve etiketlerde Türkçe'sine rastlayamadığımız giysi bedeni normları bile oluşmuş durumda.

Ancak kilonuz ne olursa olsun, ister bir zamanların sıska modeli Twiggy gibi, ister daha kilolu olan Marilyn Monroe gibi olun, ortak bir payda var: Bel kalınlığının kalçaya oranı diye tanımlanan bu ortak noktadaki ideal ölçü de azıcık artısı ve eksisiyle beraber 0,7. Yani beliniz yedi birim ölçüyse, kalçanız on birim ölçü olacak. Yakın zamanların en bilindik ideal oranı olan 90-60-90 da zaten buna çok yakın bir değere, 0.67'ye denk geliyor. Bu orana sahip olup olmadığınızı kendi gözünüzden değerlendirdiğinizde de, eğer ideale uymuyorsanız, uygun görsellik algısını yaratmanıza yardımcı olacak bel korsesi veya sıkılaştırıcı külotlar gibi ürünler devreye giriyor. Yani size sorulmadan doğru kabul edilmiş bu orana sahip değilseniz, dert etmenize gerek yok, karşınızdakini yanıltmak için endüstri ve pazarlama dünyası her zaman olduğu gibi hizmetinizde. Bel-kalça oranına benzer oranların memelerle bel arasında da mevcut olduğunu not edip, devam edeyim.

Gene ilkel beynimizde cilt yapısı doğurganlıkla ilintilendiriliyor. Tıp endüstrisini işin dışında bıraktığımız tamamen doğal bir ortamda, genç olanın sağlıklı ve birden fazla doğum yapma şansı daha fazla olduğundan, genç izlenimi yaratacak gergin bir cilt de erkeğin eş seçimini etkiliyor. Ay döngüsünde, kadının doğurganlık kapasitesinin en yüksek olduğu dönemde ciltte oluşan pembeleşme de gene ten üzerinden verilen sinyallerden biri. Ancak bunları da dert etmenize gerek yok, zira hem cilt sıkılaştırıcı, hem de yüzünüze, özellikle yanaklarınıza renk verecek envâi çeşit ürün var pazarda.

Sadece cilt değil, saç da üreme ve doğurma yeteneğiyle ilgili bir gösterge. Genç ve canlı saç, yaşlı ve kırık saça göre çok daha yüksek bir doğurma potansiyeline işaret ediyor. İnsan yaşlandıkça saçı

da yaşlanıyor, hatta yaşlılığa ilişkin dışa dönük ilk belirteçler saç üzerinden yansıtılıyor. Saçtaki yaşlanmayı en çabuk belli eden saç tipi de sarı saç. Yani sarışınların gençliği veya yaşlılığı, esmerlerinkinden çok daha net ve çabuk ayırt edilebiliyor. Erkeklerin büyük çoğunluğunun sarışınlardan hoşlanmasının en önemli sebebi de bu zaten.

Kafaları karışmadan, "doğurganlığının zirvesinde kadın" sinyali verecek saç rengine yanaşıp zamanlama kararını doğru vermek istiyorlar. Saç rengi üzerinden bütün bu söylediklerim elbette boyadan bağımsız, saçın doğal yapısıyla ilgili şeyler. Bütün bu söylediklerim aynı zamanda "çakma sarışın" kavramını da anlamanıza yardımcı olabilir. Saydıklarıma koşut şekilde, yüzdeki iri gözler, küçük burun, yüksek elmacık kemikleri, dolgun dudaklar, bunların birbirlerine oranı ve genel yüz simetrisi de pek çok şeyi deşifre ediyor.

Ne yani, gözleri çekik değil mi?

Bölüm başında anlattığım, "maskara" isimli ürüne en çok rağbet edenler "çekik gözlü" diye bildiğimiz Asyalılar. Bu tip malzemeyi üreten ve satan markalar için en bereketli ve keyifli pazarlar oraları ve bu pazar canlılığını kaybetmesin diye "ideal" olan fark ettirilmeden sürekli pompalanıyor, animelerde bile gözler iri iri çiziliyor.

Asyalılar bizi yuvarlak göz diye tanımlıyorlar, biz de onların gözlerini küçük kabul ediyoruz. Oysa aslında büyüklük küçüklük açısından çok bir fark yok arada, çünkü esas fark gözde değil, göz kapaklarında. Asyalılarda gözün üzerindeki göz kapağının ikinci kıvrımı, gözün üstüne doğru daha fazla iniyor ve bu da optik bir yanılsama yaratarak gözün sanki daha dar, daha çekikmiş gibi görünmesine sebep oluyor.

Bunun sebebi ise o bölge insanlarının son buzul çağına uyum sağlayabilmek için uğradıkları genetik değişim. Kar ortamında yansıyan ışık, göz için tehlikeli ve işte o ikinci kıvrım da göz üstüne inerek bir nevi kar gözlüğü görevini üstleniyor.

Zaten burunları da soğuk rüzgârdan olabildiğince az etkilenmeleri için ufak, burun delikleri solunan havayı ciğer yolculuğuna çıkmadan önce mümkün mertebe ısıtsın diye küçük.

Tenlerinin neden bize oranla daha "soluk" renkte olduğu konusuna ve ten rengi-güneşli coğrafya ilişkisine girmiyorum bile, mevzuyu anladınız.

Bu saydıklarım içinde yer alan iri gözler ise yüksek östrojen seviyesi ihtimalinin görsel ifadesi. Yüksek östrojen seviyesi de hem kolay bir hamilelik, hem de sağlıklı bir doğum demek. Ayrıca gözün, yüz genel ölçümü içindeki oranı da neredeyse ergenlikten yeni çıkmış bir gençliğin göstergesi. Neden? Çünkü gözün boyut olarak gelişimi hem yüz, hem de vücuttan önce tamamlanıyor. Dolayısıyla, diğerleri gelişmeye devam ettikçe gözler oransal olarak küçülüyorlar. Yüz içinde oransal olarak büyük görünen göz de geri kalan ögelerin henüz tam olgunlaşmamış olduğunun, yani gençliğin sinyallerini veriyor. Hem östrojen salgısı sayesinde doğurganlık şansı fazla, hem de pek genç. Üstelik eğer bu kadar gençse el değmemiş bir bakire de olabilir, yani bir sonraki neslin üretici taraflarından dölleme sorumlusu erkeğin işine başka kimse karışmamış, genetik yatırımına istenmeyen ortak alınmamış demek olur. Eh, zaten erkeğin kadında aradığı şey çocuk doğurtmaktan başka ne olabilir ki? O zaman iri gözü de en önemli karar verme kriterlerinden biri olarak kabul edelim.

Umarım bu anlattıklarımın bilinç katmanında değerlendirilen şeyler olmadığının altını çizebilmişimdir. Gözünü maskarayla koyultup belirginleştiren hiç kimse, hamile kalmaya âşık değil veya saçını sarıya boyatan kimse de kuaföre gidip, "Ayh, saçımı sarı yapayım ki doğurgan kadın tipi sinyali vereyim!" demiyor.

Başta dedim, bunlar ilkel beyin katmanımızın değerlendirmeleri. Lisan üretme, soyut düşünme, hayal kurabilme gibi pek çok yenilikle ilkel beynin ilerisine geçen güncel insan beyni artık bundan farklı değişkenleri önemseyerek beraberlikler oluşturuyor ve kişisel görünümüne dair kararlar alıyor. Beraber olduğumuz insanın görünmeyen kişilik özellikleri, gene pek çoğu bilinç alanının dışında kalmak kaydıyla, görünenin kat be kat önüne geçmiş, hatta bazı koşullarda artık neredeyse onu yok saymış durumda.

Üstelik beraberlikler, binlerce yıldan beri artık sadece üreme temelli değil, bilakis belki de üremeyi tamamen konu dışında bırakan, uzun süreli sosyal etkileşim alanlarına odaklanmış durumda

olabilirler. Çiftleşmekten eşleşmeye geçmiş durumdayız ve eşleşme çiftleşmeyi de içeren, hatta işin içine mülkiyeti de dâhil eden daha geniş kapsamlı bir tanım. Dolayısıyla, artık ilişkiler salt dölleme ve döllenme kriterleri üzerinden yürümüyor.

Dölleme ve döllenme, sevgili okur. Bu terimleri bu kitap içinde çokça kullandım ve mâlum, aralarında etkenlik-edilgenlik farkı var. Ne yapsak? Hazır son sayfaya gelmişken, dönüp Luce Irigaray'ı bir daha mı okusak?

Okuma Listesi

Kitaplar:

Ackerman, Diane. *A Natural History of Love*. New York: Random House, 1994.

Ackerman, Diane. *A Natural History of the Senses*. New York: Random House, 1990.

Aftel, Mandy. *Essence and Alchemy: A Natural History of Perfume*. New York: North Point Press, 2001.

Aftel, Mandy. *Fragrant: The Secret Life of Scent*. New York: Riverhead Books, 2014.

Agamben, Giorgio. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1998.

Altıntaş, Ayten. *Osmanlı Hekimlerinin Sağlık Kuralları*. İstanbul: Maestro Yayınevi, 2012.

Anderson, Jon. *Understanding Cultural Geography: Places and Traces*. Londra: Routledge, 2010.

Arnold, Rebecca. *Fashion, Desire and Anxiety: Image and Morality in the Twentieth Century*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2001.

Arundhati, P. *Royal Life in Manasollasa*. Delhi: Sundeep Prakashan, 1994.

Ashenburg, Katherine. *Clean; An Unsanitised History of Washing*. Londra: Profile Books Ltd., 2009.

Balzac, Honore de. *Rise and Fall of Cesar Birotteau.* Çev. Katharine Prescott Wormeley.

Barnes, David S. *The Great Stink of Paris and the Nineteenth-Century Struggle against Filth and Germs.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006.

Başer, K. H. C. ve Gerhard Buchbauer (ed). *Handbook of Essential Oils: Science, Technology, and Applications.* Boca Raton: CRC Press/Taylor & Francis, 2010.

Baudrillard, Jean. *The Consumer Society: Myths and Structures.* Londra: Sage, 1998.

Bedichek, Roy. *The Sense of SMELL.* New York: Doubleday & Company, 1960.

Belle Haleine: Der Duft Der Kunst. Basel: Museum Tinguely, 2015.

Billstein, Reinhold. *Working for the Enemy: Ford, General Motors, and Forced Labor in Germany during the Second World War.* New York: Berghahn Books, 2000.

Blundell, Lorraine. *Medici, The Queen's Perfume.* Bloomington: AuthorHouse, 2015.

Brechbill, Glen O. *The Language of Fragrance.* New Jersey: Fragrance Books, 2012.

Brechbill, Glen O. *The Major Catalog's of Fragrance.* New Jersey: Fragrance Books, 2012.

Bromley, J. S. (ed). *The New Cambridge Modern History Volume 6: The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1715/25.* Cambridge: Cambridge University Press, 1961.

Budak, Mustafa. *Osmanlı Belgelerinde Cezayir.* Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2010.

Burke, Peter (ed). *The New Cambridge Modern History Volume 13: Companion Volume.* Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Bury, J. P. T. (ed). *The New Cambridge Modern History Volume 10: The Zenith of European Power, 1830-70.* Cambridge: Cambridge University Press, 1960.

Butler, Hilda (ed). *Poucher's Perfumes, Cosmetics, and Soaps*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2000.

Calkin, R. Robert ve Jellinek, J. Stephan. *Perfumery Practice and Principles*. New York: John Wiley & Sons, Inc., 1994.

Calkin, Robert R. ve J. Stephan Jellinek. *Perfumery: Practice and Principles*. New York: John Wiley & Sons, 1994.

Carlisle, Janice. *Common Scents: Comparative Encounters in High-Victorian Fiction*. Oxford: Oxford University Press, 2004.

Carsten, F. L. (ed). *The New Cambridge Modern History Volume 5: The Ascendancy of France, 1648–88*. Cambridge: Cambridge University Press, 1961.

Classen, Constance, David Howes ve Anthony Synnott. *Aroma: The Cultural History of Smell*. Londra: Routledge, 1994.

Classen, Constance. *The Color of Angels: Cosmology, Gender, and the Aesthetic Imagination*. Londra: Routledge, 1998.

Classen, Constance. *The Color of Angels: Cosmology, Gender, and the Aesthetic Imagination*. Londra: Routledge, 1998.

Cooper, J. P. (ed). *The New Cambridge Modern History Volume 4: The Decline of Spain and the Thirty Years War, 1609-48/49*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

Corbin, Alain, ve diğer. *Kokunun Tarihi: Miyasma ile Fulya: Koku Ve Toplumsal İmgelem Xviii-xix. Yüzyıllar*. Ankara: Dost Kitabevi, 2007.

Corn, Charles. *The Scents of Eden: A Narrative of the Spice Trade*. New York: Kodansha International, 1998.

Craik, Jennifer. *The Face of Fashion: Cultural Studies in Fashion*. Londra: Routledge, 1994.

Crawley, C. W. (ed). *The New Cambridge Modern History Volume 9: War and Peace in an Age of Upheaval, 1793–1830*. Cambridge: Cambridge University Press, 1965.

Croom, Alexandra. *Roman Clothing and Fashion*. Stroud: Tempus, 2000.

Daniélou, Alain. *The Complete Kamasutra*. Vermont: Park Street Press, 1994.

Donato, Giuseppe ve Monique Seefried. Brouillet. *The Fragrant Past: Perfumes of Cleopatra and Julius Caesar: Emory University Museum of Art and Archaeology, Atlanta, April 5-June 25, 1989*. Roma: Istituto Poligrafico E Zecca Dello Stato, 1989.

Doty, Richard L. *The Great Pheromone Myth*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2010.

Drobnick, Jim. *The Smell Culture Reader*. Oxford: Berg Publishers, 2006.

Dugan, Holly. *The Ephemeral History of Perfume: Scent and Sense in Early Modern England*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 2011.

Dyhouse, Carol. *Glamour; Women, History, Feminism*. Londra: Zed Books, 2010.

Dyhouse, Carol. *Gösteriş: Kadınlar, Tarih, Feminizm*. İstanbul: Can Yayınları, 2015.

Eastwood, Kay. *Medieval Society*. New York: Crabtree, 2004.

Eastwood, Kay. *Places of Worship in the Middle Ages*. New York: Crabtree, 2004.

Eastwood, Kay. *Women and Girls in the Middle Ages*. New York: Crabtree, 2004.

Elias, Norbert. *Power & Civility*. Oxford: Basil Blackwell Publisher, 1982.

Elton, G. R. (ed). *The New Cambridge Modern History Volume 2: The Reformation, 1520–1559*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Engen, Trygg. *The Perception of Odors*. New York: Academic Press, Inc., 1982.

Enterline, Lynn. *The Rhetoric of the Body from Ovid to Shakespeare*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Ercilasun, Ahmet B., ve Akkoyunlu, Ziyat. *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.

Erwin, Edward. *The Freud Encylopedia: Theory, Therapy and Culture*. Londra: Routledge, 2002.

Eutropius. *Kısa Roma Tarihi*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Kültürü Ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*. Çev. Elif Kılıç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
Feydeau, Elisabeth De. *A Scented Palace: The Secret History of Marie Antoinette's Perfumer*. Londra: I.B. Tauris, 2006.
Feydeau, Elisabeth De., ve Catherine Pegard. *From Marie Antoinette's Garden: An Eighteenth-century Horticultural Album*. Paris: Flammarion, 2013.
Flynn, John T. *God's Gold; the Story of Rockefeller and His times*. New York: Harcourt, Brace, 1960.
Fox, Kate. "The Smell Report: An Overview of Facts and Findings." Social Issues Research Centre, 2007.
Freedman, Paul. *Doğu'nun Armağanı: Baharatın Yolculuğu*. İstanbul: Everest Yayınları, 2011.
Genders, Roy. *A History of Scent*. Londra: Hamish Hamilton Ltd, 1972.
George, Andrew, **çev**. *The Epic of Gilgamesh: The Babylonian Epic Poem and Other Texts in Akkadian and Sumerian*. New York: Penguin Books, 2000.
Gies, Joseph ve Frances. *Women in the Middle Ages: The Lives of Real Women in a Vibrant Age of Transition*. New York: Thomas Y. Cromwell Company, 1978.
Gombrich, E. H. *A Little History of the World*. New Haven: Yale University Press, 2005.
Göncüoğlu, Süleyman Faruk. *Bahçekapı: Kadim Ticaretin Bahçekapı ve Çevresindeki Serüveni*. İstanbul: İto Yayınları, 2014.
Goodwin, Elliot H. (ed). *The New Cambridge Modern History Volume 8: The American and French Revolutions, 1763–93*. Cambridge: Cambridge University Press, 1965.
Grasse, Marie. *Perfume, a Global History: From the Origins to Today*. Paris: Somogy Art Publishers, 2007.
Greenberg, Robert. *Great Masters: Haydn, His Life & Music*. Springfield, VA: Teaching Company, 2000.

Guenther, Irene. *Nazi Chic?: Fashioning Women in the Third Reich.* Oxford: Berg, 2004.
Hallam, Elizabeth ve Jenny Hockey. *Death, Memory, and Material Culture.* Oxford: Berg, 2001.
Harrison, Sylvia. *Pop Art and the Origins of Post-modernism.* Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
Heredotos. *Tarih.* İstanbul: Alfa Yayınları, 2006.
Herz, Rachel. *The Scent of Desire: Discovering Our Enigmatic Sense of Smell.* New York: William Morrow, 2007.
Hinsley, F. H. (ed). *The New Cambridge Modern History Volume 11: Material Progress and World-Wide Problems, 1870–98.* Cambridge: Cambridge University Press, 1962.
Hlavajova, Maria, Jill Winder ve Binna Choi. *On Knowledge Production: A Critical Reader in Contemporary Art.* Utrecht: BAK, 2008.
Horan, Julie L. *Sitting Pretty: An Unhibited History of the Toilet.* Londra: Robson Books, 1998.
Horn, Gabriel. *The Book of Ceremonies: A Native Way of Honoring And Living The Sacred.* Novato: New World Library, 2000.
Hornung, Erik. *Mısır Tarihi.* İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004.
Howes, David. *Empire of the Senses: The Sensual Culture Reader.* New York: Berg, 2005.
Howes, David. *Sensual Relations: Engaging the Senses in Culture and Social Theory.* Ann Arbor: University of Michigan Press, 2003.
Howes, David. *Sensual Relations: Engaging the Senses in Culture and Social Theory.* Ann Arbor: University of Michigan Press, 2003.
Hurton, Andrea. *Parfümün Erotizmi.* İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1995.
Huxley, Aldous. *Cesur Yeni Dünya.* İstanbul: İthaki Yayınları, 11. Baskı, 2014.
İnalcık, Halil ve Cemal Kafadar (ed). *Süleymân the Second and His Time.* İstanbul: The Isis Press, 1993.

Jeffreys, Sheila. *Beauty and Misogyny: Harmful Cultural Practices in the West*. Londra: Routledge, 2005.

Jellinek, Paul. *The Psychological Basis of Perfumery*. Londra: Blackie Academic and Professional, 1997.

John Gribbin. *Science: A History*. Londra: Penguin Books, 2003.

Johnson, Geraldine A. *Renaissance Art: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Karay, Refik Halid. *Makyajlı Kadın*. İstanbul: İnkilâp Kitabevi, 2009.

Karay, Refik Halid. *Sonuncu Kadeh*. İstanbul: İnkilâp Kitabevi, 2009.

Karay, Refik Halid. *Üç Nesil, Üç Hayat*. İstanbul: İnkilâp Kitabevi, 2015.

Lawless, Alec. *Artisan Perfumery, Or, Being Led by the Nose*. Thrupp: Boronia Souk, 2009.

Le Guérrer, Annick. *Scent: The Essential and Mysterious Powers of Smell*. New York: Kodansha International, 1994.

Lewis, I. M. *Symbols and Sentiments: Cross-cultural Studies in Symbolism*. Londra: Academic Press, 1977.

Lindsay, J. O. (ed). *The New Cambridge Modern History Volume 7: The Old Regime, 1713–1763*. Cambridge: Cambridge University Press, 1957.

Low, Kelvin E.Y. "Introduction." *Scents and Scent-sibilities: Smell and Everyday Life Experiences*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2009: 1-18.

Lunday, Elizabeth ve Mario Zucca. *Secret Lives of Great Artists: What Your Teachers Never Told You About Master Painter and Sculptors*. Philadelphia: Quirk Books, 2008.

Maarsh, Madeleine. *Compacts and Cosmetics: Beauty From Victorian Times To The Present Day*. South Yorkshire: Pen & Sword Books, 2014.

Marx, Karl. *1844 Elyazmaları, Ekonomi Politik ve Felsefe*, çev: Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 2011.

Malinowski, Bronislaw. *Sex and Repression in Savage Society*. Londra: Routledge, 1927.

Manniche, Lise. *Sacred Luxuries: Fragrance, Aromatherapy, and Cosmetics in Ancient Egypt*. New York: Cornell University Press, 1999.

Matthews, Leslie G. *The Antiques of Perfume*. London: Bell, 1973.

McHugh, James. *Sandalwood and Carrion: Smell in Indian Religion and Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2012.

Morris, Edwin T. *Fragrance: The Story of Perfume from Cleopatra to Chanel*. New York: Scribner Books, 1984.

Morris, Edwin T. *Scents of Time: Perfume from Ancient Egypt to the 21st Century*. Boston: Metropolitan Museum of Art, 1999.

Moses, A. Dirk (ed). *Empire, Colony, Genocide: Conquest, Occupation, and Subaltern Resistance in World History*. New York: Berghahn Books, 2008.

Mount, Toni. *The Medieval Housewife & Other Women of the Middle Ages*. Gloucestershire: Amberley Publishing, 2014.

Mowat, C. L. (ed). *The New Cambridge Modern History Volume 12: The Shifting Balance of World Forces, 1898–1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.

Muhammad, Umar Ibn ve Richard Francis Burton. *The Perfumed Garden of the Shaykh Nefzawi*. Londra: N. Spearman, 1963.

Müller, Julia. *The H&R Book of Perfume: Understanding Fragrance. Origin, History, Development, Meaning*. Londra: Johnson Publications, 1984.

Müller, P. M. ve D. Lamparsky (ed). *Perfumes Art, Science and Technology*. Dordrecht: Springer Science & Business Media, 1994.

Nauert, Charles G. *Historical Dictionary of the Renaissance*. Lanham, MD: Scarecrow Press, 2004.

Neal, Carl F. *Incense Crafting and Use of Magickal Scents*. St. Paul, Minnesota: Llewellyn Publications, 2004.

Neal, Carl F. *Incense: Crafting & Use of Magickal Scents*. St. Paul, MN: Llewellyn Publications, 2003.

Ozan, Vedat. *Kokular Kitabı II- Parfümler*. İstanbul: Everest Yayınları, 2015.

Ozan, Vedat. *Kokular Kitabı*. İstanbul: Everest Yayınları, 2015.

Pennacchio, Marcello, Lara Vanessa Jefferson ve Kayri Havens-Young. *Uses and Abuses of Plant-derived Smoke: It's Ethnobotany as Hallucinogen, Perfume, Incense, and Medicine*. New York, NY: Oxford University Press, 2010.

Peter, K.V. (ed). *Handbook of Herbs and Spices*. Cambridge: Woodhead Publishing, 2001.

Piesse, G. W. Septimus. *The Art of Perfumery and the Methods of Obtaining the Odours of Plants: How to Make Perfumes, Scented Powders, Aromatic Vinegars, Dentifrices, Pomatums, Cosmetics, Perfumed Soap and More!*. A.B.D.: Better Days Books, 2008.

Pollock, Griselda ve Joyce Zemans (ed). *Museums after Modernism: Strategies of Engagement*. Malden, MA: Blackwell, 2007.

Potter, G. R. (ed). *The New Cambridge Modern History Volume 1: The Renaissance, 1493–1520*. Cambridge: Cambridge University Press, 1957.

Prance, Ghillean T. *The Cultural History of Plants*. New York: Routledge, 2005.

Proust, Marcel. *Kayıp Zamanın İzinde: Swann'ların Tarafı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.

Rees, Jonathan. *Representation and Rebellion: The Rockefeller Plan at the Colorado Fuel and Iron Company, 1914-1942*. Boulder, CO: University Press of Colorado, 2010.

Reinarz, Jonathan. *Past Scents: Historical Perspectives on Smell*. Illinois: University of Illinois Press, 2014.

Rimmel, Eugene. *The Book of Perfumes*. Londra: Elibron, 2010.

Rindisbacher, Hans J. *The Smell of Books; A Cultural-Historical Study of Olfactory Perception in Literature*. Michigan: The University of Michigan Press, 1992.

Rose, M. J. *The Book of Lost Fragrances: A Novel*. New York: Atria Books, 2012.

Rowe, David J. (ed). *Chemistry and Technology of Flavors and Fragrances*. Oxford: Blackwell, 2005.

Saab, Carl Y. *Seeing, Hearing, and Smelling the World*. New York: Chelsea House, 2007.

Sagarin, Edward. *The Science And Art Of Perfumery*. New York: McGraw-Hill Book Company, 1945.

Şentürk, Şennur ve Mary Işın. *Kutsal Dumandan Sihirli Damlaya: Parfüm = Sacred Incense to Fragrant Elixir: Perfume*. İstanbul: YKY, 2005.

Seremetakis, C. Nadia. *The Senses Still: Perception and Memory as Material Culture In Modernity*. Chicago: University of Chicago, 1994.

Shapiro, Paul A (ed). *Forced and Slave Labor in Nazi-dominated Europe: Symposium Presentations*. Washington, D.C.: Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, 2004.

Sinha, Surajit ve Baidyanath Saraswati. *Tribal Thought and Culture: Essays in Honour of Surajit Chandra Sinha*. Yeni Delhi: Concept Pub. House, 1991.

Smith, Danielle T. ve Uli Linke. *Cultures of Fear: A Critical Reader (Anthropology, Culture, and Society)*. Londra: Pluto Press, 2009.

Sorin, Riciu. *Rockefeller Syndicate – Secret Govt*. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2012.

Stallabrass, Julian. *Contemporary Art: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

Stamelman, Richard Howard ve Michael Freeman. *Perfume: Joy, Obsession, Scandal, Sin: A Cultural History of Fragrance from 1750 to the Present*. New York: Rizzoli Publishing, 2006.

Stearns, Peter N. *Globalization in World History*. Londra: Routledge, 2010.

Stewart, Susan. *Cosmetics & Perfumes in the Roman World*. Stroud: Tempus, 2007.

Stoller, Paul. *The Taste of Etnographic Things: The Senses in Anthropology*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1989.
Süskind, Patrick. *Perfume: The Story of a Murderer*. New York: A.A. Knopf Publishing, 1986.
Synnott, Anthony. *The Body Social: Symbolism, Self and Society*. Londra: Routledge, 1993.
Vittorio, Antonio Di. *An Economic History of Europe: From Expansion to Development*. Londra: Routledge, 2006.
Vroon, Piet. *Smell The Secret Seducer*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1997.
Wall, Kathleen ve Ferguson, Gary. *Rites of Passage*. Oregon: Beyond Words Publishing, 1998.
Wernham, R. B. (ed). *The New Cambridge Modern History Volume 3: Counter-Reformation and Price Revolution, 1559–1610*. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
Yonge, Charles Duke. *The Life of Marie Antoinette*. Whitefish, MT: Kessinger Publishing, 2004.
Yücel, Yaşar. *Es'âr Defteri (1640 Tarihli): Osmanlı Ekonomi, Kültür, Uygarlık Tarinine Dair Bir Kaynak*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
Zardini, Mirko. *Sense of City: An Alternate Approach to Urbanism*. Baden: Lars Müller Publishers, 2005.
Zirpolo, Lilian H. *Historical Dictionary of Renaissance Art*. Lanham, MD: Scarecrow Press, 2008.

Makaleler:

Allen, Kate. "Stop and Smell the Romans: Odor in Roman Literature." Doktora Tezi. Michigan Üniversitesi, 2005.
Altıntaş, Ayten. "Eczacı Sınıfı'ndan Eczacı Mektebi'ne." *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri* (4-5 Haziran 1998): 1-22.
An, Phan T. ve diğer. "Effect of Familiarity on Odor Sensitivity". https://www.researchgate.net/profile/Dominique_Valentin/publication/242260830_EFFECT_OF_FAMILIARITY_ON_ODOR_SENSITIVITY/links/0c960528dad11b64fc000000.pdf

Anitei, Stefan. "Is a Woman's Beauty the Same Worldwide?" Softpedia (2007). http://news.softpedia.com/news/Is-Woman-Beauty-the-Same-Worldwide-66446.shtml.

Aşçı, Bahar. "Mali Güç ve Askeri Güç Arasındaki Kritik İlişki: Osmanlı İmparatorluğu Örneği." *Savunma Bilimleri Dergisi* 10/1 (2011): 1-29.

Aspria, Marcello. "Cosmologies, Structuralism, and the Sociology of Smell." Scented Pages (2006). http://www.scentedpages.com.

Atreya, Bhikhan L. "An Essay on Indian Culture, Its Spiritual, Moral and Social Aspects." UNESCO Publication (1949): 1-31.

Ayabe-Kanamura, Saho, ve diğer. "Differences in Perception of Everyday Odors: a Japanese-German Cross-cultural Study." *Chemical Senses* 23/1 (1998): 31-38.

Aydüz, Salim. "Osmanlı Askeri Teknoloji Tarihi: Ateşli Silahlar." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2/4 (2004): 265-295.

Aydüz, Salim. "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi." *Tarih Okulu* 10 (2011): 1-37.

Baykal, Ebru. "Osmanlılarda Törenler." Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi, Ekim 2008.

Bestelmeyer, Patricia EG, Pascal Belin ve D. Robert Ladd. "A Neural Marker for Social Bias toward In-group Accents." *Cerebral Cortex* (2014): 1-9.

Brand, Peg Zeglin. "Beauty Matters." *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 57/1 (1999): 1-10.

Brant, Clare. "Fume and Perfume: Some Eighteenth-Century Uses of Smell." *Journal of British Studies* 43/4 (Ekim 2004): 444-463.

Brun, Jean-Pierre. "The Production of Perfumes in Antiquity: The Cases of Delos and Paestum." *American Journal of Archaeology* (2000): 277-308.

Buggeln, Marc. "Building to Death: Prisoner Forced Labour in the German War Economy—The Neuengamme Subcamps, 1942—1945." *European History Quarterly* 39/4 (2009): 606-632.

Bulut, Mehmet. "The Role of the Ottomans and Dutch in the Commercial Integration between the Levant and Atlantic in the Seventeenth Century." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 45/2 (2002): 197-230.

Burns, Robert J. "On the Limits of Culture: Why Biology is Important in the Study of Victorian Sexuality." Doktora Tezi. Georgia State Üniversitesi, 2007.

Chrea, C. ve diğer. "Culture and Odor Categorization: Agreement between Cultures Depends upon the Odors." *Food Quality and Preference* 15/7 (2004): 669-679.

Chrea, C. ve diğer. "Semantic, Typicality and Odor Representation: A Cross-Cultural Study." *Chemical Senses* 30/1 (2005): 37-49.

Cohen, Eli, Francois d'Hauteville ve Lucie Sirieix. "A Cross-Cultural Comparison of Choice Criteria for Wine in Restaurants." *International Journal of Wine Business Research* 21/1 (2009): 50-63.

Damhuis, Claudia. "There is More than Meets the Nose: Multidimensionality of Odor Preferences." *Monell Chemical Senses Center, the Sense of Smell Institute* (2016): 1-27.

Dematte, M. Luisa, Robert Österbauer ve Charles Spence. "Olfactory Cues Modulate Facial Attractiveness." *Chemical Senses* 32/6 (2007): 603-610.

Doğan, Güner. "Osmanlı-Venedik İlişkilerinde Bir 'Tüccarın' (Abdurrahman Çelebi) Dünyası (1701-1702): Esaret, Çaresizlik ve Özgürlük." *Edebiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (2012): 95-108.

Efstathiou, Sophia. "The Nazi Cosmetic: Nazi Aesthetics in Action and the Practice of Medicine in Nazi Germany." Contingency and Dissent in Science Project, 2009.

El–Nowieemy, Magda. "The Red Sea and the Luxury of the Roman Women: A Literary Study." *Festschrift in Honour of Prof. Dr. El-Sayed Felefel* (2013): 64-75.

Fang, Tony. "Understanding Chinese Culture and Communication: The Yin Yang Approach." *Global Leadership Practices* (2014): 171-187.

Ferdenzi, Camille ve diğer. "Affective Dimensions of Odor Perception: A Comparison between Swiss, British, and Singaporean Populations." *Emotion* 11/5 (2011): 1168-1181.

Fiore, Ann Marie ve Soyoung Kim. "Olfactory Cues of Appearance Affecting Impressions of Professional Image of Women." *Journal of Career Development* 23/4 (1997): 247-263.

Forster, Gerry. "The Lost Powers of the Ancients." (2001). http://onelight.com/forster/lostpowers.doc

Gandy, Matthew. "Contradictory Modernities: Conceptions of Nature in the Art of Joseph Beuys and Gerhard Richter." *Annals of the Association of American Geographers* 87/4 (1997): 636-659.

Greene, Molly. "The Italian Connection: Ottoman Merchants in Italy." Yayınlanmamış Makale.

Haynes, Jerry. "Joséphine and Malmaison." *American Rose* (2010).

Howes, David. "The Social Life of the Senses." *Ars Vivendi Journal* 3 (2013): 4-23.

Jones, F. Nowell. "An Analysis of Individual Differences in Olfactory Thresholds." *The American Journal of Psychology* 70/2 (1957): 227-232.

Jones, Geoffrey. "Blonde and Blue-Eyed? Globalizing Beauty, c. 1945 – c. 1980." *The Economic History Review* 61/1 (2008): 125-154.

Kafadar, Cemal. "A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima." *Journal of Turkish Studies*, 10 (1986): 191-218.

Kalkmaz, Eşref. "Elma Kokulu Sarin Gazı Bağlamında Halepçe Katliamı ve Travma". *İstanbul Bilgi Üniversitesi, Koku ve Duyuların Kültürel Tarihi ders ödevi.*

Kırval, Levent. "Osmanlı İmparatorluğu'nun 1565 Malta Kuşatması ve 16. Yüzyıl'da Kanuni Sultan Süleyman'ın Akdeniz Stratejisi." *Journal of ETA Maritime Science* 1/2 (2013): 39-46.

Köster, Egon P. "Does Olfactory Memory Depend on Remembering Odors?." *Chemical Senses* 30 (2005): 236-237.

Kwiet, K. "Forced Labour of German Jews in Nazi Germany." *The Leo Baeck Institute Yearbook* 36/1 (1991): 389-410.

Landau, Brent. *Revelation of the Magi: The Lost Tale of the Wise Men's Journey to Bethlehem.* Zondervan, 2010.

Low, Kelvin E. Y. "Ruminations on Smell as a Sociocultural Phenomenon." *Current Sociology* 53/3 (2005): 397-417.

Mattingly, D. J. "Paintings, Press and Perfume Production at Pompeii". *Oxford Journal of Archaeology* 9/1 (1990): 71-90

McNulty, Christine. "Olfactory Approaches to Historical Study: The Smells of Chicago's Stockyard Jungle, 1900-1910." Doktora Tezi. Indiana Üniversitesi, 2009.

Moeran, Brian. "Fragrance and Perfume in West Europe." *Creative Encounters Working Paper* 23 (2009): 1-14.

Necipoglu-Kafadar, Gülru. "The Account Book of a Fifteenth-Century Ottoman Royal Kiosk." *Journal of Turkish Studies* 11 (1987): 31-44.

Ocak, Ahmet Y. ve diğer. *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu: Efsaneler ve Gerçekler: Tartışma/Panel Bildirileri.* Ankara: İmge Kitabevi, 2000.

Pink, Sarah. "Situating Sensory Ethnography: From Academia to Intervention." *Doing Sensory Ethnography* (2009): 7-23.

Rabinbach, Anson G. "The Aesthetics of Production in the Third Reich." *Journal of Contemporary Histo*ry 11/4 (1976): 43-74.

Saeed, Aftab. "Study of Muslim Alchemy in the Medieval Ages & Some Valuable Chemicals Transmitted to Modern Chemistry." *Indian Journal of History of Science* 27/3 (1992): 261-278.

Sahani, Ramesh. "Foraging to settled life: A comparative study of anthropometry and nutrition of Onges of Little Andaman Island." *HOMO-Journal of Comparative Human Biology* 64/5 (2013): 391-397.

Şekeroğlu, Nazım. "Geçmişten Günümüze Aktarlık Mesleği ve Modern Aktarlık." *Bakdergi* (Temmuz – Aralık 2015): 10-11.

Smith, Theresa Ann. "The Woman Question." *The Emerging Female Citizen: Gender and Enlightenment in Spain*, University of California Press (2006): 17-39.

Solay, Linda. "Scent In Contemporary Art: An Investigation Into Challenges & Strategies". Yüksek Lisans Tezi, Londra Üniversitesi.

Tunçay, Melda. "Parfümün Tarihsel Gelişimi". *Tarih ve Toplum* 69 (Eylül 1989): 14-18.

Vinning, Grant. "Select Markets for Taro, Sweet Potato and Yam." *A Report for the Rural Industries Research and Development Corporation*, Mayıs 2003.

Way, Graham. "Scents of Rome: The Use and Importance of Aromatics in Late Republican and Early Imperial Rome." https://www.academia.edu/9669973/Scents_of_Rome

Weber, Sandra T. ve Eva Heuberger. "The Impact of Natural Odors on Affective States in Humans." *Chemical Senses* 33/5 (2008): 441-447.

Weiner, Marc A. "Wagner's Nose and the Ideology of Perception." *Monatshefte* (1989): 62-78.

Wildgen, Wolfgang. "Sculpture, Diagram, and Language in the Artwork of Joseph Beuys." *Investigations Into the Phenomenology and the Ontology of the Work of Art* (2015): 243-257.

Winterbourne, A. T "Is Oral and Olfactory Art Possible?." *Journal of Aesthetic Education* 15/2 (1981): 95-102.

Wnuk, Ewelina ve Asifa Majid. "Revisiting the Limits of Language: The Odor Lexicon of Maniq." *Cognition* 131/1 (2014): 125-138.

Wourm, Nathalie. "The Smell of God: Scent Trails from Ficino to Baudelaire." *Sense and Scent: An Exploration of Olfactory Meaning* (2003): 81-98.

Wrzesniewski, Amy, Clark McCauley ve Paul Rozin. "Odor and Affect: Individual Differences in the Impact of Odor on Liking for Places, Things and People." *Chemical Senses* 24/6 (1999): 713-721.

Zhou, Wen ve diğer. "Chemosensory Communication of Gender through Two Human Steroids in a Sexually Dimorphic Manner." *Current Biology* 24/10 (2014): 1091-1095.

Dizin

A

Abbasi 325
Abhyanga 100
Âbide 119
Abram 290
Acemce 419
Âdet 21, 27, 100, 195, 196, 230, 231, 232, 234, 235, 238, 244, 248, 298, 327, 359, 401
Afrika 81, 136, 197, 249, 266, 273, 310, 311, 312, 333
Afrodit, 256, 421
Agfa 362
Ahilik 53
Akad/Akatça 152, 260
Akdeniz 116, 137, 409
Alba Longa 135
Aldehit 187, 405
Alerjik 185
Alman Ulusal Toplumcu İşçi Partisi NSDAP/Nazi 354
Almanca/Almanya 43, 289, 349, 350
Amalaka 92
Amann, Max 354
Amasya 223
Amazon 275, 280
Amerika/ABD 87, 98, 111, 169, 182, 226, 233, 243, 249, 266, 274, 277, 280, 281, 283, 284, 290, 293, 319, 351, 353, 387, 393
Andaman 175, 194, 195, 199, 225, 234
Anestezi 43, 45, 171
Ankara 210, 314, 370
Anozmi 177
Antidepresan 277, 278
Antoinette, Marie 8, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 57, 60, 61, 62, 66, 68, 69, 70, 71, 72
Antonia 41, 42, 43, 44
Antonius, Marcus 130, 132, 133, 134, 137
Anu 256
Apis, 102
Arabistan/Arap/ça 43, 78, 91, 114, 116, 137, 146, 152, 156, 158, 225, 232, 263, 282, 323, 324, 325, 326, 332, 333, 335, 343, 358, 372, 385, 386, 404, 412
Arena 147
Aristo 243
Aristophanes 123
Aromakoloji/Aromaterapi/Aromatik 67, 92, 103, 105, 132, 137, 143, 154, 158, 220, 225, 248, 267, 271, 279, 304, 312, 335, 338, 346, 364, 388
Arya 42, 304
Asur 256, 260, 262, 265
Asya 136, 137, 155, 176, 273, 289, 311, 312, 333, 335, 338, 339, 342
Aşurbanipal 266
Ataerkil 125, 241, 242
Atina 374
Attar 222, 375, 378
Augustus 38, 151, 165
Auschwitz 359, 360, 361, 362, 363
Auto Union (Audi) 362

Avant-garde 295
Avesta 264
Avrasya 266, 332
Avrupa 24, 25, 33, 43, 53, 56, 58, 64, 78, 91, 112, 139, 171, 172, 182, 185, 208, 210, 215, 243, 250, 289, 290, 293, 331, 332, 333, 339, 373, 377, 382, 393, 399, 401, 409, 411, 415
Avustralya 98, 106, 109, 186, 316
Avusturya 43, 45, 48, 49, 208, 213, 216, 355
Ayahuasca 275
Ayauaskero 279
Ayavaska 270, 275, 276, 278, 279
Aydınlanma 50, 174, 243, 275, 283
Aziz 35, 36
Aztek 233

B

Babil 256, 260, 262, 263, 266
Baharat Yolu 99
Bali 94, 103
Balzam 247, 263, 338
Barbar 120, 256
Barbaros Hayrettin Paşa 213
Barok 207
BarrJr, Alfred 289
Barut 58, 217, 343
Barzani, Mesut 357
Basra 216, 325, 326
BatekNegrito 224, 389
Bavyera 354
Bayar, Celal 374
Bayer 356, 362
Beiersdorf 181, 182, 183, 184, 190, 191
Belçika 120, 241
Belgrad 211, 212, 216, 222, 223
Benares 98
Bengal Körfezi 194, 197
Berberân 370
Bergama 83, 156
Berlin 83, 350
Bianco, Renato 8, 23, 25, 29, 30
Bilinçdışı 276, 279, 292
Birleşik Arap Emirlikleri 114, 225, 385
Bizans 373, 375
BMW 362
Boccaccio 247
Bodhisattvas 340
Bohemya 41
Bollywood 117
Bologna 53
Bombay 202
Bonn 283
Bororo kabilesi 225, 229
Bosch 362
Bosna Hersek 213
Boticelli 25
Bouillé, Marquis de 48
Brahman 94
Brahms 207
Brezilya 225, 229, 230, 277, 389, 395
Britanya 194, 412
Brunelleschi 25
Buda 92, 337, 340, 344
Budist 98, 340
Burjuvazi 50, 410
Burma 103, 176, 194, 204, 284
Büyük İskender 221
Büyükada 299

C

Cadaverine 219
Caffaggiolo 25
Calamistes 160
California 282, 338, 351, 352
Caligula 125
Carl vonLinne 321
Carolina, Maria 42
Castile 152
Catherine Aragon 25, 27, 33, 34, 35, 37, 39, 44, 51, 250, 251, 395, 396, 401

Caz 406
Cenaze 52, 97, 98, 99, 108, 145, 146, 147, 150, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 256
Ceneviz 330, 332
Cennet 58, 79, 242, 247, 256, 260, 316
Cermen 121
Cezanne 290
Cezayir 55, 56, 213, 310
Chamois 70
Champaca 101
Chandan 105
Charlotte, Marie-Thresé 45
Che 117
Chéret, Jules 416
Chevron 286
Chewonglar 388
Chicago 286, 298, 299
Chicago, Judy 298, 299
Chiris, Antoin 54
Christ 158
Cicero 170
Cigarillo 394
Citrussinensis 321
Cizvit 233, 346
Claudius 162
Clement VII 24, 25
Cohort 138
Coli 86
Colorado 287, 288
Combray 167
Coppertone 169
Coty 72, 419
Christopher Columbus 330

Ç

Çankaya 226, 227
Çatalca 212
Çin/ce 91, 110, 112, 156, 204, 273, 321, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 346, 399, 400, 402, 412, 415
Çingene 185, 350, 361

D

Dadaizm 295, 300
Daimler-Benz (Mercedes) 362
Dakota 387
Damıtma 30, 38, 54, 56, 57, 59, 100, 114, 263, 335
Dao 340
Darwin/izm 349
Dasanetch 197, 232, 310
Dejeneratif 88
Dekompozisyon 218
Denari 157
Derrida 241
Desana 201, 202, 230, 295, 319
Diane de Poitiers 26
Dicle 260
Diktatör 354
Din 35, 94, 209, 264, 340, 389, 399
Dogon 310, 311
Doğum 41, 209, 229, 230, 239, 246, 248, 275, 421, 423
Donatello 25
Dormen Tiyatrosu, 150
Duchamp 300, 301
Duchamp, Marcel 300
Düsseldorf 297

E

Eczacı 63, 155, 181, 182, 185, 343
Edmon de Amicis 375
Edward Orme 111
Efemine 29, 125, 151
Egzotik 56, 122, 137, 316, 412
Elagabalus 125, 164, 165
Eminönü 373, 374
Emülgatör 180, 185

Endonezya 229, 282, 333, 403
Enfiye 62, 397, 401, 402
Enki 259
Ergenlik 197, 229, 230, 235, 239
Eridanos 81
Eritre 216
Ermenistan 323
Es'ar defteri 215, 369, 370, 371, 372
Esans 55, 102, 123, 337, 372, 409, 415
Esso 286
Esterházy 206, 207, 208
Eşcinsel 49, 125, 151, 233, 256, 350
Etiyopya 81, 312
Etrüsk 136, 154
Eugenics (öjeniks) 349
Evliya Çelebi 378, 379, 380
Exxon 286

F

Fabrika 54, 72, 131
Fahrettin Kerim Gökay 374
Fargeon, Jean-Louis 8, 51, 60, 62, 65, 73
Farinelli 206
Fas 386
Fatih Sultan Mehmed 223
Faustulus 135
Favart, Charles Simon 208
Feminist 241, 295
Fenikeliler 136
Feodalite 50
Fırat 260
Fiksatör 106
Fildişi 114, 117, 161
Filippo Marinetti 295
Filozof/Felsefeci 144, 170, 241
Fimozis 44, 45
Floransa 23, 24, 25, 26, 27, 30, 38, 60
Florida 278, 281, 282
Fluxus 296, 297
Francis Gemelli 375
Francis Kurkdjian 74
François Rabelais 246
Fransa 23, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 35, 37, 39, 41, 43, 44, 45, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 68, 100, 120, 168, 169, 304, 306, 307, 324, 353, 358, 365, 381, 382, 395, 396, 401, 409, 410, 411, 412, 416
Fransa/Fransız/ca/Frenk 382
Franz Kafka 365
Freud 246, 279, 315
Frigler 82
Fuar 98, 378, 404, 416
Fullonica 142
Fulminata 138
Fumum 158
Funus 145, 146, 148
Fütürist/Fütürizm 295

G

Gabriel de Magalhanes 346
Gaia 83
Gaius Maecenas 38
Gaius Plinius Secundus 144
Gal bölgesi 120
Galenus 156, 243, 400
Galileo 25
Galler 413
Galliye 371, 372, 379
Gandhakuti 97
Gandhamadana 98
Gandhika 99, 101
Ganj 98
Gargara 413
Gasilhane 227
Gauigin 290
Gayekwabe 237
Gazipur 98, 99
Gazneliler 324
Geranium 56, 356
Gılgamış 252, 253, 254, 255, 256, 258, 262, 269

Girit 116
Girolama 37
GiuseppeBaldini, 31
Giyotin 50
Gobi 325
Graham, Alexander Bell 352
Grasse 8, 17, 18, 23, 31, 37, 38, 49, 51, 54, 55, 57, 65, 100, 324, 415
Grenouille 31, 154
Grotesk 126
Grumio 123, 124
Guantanamo, 316
Guerlain 30, 34, 411
Gymnasium 124

H

Habeş 216
Habsburg 41
Hacamat 370, 371
Hadrian 125, 149, 150, 153
Halepçe 11, 357
Halüsinojen 342
Hamam 141, 153
Hanedan 112, 210, 338
Hansaplast 182
Hans Rudi Erdt 188
Hapsburg 41
Harmalin 276
Harmin 276
Hasan El Ramah 343
Havva 242, 245, 247, 251
Hawai 111
Haydar Ali 111
Haydn, Franz Joseph, 206
Heang 335
Hedysmata 159
Heinrich Himmler 361
Heliades 81, 82, 84
Helios 79, 81, 83, 84, 89, 165
Herbalist 375
Heretik 35
Herodot 281
Hess, Rudolf 349, 354
Heteroseksüel 125, 151
Hıristiyan 10, 214, 247, 251, 264, 277
Hırvat/ça 212
Himalaya 92
Hindistan/Hindu/Hint 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 139, 147, 156, 194, 215, 249, 309, 311, 323, 324, 326, 332, 333, 335, 336, 358, 387, 400, 412
Hisbe 369
Hitler, Adolf 15, 349, 350, 353, 354, 355, 361
Hoechst 356, 362
Holi 99
Hollanda 358
Homoseksüel 125
Honoré de Balzac 404
Horace 38
Houbigant 410
Houston 87
Hua 231, 232
Huguenot 35
Huvava 256
Huxley, Aldous 304
Hükümdar 260, 267
Hürrem Sultan 208, 214, 216
Hüseyin Dayı 55
Hydrosol 121
Hyperion, 83

I

I./II. Dünya Savaşı 190, 349, 352, 353, 356, 358, 393
Ida Tarbell 285
Inkabelo 197
Inkoria 197
Irak 213, 254, 260, 325, 357
Isaac Lifschütz 185, 186

İ

İbeedange 225
İbrahim Çelebi 116
İlhanlılar 332
İmparator/luk 52, 163, 164, 211, 411
İncil 264, 372
İngiliz/İngiltere 58, 111, 113, 120, 149, 202, 250, 289, 290, 315, 352, 409, 410, 412, 417, 420
İnhibitör 276, 277, 397
İnka 175
İpek Yolu 323, 325, 329
İran 260, 323, 333, 357
İsa, Hz. 158, 248, 264, 265
İslam 91, 210, 211, 214, 220, 223, 234, 369, 372, 373, 385, 409
İspanya/İspanyol/ca 36, 43, 152, 233, 273, 419
İstanbul/Konstantinop 2, 4, 10, 116, 210, 215, 216, 223, 243, 282, 330, 370, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379
İştar 253, 256
İtalya/n/ca 37, 62, 136, 139, 319

J

James Auger 290
Japon/Japonya 194, 297, 333, 336, 338
Jarawa 194
Java 103, 284
Jean Nicot de Villemain 395
Jean-Baptiste Gautier Dagoty 47
Jeanned'Albert'i 35
Jeringa 225
Jeru 199
Jung 279
Jüpiter 165

K

Kabile 139, 173, 197, 198, 201, 225, 232, 233, 236, 237, 318, 388, 389, 390
Kadeş Savaşı 82
Kafadar, Cemal 9, 222
Kalahari 312
Kalidasa 95
Kalvinist 35
Kamasutra 93, 94, 95
Kamboçya 103
Kamehameha 111
Kamp 200, 226, 359, 360, 361, 362, 366, 389
Kanunî Sultan Süleyman 211, 217
Kapitalizm 282, 354
Kappelmeister 206
Kapsiki 173
Kar Tukulti-Ninurta 265
Kara Memi 211
Karay, Refik Halid 74
Karayip 273
Kartaca 137
Kassamlık 377
Kast 94, 322
KatherineHoward 415
Katolik 35, 233, 277, 399
Keçuva 175, 275
Kelt 420
Kemal Reis 216
Kerala 113, 114
Kervansaray 211, 323, 325
Khus 95
Khus 95, 96
Kına 162, 226, 227
Kırım 209, 216
Kızıldeniz 216
Kinestezi 168
Kiriwana 314
Klasisizm 302
Kleopatra 130, 131, 132, 133, 134
Kohl 418
Kolera 58
Kolloidal 129
Kolombiya 201, 230

Komor 56
Kont/Kontes 33, 206, 207, 217
Konya 116, 223
Kortezan 164, 256
Kral/Kraliçe 26, 28, 33, 34, 35, 38, 41, 46, 47, 48, 50, 52, 61, 62, 64, 68, 70, 71, 72, 74, 92, 111, 122, 250, 264, 268, 401, 409, 415, 416
Kremasyon 97
Kubilay 330
Kudüs 211
Kunlun 341
Kur'an 223, 372
Kushite 197
Kutsal 26, 98, 102, 108, 110, 135, 138, 158, 211, 230, 235, 238, 248, 256, 341, 342, 372, 387
Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) 357
Kürdistan Yurtseverler Birliği (PUK) 357
Kürt 357
Kütahya 222

L

Labello 183, 184
Labium 183
Lacan 241
Lana 128
Latin/ce 80, 92, 106, 125, 139, 143, 152, 163, 170, 179, 183, 184, 321, 322, 417, 420
Laure 55, 305, 306
Lavoisier, Antoine 72
Lawrence Alma-Tadema 165
Leblebi Mehmet 374
Lenin 221
Leonardo da Vinci 25
Leukoplast 182
Lewis, Gilbert 200
Libelles 50
Lifschütz 185, 186
Lillie Bliss 289
Li Shizhen 337
Lisowska, Alexandria Anastasia 208
Litograf 396, 416
Livre 49
Lonca 52, 410
Londra 412, 413, 414, 416
Los Angeles 87
Louis Auguste 43
Louvre 65, 80, 255
Lubin, Pierre-François 66, 74, 410, 411, 412
Luce Irigaray 241, 424
Ludwig van Beethoven 206
Lupanar 126
Lübnan 254
Lüksemburg 120
Lwów 209
Lyceum 414
Lycus 163

M

Mabel 418
Macar/ca/Macaristan 41, 63, 64, 70, 185, 211, 213, 216, 223
Macun 67, 128, 318, 343, 371, 372, 376, 379, 380, 400
Madagaskar 56
Magna Graecia 136
Makassar 403, 404
Makedonya 213
Malaria 338
Malay 176, 325, 330
Malaya 103
Malezya 176, 191
Mali 310, 311
Malta 116
Mana 93
Manasollasa 92, 93
Mançu 273, 333
Manhattan 289

Mankiewicz, Gustav 182
Mannadi San Nicola 36
MAO inhibitörleri 276
Marciana 149
Mari 266, 267
Marki/z 33
Marquis de Lafayette 49
Marsilya 25, 26, 27, 31, 54
Martin Luther 243
Marum, Martin Van 77, 82
Mary Tudor 251
Masaj 92, 93, 101, 153, 158, 236, 271
Maserasyon 132, 262, 266, 317
Maskara 418, 419, 422
Maskat 216
Maske 132, 200, 417
Matürasyon 132
Medea 272
Medine 211
Mekke 116, 211
Meksika 387
Melanezyalı 250
Menderes, Adnan 374
Menstrüasyon 248, 298, 299
Merhem 121, 153, 159, 262, 318, 413
Meryem 247, 248, 264
Mesen 35, 38
Messalina 162
Mezopotamya 260, 262, 263, 267, 336
Mısır 275, 375
Mısır Çarşısı 367, 373, 374, 375, 376
Michelangelo 25
Mikronezya 315
Milena Jesenska 365
Mimar Sinan 211
Modernizm 243, 245
Moğol 273, 329, 332, 333
Monique Seefried 131
Monroe, Marilyn 421
Montmédy 48
Montpellier 51, 54, 57, 58, 60, 62, 65, 69
Mostellaria 123
Muhammed, Hz., 371, 372
Muraqqitu 266
Musevî 55
Münih 354, 366
Müslüman 45, 209, 210, 333, 399
Müslümanlara 373
Mysore 109, 111, 112, 114

N

Nandi 102
Napoléon/Napolyon 73, 401, 411
Narh 369
Naritch 197
Nasyonal Sosyalist 189, 349
Naucrates 150
Nauru 315, 316, 317, 318
Nephelai 123
Neron 125, 146, 160, 163
New York 290, 304, 307, 308, 350, 416
Nice 415
Nicola Porpora 206
Nicolas Vatin 222
Nikos/Sculpture 191
Nikotin 395, 396, 397, 398, 399, 405, 406, 407
Nivea 15, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191
Nottingham 113
Nörolojik 167
Nötralize 58, 128, 181
Numitor 135
Nutella 230
Nyangatomlara 197

O

Oesypum 128
Okyanusya 266
Ongee 175, 196, 226, 234, 235, 236, 392
Ongeeleri 196, 390

Onphacium 158
Opium 336
Oppoponax 72
Organik 59, 87, 88, 218, 225, 254
Oriza 65
Orléan 25, 26, 28
Ornatrix 160, 162
Orolar 197
Ortaçağ 101, 242, 273, 336, 371
Ortodoks 277
Oryantal/ist/izm 106, 193, 375
Osmanlı 50, 53, 55, 116, 153, 209, 210, 211, 213, 215, 216, 217, 220, 222, 243, 349, 369, 370, 373, 375, 377, 378
Osmoloji 192, 193
Outrequin de Montmarcy 49

Ö

Ölüdeniz 131
Ölüm 33, 34, 37, 87, 98, 218, 224, 229, 296, 357, 358, 362
Östrojen 423

P

Pagan 245
Palazzo Pucci 37
Palermo 36
Palm 221, 230, 403
Pamir 325
Pandeli Lokantası 374
Papa 24, 37, 401
Para 24, 50, 73, 96, 112, 113, 117, 122, 123, 150, 153, 156, 157, 289, 300, 311, 314, 316, 327, 328, 329, 331, 336, 410
Parfumdu Trianon 71, 72
Paris 23, 31, 32, 35, 53, 54, 57, 60, 61, 65, 66, 72, 188, 381, 395, 404, 409, 410, 416
Pasifik 111, 315
Paul Beiersdorf 181, 182, 183
Paul GersanUnna 185
Pebeco 183
Pekin 330
Pencabi 194
Penlay 341
Pennsylvania 284
Petrol 215, 254, 283, 284, 285, 286, 418
Peygamber 264
Phaeton 79, 80, 81, 83
Pict 420
Pinyin 340
Pîri Reis 216
Plautus 123, 126, 150, 163
Pliny 144, 145, 146, 156, 157
Polo, Marco 324, 329, 330, 331, 332, 378
Polonya 64, 185, 186, 209, 354
Pomander 29
Pomat 30, 72, 121
Pompeii Lupanar 127
Poppaea 146, 147, 160
Porpora 206
Portekiz/ce/Portekizli 43, 215, 346, 395, 419
Prenses 68, 251
Promete 272
Protestan 35, 243
Provence 38
Pudra 71, 159, 406, 410
Puerto Rico 281
Putrescine 219

R

Rafine 57, 136, 143, 267, 285, 364
Rajkumar 117
Rancin 58
Randa 197
Ray, John 58
Refik Halid Karay 74
Rektifikasyon/Rektifiye 57, 59
Remus 134, 135, 136
Reodorize 31
Resina 128

Richis, Anton 55
Rimmel 14, 15, 32, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419
Rimmel, Eugène 32, 411, 412, 417, 419
Ritusamhara 95
Ritüel 230, 317
Robin Hood 103, 105, 113, 114, 115
Rockefeller 283, 284, 285, 286, 287, 289, 350
Rockenfeld 283
Rodos 212
Rohatyn 209
Roma 24, 25, 36, 37, 38, 41, 83, 98, 99, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 166, 170, 262, 273, 325, 332, 400
Roma İmparatorluğu 25, 119, 120, 133, 135, 325
Roman/ya/Romence 213, 419
Romulus 134, 135, 139
Rousseau, Jean Jacques 64
Roxelana 208, 209
Rönesans 25, 249, 271, 273
Rubinstein 186, 418
Rue de Roule 65
Rumeli 222
Rus/ça/Rusya 212, 216, 284, 322, 354, 358

S

Saapadu 312
Saddam Hüseyin 357
Sadrazam 116, 216, 369, 382
Sakson 45
Salmonella 86
Sanat 25, 35, 38, 131, 289, 290, 291, 295, 296, 301, 302, 341
Sanayi/Devrimi 51, 86, 87, 125, 155, 156, 243, 268, 272, 361
Sangreazul 152
Sansculotte 73
Sanskritçe 92, 94, 105, 110
Santa Maria Novella Kilisesi 29
Saray 41, 46, 62, 68, 71, 73, 74, 409
Sarong 224
Saturnalia 99
Sava Nehri 211
Savaş 98, 116, 135, 143, 153, 190, 216, 217, 233, 253, 256, 283, 296, 311, 353, 354, 360, 361, 362, 364, 366, 412
Saygun, Adnan 258
Schubert 207
Semavî 385
Sendika 287
Senegal 172
Senex 139
Senfoni 206, 207
Sentetik 75, 362
Sepik Nehri 200
Seplasia 155
Serenç 216
Sesteri 156, 163
Seurat 290
Seylan 103, 311
Sezar, Julius 133, 151, 152
Sfenks 189
Shiva, Tanrı 102
Sırbistan 212, 213
Sırpbistan 212
Sicilya 136
Siemens 362
Sigara 86, 230, 237, 387, 394, 398, 399, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407
Simyacı 30
Sin 171
Sinestezi 171
Singapur 176, 358
Sinolog 338
Sioux 233

Sitrik 185
Slav 212
Slim 421
Smelleze 226
Smith, George 255
Soconi 286
Sokollu Mehmed Paşa 216, 218, 222
Sokrates 124
Sol Invictus 83, 165
Sollasa 93
Somali 333
Someshvara 92
Sovyetler Birliği 353
Soykırım 349
Spartacus 155
Spongia 141, 142
Sri Lanka 94, 311
Stratosfer 88
Strigil 154
Stuka 296
Stygmata 159
Sudan 197, 216, 229, 237
Sullivan, Mary Quinn 289
Sultan 45, 111, 112, 116, 164, 208, 210, 211, 214, 216, 217, 223, 227, 373, 378, 379
Sumatra 103
Suresnes 72
Suriye 122, 213, 260, 266
Sümer 256, 260
Sünnet 45, 197, 229, 378
Süryani 10, 264
Süskind 31, 55, 154, 306, 324
Swift, Jonathan 247

Ş

Şafi 223
Şaman/ist/izm 230, 271, 272, 273, 274, 275, 279, 280, 282, 388, 389, 392
Şamaş 256
Şambat 255
Şatriya 94
Şehzade 222, 224
Şeyhülislam 210

T

Taklamakan 325
Talabani, Celal 357
Tamil 117, 194, 311, 312
Tang 335
Tanimbar 229
Tanjore 102
Tao/izm 340, 342
Taphonomy 218
Tapputi 263, 265
Tapuya 202
Tarsus 133
Tayland 103, 176
Temiar 176
Terapötik 180
Tevrat 158, 258, 372
Texaco 286
Theia 83
Theophile Gautier 375
Theresa, Maria 41
Thurarius, Vicus 155
Thyssen 362
Tiber Irmağı 135
Tibet 273
Tipu 111, 112
Tiryaki 398, 400
Titus 123, 141, 142
Tiziano Vecellio (Titian) 208, 214
Tofana, Giulia 36
Tokaj 216
Tophane 299
Topkapı 216, 223
Topkapı Sarayı 216, 223
Torino 319
Toskana 25, 26, 136
Toulouse 35
Tören 110, 139, 175, 225, 229, 235, 236, 238, 239, 268, 278, 279, 379, 382, 388
Tractatore 160

Trajan 149
Tranio 123
Travma 238
Trianon 41, 71, 72
Trobriand Adaları 314, 318, 319
Trollope, Anthony 247
Troplowitz, Oscar 182, 183, 185, 186
Truva 83
Tucano 272
Tufan 256, 258, 269
Tuna Nehri 211
Tunguz 272
Turan Dursun 258
Turkana Gölü 197
Tuvalet 62, 122, 140, 183, 184, 359, 377
Tütsü/lük 371
Twiggy 421
Tzotiller 387

U

Ukrayna/ca 209, 213, 296
Unguentari 137
Untorictes 160
Ural-Altay 272, 282
Uranus 83
Uruk 254, 255, 256, 258
Utanapiştim 256, 258, 259, 269
UttarPradesh 98

V

Valaze 186
Van Gogh 290
Varanasi 98
Varennes 48
Vatikan 25
Veerappan 114, 115, 117, 311
Veinstein, Gilles 222
Velarium 148, 149
Venedik 116, 222, 330, 332, 409
Venüs 247, 256, 421
Versailles 17, 41, 61, 70, 71
Vespasian 141, 142
Vezir 218, 222, 223
Vietnam 325
Viktorya 281, 415, 416
Virgil 38
Vives, JuanLuis 250
Viyana 41, 98, 212, 213
Volkswagen 362
Voltaire 64

W

Washington 233, 351
White, Charles 375
Windsor Şatosu 415
Winston Churchill 352
Wira 201
Wolfgang Amadeus Mozart 37

Y

Yahudi 152, 185, 186, 190, 247, 349, 350, 354, 355, 361, 365, 373
Yardley 412
Yavuz Sultan Selim 210
Yedikule 212
Yemen 216
Yeni Babil 266
Yeni Gine 169, 200, 231, 314, 315
Yeni Kaledonya 106
Yeniçeri 53, 212, 382
Yorkshire 113
Yunan/ca/Yunanistan 78, 82, 83, 84, 89, 103, 124, 125, 136, 137, 154, 156, 262, 272, 273, 400
Yves Saint Laurent 336

Z

Zemlin 216
Zerdüşt 108, 264
Zeus 80, 81
Zigetvar 216, 217, 222
Zuni 233

Şimdi "burnunun dikine gitmeyen" kültürler düşünsün!
Kokular Kitabı'nın Kültürler *durağına hoşgeldiniz...*

Uygarlığımızın kokusu çıktığına göre –artık söylemeye hacet yok ama– koku denince Türkiye'de akla gelen ilk isim; Vedat Ozan'a kulak vermekte fayda var.

Sanki burnumuz yokmuş gibi kurduğumuz uygarlıktan gelen "kötü kokular" muhtemelen hayatî tehlikelere işaret ediyor.

Burunla ve parfümle kurulan kültürlerin haritası açılıyor önünüze! Paris'in saray âlemlerinden Mısır Çarşısı'na, yağmurlu kadınlardan Kanunî'nin pamuğuna, Roma'nın helalarından Çinlilerin tütsülerine, rüzgârın çocuklarından Medicilere dek akılalmaz bir coğrafya...

Üstelik -elbette- sayısız "lüzumsuz bilgi" eşliğinde! Haydn'ın senfonilerinden Duchamp'ın pisuarına, bebek İsa'nın ziyaretçilerinden çağdaş sanat müzelerine, Kafka'nın aşkından James Joyce'un bıyık fincanına, mesenlik müessesesinden tütsülü saatlere dek, kültürlerin vazgeçilmez unsurları olan sanatın ve zanaatın akla hayale gelmedik ayrıntıları, hikâyeleri...

Uygarlığın kokusunu almaya ve kokunun uygarlığına hazır olanları, sayfaları çevirmeye davet ediyoruz.

Not: Cinsiyet farkı gözetmeksizin! Okuyan anlar;)

Siz bu cildi okuyadurun, biz de bu sırada *Lezzetler* cildini hazırlayalım!

"Bizim toplumumuzda üzeri örtülü geçen ve bastırılmış koku duyusunu, daha açık ve belirgin halde ele alındığı uzak kültürlerin örnekleriyle birlikte düşününce belki daha farklı algılayabilir, maalesef uzak kaldığımız duyusal çeşitliliğin ayırdına varabiliriz."

SERİNİN DİĞER KİTAPLARI

EVEREST
www.everestyayinlari.com
f/everestyayinlari
/everestkitap
/everestyayinlari

9 786051 850894